

Жолдасбек Мәмбетов

КӨРКЕМДІК ТАНЫМ
ТАРАЗЫСЫ

Алматы
2022

ӘОЖ
КБЖ
М

Мәмбетов Жолдасбек

Көркемдік таным таразысы / Ж. Мәмбетов. – Алматы,
2022. – 323 б.

ISBN

Кітапта автордың сөз өнері жайлы жазған ғылыми мақалалары топтастырылған. Бірінші бөлімде қазақ поэзиясының қазіргі даму қарқыны, ондағы жаңа бағыттар мен ағымдар туралы ойлары жинақталса, екінші бөлімде қазақ прозасындағы өзгерістер мен көркемдік ерекшеліктер қарастырылған. Үшінші бөлімде өзі тәлімін алған ұстаздарының адами болмыстары, ғылыми ой-пікірлері сөз болады.

Кітап филолог ғалымдарға, филология мамандығында оқитын студенттер мен магистранттарға, докторанттарға және әдебиетке қызығатын жалпы көпшілікке арналған.

**ӘОЖ
КБЖ**

КІТАП пен АВТОР туралы

«Көркемдік таным таразысы» – көркем әдебиет, сөз өнері туралы кітап. Авторы – Жолдасбек Мәмбетов. Автор – әдебиеттің тарихы, сыны, теориясы саласында, оны жоғары мектепте оқыту ісінде еңбек етіп келе жатқан белгілі мамандардың бірі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетінде оқып, қазақ әдебиеттану ғылымының сол тұстағы алып тұлғаларынан, ұлық ұстаздары мен ғұлама ғалымдарынан дәріс тыңдады, білім, тәлім-тәрбие алды. Әсіресе Қазақстанның жоғары мектебіне, ғылымы мен біліміне еңбек сіңірген ерен қайраткерлері Зейнолла Қабдолұлы, Тұрсынбек Кәкішұлы сияқты ұстаздарының ұлағатынан күн көзіндей жарық алды, олардың ақыл-ой әлемінде теңіздей тебіреніп жатқан білім айдынының толқынын тамашалады. Университетті бітірген соң да осы ұстаздарының жанында болды, жақсылығын көрді, өзі де ұстаздық етті.

Жолдасбек Зейнолла Қабдолұлының ғылыми жетекшілігімен ғылым кандидаты дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясын сәтті қорғады. Кандидаттық диссертациясының тақырыбы «Жұбан Молдағалиевтың ақындығы» деп аталды. Бұл ғылым жолында ізденіп жүрген жасты ғылым кандидаты жасап қана қоймай, оны, боламын десе, қанатты ақынға айналдырғандай айбынды да айбарлы тақырып еді.

Жолдасбек қанатты ақын болуды емес, алдындағы ұлық ағаларына ұқсап балаға үйретуден жалықпай ұстаздық етуді, инемен құдық қазғандай болса да, ерінбей ғылым іздеуді таңдады.

Ғылыми-зерттеу ісінде екі түрлі тақырып болады: бірі зерттеушіні көтереді, екіншісін зерттеуші көтереді. Жолдасбектің тәжірибесінде осылардың екеуі де бар. Зерттеу тақырыбы Жолдасбекті көтерді, Жолдасбек зерттеу тақырыбын көтерді.

«Көркемдік таным таразысы» төрт бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім қазақ поэзиясының қазіргі даму мәселелері туралы. Екінші бөлім қазақ прозасындағы ізденістер жайында. Үшінші бөлім-

де түрлі сипаттағы әдеби толғамдар топтастырылған. Төртінші бөлімде автор өзінің ұстаздарының тәлім-тәрбиесі, ұстаздық еңбегі, ғылымдағы жетістіктері туралы толғанады.

Бірінші бөлім Жұбан Молдағалиевтың «Мен – Қазақпын» поэмасынан басталып, лирикасына ұласады. Одан Махамбет Өтемісұлының ақындығына өрлейді. Махамбет пен Байрон поэзиясындағы ортақ сарындар сазын саралайды. Одан бері келгенде, Светқали Нұржанның ойлы жырларының озанына қарай озады, ақын Бауыржан Жақып лирикасының сұлу сазына, сырлы мінезіне сүйсінеді, сөйтіп Жанат Әскербекқызы поэзиясының жарығы мен жылуын тамашалайды, өзі сұлу жырдың сұлтанындай көретін Мұрат Шаймаранның лирикалық лебін сезінеді. Қазіргі қазақ поэзиясының даму бағыттарын барлап, баянды байымдаулар жасайды. Бөлімнің соңын Ханғали Сүйіншәлиев пен Зейнолла Қабдоловтың қазақ өлеңі туралы ойлары мен толғамдарын таразылаумен бітіреді.

Автор ақын шығармашылығын, поэзия табиғатын, оны талдау мен таразылаудың жолы мен жөнін, амалдары мен тәсілдерін жете меңгерген. Поэзияны талдап, таразылау үшін, сыншы оның сыры мен сынын ақынның өзінен артық сезінбесе, кем сезінбейтін болуы керек. «Көркемдік таным таразысы» кітабының авторы өлең өрімін, поэзия парасатын, ақындық таным табиғатын ақынша сезініп, сыншыдай танып, зерттеушідей зерделей білетінін көрсеткен. Талдауы терең, таразылауы тура, бағалауы дұрыс. Бірінші бөлімнің сипатын ашатын осы ерекшеліктер кітаптың кейінгі бөлімдеріндегі талдаулар мен саралауларда да сақталады. Сонымен қатар арнайы айтатын бір жай бар. Ол – автордың ой дамыту, пікір түйю мәнерінің анықтығы. Автор ойын жүйелі дамытады, анық жеткізеді, пікірін жеткілікті негіздейді, дәлелді түйеді. Автордың тілі де, стилі де кітаптың жанрлық табиғатына, пайымдау нысанының ерекшеліктеріне сай есіледі.

Жолдасбек Мәмбетовтің «Көркемдік таным таразысы» – қазақ әдебиеттану ғылымы, оның ішінде әдеби сын саласы бойынша жинақталған ойлар мен толғамдардың, пікірлер мен тұжырымдардың қорына қосылған танымдық маңызы зор еңбек.

Жангара Дәдебаев,

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Абай ғылыми-зерттеу институтының директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор*

**Жұбан Молдағалиевтың «Мен – Қазақпын»
поэмасындағы тәуелсіздік мұраты**

Азаттық пен азаматтық егіз ұғым. Халық азаттық үшін арпалысқан асыл ұлдарын азамат деп ардақтап, әулие тұтқан. Ал Жұбанның сондай азамат болып қалыптасуы да бір күннің немесе бір жылдың жемісі емес екендігі рас. Оның қиыры мен шиыры мол өмір жолы әрқашан да ақын бойынан қайсарлық пен жігерлікті талап етіп қана қоймай, білімінің де ұштала түсуіне, айналасына салиқалы салмақты оймен таразылай қарауға үйретті. Ол жетімдіктің тақсіретін тартты, өмір мен өлімнің айқасында сыналды, ақындық өнерінде үлкен жетістікке жетіп, ел құрметіне де бөленді. Осынау күрделі өмір жолы оны өмірді сүйеге, ұлтын қадірлеуге үйретті. Ж.Молдағалиевтың «Мен – Қазақпын» поэмасы ақынның өмірлік тәжірибесінің жинақтала келіп, ой елегінің сүзгісінен саралана өткен саналы даярлығынан туған туынды.

Поэмада публицистикалық сарынның басым екені рас, оның лирикалық кейіпкер атынан монолог түрінде баяндалатынына да талас жоқ. Сондықтан, лирикалық-публицистикалық поэма деген тұжырымға біз де қосыламыз, бірақ екінші бір мәселе осы шығарманың тарихи болмысы туралы, оның шығармадағы мәні мен маңызы қандай дегенге келіп тіреледі. Бұл да осы кезеңге дейін екіұшты пікір тудырып келген проблеманың бірі.

Шығарманың тарихилығын немесе тарихи еместігін айқындау біздіңше мынандай талаптарға жауап беру белгісімен қанағаттануы тиіс:

1. «Халық тағдырында маңызды роль атқарған тарихи ірі құбылыстарды» арқау етуі;
2. Бас кейіпкерлердің нақты тарихи тұлғалар болуы.

«Мен – Қазақпын» поэмасында осы екі талапқа да жауап берерлік фактілер бар. Біріншіден, қазақ халқы басынан өткерген бүкіл ірі тарихи оқиғалар шығармада жүйелі баяндалады, екіншіден, «Мен – Қазақпын» деп халық атынан сөйлеп отырған лирикалық қаһарман – ақынның өзі және тарихта болған Абай, Шоқан, Махамбет, Жамбыл, Әлия, Мәншүк, т.б нақты ұлы тұлғалардың реалистікпен бейнеленуі поэманы тарихи шығарма ретінде тануымызға негіз болады.

Поэма он тараудан тұрады. Әр тарау ұлтымыздың сол кезге шейін поэзияда жырланбаған, тарихымыздың сол кездері мүлдем айтуға тыйым салынған оқиғаларын поэтикалық үлгіде сөз етуге құрылған. Ақын қазақ халқының тарихынан ең айшықты оқиғаларды екшеп алып, көлемді эпикалық шығарманың дамуына негіз ете отырып, композициялық құрылымын ширақ та жұмыр күйінде сақтаған. Сондықтан да шығармада оқыс оқиға, артық деталь кездеспейді.

Тарихи-философиялық идея лирикалық кейіпкер-ақынның жүрегінде сүзіліп, санасынан синтезделіп қорытылып шығады. «Поэма лирикалық-публицистикалық болған соң, онда халықтың интеллектуалдық характері» тек қана бірінші жақтан баяндалады. Сондықтан бұл поэманың басты элементі образды бейнеге құрылған ақиқат ой. Бүтін болмыс авторлық ой арқылы ғана танылады. Ал мұндай тәсілдің ақынға үлкен жауапкершілік жүктейтіні түсінікті жайт.

Қазақ тарихы, қазақ даласы, ондағы үлкен тарихи оқиғаларды жинақтап дастанға айналдыру дәстүрі бізде ертеден келе жатқан құбылыс. Керек десеңіз М.Қашқари, Дулати, Жалайрилар осы дәстүрдің бастау негізін салған ғұламалар. Онан кейінгі І.Жансүгіровтің «Дала» поэмасы да кезінде дәл осы «Мен – Қазақпын» дастаны іспетті өзіндік ерекшелігімен танылған шығарма. Жұбанның тұстастарының ішінен бұл тақырыпқа қалам тартқан М.Әлімбаев («Менің Қазақстаным» поэмасы). «Бірақ Жұбан Мұзафар мен Ілиясты қайталаған жоқ. Қайта көп ретте жаңарту, жаңғырту бар, шағындау, шыңдау бар». С.Қирабаев, М.Базарбаев, М.Қаратаев, Ә.Нарымбетовтер бұл поэмалардың жанрлық, тақырыптық, идеялық, көркемдік жақтарын салыстыра зерттеп, жеріне

жеткізе айтқан болатын. Сондықтан біз Жұбан Молдағалиевтың «Мен – Қазақпын» поэмасына бүгінгі күн тұрғысынан, жаңаша көзқарас тұрғысынан қарап, егемен елдің еркін азаматы ретінде ақын жырларының астарын ашып, қайта бір сүзіп шығуды дұрыс деп таптық.

Халқымыз ел намысын қорғаған ақынға да, азаматқа да ежелден кенде емес. Әр ақын мен азаматтың өз биігі бар десек, ұлт тарихында сондай бір асқар биіктен көрінген ақын – Жұбан Молдағалиев. «Қазақпын» деуге ұлтшыл атанудан қорқып, көбіміз жалтақтап жүрген заманда, 1963-1964 жылдары-ақ:

Мен – Қазақпын, мың өліп, мың тірілген,
Жөргегімде таныстым мұң тілімен.
Жылағанда жүрегім, күн тұтылып,
Қуанғанда күлкімнен түн түрілген, –

деп өз ойын батыл айта алған азамат. Шынында да қай қазақ болмасын бұл поэманы тебіренбей, толқымай оқи алмасы сөзсіз. Себебі, тіршілігі, тұрмысы, құлқы кең дала, табиғат анамен тұтастырыла суреттелген ұлттық ерекшелік ә дегеннен-ақ көзіңе оттай басылып, санандағы беймәлім бір сағыныштың сым пернесін басып өткендей әсерде қаласың. Ғасырлар бедерінде халқымыз жүріп өткен талайлы жол, ата-бабалар дүбірлетіп өткен тарих аты ұлы көш көз алдыңнан тізбектеліп өтіп жатады.

Прозаға қарағанда поэзия тілі бейнелеп, салыстырып айтуға, кестелі сурет салуға бейім келеді. Өлең тілі тек айналадағы нақты заттармен ғана шектеліп қоймай, абстрақтылы құбылыстарды да, образды тілмен бейнелеп жеткізуге қабілетті. Қазір халық арасында мәтел сияқты қолданылатын Ж.Молдағалиевтың «Мен – Қазақпын, мың өліп, мың тірілген» – деген өлең жолын таратып баяндар болсақ, мұнда халықтың тұтастай ғұмырының жинақталған тарихы жатыр.

Поэманы жай оқи алмайсыз. Онда адам сезіміне еріксіз әсер ететін өзгеше бір жігер бар, жүйкеңнің әрбір талшығын дір еткізетін отты қызулық бар, өмірдің сырлы оқиғасы емес адуынды тасқынымен кездескендей күйді бастан кешетінімізді бәріміз де іштей сеземіз. Сол ұлттың өкілі ретінде өзгеше бір тәкаппар күй-

ге енеміз. Жаның да, санаң да күйкі тірліктен алыстап кеткендей айналаға биіктен көз саласың. Ол сөз өнерінің құдіреті екенін сеземіз, бірақ тілмен жеткізу қиын, жаның бір рахат күйге бөленеді. Ол өмірге деген іңкәрлік, өнерден алған рахаттану сезімі.

Поэмада қарапайым өмірдегі тіршілік мәселесі сөз болмайды, онда макро кеңістіктегі макро оқиғалар ғана сюжетке арқау болған. Поэмадағы көркем кеңістікте де шектеу жоқ, оқиға дәл мына жерде өтіп жатыр деп кесіп айта алмайсыз. Вертикальді және горизонтальді әлем тұтастай қамтылған. Яғни тек жердегі оқиғалар ғана емес, ғарыштағы оқиғалар да шығарма сюжетіне арқау болған. Шығармадағы көркем уақытқа да кесімді мөлшер бере алмайсыз. Оқиға желісі күндеп, айлап емес ғасырлап, дәуірлеп өлшенеді. Сомдалған бір топ адамдардың емес тұтастай бір ұлттың жинақталған образы, сондықтан да оның мінезінде пенделік, күйкілік әрекеттер кездеспейді, негізгі айшықталған мінез бен портрет қазақ ұғымындағы ірілік, кісілік, мәрттік, ерлік, батырлық, шешендік т.б. асқақтық ұғымымен астасып кеткен. Ал эстетикадағы асқақтық категориясының басты шарты адамдар атқаратын ұлы істерге, биік адамгершілік қасиеттерге ғана назар аудару. Ондай қасиет негізінен романтизмге тиесілі. Жан Поль Рихтер романтик ақындар «ең жоғары кеңістікте өмір сүреді» деген екен. Ал Врубель деген романтик суретші өнердің басты міндеті адамдардың жан-дүниесін «алып образдар арқылы ұсақтықтан жирендіру, ояту» депті. Асқақтықта күнделікті күйкі тірліктің күйбеңі сөз болмайтынын ескерсек «Мен – Қазақпын» асқақ пафоста жазылған романтикалық поэма. Оны поэмадағы кез келген өлең шумақтарынан көруге болады:

Мен – Қазақпын, биікпін, байтақ елмін,
Қайта тудым, өмірге қайта келдім.
Мен мың да бір тірілдім мәңгі өлмеске –
Айта бергім келеді, айта бергім!

Ақын тарихшы емес, бірақ ол тарихта күллі адамзат баласының жасаған ортақ жетістігі бар деп түсінеді. Сондықтан да өткенді тек өз ой-өресімен, ақындық көзқарас тұрғысынан таразылайды. Көне дүниенің шындығы мен болмысын образды сурет

арқылы көреді, космос дәуіріндегі адамның қиялы арқылы таниды. Өткен тарихи оқиғаларға өз көңіліндегі интуиция арқылы баға береді.

Осындай асқақ пафоспен, сыршыл сипатты бойына қатар дарытқан «Мен – Қазақпын» поэмасының қазақ топырағында туу себебі неде? Біздіңше бұған жауапты тереңнен толғап, ақын ойының астарынан іздегеніміз жөн.

Ақын шығармашылығына саралай қарағанда соғыс кезінің өзінде Жұбанның сол кезең саясатына қабыса қоймайтын тақырыпқа қалам тартуы тегін болмаса керек. Ұлы Отан соғысы жылдары «Социалды Қазақстан» газетінде басылған «Қазақ» деген өлеңі оның болашақтағы азаматтық бағытын айқындап, мәнермашығының қалыптаса бастағандығын аңғартатын өзекті шығарма. Бұл туралы ақын кейін «Мен – Қазақпын» поэмасына даярлық «Қазақ» (1943) өлеңінен басталған еді деп есіне алады. Үлкен эпикалық шығарманың тууына кейде шағын лириканың идеялық мұраты негіз болатындығы да рас. Мысалы, Ж.Молдағалиевтың өзі пір тұтқан дарабоз ақын І.Жансүгіровтің «Бүгінгі дала» (1928) өлеңінің кейін «Дала» поэмасына арқау болып, «мол сарынға айналғандығын» профессор Р.Нұрғалиев та атап көрсетеді. Олай болса «Мен – Қазақпынның» түпкі идеясын соғыс жылдары жазылған «Қазақ» өлеңінен қарастырғанмыз дұрыс.

Әлі де болса шеберлігін шындай қоймаған жас ақынға тән кейбір кемшіліктеріне қарамастан, көкейінде көпке дейін ұмытылмай қалып қоятын бір қасиет осы «Қазақ» деген өлеңнің өн бойынан да аңғарылады. Ол қасиет ұлтжандылық, туған халқын жан-тәнімен сүю, сол ұлттың өкілі болғандығы үшін мақтаныш сезімінде болу. Өлең Жұбанның жыр жолдарында көп кездесетін диалог арқылы басталады. Біздің ойымызша ақын тілдесетін жауынгер қазақ тек деталь ғана, негізгі ойды автор өзіндік «мен» арқылы сабақтаған.

Майданның алғы шебінде,
Жолықтым бір жігітке,
Көз шалғаннан таныдым,
Бір сыр барын жігітте.
Білдім қазақ екенін,

Тідесу болып құмарым,
– Қай ұлтсың? – деп жігіттен,
Орысша жорта сұрадым.
Оқтай отты көзімен
Қадалып маған қарады
– Қазақ, – деді тек қана,
Сол болды берген жауабы.

Осылайша ақын жауынгер қазақты сөйлете отырып, өз ұлтының мінез-құлқын, таным түсінігін, ерлік дәстүрін баян етеді. 125 жолдан (кейінгі басылымда 85 жол) тұратын шығармасында ақын ұлттық ерекшеліктің дара сипаттарын ғана көрсетуге күш салады.

Қазақтың ісі тарихта
Алтынменен жазылған.
.....
Әр бір сөзі антпен тең,
Ешқашан екі айтпаған.
.....
Халқының ерлік дәстүрін
Ең жоғары сақтаған, –

деген шумақтардан осыдан жиырма жыл кейін дүниеге келген «Мен – Қазақпын» поэмасының идеялық желісін танимыз. Бұл кезде Ж.Молдағалиев жиырма үштегі жап-жас жігіт болатын. Өлең:

Мен де бірі қазақтың
Болғаным мақтандым –

деп аяқталады.

«Халқым», «Қазағым» деп емірене елжіреудің өзі қылмыс болып саналған тұста, «қазақ болғаным мақтанамын» деу ерлік еді. Сондықтан да «Қазақ» өлеңі Жұбанның туған халқына деген сүйіспеншілігінен туған шығарма деп сеніммен айта аламыз.

Әңгіме «Мен – Қазақпын» поэмасына келіп тірелетін болғандықтан ол шығарма жазылған кезең елуінші, алпысыншы жылдардағы саяси-әлеуметтік жағдайға да соқпай өте алмаймыз. Талай қазақтың оқыған зиялыларын баудай отағаннан кейін қанды

қол И.Сталиннің өзі де өмірден өтіп, бұл дәуір шамалы да болса демократиялық бостандықтарға қол жеткізген, жеке басқа табынушылықты сынап, келесі «данышпан» Н.Хрущевтің культін жаңадан сомдай бастаған кезең болатын. Бірақ қалай десек те бұл тұста ғылым мен техниканың т.б. салалардан Кеңес өкіметі алдыңғы орындардың бірінде тұрды. Компартия бүкіл елдегі билікті тұтастай өз уысында ұстады. Тың көтеру желеуімен Ресей мен Украинаның ішкергі аймақтарынан түрлі халықты Қазақстанға әкеліп, жергілікті тұрғындармен мидай араластырды. Бүкіл халық бір лабораторияда қорытылып, орыстандыру саясаты жедел қарқынмен іске асырыла бастады. Қазақ өз жерінде өзі көзтүрткіге айналды. Діні мен тілінен айырылу қаупі туды. Осынау қиын-қыстау кезеңде қазақтың қамын ойлаған ұлтжанды азаматтар ұлттық тілінің, салт-дәстүрінің жоғалып кетуіне алаңдап, үкімет саясатының астарына өз ойларын да сыналап кіргізуге тырысты. Қандай да бір арман мен қиялдың, мақсат пен мұраттың пайда болуына негіз іздеді. Кейінгі жас ұрпақ ұмытуға тиіс емес тарих тағылымдарын коммунистік партия саясатымен бүркемелей баяндап, халық көкейіне ұлттық патриотизм ұрығын еге білді. Жұбан Молдағалиевтың өлең-дастандарын оқи отырып, сөз саптаудағы кейбір ұқсастықтар ғана емес, идеясындағы батыл айтылған пікірлердің де түп қазығы ұлтшыл деп жазықсыз жапа шеккен қаламгерлерімізбен сабақтас түсіп жататынын байқаймыз. Кеңестік империяның қазымыр идеологиясы селкеу тартып, әлсірей бастаған тұста арамызға оралған А.Байтұрсынов, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, М.Жұмабаев тағы басқаларды біздің ұрпақ жарты ғасыр бойы естімей, білмей келді. Олар көтерген азаттық ұраны өз арнасын таппай тұйықталып калып еді дегенді де көп айтамыз. Рас, көпшілік қауым үшін солай болды десек те қазақ зиялылары оларды әр кезде де жадында сақтап, өзінен кейінгі толқындарға сыр ғып айтатын. Егер олар өсиет еткен елдік, азаттық идеясы әр қазақтың жүрек түкпірінде жатпаса, 1986 жылғы желтоқсанда алаңға шығып атой салмаған да болар ма едік, кім білсін... Біздіңше азаттық идеясының желісі үзілмеді. Әлихан, Ахмет, Міржақып, Мағжандар шейіт болса да олардың ой-пікірін астарлап болса да бізге әкелуші Қасымдар мен Жұбандар болды.

Поэмадағы әр тараудың «Мен – Қазақпын» деп қайталанып келуінде де терең мән бар. Оның үстіне әр қайталау қазақ тарихының жаңа бір бетін ашып, оқырманына өткен дәуір оқиғаларынан тағлымы мол ақпарат береді. Әр тараудағы тарихи оқиғаларға құрылған сюжеттерден қазақтың қасіретін, қазақтың ерлігін, қазақтың асып-тасыған қуанышы мен мақтанышын көргендей боламыз...

Мен – Қазақпын, қаныммен, сүйегіммен,
Сән-салтанат, салтымды сүйемін мен.
Бақ орнатам басына моланың да,
Мұрагермін оған да, иемін мен, –

деген шумақтан ұлан-ғайыр жерге, ата-бабамыздың ерлік даңқына деген асқақ та тәкаппар мақтаныш сезімі сезіледі. Әсіресе, соңғы екі жолдың айтар ойы тереңірек сияқты. Молаға ие болу түркі халықтарының дүниетанымында, соның ішінде көшпелі қазақ үшін елге ие болу, жерге ие болу деген сөз. Жердің кімге тиесілі екендігін аталарымыз сол жерде жатқан ата-баба сүйегіне қарап ажыратқан екен. Ол біздің аталарымыздың пайымдауында шекараны белгілейтін негізгі белгі, тапжылтпас дәлел қызметін атқарған. Сондықтан біздің халықтың түсінігінде моланы қорлау, ол шекараны бұзу, елдің тұтастығына шәк келтіру болып саналған. Оны тарихи деректер мен ауыз әдебиеті материалдарынан көптеп кездестіруге болады. Молаға мұрагермін дегенде ақынның астарлап жеткізіп отырғаны сол көне дәстүр, атадан балаға ауысып жетіп келе жатқан ескі салт. Яки бұл жерде ақын менің ата бабаларымның сүйегі жатыр, бұл жердің иесі мен дегенді ашық айтып отыр. Ақын ата-бабаларымыздың ұлылығына осылайша бас иеді және оны асқақтықпен жырға қосады. Азулы екі империяның қыспағында тұрып бес Франция сиярлық территорияны аман ұстап тұру – «ұлылықтың белгісі» емес деп кім айта алады?

Қай қаламгер болмасын өзі өмір сүрген дәуірдің ақиқат шындығынан алыстап кете алмайды, онымен бірге жасап, көңілдегі ойын сол заманының проблемалары арқылы көтереді. «Адамды заман билемек» деп Абай тегін айтпаған. Заманмен кереғар бо-

лып, онымен ашық тартысқа түсудің соңы неге апарып соқтыратынын әрине ақын жақсы білді. Сондықтан да ол қытымыр империялық саясатпен ымыраға келе отырып, замана қайшылығын көркем образдар арқылы астарлай жеткізудің өзіндік жолын тапты.

Азаттық тақырыбы қазақ әдебиетіндегі тамыры терең тарихи тақырып. Оның бастау алар көзі ауыз әдебиетіне тірелетіні де заңды құбылыс. Өйткені, адамзат жаралғалы біріне-бірі зорлық көрсетпеген, бірін-бірі езгіге салмай, өмір сүрген кезі жоқ. Ал төңкеріске дейін бұл тақырыпты еркін жырлаған Міржақып, Мағжандар болса азат күнді көре алмай Сталиндік репрессияның құрбандарына айналды. Бірақ, олар арман еткен тәуелсіздік туы құлаған жоқ. Арыстардан мұраға қалған ұлттық рухты Қ.Аманжолов жалғастырса, тәуелсіздік межесіне жеткізген Жұбан Молдағалиев болды. Ол ешқашан ұлт тағдырына селқос қарай алмады. «Егер жұмыр жерге сызат түсер болса, ол міндетті түрде ақын жүрегін көктей өтер еді» – деп ұлы Гете айтқандай 1986 жылдың желтоқсанындағы найзағай оның жүрегін паршалап-ақ кеткен еді. Ол қазақ халқының болашағына үлкен сеніммен қарады. Оның поэзиясында азаматтық әуен ертеден-ақ негіз салып қалыптасты да, кейін жаңа көркемдік табыстарға жетіп, соны мазмұнға ие болды.

Ойымызды тұжырымдай келе айтарымыз, Ж.Молдағалиевтың «Мен – Қазақпын» поэмасы көркемдік деңгейі жоғары, идеясы терең шығарма. Өлең өміріндегі ғаламат интонациялық қызулық, қазақ қара өлеңінде бұрын кездесе бермейтін үйлесімді де мағыналы ұйқастар, үлкен философиялық түйіндеулерге негіз боларлық фразеологиялық тұтас ойларды топтап көрсетуге болады. Ақынның көздеген мақсаты салтын, дәстүрін, тарихын ұмыта бастаған жас ұрпаққа өткенін таныту болғаны анық. Бұл ойын поэмада былайша келтірген екен:

Атымның да кеше ғой танылғаны,
Оған дейін не танба таңылмады.
Солар жайлы ойлансын ұрпағымыз –
Шолпан қызы, шапақты таң ұлдары.

Бүгінде тәуелсіздік алған еліміздің «шолпан қыздары» мен «таң ұлдары» өз тарихын өзінше зерттеп, тәуелсіз елінің қожасы болып отыр. Ақын арманы орындалуда.

Жұбан Молдағалиевтың бұл поэмасы ұлтымыздың рухани әлемінде өзінің көтерген жүгімен, өршіл де биік пафосты дауысымен кезінде қазақ қоғамы үшін ерекше құбылыс болғаны рас.

Ақын өзін толғандырған барлық тақырыптарға қалам тартты, бірақ азаматтық әуен ол үшін ең негізгі тақырып болып қала берді. Ол халықтың өткені үшін ғана мақтанып қоймай, болашағы үшін де маңызы зор жырлар жазды. Көргендікпен жазды десек те болады. «Қыран дала» поэмасында:

Даланың ата гербіне
Дегендей «сондай ел міне!»
Түйе мен қыран суретін
Ұсынар едім белгіге, –

десе, міне бүгінгі көк байрақты тәуелсіз елінің туында қыран бейнесі бедерленген. Жырлары ұлтын азаттыққа шақырушы ойдың бір арнасы болған Ж.Молдағалиевтың бар арманы орындалған осынау кезеңде «Қалай өлсін ұлы ерлік, өмірлі өлең» деп өзі айтқандай ақын да бізбен бірге мәңгі өмір сүре бермек.

Жұбан Молдағалиевтың лирикасы

Қазақ поэзиясына Ұлы Отан соғысы жылдары келіп қосылған ақындар легінің көрнекті өкілі – Жұбан Молдағалиев жарты ғасырға жуық шығармашылық жолында поэзияның лирикалық жанрынан бастап үлкен эпикалық жанрдың тамаша үлгілерін жасаған талантты ақын. 1949 жылы жарық көрген алғашқы жинағынан бастап өзі өмірден өткен 1988 жылға дейін басылып шыққан отызға таяу өлең кітаптары қазақ поэзиясының қорына қосылған қомақты да құнды дүниелер.

Алғашқы өлеңі «Ленин тірі» 1939 жылы Орал облыстық және қалалық комсомол комитетінің «Комсомол ұрпағы» газетінде жарияланған жас талаптың тұңғыш жинағы содан тура он жыл

өткен соң «Жеңіс жырлары» деген атпен Алматыда басылып шықты. Содан бастап тынымсыз ізденіс үстінде болған ақын өлең топтамаларын жыл сайын шығарып отырды десек қателеспейміз. Бұған қарағанда алғашқы өлең мен жинақ шыққанға дейінгі арадағы он жыл ақынның ақын болып қалыптасу, еліктеуден есеюге бет алған кезеңі болса керек. Әр жылдары басылып шыққан өлең жинақтарын хронологиялық тәртіппен зерделей қарасақ, ақынның ылғи да өсу, өрлеу үстінде болғандығын аңғару қиын емес. Жұбанның өзі жүріп өткен өмір жолының соқпақ шиырлары өлеңіне өзек болып, мазмұны терең ойға айналып отырған.

«Қатардағы қызыл әскер дәрежесінен батарея комиссарлығына дейін көтерілген Жұбан соғыстың от жалынында шындалып, шынығып өсті. Дәл осы қасиет оның идеялық, мәдени өресінің кеңейіп, санасының тез сақаюына елеулі септігін тигізді.» «Отан үшін» (Солтүстік Батыс майданы), «Майдан ақиқаты» (Екінші Белорус майданы) газеттерінде тілші қызметін атқару үстінде Жұбан жауынгер-журналист ретінде қалыптасып, қаламын ұштай түсті. Ол тапсырманың үлкен-кішісі дегенді білмейтін: қысқа хабар-ошардан бастап, суреттеме, очерктерді бірінен соң бірін бұрқыратып жазып тастайтын, қажет кезінде орысша мақалаларды да қолма-қол аударатын. Оның жақсы бір қасиеті күй талғамайтын, уақытпен санаспайтын. Ол өлеңді де осылай жазатын.» Біз бұл ұзақ үзіндіні әдейі түгел келтіріп отырмыз. Өйткені бұл Ж.Молдағалиевтың соғыс кезіндегі творчестволық ерекшелігін сипаттайтын нақты да құнды пікір. Біздіңше, ақынның сөз өнеріне тез машықтанып, шеберлік шыңынан көрінуіне жас кезінен қалыптасқан табандылығы мен еңбекқорлығы көп көмегін тигізген. Оның қаламынан туған өлеңдері мен поэмаларында соғыс тақырыбының ерекше орын алатындығына шәк келтіре алмаймыз. Себебі ол сол қан майданға қатысып, соның азапты жолын басынан кешірген жауынгер ақын. Қазіргі заман ағымына орай Кеңес үкіметі тұсында өмір сүріп, сол қоғамның жетістігін жырға қосқан көптеген ақын-жазушыларға сын көзімен қараудың орын алып отырғандығын ешкім де теріске шығара қоймас. Бірақ «Ақын, бәрінен бұрын адам, содан соң өз жерінің азаматы, өз дәуірінің перзенті» – деген академик З.Қабдоловтың пікірін

осындай ойдағы кейбір азаматтарға берілген әділ де айқын жауап деп қабылдаймыз. Ұнасын мейлі ұнамасын Жұбан да өз дәуірінің, яғни социалистік дәуір әдебиетінің өкілі болып қалады. Ол ақын ғана емес азамат ретінде өз қоғамының жетістігіне қуанды, шабыттана жырлады, жағымсыз жағын сынаудан тайынбады. Оған 1986 жылғы Жазушылар одағында сөйлеген сөзі куә. Біздіңше, бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда Кеңес дәуіріндегі әдебиеттен саяси астар іздеп емес, эстетикалық жоғары талғам, соны түр мен мазмұн, қаламгер қаламынан туған шеберлік сырын тереңірек ұғынуға талпынғанымыз жөн. Социалистік дәуірді тарихымыздан сызып тастай алмайтымыз қандай ақиқат болса, сол дәуірдің шындығын қапысыз танытатын көркем әдебиетті де ешқашан жоққа шығара алмаймыз.

Жұбанның ақындық талантының оянуына шын мәнінде әсер еткен жағдай майданда газет қызметіне алынуы екендігін жоғарыда айттық. Бұл туралы ақынның өзі «осы газет жұмысы менің барша тағдырымды, соның ішінде ақындық тағдырымды шешті демекпін. Маған әсіресе орыс газеттерінің редакциясы үлкен мектеп болды» – деп еске алады. Ж.Молдағалиевтың ақындық өнерге шындап ден қоюы міне осы 1942 жылдан басталады деп айтуымызға болады. Өзі бұл туралы «бірде редакцияда отырып, бірде алғы шепте газетке материал жиып жүріп, өлең толғауға тура келді» – дейді. Әрине майданда туған өлеңдерінің бәрі бірдей жақсы болмағанын ақынның өзі де мойындайды. Үгіт-насихатшылдық, идеологиялық мақсатта жазылған бұл өлеңдерде құрғақ дидактика мен жалаң ұран жағы басым болды да, көркемдік деңгейі төмен еді. Сонда да болса осы өлеңдердің өн бойынан Жұбанға тән интонациялық екпін, анда-санда болса да жылт ете қалатын әдемі суреттердің ізін аңғармау мүмкін емес. Өзі оқыған, санасына бала күнінен сіңіп жатталып қалған Махамбет, Жамбыл, Сұлтанмахмұт өлеңдері жас ақынға өлең өрімінде әлі де болса нысана болғанын, олардың жыр үлгілеріне еліктеудің айқын көрінісін мына өлеңдерден аңғаруға болады:

Өжет елдің жігіті,
Өшін алмай шыдар ма?
Кескілескен дұшпанын,
Кесіп түспей шыдар ма?! –

деген жолдардан Махамбет жырларының ырғақ желісі айқын аңғарылса, «Ленин тірі» деп аталатын алғашқы өлеңінде:

Ақылдың, күштің арнасы ол,
Жүрегі берік болаттан.
Сұм дүниені төңкеріп,
Бақытты өмір орнатқан, –

деген шумақтан Жамбылдың «Ленин мавзолейінде» деген толғауының біршама элементтерін анық байқаймыз. 1945 жылы Германияда жүріп жазған «Сырлы жиһаз» деген өлеңі ұйқас, пішін жағынан ғана емес, айтар ойы жағынан да Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Бір адамға» өлеңін еске түсіретінін атап өткеніміз жөн.

Қалай десек те, Ж.Молдағалиевтың жауынгерлік жолы оның творчествосынан өзіндік орын алатын, ақындық стилінің қалыпташып, шеберлігінің шындалуына ерекше ықпал еткен кезең болды.

Ақынның шеберлік сырын тануға талпыныс жасаған кез келген зерттеушінің оның шығармашылық зертханасының бір құрамдас компоненті ретінде соғыс тақырыбына жазылған өлеңдерін аттап өтуі мүмкін емес. Бұған қоса айтарымыз, Жұбан Молдағалиев соғыс жылдарындағы поэзиясы арқылы жауынгерлік саптан шығып, қазақ ақындары қатарына келіп қосылды. Алғашқы жинағын «Жеңіс жырлары» деп атауында да белгілі бір себеп, айқын негіз бар. «Көрнекті ақын қай тақырыпқа қалам сілтемесін, айтар ойын, замана шындығын уақыт үрдісімен сәйкестендіріп отырады. Мұны ақынның өлең жолдарынан айқын аңғарамыз. Бүгінгі әңгіме арқауына айналып отырған мораль, адамгершілік төңірегінде де автор келелі пікір қозғайды, кесімді ой өрбітеді» – дейді М.Машекенов. Осы үзіндідегі «замана шындығының уақыт үрдісімен сәйкес келуі» деген жолдар Жұбанның шығармашылық жолын ғана айқындап қоймай, оның жеке басындағы турашылдығын, батылдығын да танытарлық сипаттама секілді. Ол өлеңдерінде әр уақытта адамгершілікті ту етіп ұстады, адалдықты насихаттады. Ақынның өмірлік жары София Жұбан ағамыздың пенделік ғұмырындағы мінездерін әңгімелеп отырып, ол кісінің бюрократ басшыларымен ортақ тіл таба алмай араздасып

қалатынын, олардың пенделіктен аса алмайтын бейшара бейнелерін ақынның өз шығармаларында да талай сомдағанын әңгімелейді. Мансапқор, шенқұмар басшылардың талайының қылығын уытты да өткір сөзбен түйреген ағамыз:

Таланттың болмаса да сабаз ұлы,
Салымды, басы бүтін, сау аузы,
Бар оның достары да. Олар, бірақ –
Кісінің өздері емес лауазымы, –

деп талантсыз тоғышарлардың мінез-құлқын әшкерелесе, «Хатшыға хат» өлеңінде ел тізгінін ұстаған басшымен диалогқа түсіп, хатшылықтың да негізгі міндеті халыққа қызмет ету екендігін, бірақ, «хатшымын» деп қанша шалқайғанмен қызметтің уақытша екендігін, ал ақынның өлеңінің өлмейтіндігін салыстыра сипаттайды. Кезінде бұл өлеңнен де кейбір «саясаткерлердің» мін тауып, идеясынан саяси астар іздегендігі туралы азды-көпті деректер бар. Сонан да бола керек, аталған шығарма ақынның соңғы жинақтарының ешқайсысына да кірмей қалыпты. Жұлдыз журналының 1972 жылғы 7 нөмірінде басылған бұл өлеңде ақын:

Хатшы жолдас мен сені күндемеймін
Маған ақыл айтқандай кім демеймін.
Жас бол, әлде кәрі бол – жолың үлкен,
Шақырсаң да алдыға күнде мейлің.
Қызықпаймын орныға, жалақыға
Атақ, ақша не мұрат, сал ақылға,
Қызықпаймын арнаулы машинана
Такси көп қой, жетеді со да ақынға, –

дей келіп хатшының да халық үшін қызмет етіп, әманда халық үшін отқа түсетіндігін былайша жеткізеді:

Өміріңнің кетеді дені ісіңе
Тыңдырасың бәрін де дем ішінде!
Өзің үшін қызарсаң – ол бір сәрі,
Жауаптысың, жығылсам, мен үшін де
.....
Сондықтан да мен емес, сен хатшысың,
Сондықтан да сен емес, мен ғой ақын.

Әрине, ешқандай бұқпантайы жоқ тура айтылған шынайы пікір. Сол кездегі бірнеше басшыға арналды ма, жоқ әлде бір басқа хатшыға арналды ма оны анықтау қиынырақ, бірақ ақынның терезесін тең ұстай отырып батыл айтқан ойларының терең мазмұнынан ешқандай да оғаш шенеп-шенеуді, немесе көпшік қоя қолпаштауды аңғара алмадық. Бұл жолдарда да Жұбан өзіне тән реалистік қалпын жоғалтпаған, қайта тәкаппар ақынның тағы да бір өршіл қасиетін танығандай боласың.

Жұбанның шабыттана жырлаған тақырыбының бірі – махаббат тақырыбы. Әлемдік әдебиеттің даму тарихында махаббат – поэзияның ғасырлар бойы жыр етіп келе жатқан мәңгілік тақырыбы. Бұл әдебиетіміздегі өмір шындығын суреттейтін моральдық-адамгершілік тақырыптарымен қатар өрістеген. Лирик ақынға қойылар басты талаптың бірі олардың өлеңдерінен ең алдымен өзінің замандастарының лирикалық портретін көру, мінезін тану. Өйткені ақынның замандасы – әлемдік, саяси-әлеуметтік қатынастардың күрес алаңының тікелей куәсі.

Жұбан да махаббатты жалаң күйдім-сүйдіммен «ошақ басында шөжітіп қоймай» оны замана талабымен сарындас диалектикалық әрекет үстінде көрсетеді.

Армысың-ау, армысың,
Айналайын жеңешем.
Бармысың-ау, бармысың,
Айналайын жеңешем.
Жарқ еттің-ау біріндей
Қос ырғайдың жеңешем.
Құшақ жая жүгірмей,
Тосырқайсың жеңешем.

Екіжүзділікке жаны қас, айбарлы ақынның қатал сезімі махаббатқа келгенде нәзік те мөлдір. Бұл өлең туралы профессор З.Қабдолов «Оның махаббат лирикасының шыңы» екендігін жеріне жеткізе талдап, иірім-қалтарыстарын түгел ашып көрсеткен.

«Мен қазақ әйеліне қайран қалам» өлеңіне ақын қазақ әйелінің мінезін жоғарыда аталған лирикадағыдай сәттік сезім толқынысы арқылы ашып беруге тырыспайды. Керісінше, лирика-

лық қаһарман бейнесін тылсым тарих қойнауынан суыртпақтай тартып, ұлттық болмыс ерекшелігін танытуға күш салады. Сондықтан да

Кездерде кейбіреуге қатын арман,
Уақыттың өзге де бар хаты қалған.
Байыса басқа халық үй салыпты,
Ал қазақ қырық жетіге қатын алған.
Сондықтан бәлкім қала тұрғызбаған,
Сүйгеннің өзі артық деп бір қызды одан.

Ақынның қазақтың әйелге көзқарасын халықтың мақал-мәтелін, салт-дәстүрінің астарынан іздейді. Әйел-ананың өмірдегі орнын, өнерін, ерлігін ұлттың сипатымен шендестіреді.

Әжелер секілді бір батыр маған
Ықпаған нажағайдан сатырлаған
Қазақтың еш әйелі өз еркімен
Ешкімге, еш алтынға сатылмаған.

Жоқ, оны жеңе алмады басыр заман.
Халықты босағадан асырмаған.
Алдында қалшылдаған хан тұрса да,
Шығыста солар бетін жасырмаған.

Сарадай ақын болған, би де болған,
Динадай дана дархан, күй де болған.
Найза алып бастаған, жауға шапқан,
Бал-бұл гүл, бакта бұлбұл, түзде балуан.

Әйел-ана қазақ үшін тек тіршілік нәрі ғана емес, ол – қоғамдық тұлға. Ол – батыр, ол – ақын, ол күйші ғана емес, билік тұтқасы, ел иесі болғандығын ақын әдемі жеткізеді. Оның ақыл-парасатына бас иген аталарымыз:

Ас сұрап, әлді бірде атын мінсін, –
Атамыз дейтін болған: қатын білсін
«Алып та жаралады анадан» – деп
Айбынған айтуға да батыл бір сын.

Жоғарыда мысалға алған шумақта да халықтың мінез ерекшелігі, отбасылық қатынастар сипаты ұлттық дәстүр шеңберінде әдемі юмормен берілген. Бұндай әдістің лирикалық қаһарман бейнесін ашып көрсетуге септігін тигізери сөзсіз. Ұзақ лириканы оқи отырып көп ғасырлар сілеміне көз салғандай болғанымызбен, санамызға сәулесін түсірер жинақталған образ біреу-ақ. Ол қазақ әйелінің ұлттық бейнесі, ұлттық ерекшелігімен көрінетін өзіндік мінезі бар дара бейне.

Алғашқы және соңғы шумақтарда ақын осынау образ туралы (дәлірек айтсақ қазақ әйелі туралы) өзінің авторлық пікірін айтады. Тамсанады, қайран қалады.

Мен қазақ әйеліне қайран қалам,
Жайнаған, жалындаған, жайрандаған,
Сол менің жүрегімнің ханшасы,
Жыр шоғын ұсынамын айдан да оған.

Жұбанның қайран қалуы құр тамсану ғана емес, ойлы толғаныс. Өйткені ақын халықтық тәрбиенің мұрат-мүддесін дұрыс түсініп, шығармаларында сол дәстүрлерді жаңғыртып, насихаттайды. «Әуелі берсін тағдыр ғашықтықты» деген лирикасында ол махаббаттың құр жақсы көру сезімінен тұрмайтынын, сүю үшін де ақыл-парасатпен қоса ар-ұяттың керектігін былайша толғайды.

Жақтаман «жақсы» деп те жасықтықты,
Жарасса, жүрсін жаның ашып тіпті.
Білемін, сүйісудің тәттілігін,
Әуелі берсін тағдыр ғашықтықты.

Тіріде сұлу сүйсін, сүйе алса кім,
Қозыдай «өлем» деу де, – қиял-сағым
Жақтаймын махаббаттың жалындысын,
Сондай-ақ арлысы мен ұялшағын.

Бұл ақынның албырттықтан алыстап, ердің жасы елуге таяған кезінде жазған лирикасы. Сонан да болар өлеңнен ақыл тоқтатқан кісінің салмақты да салқынқанды ойын түсінгендей боламыз. Жалпы Жұбанның махаббат лирикасынан Мағжан, Қасым жырларынан көрінетін жастыққа тән интимдік ынтызарлықты,

немесе күңіреніс сарыуайымдылыққа салынуды кездестірмедік. Мүмкін бұл академик С.Қирабаев айтқандай «махаббатты әлеуметтік міндеттерімен қатар қоюды күнә көрген біздер жастық сезімімізді бұқтырып, ықтырып ұстауға тырыстық. Бұл өзгешелігімізден бүгін де арылып болған жоқпыз» – деген заман талабының ағымынан шыға алмағандықтан ба екен...

«Отқа құятын тамызық май сияқты, махаббат үшін де ақылға қонымды мазмұн керек», – деп В.Г.Белинский айтқандай, мұның бәрі ақынның өзінің түсінік-пайымы, ақыл-ой болмысының өзгешелігінің болуы да мүмкін.

Ж.Молдағалиев махаббат лирикасында сүйіспеншілік жайын үшінші жақта жырлауға көбірек ден қояды. Ақын әрқашанда сырттай қызығушы, бақылаушы қызметінде қалып отырады. Мысалы:

Қазақта қыз бен жігіт ырысты адам –
Берген серт, алған қолды пір ұстаған.
Қазақта қыз бен жігіт бет жыртпаған,
Арада күн туса да пір ұстаған.
Қазақта қыз бен жігіт ырысты адам –
Махаббат мәртебесін пір ұстаған
Ұялтқан өкпелесе назыменен,
Қазақта қыз бен жігіт ұрыспаған.

Өлеңнен байқағанымыздай, ақын өз жүрегінің сырын емес сынын айтуға әуес. Онда да интимдік тұрғыдан емес, моральдық, ар-ождан тұрғысынан қарастырады. Негізгі желі олардың бір-біріне деген сүйіспеншілік сезімінен гөрі, уәдеге беріктігі, ар-ұяттан аттап өтпейтін ибалылығына келіп тіреледі.

Жұбан лирикасын жалпылай қарастырғанда, мейлі ол қай тақырыпты жырламасын идеялық мұраты көбіне белгілі бір философиялық арнаға келіп тоғысып жатады. Сергек сезімді ақын айналадағы өмір құбылыстарына басқаларға байқала бермейтін кереғарлықты, немесе керісінше бітіспес қайшылықтардың өзінен тегі бір туыстықты, бірлік-бүтіндікті тауып, сол арқылы өз ойын айшықты түсіндіруге шебер. Автор нені, қандай тақырыпты жырламасын өнердің өмір танытушылық қасиетін, яғни шын-

дыққа өнердің эстетикалық қатыстылығын есінде берік ұстаған, шыншылдық биігінен батыл да байсалды сөйлейді. Ақын сезімі субъективті көңіл-күй шеңберінен шығып, көбінесе типтік деңгейдегі, жалпыға ортақ көңіл-күй әуенін уақыт рухына сәйкес баяндауға бейім тұрады. 1969 жылы жазылған ақынның «Құдық киссалары» деген өлеңінде жаңа заманға лайықтап қазылған, қойшылар күнделікті малын суарып жүрген құдық әңгімеленеді. Сырттай қарағанда бәрімізге де таныс құмдағы шыңырау, оның айналасының бетондалып мотор орнатылуы, атқарар қызметі де ешқандай жаңалық емес. Бірақ Жұбан:

Орнығып алып ақырын
Астауға қолын салады.
Күмістей көсіп сапырып,
Сумен бір ойнап алады, –

деп құдық жайлы сырды мүлдем басқа арнадан бастайды. Асықпай орнығып іске кіріскен кейіпкер бейнесінен бір байсалдықты танығандай болсаң, »күмістей көсіп сапырып» деген жолдан су қадірін білетін жанның іс-әрекеті көз алдымызға келеді. Одан әрі оқиға өзгеше бағытта өрбиді.

Тынғанда мотор бір ауық
Еңкейер барып құдыққа,
Өткенге ойы жер ауып,
Тулайды дауыл тұнықта.

Құдық түбіндегі судың тулауы әрине мүмкін емес, бұл жерде ақын шыңыраудағы тұнық су мен Сапар ақсақалдың ойын әдемі контраста беріп отыр. Сол лирикалық қаһарманды енді лирикалық шегініс арқылы уақытқа кереғар бағыттан көреміз.

Жас жігіт – Сапар жаз бойы
Жүз құдық қазды жүз жерден
Сазы көп, суы аз болды,
Сор шықты құмнан, тұз жерден
Жүз де бір құдық түбіне
Жолдасы түсті Сапардың...

Бұл өткеннің тарихы, бірақ өмірдің нәрі су үшін күрес мұнымен тоқтап қалмайды. Табиғаттың аясында өмір үшін айқас осы оймақтай құдықтағы бір жұтым су үшін жүріп жатты. Құдық – өмірдің өзегі. Осы ойға ақын өзгеше мән беріп, өлеңді жаңаша мазмұнмен байытады.

Құдық-ай, қайран құдық-ай,
Қанша өмір, қанша өлім ең!
Бір ұрттам судың қылығы-ай!
Өрт болды дер ем, оны мен.

Өлеңнің бүкіл рухы сөзді құбылта ойнатып, келістіріп баяндаумен ғана шектелмей, адамзат тірлігінің шым-шытырық қайшылығын «бір ұрттам судың қылығына» әкеп тірейді. Қылығы құдайға жақпай жүрген әрине құдық та шартты түрдегі объект, негізгі шындық өмір үшін айқастағы адам бейнесі туралы. Өлеңнің оқушы жүрегіне жол тауып, бірден әсер етуі – онда адамзат ұрпағына тән ортақ шындықтың жатқандығында.

Орыстар сумен басса отты,
Қазақта судан өрт шықты.

Екі-ақ жол өлең. Бірақ бірнеше ойды осы екі-ақ жолдан суыртпақтап таратып әкетуге болады. Біріншіден, географиялық орналасу жағдайымыз, екіншіден ұлттық мінез ерекшелігіміз, оның ішінде «судан өрт шықты» деген ойдың астарында бітпейтін дау, бітіспейтін күрес, берекесіздік деген ойлар жатқандығын аңғару қиын емес. «Өлең сылдыраған сұлу сырлы сөздердің сыртқы ұнасым-ұйқасы ғана емес, ең бастысы шым-шымдап туар шымыр ойдың да ішкі ұйқасы, шынайы ұйтқысы. Себебі ойды шақырып ой қозғайды», – деген С.Әшімбаевтың сөзі Ж.Молдағалиевтың біз жоғарыда әңгіме еткен өлеңіне арналғандай. Ақын лирикасын парақтай отырып сөз ұйқасы мен ой ұйқасының бірлігіне, логикалық жүйесінің тұтастығына көз жеткізгендей болдық. Әрине бір мақалада Жұбан лирикасын түгелдей қамтып шығу мүмкін емес. Үлкен ақынның, азамат ақынның лирикасы әлі де келешек зерттеушілерінен өз бағасын алады.

Махамбет Өтемісұлы өлеңдерінде табиғат суреттерінің көркем бейнеленуі

Табиғат – адам баласының алтын бесігі. Саналы адам баласы табиғат аясында туып өскендіктен әр уақытта да оған құрметпен қарап, одан үйренуге, оның құпия сырларына тереңдеп енуге, оны өз танымы тұрғысынан түсінуге құштар. Сондықтан да болар ертедегі философтар «өмірді тану дегеніміз – табиғатты тану» деген тұжырым жасаған. Ал сол табиғаттың құпия сырларын өздерінше ұғынып, оны өнер тілімен бейнелеп, сырлы суретке айналдырып жүргендердің алдыңғы легінде әрдайым ақындар жүрген десек артық айтқанымыз емес.

Рас, табиғат барлық тіршілік иелерінің өмір сүретін ортасы, сонымен қатар саналы пенденің рухани жетілуі де тікелей табиғатқа тәуелді. Өнер әлеміндегі табиғаттың мәні туралы жазылған ғылыми пікірлер батыс пен шығыс елдерінің ойшылдарында баршылық, бірақ олардың бәрін саралап жатпай-ақ алаштың арда жазушысы Жүсіпбек Аймауытовтың мына пікірін тілге тиек етсек те жеткілікті болар: «Өзгермейтін, алдамайтын, таза қасиетті нәрсе не? Ол – табиғат. Табиғат, махаббат, көркемдік – міне, қашаннан бері ақындардың жырлап келе жатқан, бас иген құдайы, жабыққан жанына ем болған даруы», – дейді ол. Ақылды сөз, дәлелді сөз екеніне дау жоқ. Адам баласының өмір бақи іздейтіні ақиқат шындық болса – оның жауабын сол табиғаттан іздейді екенбіз. Себебі ол таза екен. Ол махаббаттың, көркемдіктің баламасы екен.

Олай болса он тоғызыншы ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген майталман сөз шебері Махамбет те бұл ақиқаттан аттап өте алмағаны анық. Оған ақынның шығармаларын оқи отырып көз жеткізуге болады. Азия құрлығының батыс өлкесінде өмір сүрген ақынның табиғатты жырлаудағы ерекшеліктерін оның қоршаған ортаны образдылықпен пайымдауына байланысты түсіндіруге болады. Жалпы ақындық пайымдау, ақындық таным ұлтқа, жерге, тілге бөлінбейтін қасиет секілді. Мысалы, Махамбетпен замандас ағылшынның классик ақыны Дж. Байронның «Киик» деген өлеңінде атамекенге деген сағынышын символдық

қысқа эпизодтар арқылы астарлап суреттейді. Онда ата-бабалары мекен еткен қасиетті жерге енді қайтып табанының тие қоюы мүмкін еместігіне егіле налып, мұң шағады. Өз көңілінің шарасыз күйін айналадағы табиғат суреттерімен салыстырады. Табиғаттың төл перзенті киіктің еркіндігіне қызығады.

Туған жердің тау, жотасын бөктерлеп,
Орман-тоғай арасымен көкпеңбек,
Әр бұлақтан шөл құмарын қандырып,
Еркін киік салады ойнақ көкке өрлеп.
Жанарынан жалтылдаған оқ – ұшқын,
Ол зырласа, бөгет болар жоқ ешкім.

Ал Махамбет өзінің өмірлік мұратын айқындап суреттеу үшін дәл осы Байрон сияқты киіктің (бөкеннің) табиғи әрекетін мысалға келтіреді. Және оны жай мысал ретінде ғана сипаттап қоймай, әрекет үстінде көрінетін сұлу суретті сөзге, бейнелі образға айналдыра білген. Ақын табиғаттағы өзі таныған құбылысты өз өлеңдерінде суреттеп отырған оқиғаның бір бөлшегі ретінде бейнелейді. Автор нені суреттесе де табиғатпен бірлікте, оқиғамен астастыра суреттейді.

Желден де желгір ақбөкен
Озса да орғып көлденең,
Құралайына қарайлап,
Оққа ұшпай ма сол үшін?!

Жалпы киік образы Махамбеттің ең көп қолданатын сүйікті образдарының бірі. Ол киіктің әр алуан қасиеттерін өз өлеңдерінде әр қырынан алып, ойды, құбылысты бейнелеуге ұтымды пайдалана білген. Ақын жырларында киік көбіне нәзіктіктің, қорғансыз бәйкүнә тіршілік иесі ретінде бейнеленсе, кейде асаулықтың, тәкәппарлықтың символы ретінде суреттеледі. Желден де жүйрік (мұны ақын «желгір» деп өте орынды қолданған) ақбөкен қара басының қамы үшін емес, тек қана құралайына қарайлағандықтан ғана оққа ұшып отыр. Ақын пайымдауындағы өмір, тіршілік үшін күрес жеке бастың қамы үшін ғана емес, әр тіршілік иесі өзінің үрім-бұтағы, ұрпағының болашағы үшін арпалысып, күреседі екен.

Ақын танымындағы өмір – ол күрес алаңы сияқты. Онда жу-астарға, жалқауларға, намысын қолдан беретін ездер үшін орын жоқ. Өз намысын қорғай алатын, анау-мынауға бас имейтін нағыз ерлер ғана сол айқаста жеңіп шығады деген ой айтады. Олардың жинақталған болмыс-бітімі мен мінез-құлқын «Мен-тауда ойнаған қарт марал» деген өлеңінде ақын өзін қарт маралға тели отырып дала тағысының бойындағы өмірлік тәжірибемен қалыптасқан сақтық пен өр кеуде паңдығын ақындық «Мен» арқылы әсем де мағыналы метафораға айналдыра білген.

Мен-тауда ойнаған қарт марал
Табаным тасқа таяр деп,
Сақсынып шыққан қиядан...

Жинақтай айтқанда Махамбет жырларында Дж Байронға қарағанда киік, ақбөкен, арқар, марал, құлан, құлжа, құстардың көптеген түрлерін, қасқыр мен арыстан сияқты түз тағыларының әр алуан сипаттарын бейнелейтін теңеулер мен құбылтулардың, айшықтаулардың көркем элементтерін көптеп кездестіруге болады. Керісінше ағылшын ақынының өлеңдерінде жер, аспан, ай, жұлдыз, дауыл, толқын, ағаштың көптеген түрлеріне негізделген көркемдік құралдардың жиірек кездесетінін аңғардық. Бұл екі ақынның екі түрлі табиғат аясында өсуімен бірге екі түрлі салт пен дәстүрде тәрбие алғандығынан да болса керек. Өйткені олардың табиғат туралы ұлттық таным-түсініктерінің өзі әр түрлі. Оның ішінде әр ақынның ең сүйіп қолданатын, әрдайым соның шығармасынан ғана орын алатын табиғат суреттері болады. Оны ғылым да жоққа шығармайды. Өйткені ол мейлі адам болсын не болмаса кез келген тіршілік иесі ғасырлар бойы белгілі бір ортада өмір сүре жүріп сол аймақтың табиғатының қадырын түсініп, сол жердегі табиғи ортаға бейімделетіні де шындыққа сәйкес келеді. Сол табиғи орта өнер адамының шығармашылығына да негізгі арқау болып қалады екен. Мысалы қазақ поэзиясында даланы жырламаған ақынды кездестіре алмайсыз. Дала туралы жазбады деген ақынның шығармаларының өзінен сол даланы суреттейтін тым қысқа болса да бір суретті, эпизодтық болса да шағын бір картинаны кездестіретініңізге куәлік беруге болады. Орыс әдебиет-

танушысы М.Х. Эйнштейн орыс әдебиетінде ең көп жырланған тақырып орыс орманы екенін нақты мысалдар арқылы дәлелдеп шыққан. Оның ішінде ең алғашқы орында қайың ағашы, екінші орында үйеңкі, одан әрі емен, терек, шырша болып кете беретін көрінеді. Қазақ ғалымы С.Нұрахметов Қадыр Мырзалиев туралы зерттеу еңбегінде: «XIX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген А.Пушкин көбіне емен мен үйеңкіні жырласа, А.Фет пен М.Огарев қайыңды өз өлеңдеріне арқау етіпті, ал оның шарықтау шегі С.Есенинге келіп тіреледі. Ал А. Блок батып бара жатқан күнді, М.Цветаева шетен ағашын, А.Ахматова мәжнүн талын, Пастернак жаңбыр тамшыларын өз өлеңдеріне негізгі өзек етіпті. Бүгінгі күннің ақындары А.Вознесенский көлді, Е.Евтушенко жеміс-жидектерді өз шығармаларына мейлінше мол азық еткен көрінеді», – деген деректер келтіреді. Сол сияқты Дж.Байрон да өз өлеңдерінде көркемдік құрал ретінде теңіз толқыны мен күн мен түнді, жұлдыздарды, ағаштарды жиі пайдаланғанын аңғаруға болады. Мысалы, сұлу қыздың бейнесін сипаттағанда:

Самаладай жұлдыз жанған түн дерсің,
Көрсең көркін, көз тойдырған бейнесін.
Оның әсем жанарының түбінде
Түн түнегі, сәулесі бар күннің де,
Сол екі түс бір қосылған шақта, сен,
Одан асқан ешбір нұрды таппас ең! –

деп сұлу қыздың портретін жасауда табиғаттың әсем құбылыстарының ғажайып суреттерін шебер пайдаланады. Мұнда антонимдік ұғымдардағы күн мен түннің ең айшықты сұлу қасиеттерін ақын өз жырында орынды пайдалана білген. Қарама-қарсы екі түстің қосындысынан жаралған, нұрдан пайда болған сұлудың да сыр сипаты біздің ұлттық танымымыз үшін өзгеше бейнесімен ерекшеленеді.

Ал қазақ үшін таңсық (ол Англияда да өспейді) пальма ағашын келесі бір өлеңінде:

Туған дала топырағына тік өсіп,
Көрік болған, басы көкпен тіресіп,
Уа, пальма ағаш, тағдырыңа масаттан.

Тұрғаныңа, бізден артық күн кешіп,
Қанша зорлап апарғанмен шетке сен,
Жат өлкеде бұлай көктеп өспес ең, –

деп астарлау мақсатында қолданғаны да біздің Махамбет өлеңдерімен өзектес келетінін жоққа шығара алмаймыз. Өлең шумағын түгел оқып шыққанда Байронның бұл өлеңінде кез келген адамның тек өз отанында ғана көктеп, жетілетінін айтып тұрғанын тәптіштеп түсіндіріп жату артық. Бірақ қиыр оңтүстікте ғана өсетін пальма ағашын ақын өз ойын жеткізу үшін өте сәтті таңдап алған деп сеніммен айта аламыз.

Қазақ ақынының да жиі қолданатын көркемдеуіш құралдары әр алуан ағаштар мен құстар екендігін оның шығармаларын парақтай отырып байқауға болады. Махамбетте де табиғат құбылыстары өзінің болған оқиғаны суреттеуі мен адам мінезін жан-жақты ашып көрсету үшін жиі пайдаланған әдісі екендігі рас. Оның жырларында «Балағы түкті қоңыр қаз», «Қаракұс қонбас көк сеңгір», «Мен-қаракұстан туған қалықпын», «Аспанда ұшқан ақ сұңқар, Қолымда тұйғын, лашын», «Ақсұңқар құстың баласы», «Қаршыға құсты көп көрдім», «Күшіген жүнді, шал жебе», «Аспандағы бозторғай, Бозаңда болар ұясы», «Қиқулап ұшқан қырғауыл», «Жасыл ала үйрек, қоңыр қаз», «Мен ақсұңқардан туған құмаймын», «Пыр-пырлай ұшқан қасқалдақ», «Суда жүзген нән балық, Шағала құсқа жем болар», «Томағалы сұңқар мен едім», «Ителгі көзін төңкертіп», «Ау, қызғыш құс, қызғыш құс, Қанатың қатты, мойның бос», «Бүркіт шайқаған шілдейін», «Таудан мұнартып ұшқан тарланым», «Еменнің түбі – сары бал», «Бұрала біткен емендей», «Бозағаштан биік мен едім», «Қарағай, қайың, тал, терек, Қалың орман, ну қалды-ау», «Жапанға біткен бәйтерек», «Саздауға біткен құба тал», «Адыра қалған Нарынның, Жыңғылы мен талы бар» т.б. сияқты толып жатқан тек құс пен ағашқа қатысты поэтикалық қолданыстарды молынан ұшыратамыз. Қазақ даласында кездесетін құстардың барлық түрін ақын өз шығармаларында өз ойын көркемдеп жеткізу үшін, белгілі бір құбылыстың өзіне ғана тән сыры мен сипатын ашып, айқындай түсу үшін ұтымды пайдалана алған. Мәселен, жоғарыдағы мы-

салда Дж. Байрон пальманы қадыр қасиетін астарлап жеткізуді түгел бір шумаққа арқау етсе, Махамбет «Бағаналы терек жарылса» деген өлеңінде әр бір тармаққа астарлы ойды сыйдыруға тырысқан.

Бағаналы терек жарылса,
Бақыраш жамап болар ма?!
Қарағайға қарсы бұтақ біткенше,
Еменге иір бұтақ бітсейші
Қыранға тұғыр қыларға.
Ханнан қырық туғанша,
Қарадан бір-ақ тусайшы,
Халықтың кегін қусайшы,
Артымыздан біздердің
Ақырып теңдік сұрарға.

Ақынның көркемдеу құралдары бұл өлеңінің алғашқы бес тармағында түгелге жуық жоғарыда біз мысалға келтіргендей ағаш пен құстардың қасиеттері мен әрекеттеріне негізделген. Сонымен қатар ойлана көз жіберген кісі ғана байқай алатын терең мағыналы астарлаудың үлгісін аңғаруға болады. Елдің теңдігін сұрап, ерлердің кегін алатындай қарадан туған азамат болса екен деген тілекті ақын тура да, бұрма да мағынасында қатар келтірген. Еменге иір бұтақтың бітуі қыранға тұғыр болу үшін қажет дегеннің астарында елге пайда келтіру, халыққа адал қызмет ету идеясы жатқанын аңғарамыз.

Өлеңде өз ара үндесіп, ұйқасып тұрған екінші тармақ пен бесінші тармақтың соңғы буындары екендігін көріп тұрсақ та, оқығанда толық бір әуеннің, өлең ырғағының жүйелі қалпын сақтайтындығын байқаймыз.

Әрине шағын мақалада Дж.Байрон мен М.Өтемісұлы секілді екі ұлы ақынның шығармаларындағы барлық ұқсас құбылыстар мен өз ара ерекшеліктерді түбегейлі тәптіштеп санамалап шығу мүмкін емес. Дей тұрғанмен, бұл салада да әдебиет зерттеушілерін қызықтыратын әлі де болса шешімін таппаған мәселелер баршылық деп ойлаймыз.

Махамбет пен Байрон поэзиясындағы ортақ сарындар

Адамзат қоғамындағы ұлы өзгерістер тек саяси-экономикалық сипатымен ғана емес, қоғамдық сананы жаңа мазмұнмен байытып, соны сапаға көшіруімен де ерекшеленеді. Соның ішінде XIX ғасыр адамзат тарихында ғылым мен білімнің қарыштап дамуымен, өнердің барлық салаларының орасан зор қуатпен өркен жаюымен есте қалды.

Батыс Еуропа мен Америкада капиталистік қатынастар шарықтап дами бастаса, Шығыс Еуропада сол капиталистік құрылымның алғы шарттары енді жасақтала бастаған болатын. Ал Орта Азиялық феодалдық мемлекеттердің экономикалық даму деңгейі мешеу қалған көне шығыс пен қарқынды даму жолына түскен батыс өркениетінің аралығында тұрды.

Әрине саяси құрылымы мен экономикалық даму дәрежесі әр түрлі елдердегі мәдениет пен қоғамдық сананың өзіндік ерекшеліктерінің болатыны да белгілі. Соған қарамастан жалпы адамзат мәдениетіне ортақ озық ойлар мен өміршең өнер туындылары жұмыр жерді мекендеген саналы адамдардың жасаған жасампаздық ұлы істері болып табылады. Өнерде нәсіліне, ұлтына, жеріне негізделген белгілі бір шек те, шекара да болған емес. Көне Мысыр пирамидаларын қазір кейбіреулер айтып жүргендей көктен түскен басқа планеталықтар тұрғызбаған, Махабхарата мен Рамайна секілді ескі дастандар мен Авестаны тудырған да, Көне Түркі жазба ескерткіштерін тасқа қашап жазған да сол жерді ежелден мекендеген халықтардың ата-бабалары. Бұған қарағанда өнер мен ғылым әр дәуірде әлемнің әр түкпірінде бірде шарықтай дамып, енді бірде тоқырап, даму тізгінін келесі халықтарға ұсынып отыратын секілді. Бірақ сол әр халықтың дамып, дәуірлеген кездері мен қиыншылыққа ұшыраған тұстары адамдар жадында өнер арқылы сақталып, кейін сол негізде жаңа бір дәстүрдің қалыптасатынын да зерттеушілер жоққа шығармайды.

Әлем мәдениеті мен әдебиеті дамуының алдыңғы шебінде тұрған ағылшын әдебиетінің өкілі Джордж Гордон Байрон мен тарихи тамыры терең қазақ әдебиетінің өкілі Махамбет Өтемісұлын салыс-

тыра зерттегенде де біз әдеби дәстүрдің осынау бірде шарықтай дамып, енді бірде тарихи жағдайларға байланысты ұмытылып, өшіп қалып отырған сипатын есте ұстауға тырыстық. Солай бола тұрса да, біз сөз еткелі отырған екі акынның шығармаларында жалпы адамзатқа тән қоғамдық қайшылықтар мен табиғи орта туралы ортақ ой, бір-бірімен үндес топшылаулар мен пікірлер, сөзбен салынған айшықты суреттер жиі ұшырасады. Бұл біз ғана байқап отырған жаңалық емес. Кезінде В.М.Жирмунский салыстырмалы әдебиеттанудың негізгі қағидаларына тоқтала келіп, оның өзіндік ерекшелігі туралы мынадай ой айтқан болатын: «Основной предпосылкой сравнительной истории литературы является единство процесса социально-исторического развития человечества, которым в свою очередь обусловлено единство развития литературы как одной из идеологических надстроек. Подобно тому, как общественно-политические отношения эпохи феодализма, обусловленные сходным состоянием производительных сил и производственных отношении, обнаруживают (при всех различиях) типологический сходные черты на крайнем западе Европы и, например, в Средней Азии (развитие феодального землевладения, цехового ремесла и.т.п.), так и в области идеологии искусство как образное познание действительности должно представлять значительные аналогии на одинаковых стадиях общественного развития».

Бұл жерде ғалым әдеби дамудың өзі белгілі бір қоғамдық формацияда біркелкі дамиды дегенге баса назар аударады. Әрине мұнда белгілі бір дәрежеде шындық та бар. Бірақ артта қалған феодалдық аймақ ретінде сөз етіп отырған Орта Азия елдерінің бір кезде Еуропалық елдерден экономикасы мен мәдениетінің әлдеқайда жоғары болғандығы туралы ештеңе де айтпайды. Түркілердің аталары өмір тарихтарын өлеңмен қашап тасқа жазып жүргенде Еуропалық көп тайпалар әлі халық болып та қалыптаспаған болатын. Бүгінгі жетілген батыстың кейін әлемге мәшһүр болған ақындары сұлу өлеңнің сиқырлы сырларын шығыстық шайырлар Әл-Фараби, Фирдауси, Хафиз, Сағдилардан үйренгені де өтірік емес. Бірақ қалай дегенмен де қоғамдық ғылымдардың қай саласында болмасын еуропалық мәдениетті биіктете көрсету,

басқа халықтардың әлемдік өркениетке қосқан үлесін төмендету тенденциясы әлі күнге шейін орын алып келеді. Біздіңше сол қалыптасқан қасаң еуроцентристік көзқарастардың тоңын ерітіп, тарихи шындықты қалпына келтіретін уақыт келген сияқты. Өйткені адамзат баласының экономикалық және мәдени дамудың қай деңгейінде тұрғанына қарамастан әсемдік туралы танымдары мен өнердегі қолтаңбалары бір-біріне өте жақын, ұқсас болып келеді.

Иә, бұған қарағанда әр алуан халықтардың көркем ойлау, көзге елестету, сөзбен образ жасау қасиеттері өте жақын, ұқсас болып келетінін аңғарамыз. Өмір сүрген орталары жер шарының екі қиырында болғанына қарамастан, екеуінің шығармаларындағы ортақ ой мен мақсат-мүдделердің, жалпы адамзатқа ортақ гуманистік көзқарастардың, сөзбен салынған көркем бейнелердің қай жағынан алсаң да бір-бірімен үндесіп, сабақтасып жатуы олардың бір дәуірдің ақиқат шындығын жырлаған суреткерлері екендіктерін танытады.

Сондықтан да даму деңгейі әр түрлі екі елдің, салты мен дәстүрі әр басқа екі халықтың, екі өркениеттің, екі түрлі діни түсініктің өкілдері болып саналатын Махамбет пен Байрон шығармаларындағы ұқсас құбылыстар мен ерекшеліктерді, ақындық өнер мен талант табиғатына тән ортақ белгілерді, эстетикалық талғамы мен танымдарындағы жақындықты, өмірді образ арқылы пайымдауларындағы біртекті қасиеттерді салыстыра қарастыру осы мақаланың басты мұраты болып табылады.

Уақыт жағынан алып қарағанда екеуі де ХІХ ғасырдың бірінші жартысында шығармашылық өнерлерімен танылған замандас, екеуі де ақсүйек-аристократтар тұқымынан өрбіген текті жандар, екеуі де өз замандарына сай білім алған сауатты бекзадалар, екеуі де халық азаттығы жолындағы күреске шығып, сол жолда шейіт болған боздақтар. Екеуі де өздері нысана етіп ұстанған идеяларына имандай сенген және билік басындағы әкім-қаралармен тіл табыса алмай өткен біртуар тұлғалар. Екеуінің жас айырмашылығы да он бес жас қана, қазақша қайырғанда бір мүшелден сәл-ақ асады.

1788 жылдың 22-ші қаңтарында Дж. Байрон Ұлыбританияның Лондон қаласында дүниеге келгенде, Қазақ даласында Сырым Датов бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің өршіп тұрған кезі болатын.

Жалпы XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басы бүкіл дүние жүзінде отарлау мен отаршылдыққа қарсы күрестің жаппай етек алған кезі ретінде бізге тарихтан жақсы таныс. Сонымен қатар капиталистік елдердің өз іштерінде де таптық тартыстар айтарлықтай белең алып, жұмысшылар мен шаруалардың қанаушы тапқа қарсы әр түрлі сипаттағы күрестері жиілеп кеткен еді. Осындай дүрбелең тұста дүниеге келген Дж. Байронның өмірі де текті отбасынан шыққанымен қиыншылыққа толы болды. Нәрсесте Байронның белең бесіктен шықпай жатып әкесі шешесімен ажырасып, баласына да қарамастан Францияға көшіп кетеді де сол жат жерде қайтыс болады. Байрон он жасқа толғанша анасымен бірге Шотландияның Эбердине қаласында тұрып, сондағы бес кластық грамматикалық мектептен сауатын ашады. Оның үшінші класын бітірген жылы немере ағасы Уильям Байрон қайтыс болып оның тікелей мұрагері болмағандықтан Ньюстед абадтығындағы мекен-жайы Дж. Байронға мұраға қалады. Бірақ қараусыз қалған мекен-жайдан оларға тиген пайда да шамалы болғандықтан кедейшіліктің тақсыретін ұзақ уақыт тартуға тура келеді. 1801 жылы ағылшынның белгілі шонжарларының балалары оқитын Харроу мектебінде оқып саяси және дипломатиялық бағытта орта білім алып шығады. 1805 жылы Кембридж университетіне түседі. Бірақ ол оқу орнының білім беру деңгейі ақынды оншалықты қанағаттандырмайды.

Ақын алғашқы өлеңдерін он бес жасынан бастап жаза бастаған. Оның өзі махаббат тақырыбына арналған бозбалалық көңіл күй лирикасы болғанға ұқсайды. Алғашқы өлеңдер жинағы «Қол боста» (Часы досуга) деген атпен 1807 жылы жарық көреді. Сол тұңғыш жинағымен-ақ жас ақын ағылшынның әдебиет сүйер қауымын елең еткізеді. «Эдинбург шолуы» журналында бүркеме атпен сын жазылып, онда Байрон өлеңдеріне көпе-көрінеу дөрекі баға беріліп, сыналады. Оған шамырқанып намыстанған ақын «Ағылшын жыршылары және Шотланд шолушылары» деген тақырыпта сатиралық поэма жазып жариялайды. Ол поэма-сы Ұлыбританияға кеңінен тарап, Байронның даңқын аспандата түседі. Аталған шығармасында ағылшын билеушілерінің ұстанып отырған ішкі, сыртқы саясаты мен әлемдік аренадағы беделі

ашы мысқылмен аяусыз әшкереленеді. XIX ғасырдың басындағы капиталистік Англияның ішкі жағдайы туралы Н.Я.Дьямонова «Байронның лирикалық поэзиясы» деген еңбегінде: «Елдегі экономикалық өмірдің түбегейлі өзгеруіне қарамастан қоғамның әлеуметтік жүйесі бәз-баяғы қалпында қалды. Сол баяғыдағыдай адамдардың тектік белгілері бәрінен де жоғары тұрды, шіркеу өз үстемдігін сақтап қалды, жұмысшылар өз мүдделерін қорғау үшін біріге бермейтін, халықтың басым бөлігі сауатсыз болды, отбасындағы, мектептегі, әскердегі тәртіп таяқтау арқылы жүзеге асатын, помещиктер мен фабриканттар өз қарауындағы адамдарға ойына келгендерін істейтін және ешкімнің алдында жауап бермейтін, ат төбеліндей парламенттегілер өз жағдайлары үшін бәріне де көздерін жұмып қарады, өйткені оларды сайлаудың өзінде қорқытып, үркіту мен сатып алу кеңінен қолданылатын», – деп атап көрсетеді. Бұл нақты тарихи зерттеулерден алынған дерек, яки бұрмаланбаған өмірлік шындық. Сондықтан да Байрон сол шындықты өз поэмасы арқылы жалпақ елге жария еткенде сол кезде билік басында отырғандарға жайдың оғындай тигені рас.

Дәстүрлі XVIII ғасырдың дидактикалық-сатиралық сарынымен жазылған бұл поэмасында ақын тек ағылшын қоғамындағы келеңсіздіктерді ғана сөз етіп қоймай, сол тұстағы ағылшын әдебиетін де ашық ажуа мысқылмен түйреп өтеді. Өз замандастары Вордсворт, Колриджа, Саути сияқты ақындардың ақиқат шындықты айтпай, өткен ескі тарих пен мистикалық оқиғаларды сөз етіп жүрген ұсақтықтары мен жалтақтықтарын сынайды.

XVIII ғасырдағы Батыс Еуропаның алдыңғы қатарлы оқымыстылары өздерінің философиялық көзқарастарын қалыптастыруда, жалпы қоғам заңдылықтарын терең тану үшін шығыс елдерін, олардың тарихи танымдарымен таныс болуды басты мақсат етіп қойған. Оның сол кезде дәстүрге айналғаны сонша, шығыс сюжетіне шығарма жазбаған, шығыс елдерінің бірінің тілі мен салт-дәстүрінен хабарсыз қаламгердің қолына қалам алуының өзін бекершілік дегенге дейін барған. Соның ішінде француз және ағылшын ағартушылары қоғам дамуындағы ілгерілеушілікті жеке адамдардың табиғи адамгершілік қасиеттерінен іздеді. Оларға өздеріне қарағанда дамуы кейіндеп қалған шығыс елдерін-

дегі адамдардың табиғи болмыстарының таза болып келетіндігі өздері аңсаған келешек қоғам мүшелерінің үлгісі сияқты болып елестеді. Мораль туралы әр алуан қайшылықты пікірлердің жауабын содан табуға тырысты. Дж.Байрон да сол дәстүрмен жастайынан шығыс елдері, оның салт-дәстүрлері мен мәдениеті туралы көп білуге ұмтылды. Ол Ұлыбританияның лордтар палатасына мүше болып сайланбас бұрын алдына шығыс елдеріне саяхаттап қайту туралы мақсат қояды. Ақын сонда өз елімді іштен ғана танып қоймай, сырттай бағалауға да қол жеткіземін деп ойлады. Оны анасына жазған хатынан да аңғаруға болады. Онда жас Байрон «мен қарапайым халықтың өмірін жете біліп алмай тұрып саясатпен айналыса алмаймын» – деп ашық айтады. Оның шығыс елдері туралы жинақтаған білімін орыс ғалымы Л.В.Сидорченко былайша бағалайды: «Каталог книг Байрона, предназначенных к продаже в 1816 г. А так же дневники и письма поэта и его примечания к первым песням «Чайльд Горольда» и к «Восточным повестям» позволяют прити к выводу, что Байрон был знаком с большинством произведений о востоке на английском и французском языках. «Арабские сказки» он прочел в раннем детстве и на всю жизнь остался их страстным читателем. Позднее он приобрел «Арабские сказки» (ред. Дж.Скотт, 1811) в личную собственность, и вполне возможно, что по тексту сказок и по придословию Скотта к ним он проверял свои впечатления от путешествия по восточным районам Европы, хотя прямых ссылок на «Арабские сказки» не было в примечаниях к «Восточным повестям». Как своеобразные справочники при составлении комментариев к «Восточным повестьям» Байрон использовал «Восточную библиотеку» д'Эрбело, неоценимый по богатству информации Коран в английском переводе Дж.Сейла (1734), о литературных достоинствах которого он отзывался с большой похвалой, и «Словарь» Дж.Ричардсона (1777). Бұл 1809 жылға дейін-ақ жас ақынның шығыс туралы сол кездегі деңгеймен салыстырғанда біршама толымды ақпарат жинағанын аңғартса керек.

Байронның оңтүстік Еуропа мен Таяу шығысқа сапары 1809-1811 жылдарға, яғни екі жылға созылады. Ол Португалия, Испания, Албания, Түркия, Грекия елдерінде болып, олардың

мәдениетімен танысады. 1812 жылы еліне келген соң Лордтар палатасында Англияда сол кезде кең қанат жая бастаған жұмысшылардың луддиттік қозғалысы туралы әділдігі мол сөз сөйлейді. Сол жылдың көкек айында ағылшындардан қысым көріп отырған ирландықтар мәселесі туралы да ашына айтып, ақыры өзінің ақиқат жағында жалғыз екенін түсініп лордтар палатасынан кетуге мәжбүр болады. Бірақ ол әділетсіз қоғамға қарсы күресін өзінің шығармашылығы арқылы жалғастыра береді. Әрине өзін түсінбеген ортадан кетіп жалғызсырау, сары уайым жетегінде жүріп шығармашылықпен айналысу ақынға оңай тимегені белгілі. Билік басындағылардың әр түрлі құйтырқы әрекеттерінің кесірінен Дж. Байрон 1816 жылы Англиядан мүлдем кетіп, 1824 жылы қиыр оңтүстіктегі Грекияда қайтыс болады.

Джорж Гордон Байрон артына өлмес мұра қалдырды. Ол күллі Европа құрлығына әділеттіліктің рухын шашты, өз өлеңдері арқылы халықты азаттыққа шақырды. Қарапайым бұқараның мұңын мұндап, жоғын жоқтады. Сондықтанда ол өзі өмір сүрген әділетсіз қоғамдағы билік басында отырғандармен арпалысып өтті. Оның жырлары халық санасындағы бостандыққа деген үміт отын лаулата жақты.

Бұл жағынан алып қарағанда Дж. Байрон қазақтың Махамбет Өтемісұлы сынды ақынымен мақсат-мүдде, ұстанған ұстанымы мен көзқарасы жағынан үндес, сарындас болып келеді. Оның әрдайым қарапайым халықтың қамын жеп, ағартушылық бағыт ұстануы, адам баласын тегі мен табына қарай бөлмей тең құқықты болуын талап етуі өзінен кейінгі күллі қаламгер қауымға, соның ішінде әлемдік әдебиетте іздерін қалдырған орыстың А.Пушкин, Ю.Лермонтов, украинның Т.Шевченко, поляктың Мицкевич, венгердің Ч.Петефи сияқты ақындарына қатты әсер еткен. Әсіресе А.Пушкиннің орыс әдебиетінде жарқырай көрініп, романтикалық поэзиясын жетілдіруіне Байронның әсері күшті болған. Себебі олардың шығармашылығы мен өмір жолдарын салыстырып қараған кісі бірін-бірі қайталаған ақындар ма деп қалуы мүмкін. В.Жирмунскийдің «Байрон және Пушкин» деген 1924 жылы жеке кітап болып басылған еңбегінің кейін шыққан басқа жинақтарына кірмей жүргенінің де осындай бір сыры болуы мүмкін.

Қазақтың Абайы шығыстың ғұлама ақындары мен орыс әдебиетінен үйренді дегенді айтып келе жатқанымызға бір ғасыр болды. Ал Пушкин де біреуден үйренсе артық емес шығар деген ойдамыз. А.Пушкиннің өзі «Теңізге» деген өлеңінде:

Твой образ боги на нем означен,
Он духом создан был твоим:
Как ты, могущ, глубок и мрачен,
Как ты, ничем не укротим, –

деп Байронды көкке көтереді.

Қазақ ақындары Байрон шығармаларын орыс әдебиеті арқылы білді. Мысалы, Абай Дж.Байронмен М.Ю.Лермонтов аудармалары арқылы танысқан. Ол Лермонтовтың Байроннан аударған «Еврей сазы» деген өлеңінің алғашқы 8 жолын ғана алып, еркін аударған. «Еврей сазының» жалпы мазмұны мен ойын сақтап, өлеңді барынша қазақ ұғымына жақындатып, өзінше өрнектейді. Байрондағы «алтын көл», «арфа» деген сөздерді алып тастап, оның орнына «Алтынды домбыраны» қосады. Мұның есесіне алғашқы, соңғы жолдары дәлме-дәл аударылған. Өлең мәтінін толығымен келтірсек:

Көңілім менің қараңғы. Бол, бол ақын!
Алтынды домбыраңмен келші жақын.
Ішек бойлап он саусақ жорғаласа,
Бейістің үні шығар қоңыр салқын.

Егер сорым түбімен әкетпесе,
Керек қой көңілді үміт тебірентсе.
Қатып қалған көзімде бір тамшы жас,
Төгілмей ме, бой жылып, ол да ерісе, –

деп жырлайды.

Он бір буынды қара өлең үлгісімен жазылған көңіл-күй лирикасы. Осы өлең Байронның қазақ тіліне тәржімаланған алғашқы шығармасы. Яғни Абайдан бері қарайғы кітаби ақындардың көбі Байрон шығармаларын орыс тілі арқылы білген. Әлі күнге дейін де Байронды түпнұсқадан аударған қазақ ақыны жоқ. Тәуелсіздік алған жылдары ғана, оның ішінде «Мәдени мұра» бағдарламасы-

ның аясында ағылшын тілінен қазақ тіліне кейбір шығармалар аударыла бастады. Мүмкін Байрон да көпір тілсіз ана тілімізге аударылар. Солай десек те әр жылдары орысшадан тәржімаланған Байрон өлеңдері 1960 жылдардан бері жеке кітап болып басылып келеді. Бұл салада Қ.Аманжолов, Қ.Бекқожин, А.Жұмағалиев, Ж.Сайн, Қ.Сатыбалдин, Ғ.Қайырбековтер біршама өнімді еңбек етті деп айта аламыз.

Махамбет Өтемісұлының өмірбаяны қазақ әдебиеттануында біршама зерттелген. Ал ақынның шығармашылық мұрасының зерттелуі туралы айтып өтуге тиіспіз. Қазақтың дәстүрлі жыраулық поэзиясын жалғастырушы, бүкіл саналы ғұмырын «қара қазан, сары бала қамы үшін» ат үстінде күреспен өткізген көшпелі халықтың кемел ақыны Махамбет шығармалары өткен ғасырдың алғашқы ширегінен бастап қана ел аузынан жинастырылып, зерттеле бастады. Оның өмірі мен шығармашылығы туралы алғашқы жүйелі еңбек Халел Досмұхамедұлынікі. Ғалым өз тұсындағы Махамбетке қатысты ауызша әңгімелер мен оның өлеңдерін жатқа білетін кісілерден біраз материалдарды жинақтап, орысша, қазақша жазба деректермен толықтырып, құнды еңбек жазып қалдырған. 1925 жылы Тәшкенде жарық көрген ақын өлеңдерінің алғашқы жинағын шығарушы да Х.Досмұхамбетов. Соңғы Махамбеттану саласындағы зерттеулерге назар аударсақ, оның өмірі мен ақындық шеберлігі туралы жүйелі ғылыми пікір айтып, көлемді еңбек жазғандардың бірі – Мұхтар Әуезов болғанға ұқсайды. Ол туралы Керімбек Сыздықов мынадай мәліметті алдымызға көлденең тартады: «Махамбет Өтемісұлының өмірі мен шығармашылығы туралы алғаш қалам тартқандардың бірі М.Әуезов болған. Махамбеттің өлеңдері алғаш рет 1925 жылы Ташкентте «Исатай-Махамбет» деген жинақта жарияланған болса, ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы алғашқы кең, мол мағлұматпен әдеби, ғылыми талдау 1927 жылы шыққан М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде «Зар заман ақындары» атты жетінші бөлімінде және 1933 жылы 7-классқа арналған М.Жолдыбайұлы, М.Әуезұлы, Ә.Қоңыратбайұлы бірлесе жазған «ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабында» жарияланған. Кітаптағы «Махамбеттің өмірі», «Махамбеттің ақындығы»

деген тараулардың авторы – М.Әуезов. Олар жазушының 20 томдық шығармалар жинағының 15 томына еніп, түсініктер берілген.

Заңғар жазушының сонау жиырмамыншы жылдардың өзінде Махамбет поэзиясына назар аударып, пікір айтуы тегін болмаса керек.

Махамбет шығармашылығын тереңдей зерттеп, көбімізге белгісіз жайлардың ақиқатын ашып берген кәсіби зерттеушілердің қатарында академиктер – Қ.Жұмалиевті, З.Ахметовті, З.Қабдоловты, профессор Х.Сүйіншәлиевті, Б.Аманшинді, М.Тілеужановты т.б. атауға болады. 2003 жылы профессор С.Мақыпұровтың жетекшілігімен К.Мырзағалиева «М.Өтемісұлы өлеңдеріндегі көркем шындық мәселесі» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады.

Әрине бұларға қарап Махамбеттің шығармашылық мұрасы жан-жақты зерттеліп болған екен деген ой тұмауы керек. Дауылпаз ақынның өмірі мен шығармашылығына қатысты көптеген шындықтардың беті еліміз тәуелсіздік алып, тоталитарлық идеологиялық қысымнан құтылғаннан кейін ғана толығымен ашылып, бұрын дүдәмал болып келген сұрақтарға жауап таба бастадық. М.Өтемісұлы сияқты дарабоз ақынның шығармаларына әлі талай ұрпақ өз заманы тұрғысынан баға беріп, зерттеу еңбектер жазатыны сөзсіз.

Ұлы ақындар үндестігі

XIX ғасыр адамзат баласына экономикалық жағынан ғана емес өнерде де үлкен өзгерістер мен жаңалықтар әкелген кезең болды. Батыс Еуропада капиталистік қатынастардың нығая бастауы дамыған мемлекеттерге жанталаса отар елдерді бөліске салуға алғышарт болса, Шығыс Еуропалық Ресей де өзінің экономикалық жағынан артта қалғанына қарамастан сол алпауыт елдерге еліктеп өз қанатын Кавказ бен Орталық Азияға кеңінен жаюды мақсат тұтты.

Біреулер отар елді бағындыруға бар күштерін салып жанталасса, енді бір халықтар отарлық езгіден құтылу үшін жан беріп,

жан алысып арпалысып жатты. Әрине мұның бәрі де әлдінің әлсізге жасайтын әділетсіз соғыстары арқылы іске асқаны белгілі.

Яки ХІХ ғ. алғашқы ширегіне көз жүгірте қарағанда тыныш жатқан бейбіт елді, соғыс, көтеріліс болмаған аймақты кездестірудің өзі қиын. Мұндай дүрбелеңі мол кезеңнің реалистік бейнесі сол кездегі әдебиетте де кеңінен орын алып, суреттелді. Ол ақын-жазушылар өз дәуірінің шындығын, айқасқа, күреске толы өмірін ерекше шабытпен, тың мазмұнға толы ерекше формада жырлады. Олар әр халықтың поэзиясында азаттық деген ұғымның ұлылығы туралы соны пікір қалыптастырды. Халық жүрегінде мыңдаған жылдар бойы шемен болып қатып сыртқа шыға алмаған «бостандық», «азаттық» деген арман сияқты сөздердің ақиқат өмірде болуы мүмкін екеніне жұртты сендіре білді. Қарапайым халық ондай өлеңге таңдана да тамсана қараса, байлық пен биліктің құлағын ұстағандар үркіп тосырқай теріс айналды. Бұл жалпы әдебиетке ғана емес қоғамдық санаға да үлкен өзгеріс әкелген дәуір еді...

Әдебиеттегі осынау ұлы реформалардың басында ағылшын ақыны Джордж Гордон Байрон, орыс ақыны Александр Сергеевич Пушкин, қазақтың дауылпаз ақыны Махамбет Өтемісұлы сияқты біртуар тұлғалар тұрды.

Джорж Байрон ең алғашқылардың бірі болып халық азаттығын, қарапайым бұқараның мұң-мұқтажын ашына жазып, феодалдар мен капиталистердің ашкөздік мінез-құлқын жеріне жеткізе сынады. Мұндай батыл айыптау сол кездегі ағылшын қоғамындағы этикаға, қалыптасқан моральдық нормаларға сыйымсыз деп танылып, елінен қуылды.

Ал Дж.Байрон шығармашылығын пір тұтып, өзіне ұстаз санаған А.Пушкин болса азаттықты сүйген ойын ашық айтып, декабристерді қолдаған үшін Ресейдің өз ішінде жер аударылып, жапа шекті.

Қазақ ақыны Махамбет «қара қазан, сары бала қамы үшін» қолына қару алып ашық майданға шығып, сол жолда жанын пидаетті.

Олардың өлеңмен өрнектеген ой-армандары бір арнада тоғысып, белгілі бір сабақтастықпен жалғасып жатқандай көрінеді.

Оны төмендегі мына мысалдан да аңғаруға болады. Халықтың қанын мойнына жүктеген қатал да қаражүрек әмірші туралы Дж. Байрон өзінің «Напалеон Бонапартқа мадақ» деген өлеңінде:

Кровь за тебя лилась потоком,
А ты своей так дорожил!
И пред табой-то, как пред Роком,
Колена сонм князей клонил!
Ещё дороже нам свобода
С тех пор, как злейший враг народа
Себя всемирно заклеил!
Среди тиранов ты бесславен,
А кто из них с табой был равен? –

деп шексіз билік иесін қорқақ, өзімшіл, халықтың қас жауы (злейший враг народа) ретінде айыптаса, орыс ақыны А.С.Пушкин «Еркіндік» /Вольность/ деген лирикасында Александр патшаның жауыздығы мен рақымсыздығына мынадай баға береді:

Самовластительный злодей!
Тебя, твой трон я ненавижу,
Твою погибель, смерть детей
С жестокой радостию вижу.
Читают на твоём челе
Печать проклятия народы,
Ты ужас мира, стыд природы,
Упрек ты богу на земле...

Егер осы өлеңнің алғашқы төрт тармағының жолма жол аудармасына назар аударсақ:

Бір өзі бар билікке ие жауыз!
Сені, сенің тағыңды мен жеккөремін.
Сенің қазанды, балаларыңның өлімін,
Мейірімсіз қуанышпен көремін –

деген қатал да қарғысқа толы ашынған жанның жан айқайын ұққандай боламыз. Ақын патшаның маңдайына жазылған халықтың қарғысынан өзі ғана емес, күллі ұрпағының ажал табатынын айтады. Біздіңше өз патшасын бұлайша айыптап, лағнет айту

А.С.Пушкинге дейінгі орыс әдебиетінде бұрын кездесе қоймаған сирек құбылыс.

Әрине Дж.Байрон мен А.С.Пушкин шығармашылығын салыстыра оқығанда орыс ақынының ағылшын ақынынан көп нәрсені үйреніп, кейде еліктеуге ұшырап отырғанын да жасыра алмаймыз. Әсіресе бұған В.М.Жирмунскийдің «Байрон және Пушкин» деген ертеректе қорғалған докторлық диссертациясымен танысқанда тереңірек көз жеткізуге болады. Байронның әлем әдебиетіне, оның ішінде орыс әдебиетіне тигізген әсерін А.В.Луначарский былайша сипаттаған: «Ал енді әлем әдебиетіне оның жасаған ықпалы орасан болды. Қай елдің әдебиетін алсаң да – бәрінде де Байронға еліктеу бар. Ол ықпал, әсер орыс әдебиетінде де үлкен. Жәй орташа жазушы – Бестужев – Марлинский секілділердің шығармаларынан бастап, байронизм дегенің тұнып тұр.

Ал Пушкин мен Лермонтов Байрон ықпалына қатты берілгендігі сондай, Пушкиннің алғашқы кездегі шығармалары тіпті «Евгений Онегиннің» өзі Байрон мектебінің шығармасына жатады...» – деп жазды. Бұған қарағанда Пушкин орыс әдебиетіне жаңалықты ағылшын әдебиетінен әкелген секілді. Онда батыс Еуропалық үлгі, Байронға тән машықтар жиі кездесетіні де сондықтан.

Ал Махамбетте ондай еліктеу жоқ. Ол нені суреттесе де ұлттық дәстүрде жырлаған ақын. Солай дей тұрсақ та оның Жәңгір ханға арнаған:

Хан емессің, қасқырсың
Хас албасты басқырсың.
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын.

Хан емессің, ылансың,
Қара шұбар жылансың.
Хан емессің, аянсың
Айыр құйрық шаянсың, –

деген атақты өлеңіндегі ой мен сөз саптау тәсілі жоғарыдағы екі ақынмен үндесіп келуі қайран қалдырады.

Махамбеттің орыс тілін білгендігі туралы мағлұмат болғанымен оның Байрон, Пушкин шығармаларымен таныс болғандығы туралы дерек кездеспейді. Оның шығармашылық өнерінен ағылшын, орыс әдебиетіне жақындығы бар ешқандай да бір белгіні кездестіре алмаймыз. Соған қарамастан өзімен замандас ақындармен бір бағытта, белгілі бір тақырып аясында ғана емес, көркемдік тұрғыдан да жақын келіп, сабақтаса байланысып жатуы Махамбеттің ұлылығын танытса керек. Яғни бұл жердегі басты мәселе үшеуінің де қарапайым бұқараның көкейіндегі ойды айтып, азаттықты басты мақсат етіп қоюында шығар деп ойлаймыз.

Сонымен қатар адамзат баласының мәдениеті мен экономикасының қандай даму деңгейінде тұрғанына қарамастан, олардың өнердегі қолтаңбалары, эстетикалық таным-түсініктері кейде бір-біріне өте жақын, ұқсас болып келетін жағдайлар да кездесіп жатады. Бұған кезінде академик А.Н.Веселовский де назар аударып, арнайы пікір айтқан. «Как в языках, при различии их звукового состава и грамматического строя есть общие категории (например, числительных имен), отвечающие общим примерам мышления, так и сходство народных верований, при отличии рас и отсутствии исторических связей, не может ли быть объяснено из природы психического процесса, совершающегося в человеке? Чем иначе объяснить, что в сказках и обрядах народов, иногда очень резко отделенных друг от друга и в этнологическом, и в историческом отношениях, повторяются те же мотивы, те же задачи и общие очертания действия?..»

Бір дәуірде өмір сүрген үш ақынның өлең топтамаларын парактай отырып олардың көңіл күйлеріндегі торығуды суретті сөзбен жеткізудегі ұқсастықтары да ақындық болмыстың ортақтығын айғақтай түседі. Мысалы, Дж. Байрон «Еске алу» (Воспоминание) деген шағын лирикасында өзінің жалғыздығын былайша сыр қылып ақтарады.

Конец! Все было только сном.
Нет света в будущем моем.
Где счастье, где очарование?
Дрожу под ветром злой зимы,

Рассвет мой скрыт за тьмы,
Ушла любовь, надежд сиянье...
О, если б и воспоминанье!

Ақын ойы, оның нәзік сезімі өз болашағын қараңғылық бұлтты басқандығын сезіп аласұрады, сонымен қатар оған мойынұсынған шарасыздығын да аңғартады. Әрине мұндай көңіл күйге байланысты лирика кейінгі ақындарда да көп кездеседі. Бірақ бірін бірі білмейтін, танымайтын Байрон мен Махамбеттің адам мінезінің жабыққан бір сәтін бірдей бейнелеулері кімді де болса елең еткізбей қоймасы сөзсіз. Осыған ұқсас бірнеше өлеңді А.С.Пушкин шығармаларынан да мысалға келтіруге болады. Ол өзінің «Я пережил свой желенья» деген лирикасында:

Я пережил свои желанья,
Я разлюбил свои мечты;
Остались мне одни страданья
Плоды сердечной пустоты.
Под бурями судьбы жестокой
Увял цветущий мой венец –
Живу печальный одинокий,
И жду: придет ли мой конец? –

деп өзінің жалғыздығын (Байроннан он бес жыл кейін 1821 ж.) басына түскен бақытсыздыққа балап, өмірден күдерін үзе егіледі. Бұлайша егілу, өмірдегі сәтсіздіктердің барлығынан өлім елесін іздеу жалпы өнер адамдарында жиі кездесетін құбылыс десек те, жоғарыдағы екі ақынның сөз саптауларының өзі бір-біріне өте жақын екендігін байқамау мүмкін емес. Бұл жерде А.Пушкиннің Байрон шығармаларымен өте терең таныс болғандығын да есте ұстаған жөн.

Ал дәл осы тақырыпты Махамбет өзінің «Жабығу» деген толғауында соларға мазмұндас үлгіде, бірақ қазақы ұғыммен былайша жырлайды:

Күн жадына қарасам,
Жедінің оны құралай.
Аспанды борай қар жауып
Аштырмайды көзімді,

Қақтырмайды кірпікті,
Соғады боран сабалай.
Халық үшін қанды төгем деп,
Қараны ханға теңеп берем деп,
Ол мақсатқа жете алмай,
Дегенімді ете алмай
Қор болдым-ау, шырақ-ай.

Үшеуінде де лирикалық қаһарманның психологиялық болмысы табиғат суреттерімен ұштаса бейнеленеді. Байрон өзінің бақытын, үміт отын жағар келешегін «қатал қыс желінің астында дірілдеп» тұрып күтсе, Пушкин басындағы гүлденген бақытты сәтін (тәжін) «қатал тағдыр дауылы» алып кеткенін аңғартады, ал Махамбет көңіл күйіндегі өкіну сарыны «аспанды борай қар жауып, аштырмайды көзімді, қақтырмайды кірпікті, соғады боран сабалай» деген символдық параллелизм арқылы берілген. Желдің образы үш ақынның лирикасында да қиратушы ретінде көрініс беріп, қатыгез тағдырдың бейнелі сипатын аңғартады. Үшеуінде де көздеген мақсаттарына қол жеткізе алмаған өкініш, тағдырдың қатал үкіміне қарсы тұра алмаған шарасыз жанның көңіл күйі айқын байқалады. Байронды «арайлы үміт пен махаббат тастап кетсе» (ушла любовь, надежд сиянье), Пушкин «жабырқаулы жалғыздықта отырып өмірінің ақырын күтеді» (живу печальный одинокий, и жду: придет ли мой конец), Махамбет «мақсатына жете алмай, дегенін ете алмай, қор болады». Бұл танып, біліп қайталау емес, интуитивті қайталау, яки көркем ойды жеткізудегі ізденістен туындаған ұқсастық, ақындардың іштейгі толғаныстарының белгілі бір психологиялық көңіл күйді суретті сөзге айналдыру жолындағы образды ойларының сәйкестігі деп түсінеміз.

Бұл ақындардың шығармаларын салыстыра зерттегенде тағы бір есте ұстайтын нәрсе Байрон мен Пушкин жазба әдебиеттің өкілдері де, Махамбет өз шығармаларын ауыз әдебиетінің үлгісімен шығарған суырып салма ақын. Сондықтан да алдыңғы екі ақын секілді ол өз өлеңдерін қайта қарап редакциялай алмағаны белгілі. Соған қарамастан Махамбеттің әлем әдебиетінің алыптарымен сөз өнерінде үзеңгі қағыстырып, ой таластыруы, солар-

мен үндес пікірде болуы, көркемдік жағынан да деңгейлес тұруы оның шығармаларын салыстырмалы әдебиеттану негізінде әлі де болса тереңдей зерттеуді талап етеді

Қорыта айтқанда, әр алуан кеңістікте, белгілі бір уақыт аралығында өмір сүрген үш ақынның шығармаларында үшеуіне де ортақ ұқсас құбылыстардың көрініс табуы кездейсоқ нәрсе емес. Онда ұлы суреткерлердің өмірді образ арқылы танудағы ақындық қасиеттерінің, логикалық пайымдау ерекшеліктерінің әлі де болса біз біле бермейтін құпия сырлары болуы мүмкін. Қазіргі салыстырмалы әдебиеттану ғылымы мұны сол ақындар өмір сүрген табиғи ортамен, сол елдің саяси жүйесімен, экономикалық даму деңгейімен тағы да басқалай себеп-салдарлармен түсіндіруге тырысады. Дей тұрғанмен де жеке ақынның психологиялық болмысын, керек болса бүтіндей биологиялық бітімін зерттейтін де уақыт келген сияқты.

Тағы да Махамбет пен Дж.Байрон туралы

Батыс пен Шығыс... Бұл адам баласының өркениетін қалыптастыруда үлкен рөл атқарған өзгеше екі мәдениет, екі түрлі таным-түсінік. О баста көне Мысыр, Шумер, Қытай, Үнді, көшпелі Түркі мәдениеті дамып, кейін сол дамудың дүмпуімен Батыс оянған деген пікірдің бар екені рас. Бұл бізге тарих шежіресі жеткізген шындық. Оны ғылым да жоққа шығара алмайды.

Бірақ қазір ғылым мен мәдениеттің биік деңгейіне көтеріліп алған батыс Еуропалық сана өркениет дамуының Шығыстан келгенін мойындағысы жоқ. Сондықтан да олар күллі адамгершілік-этикалық қатынастарды, ғасырлар бойы қалыптасқан діни қағидалар мен моральдық нормаларды дүние жүзіне тек батыстық ұғымға сай таратуға, өздерінің дәстүрлі қалыптасқан әдет-ғұрыптар ыңғайына сай уағыздауға тырысуда. Осылайша Шығыстық мәдениеттің әлемдік тарихы мен беделін төмендетуге жанталауда.

Біздіңше батыс пен шығыс мәдениеті деген түсініктер керемет ұғымдар емес, керісінше, бірін бірі толықтырып, біріне бірі

ұласып келе жатқан барлық адамзатқа ортақ рухани қазына. Бірақ сонау ежелден бері бірін бірі зорлықпен бағындыруға тырысып, сан түрлі соғысты бастарынан өткізген Батыс пен Шығыс бірден бір-бірінің асыл қасиеттерін мойындап, бір атаның баласындай сүттей ұйып отыр десек утопия болып шығады.

Солай дей тұрғанмен де, жалпы адамзатқа ортақ рухани құндылықтар Батыс пен Шығыс данагөйлерінің әрдайым ортақ ой-пікірде болғандығын жоққа шығармайды. Ол әсіресе сөз өнерін қадыр тұтқан ақын-жазушылардың шығармаларында кеңінен орын алатындығы да жалпы қауымға мәлім.

XIX ғасырда өмір сүрген ағылшынның ұлы ақыны Джорж Гордон Байрон өзінің поэзиясында азаттыққа деген құштарлығымен көзге түсіп, өз елінен сая таппай өмірін өзге елде өткізген адам. Ол барлық адам баласының тумысында құдай алдында да, табиғи болмысы тұрғысынан да тең құқыққа ие екенін мойындап, өзінің биік лауазымы (Британия лордтар палатасының мүшесі) мен жүйелі білімін (Кембридж университетін бітірген) халықтың азаттығы мен бостандығы жолындағы күреске арнайды. Азаттықты аңсаған қарапайым тоқымашылардың көтерілісін қолдаған жас Байрон «Луддиттерге арналған өлең» деген лирикасында:

Еркіндік алған өз қанын төгіп,
Ерлердей біз де күреске сеніп,
Жорықта өліп, айтпесе жеңіп,
Жетерміз азат, бақытты күнге
Құрысын король Луддиттан өзге, –

деп жырлайды.

Еркіндік, азаттық, теңдік үшін жанды қию, өмірді құрбан ету сонау құл иеленуші құрылыс кезінен бері келе жатқан арман, адамдардың саналы ойынан туған асқақ моральдық пайымдау екені аян. Ақын бақытқа жетудің жалғыз жолы «жорықта айқасып өлу, не жеңу» екенін, одан басқа жолдың жоқ екенін ашып айтады. Елдің ерлікке деген намысын қайрап, бірігіп күреске шығуға үндейді. Әр адамның бас бостандығы сол адамның мақсат-мүддесіне, ерік-жігеріне, бір деңгейдегі (тап емес) барлық

адамзат баласының бірлескен күресіне байланысты деп түсінді. Сондықтан да көптің күш біріктіріп азаттық үшін күреске шығуын қолдап өлеңдер жазды.

Азаттық, ерлік идеясы Батыс пен Шығыс ақындарына ортақ түсінік. Өйткені қай жерде, қашан болмасын дүниеде абсолютті әділдік болған емес. Ал әділетсіздік болған жерде әрдайым оған қарсы күрестің туындайтыны белгілі. Қазақ даласы да ондай күрестен кенде қалған емес. Азаттық, бостандық идеясы біздің ақын-жырауларымыздың шығармаларында да көптеп кездеседі. Дәл осындай ойды Байронның замандасы қазақтың ұлы ақыны Махамбет Өтемісұлы былайша жалғастырып әкетеді:

Құлжа туған текешік
Құлдырайды құты ұшып
Айшықты мүйіз тигенде,
Бас ұрмай ма, баз кешіп?!
Біздер-дағы жігіттер
Бірлестірсек білекті
Шынтуайтсақ тілекті
Орната білсек керек-ті,
Толарсақтан қан кешіп,
Болат найза, ақ семсер
Жарасын біздің керекке
Бойлата сұқ жүрекке
Ханның кетсін аты өшіп.

Екі ақынның өлеңінде де азаттықты аңсаған халықты бірігіп күреске шығуға үндеу, ерлікке шақыру идеясы айқын аңғарылады. Ол үшін «Бірлестірсек білекті, шынтуайтсақ тілекті» деуі де күрестің амал-тәсілін меңгерген, жұртты соңынан ерте алатын көсем адамның аузынан шығатын сөз. Күрес әлсіздердің ісі емес. Қолға қару алып өз бостандығыңды, ар-намысыңды қорғауды, сол жолда құрбан болуды адамдық тұрғыдан ерлік десек, діни тұрғыдан шаһит болды деп ерекше бағалаймыз. Сол азаттық үшін күресте «болат найза мен ақ семсерді жүрекке бойлата сұғуға» да мықты ерік-жігер керек. Ең бастысы жауыңа деген өшпенділік керек. Махамбет өлеңінің мазмұнынан сондай сезімнің сарынын айқын аңғаруға болады.

Дж Байрон «Құрысын король Луддиттан өзге» десе, Махамбет «Ханның кетсін аты өшіп» деп халықтың қанын сорып отырған аяр билеушілерге лағынет айтады. Бұл замандас ақындардың дүниетанымдарындағы ортақ көзқарастың, мұрат-армандарындағы бір сарындас пікірдің көрінісі.

Жалпы азаттық, еркіндік идеясы екі ақында да бір-біріне жақын, белгілі бір мазмұнда жырланады. Мысалы, Байрон «Аяқтадың сен өмірдің сапарын» деген лирикасында азаттық жолында мерт болған ердің лирикалық бейнесін:

Уа, сабазым, бітті жерде сапарың,
Басталады енді даңқың, атағың –
Бір өзіңнің құдіретіңді жыр етіп
Жерден шырмап, көкке жетіп жатар үн.
Алып берген азаттығың, елдігін
Сендей ерді ұмытар ма ел бүгін, –

деген асқақ пафоста жырлайды. Жиырма тармақтан тұратын осынау эфитания сипатындағы лирикада елдің азаттығы үшін күрескен, сол жолда жанын пида етіп, халық қаһарманына айналған батырдың образы барынша мадақталып, оның өзі өлсе де рухының мәңгі өлмейтіндігі, кейінгі күрескер ұрпақ үшін ол әрдайым үлгі-өнеге, бағыт-бағдар беретін нысана болып қалатыны үлкен шеберлікпен суреттелген.

Ал қазақ ақыны Махамбеттің поэзиясында Дж Байронның аталған өлеңімен бір тақырып төңірегінде, бір сарында жазылған көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлына арналған «Мінкен ер», «Тарланым», «Мұнар күн» сияқты бірнеше өлеңді мысалға келтіруге болады. Ұлы жырау өз поэзиясында Исатайдың азаттық күрестің басшы көсемі, ерлігіне ақылы сай нағыз батыр ретіндегі мәңгі өлмес шынайы бейнесін жасап кетті. Ақынның атақты «Тарланым» өлеңіндегі Исатай батырдың сыр-сипатын даралап көрсететін ажарлау мен құбылтулардың түрлері мен келісім тапқан келісті бояулары әлі күнге дейін өзінің биік эстетикалық сипатымен оқырманын тамсантип келеді.

Таудан мұнартып ұшқан тарланым,
Саған ұсынсам қолым жетер ме?

Арызым айтсам өтер ме?
Арыстаным, көп болды-ау,
Саған да менің арманым?
Кермиығым, кербезім!
Керіскідей шандозым!
Құландай ащы дауыстым!
Құлжадай айбар мүйіздім!
Қырмызыдай ажарлым!
Хиуадай базарлым!
Теңіздей терең ақылдым!
Тебіренбес ауыр мінездім!

Ақын Исатайдай батырға тән барлық асыл қасиеттерді теңеудің ең бір қисынын таба қою қиын, ойға еркін түсіп, тілге оңайлықпен орала қоймайтын градациялық сипаттағы яки, «алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды, алдыңғы құбылыстан соңғы құбылысты асыра, асқақтата түсу» тәсілімен, бұрын ешкімде кездесе қоймаған соны айшықтармен өрнектеген. Исатай бейнесі ақын өлеңінде ұсынған қол жетпес таудан мұнартып ұшқан тарлан (қанаты талмас қыран) ретінде бейнеленеді. Лирикалық кейіпкер – қолмен ұстамақ түгілі көзбен айқын көрудің өзі қиын (мұнартқан) қиялға, санамен ғана қабылдауға болатын абстрактылы тұлғаға айналған. Туған елінің «атына тұрман болсам деп, жұртына құрбан болсам деп» жүріп шейіт болған есіл ер Дж Байронның кейіпкері сияқты өзі өлсе де ісі мәңгі өлмейтін атақ-даңққа бөленген. Оны Махамбет жырларының келесі шумақтарынан анық байқауға болады.

Арыстан еді-ау Исатай!
Бұл фәнидің жүзінде,
Арыстан одан кім өткен?!

Ақын ойы мағыналы сөзімен ғана емес, адам көңілін жанға жайлы әуенімен тербеп, сағыныш сазына толы әсем ырғағымен де елітетін, сөз бен саз өзара келісімді үйлесім тапқан тұтастыққа айналған. Абай «Сылдырап өңкей келісім, тас бұлақтың суындай» дегенде осындай өнер туындысының мазмұны мен пішінінің ажырамастай бір бүтіндікке, іші мен тысының бөлінбестей бірлікке айналуын айтса керек. Дж Байрон өзі жырға қосып отырған

батырды «бір өзіңнің құдіретінді жыр етіп, жерден шырқап, көкке жетіп жатар үн» деп мадақтаса, Махамбет Исатайдың батырлық болмысын «бұл фәнидің жүзінде, арыстан одан кім өткен» деген екі-үш ауыз сөзге сыйдырған. Қазақ үшін «Арыстан» барлық күйкі дүниеден биік тұрған ерекше жаратылыс. Ол ерліктің ғана емес, тазалықтың, тәкаппарлықтың, тектіліктің баламасы. Ақын қолдануындағы «фәни» кірме сөзі де мағынасы жағынан болсын, өлең ырғағына сәйкесуі жағынан болсын жырға ерекше поэтикалық көрік беріп тұрғанын айта кеткеніміз орынды. Оны өзімен синонимдес ешқандай сөзбен алмастыра алмайсыз. Нағыз шебер сөз зергерінің ғана ойына оралып, ұтымды сәтте ғана тұатын қайталанбас асыл сөз. Дж Байрон да, Махамбет те замана шындығын, өздерінің сол дәуірге деген көзқарастарын ешқандай бүркемелемей-ақ ұтқыр да көркем тілмен әсем бейнелей алған. Олар қоғамдағы келеңсіздіктерді өздеріне құдай берген сөз құдіретімен түзеуге тырысты. Қоғамда әділетті билеушінің болатынына сенді. Бұл туралы Байрон шығармашылығын зерттеуші М.Кургинян былай деп жазған болатын: «Как и большинство его учителей-просветителей, Байрон верит, что деятельность «просвещенного» советчика короля может быть общественно-полезной и значительной: она будет способствовать исправлению нравов, а тем самым улучшению всей общественной жизни». Махамбет те осы секілді ойдан аулақ кете қойған жоқ. Бірақ Махамбет заманында көшпелі тұрмыстағы халық үшін басқаша қоғамдық құрылым туралы айтудың өзі артық нәрсе болар еді.

Байронның бақыты көзі тірісінде-ақ бірнеше тілге аударылып, әлем халықтарына кеңінен танылып үлгерді. Оның ақындық даңқының өз елі Ұлыбританиядан гөрі шет елдерде аспандап тұрған кездері де болды. Ал Махамбет болса енді-енді, соның ішінде 2003 жылғы екі жүз жылдық мерейтойы қарсаңында ғана қолға алынып, орыс, француз т.б. тілдерге тәржімалана бастады. 1989 жылғы Махамбет жинағына жазған алғы сөзінде әдебиеттанушы-ғалым Қ.Сыдықов: «Махамбет өлеңдері барша өрлік, ерлік қуатымен, көркемдік құнарымен СССР халықтары тілдеріне, одан шет тілдеріне аударылса, әлем халықтары сүйіп оқитын қымбатты қазынаға айналары, еркіндік пен теңдік, шындық пен әділеттік

аңсап, қиянат пен жауыздық атаулыға қарсы күресіп жатқан миллиондаған жүректерге ерлік рухын дарытып, үміт отын жағып, қуат, күш берері сөзсіз», – деген болатын. Ғалымның сол арманы бүгінгі тәуелсіздігіміз тұсында жүзеге аса бастағандай. Мүмкін 1986 жылы сол кездегі одақ бойынша алғаш азаттыққа қол созып, ұмтылуымыздың бір себебі де осы Махамбет жырларын оқып өсуімізден болар.

Бірі батыстық, енді бірі шығыстық мәдениеттің өкілдері болып табылатын замандас екі ақынның өздері таныған өмір құбылыстарын бірдей сезініп, бір-біріне жақын топшылаулар жасауын олардың өмірге деген өзіндік көзқарастарымен, жалпы жеке дүниетанымдарымен де түсіндіруге болады. Өйткені адамгершілік, бостандық, ерлік, жақсы көру, жек көру, рахымды болу т.б. сияқты қасиеттер күллі адамзатқа ортақ. Ал ақын ол қай ұлттың, қай нәсілдің өкілі екеніне қарамастан сол адами сезімдерді қарапайым пенделерге қарағанда әлдеқайда сезінгіш келетіні де рас.

Байрон мен Махамбет бір-бірінен шет жатқан екі елдің ұлы ақындары болса да өлеңдерінде ортақ ой мен ұқсас құбылыстардың жиі кездесіп жатуының өзіндік сыры осында.

Ойлы жырлар озаны

(Светқали Нұржанның ақындығы туралы)

Светқали ұлттық рух пен қазақы дәстүрге бай, батырлық аңыздар мен жыраулық өнердің сарқыты сақталған Маңғыстау өлкесінде дүниеге келген. Бала күнінен-ақ сол аймақтағы ұлы жыраулардың көзін көрген, сол өнерді кейінгі ұрпаққа жеткізуші, көнекөз жыраулар мен ақындардың сөзін естіп, жадына тоқып өскен. Олар жырлаған жыр-дастандар мен ауыз әдебиетінің үлгілері Светқалидың қиялын ұштап қана қоймай, оның ақындық өнерге келуіне ықпал етті десек қателеспейміз. Оның алғашқы балауса өлеңдерінің өзінен-ақ туған жер, ата мекен, дала табиғатының айшықты суреттерін сөзбен салуға деген ұмтылысын байқауға болады. Оның «Төбелер» деген өлеңі сол балалық қиялдан туған алғашқы жырларының бірі деуімізге толық негіз бар.

Қырда мен төбелерден сыр ауладым,
Келеді жиһанкезден бір аумағым.
Ер Досан қарсы алдымнан шыға ма деп,
Алаулап, алабұрттып тұр-ау жаным.

Шаршадым әр қыратқа мұнданам деп,
Жүректі ауыр ойлар шыңдаған көп.
Танданам кешегі күн бұл төбелер,
Ақтанның жырларын да тыңдаған деп.

Бала ақынның қай төбені жырға қосып отырғанын әрине бізге белгісіз, бірақ қиялмен сол кездің өзінде-ақ кеңестік тарихта көп айтыла бермейтін Маңғыстау өлкесіне аттары мәлім Досан батыр мен Ақтан ақынның атын атап, кішкентай ғана төбемен байланыстыра алған. Мұнан Светқалидың бала күнінен өз аймағындағы белгілі адамдардың өмірі туралы жақсы хабардар болғанын пайымдауға болады.

Светқалидың алғашқы жырларына қарап оның да барлық ақынға тән еліктеу кезеңін басынан өткергенін, өлеңнің мазмұнынан гөрі ұйқасына көбірек мән беретінін байқаймыз.

Көктем келіп, қызыққа дала батты,
Дүние біткен думан боп бара жатты.
Жақсылықтың нышаны осы ғой деп,
Езуімнен күлкім де тарамапты.

Қып-қызыл бәйшешектер қырда гүлдеп,
Шақырады өзіне: «Жырла жүр» – деп.
Гүлді көріп, менде де көктем туды,
Кеудем көктемгі аспандай шулады кеп, –

деген өлең жолдарынан жас ақынның айналадағы табиғатқа деген өз сезімін өлеңмен көркем кестелеп жеткізуге тырысқан талпынысын танимыз. Бірақ ақынның толысқан, қалыптасқан кезіндегі жыр жолдарымен таныс оқырманның бұл шумақтардың Светқалидың кейінгі жылдары жазылған өлеңдерінен көркемдік жағынан болсын, шымыр ұйқас пен ерекше форма жағынан болсын әлдеқайда төмен екендігін байқамауы мүмкін емес. Яғни бұл салыстырулар ақынның ыңғи да даму үстінде, өсу үстінде болғанынан хабар береді.

Светқали поэзиясының қамтыған тақырыптары әр алуан. Бір кездері өзі жазған:

Бәріне еркін барып, еркін келем,
Жанымнан іңкәрліктің дертін көрем.
Мен жазар жырды теңдеп жетті бір күн,
Бура-бұлт шудалары желкілдеген.

Жамырап жұлдыз біткен жауды маған,
Шашу ғып қайта шашты тауды далам...
Ғажайып өлең сөйлеп кетті бір күн
Қалқаның жанарынан жаудыраған, –

деген өлең шумақтарындағы ақының ақтарыла айтқан сыры шындықпен үйлеседі. С.Нұржановтың алғашқы жинағын парақтай отырып оның көбіне табиғаттың тылсым сырына ылғи да қызығушылықпен қарап, ондағы кейбір оқыс өзгерістерден оймақтай ой түюге төселіп келе жатқанын аңғарамыз. Тақырыпты ақын алыстан іздемейді, өзін толғантқан, ой салған, сезіміне әсер еткен көріністер мен қарапайым ғана өзгерістерді өзі айтқандай «бура-бұлт», «жамыраған жұлдыз», «тау» мен «дала», «қалқаның жанары» сияқты құбылыстарды поэтикалық жанрда шебер бейнелейді. Соңғы кездері Светқали жырларында махаббат лирикасы азайып кетті, оның поэзиясында бұрын махаббат лирикасы болған ба еді деген пікірлер айтылып жүр. Неге болмасын, болған. Ол да жас болған, оның да өз сезімін қызға өлеңмен жеткізген кезін замандастары жақсы біледі.

Қарықтырғанда көзімді ақ тамақ қарша,
Сезім шіркінді төзімім шаққа басқарса,
Телміре қарап содан соң бір-бірімізге,
Тұра берсек-ау тапжылмай ақ таң атқанша!... –

деген өлең жолдары бұл ойымызға дәлел бола алады ғой деп ойлаймын. Сексенінші жылдардың басында жазған өлеңдерінде ақын өзінің сүйіспеншілік сезімін барынша ашық та айқын және көркем тілмен бейнелегенінің куәсі боламыз. Махаббатқа мас, өз сезімінің жетегіндегі жастың бейнесі көз алдымызға келеді. Сол алғашқы шығармаларының өзінен-ақ лирикалық қаһарман-

ның бейнесін көз алдымызға елестете аламыз. Яки ол образ кімді де болса бей-жай қалдырмайды, ой салады. Талантты сыншы З.Серіқалиевтың «...поэзияда кез келген терең, сүбелі, салмақты ой образға айнала бермеуі мүмкін (ол шеберлік мәселесіне қатысты), ал әрбір мүсінделген образ – сөз жоқ, ой...» дегенде айтқысы келгені де осы болса керек.

Қыз едің керім
Сен деген –
Тағдырың жалқы сый берген.
Жердегі барлық пендеге,
Биіктен қарап үйренген.

Жауандап тұнық жанарым,
Көз салғам саған,
Құдірет! –
Биіктен маған қарадың
Жердегілердің бірі деп.

Өшірем енді сезімді
Кигізген маған от көйлек...
Армандап едім өзінді,
Арманнан биік жоқ қой деп!...

Көріп отырғанымыздай жырда жас адамның сезім шырғалаңы әсем де әсерлі суреттеледі. Лирикалық қаһарманның жан дүниесіндегі ұнату, армандау, бір жағынан жігіттік намыс пен өз тәкаппарлығының шырмауынан шыға алмаған жастың іштейгі қайшылығы реалистікпен көрініс тапқан. Лап ете түскен жас адамға тән сүйіспеншілік сезімді ақын шынайы болмысымен көз алдымызға алып келеді. Бірақ екінші тараптан өз сезіміне лайық жауап ала алмағандықтан жігіт те тез айниды. Өзін ешкімнен де кем тұтқысы келмейді. Сондықтан да «Өшірем енді сезімді» деп өз сезімін ақылға бағындырады. Сонымен қатар осынау өлеңде бұрынғы ақындарда көп кездесе бермейтін образды суреттеулер де кездеседі. Ғашықтық сезімді «от көйлек кигізу» арқылы бейнелеуі расында да Светқалидың тапқырлығы дер едік.

Бірақ адам сезімі секілді ойы да бір қалыпта тұра бермесі белгілі. Оның да толысып, кейбір балаң түсініктерден арылып, өмірлік тәжірибе мен пайымдаулардың өзгеріп отыруы заңдылық.

Шығармашылық тұлғаның өсуі, жетілуі ол оның жеке басының ізденімпаздығына тікелей байланысты. Өнерде бір жетістікке қол жеткізу – ол әрдайым өзінді өзің қайрау, жаңа жол табу, өзіңе ғана тән стиль қалыптастыруға апаратыны белгілі. Әрине бұл жолда ақынның талай белестерді бағындырып, көптеген шығармашылық тұлғалардың шығармаларымен танысқаны айқын аңғарылады. Светқали шығармашылығы Махамбет, Абай дәстүрін бойына қалыптастыруымен, жергілікті Маңғыстау өңірі ақын-жырауларының сөз қолданыстарын бала күнінен бойына сіңіруімен, кейінгі кеңестік дәуір ақындары Сәкен мен Ілиястан бастап Мұқағали мен Төлегенге дейінгі ақындық поэзияны барынша терең меңгеруімен ерекшеленеді. Осыған қарап Светқалидың шығармашылық өнерінде Батыс Қазақстандық көне ақын-жырауларға тән үрдістің жаңа дәуір әдебиетімен араласқан синтетикалық сипатын аңғаруға болады. Оның өлеңдерінен кейде Махамбетке тән кең тыныс пен Абайдан дарыған салқынқандылық, парсаттылық, кейде Мұқағали жырларына ұқсайтын нәзік лирикалық сипат пен көне жыраулар поэзиясында кездесетін қызу динамика мен мағынасы бір оқығаннан түсіне қою қиын көне сөздердің жүруі соны аңғартса керек. Бірақ Светқали дәл мына ақынды қайталайды немесе мына ақынға ұқсайды деп ешкімнің де кесіп айта алмасы анық. Өйткені стиль ол –өнердегі ерекшелік. Ақын айнала қоршаған ортадан өзі таныған ақиқат шындықты өзінің әуенімен, өзіне ғана тән сөз қолданыспен жеткізеді. Сондықтан да ол сонау ақындық өнердің есігінен енді сығалаған бозбала күнінің өзінде:

Дана Абайдан нұр алып,
От – Қасымнан,
Тұрсам деп ем ай құсап көкке асылған...
Есігінен өлеңнің енсем деп ем,
Шаңырағы шатынап, топса сынған!.. –

деп жазған болатын.

Шығармашылық жол да адам өмірі сияқты. Оның да үйрену, даму, қалыптасу кезеңі бар. Светқалидың шығармашылық жолына көз сала отырып, оның да бір ғана бағытта емес ақиқат

шындықты іздеу барысында әр алуан белестерден өткенін байқауға болады. Бозбала кезіндегі өлеңдерінен ақынның қиялының ұшқырлығымен қоса оны айнала қоршаған ортаға деген аңғал сезімін байқайтын болсақ, өмірдің ащысы мен тұщысының дәмін татқан саха жігіттік жастағы ақын жырларынан сол таным-түсініктерінің өзгергенін, өмірдегі кейбір мәселелерге ойлы көзбен қарай бастағанын танығандай боламыз.

Нағыз талант иесі өлең түріне бай да соны мазмұн әкеле отырып, өлеңнің ырғағы мен құрылымын, кейде тіпті жалпы стильдік сипатын өзгертіп жібереді. Бұл жолда ол өзіндік «реформалар» мен «төңкерістер» жасай отырып, жаңа мазмұнға тән идеялық, көңіл-күйлік, психологиялық жаңалықтар ашып, өзіндік мәнерін, өзіне ғана тән дәстүрін қалыптастырады. С.Нұржанов қазір өлең жазудың барлық қыры мен сырын терең меңгерген, ақындық өнерді өмірінің мұраты тұтқан, сол жолда барынша ізденіп, өзіндік жолын тапқан талант иесі.

Светқали поэтикасының басты ерекшелігінің бірі – оның шығармашылығындағы философиялық ой мен сырдың қатар жүруі. Ақын өзі көрген, өзі таныған өмір құбылыстарына әрдайым өзінше баға беріп, оның мәні мен мазмұнынан сыр түюге тырысады. Мына өмір бізге не үшін берілді, осынау кеңістіктегі адамның міндеті мен мұраты не деген мәңгілік сауалдарға жауап іздейді. Адамның рухани болмысының терең қатпарларын ашып, оған ғасырлар бойы сақталып келе жатқан қазақы ұғым, ұлттық таным тұрғысынан баға береді. Мысалы, «Біз» деген өлеңінде:

Ой ашытқы, сөз – шарап,
Ішіп едім не біліп?
«Боқ дүние, Боз шолақ» –
Дүмі қалды көрініп, – дейді.

Ақынның ойын оймақтай ғып жинақтап жеткізуге шебер екені байқалады. Мақал-мәтелдерге тән қысқалық пен нұсқалық Светқали өлеңдеріне де тән.

Бізге берген енші өзге –
Келте пішкен шапандай,

«Атасы арзан жел сөзге»
Кетіп барам ақы алмай.

Таба алмадым ояу жан,
Басырлықтан – бар өлім.
Жұрдай болды бояудан,
Менің ғажап әлемім.

Ақын Абайша толғап кеткен сықылды. Өлеңнің ырғағы мен өлшемдері де соны дәлелдей түсетіндей. Бірақ ақынның айтқысы келген ойы басқа, жырлап отырған заманы басқа.

Ақынның кейінгі жылдары жазылған шығармаларында аталған мәселелерге бұрынғыдай материалистік философия негіздерінде емес, керісінше идеялистік пайымдау арқылы жауап бергісі келетіні аңғарылады. Оны ақынның діни таным-түсініктерінің өзгеруімен де түсіндіруге болады. Жеке басында ондай өзгерістің болғанын ақынның өзі де жасырмайды. Журналистерге берген сұхбатында «Дінге бет бұрғаным рас. Барлық жақсылықтың негізі – дін», – дей келіп: «Діннің адам баласына сыйлайтын бар жақсылығының қайнар көзі бір. Ол – жүрек тазалығы. Діннің негізгі мақсаты да адамды жүрек тазалығына жеткізу болуы тиіс. Жүректі тазарту ілімінен айырылған дін – мақсатсыз дін. Фанатизмге, мәнгүрттікке, надандыққа ұрыну тап осы мақсатсыздықтан бастау алады. Мұндай дін жүректі тазартпайды, керісінше, дін ұстамағаннан жаман қарайтады... Діннің жүректі тазалау ілімі екенін біздің ата-бабаларымыз жақсы білген. Ол қожа Ахмет Яссауи ілімі, яки хал ілімі деп те аталады», – дейді. Ақын өзінің ұстанған көзқарасы туралы ойын өлеңмен былайша өрнектейді.

Мақсымымды, тақсырымды сақта АЛЛА! –
Бар дұғам сол – тұрғанда да жатқанда!
Хақ тілегім талып атқан ақ таңда:
Жалға бізді – Ғаффар уа Саттарға!
Бұлтты тіліп, нажағайдай шапшыдың,
Ғаріп – ғашық
Исматулла мақсымым! – деп жырлайды.

Әрине ақынның қандай дінде, қандай көзқараста екенін талдау біздің басты мақсатымыз емес. Біздің елде кім қандай дінді

ұстанса да ерікті деген заң қабылданған. Сондықтан да бұл жеке тұлғаның өз таңдауы болып қала бермек. Біздің айтпағымыз, ақын шығармашылығында діннің де өзіндік орнының бар екенін ғана ескерту. Қазақы дәстүр мен ата-баларымыздан келе жатқан сопылық жолды ұстанса оны да теріс дей алмаймыз. Ақиқат шындықты кім қандай жолмен таниды ол кез келген адамның өз еркіндегі шаруа.

Светқали поэзиясындағы жекелеген сөздер ғана емес, кейде тұтас тіркестер мен күллі шумақ образдылық сипатқа ие болып келетін кездері жиі кездеседі. Ақынның «Ай қазасы» деген өлеңі осындай тұтас поэтикалық ойға құрылған көркемдігі жоғары шығарма.

Қаза болды ай бүгін көз алдымда,
Гүл шомылды ақырғы тозақ-нұрға.
Айдың әр тал сәулесін шыққа жерлеп,
Аят оқып мен қалдым бозаң қырда.

Ай мерт болды қанатын қудай қағып,
Енді мұндай ай қайтып тумайды анық.
Таңғы әлемге жайменен тарап жатты,
Шықпен бірге сәулелер буға айналып.

Сәулелі шық – көзіне әлем түнеп,
Жәудірейді күткендей менен тірек.
Айды азалап отырып, бозаң қырда:
«Есіркей гөр, ескі айым», – деп ем тілеп.

Айдың туып, толып, келесі кезеңге өтуі табиғи құбылыс. Бірақ соны ақын өзінше пайымдаған. «Ескі айда есірке, жаңа айда жарылқа» деп жататын қазақы ұғымды өзінше түрлендіріп, айды ақындық қиял арқылы аллегорияға айналдырып, оны тіпті адам ретінде аза тұтып, жерлеп те жатқандай.

Оның шығармаларында қазаққа белгілі, әр дәуірде өмір сүрген жекелеген адамдардың мінез-құлықтары, олардың өмірлік мұраттары, көзқарастары жан-жақты қарастырылады. Оның лирикалық қаһармандары жыраулар мен діни тұлғалар, ақындар мен батырлар. Светқали өз өлеңдерінде олардың атқарған ұлы істері мен ерліктерін, мінездеріндегі ерекше қасиеттерді талдай оты-

рып, тарихи тұлғалар мен кейінгі ұрпақтың арасындағы байланысқа назар аударады, сол арқылы жалпы адамзатқа ортақ құндылықтардың сырын ашып, түсіндіруге тырысады. Ол автор ретінде бейтарап қала отырып, өткен оқиғалар мен құбылыстардың сырына тереңдей үңіледі, оған өзінше баға береді. Оның кейіпкерлері Сырым, Қашаған, Махамбет, Абай, Қасым, Бауыржан, Мұқағали, Төлеген, Жүмекен, Иранғайып т.б. Ақын бұрынғы өткендерімен қиялы арқылы сырласса, бүгінгі көз көргендерімен арадағы адами қасиеттерін, тек бір ғана мінез ерекшелігін сөз ете отырып, өзгеше философиялық ой түюге, олардың да адами болмысын мінездерінің, әрекеттерінің тек бір қыры арқылы танытуға ұмтылады. Мысалы, қазақтың елдігін сақтап, теңдігін сұраған Сырым батыр жайлы ақын былайша толғанады:

Сырым бабам-ай, Аршыландарға
есе бермей кеткен қабылан,
Сені көргенде қайырсыз хандар
түңілген табыт – тағынан.
Наркескенің қапты ілулі көкте,
Жарқылдап жүзі жарты ай боп
Шарық-Аспанға жаныған.

Жыр мазмұнының көнеден келе жатқан жыраулар поэзиясымен үндес екенін аңғарамыз. Дәл осы ырғақ, осы ұйқас Сырымның батырлық, ақындық болмысымен үйлесіп тұр. Ханды тағынан түңілткен, арыстанның өзіне есе бермей кеткен қабыланның әсем де асқақ бейнесі расында да кімнің де болса есінде сақталып қалары сөзсіз. Күржіман шайыр қолданған көне «аршылан» сөзін де ақын өз өлеңінде өте ұтымды пайдаланған. Светқали жырларында өткен замандарда қолданылып, кейінгі кездері өздерінің алғашқы мәні мен мазмұнынан айырыла бастаған сөздер жиі көрініс беріп қалып жатады. Көнерген архайзмдер мен историзмдер оның өлеңдерінде қайта тіріліп, қазақ сөзінің қасиетін одан әрі тереңдетіп, сөздік қорын молайтып жүргенін біз оның тарихшылығынан, шежірешілдігінен деп білеміз.

Ақын қазақ өлеңінің табиғатын, оның ырғақтық, интонациялық болмысын жақсы таниды. Сондықтан да оның өлеңдерінің

мазмұны әрдайым өзі таңдаған тақырыппен, оның сюжеттік, идеялық сипатымен астасып жатады. Көрнекті әдебиеттанушы ғалым З.Ахметовтің «Қазақ өлең жүйесінің өзінше бітімі болуы, тармақтың да буын санымен белгіленуі – мұның бәрі тілдің құрылысына, алдымен дыбыстық яғни фонетикалық құрылысына орай қалыптасқаны, тілдің табиғатынан туатыны талассыз», – деген пікірі осынау ақиқат шындықты танығаннан соң айтылған тұжырым екеніне күмән келтіре алмаймыз.

Шығармашылық – ақын үшін тек өмір сүрудің ерекше бір түрі (формасы) ғана емес, өмір туралы өз формуласын жасаудың бір жолы, мәңгілік жауабы табылмайтын сұрақтарға жауап табуға тырысудың алғышарты сияқты. Ақын осы жолда қалыптасқан ғылыми тұжырымдар мен логикалық формулаларды өзінше толғап, кейде оларға қарсы шыға отырып, бәрін таза өз қабылдауы арқылы беруге, лирикалық «мен» жүйесіндегі поэтикалық сипатта түсінуге күш салады. Бұл оның көне абыздар сықылды пәлсапалық ерекшелігі ғана емес, ақынның көркемдік әлемінің көкжиегінің кеңдігін аңғартады. Мынау «Жұмақ түннің жұпары» деген өлеңдегі әсем ұйқас пен әдемі суретті, әуезді ырғақты кез келген оқырманның барлық жан-тәнімен сүйсіне қабылдары сөзсіз:

Лүпілін жүрегімнің бұлаққа ілдім,
Деміне құлақ түрдім қырат-қырдың.
Ай – құлып,
Жұлдыз кілтпен бұрап тұрмын,
Қақпасын ашпақ болып жұмақ түннің.

Адам мінезі мен табиғат құбылыстары арасындағы ақынның өзі ғана танитын нәзік байланыстардың сыры расында да кімді де болса елең еткізбей қоймайды.

С.Нұржан ұйқасқа барынша мән беретін ақын. Оның өлеңдерінің әуезді де ырғақты келуі, тармақ соңындағы ұйқастардың барынша үндесіп, тілге жеңіл оратылып отыратыны да сондықтан. Академик З.Қабдолов «Ұйқас – өлеңнің сыртқы түріне ғана емес, ішкі сырына тікелей қатысты нәрсе. Өлеңнің сыртқы сұлулығы үшін емес, ішкі жылуы, қызуы үшін де ауадай қажет нәрсе», – деп бекер айтпаса керек. Поэзияның басты мұратының

өзі әсемдік екенін ескерер болсақ, Светқалидың өлеңдері сол сұлулықтың барлық өлшемдеріне жауап бере алатын, шығармашылық терең ойдан туған мазмұнды туындылар.

Ақындық өнерін сексенінші жылдары бастаған ақындардың жырларындағы негізгі сюжет – ол тоталитарлық дәуірдің қирауы. Сол қираған дәуірдің образын сомдау арқылы олар замана шындығының жаңаша поэтикалық бейнесін жасап шықты. Ал сол тұста көзқарастары қалыптасқан ақындар бұл дәуір шындығын жас ұрпаққа қарағанда байыппен, байсалдылықпен жырға қосты. Олардың поэзиясында бұрыннан ұстанып келе жатқан өз жолдарын сақтап қалу, өзіндік «менді» жоғалтып алмауға тырысушылық байқалады. Ал сексенінші жылдардағы ақындар қоғамдық сананың сан салаға бөлініп, бөлшектеніп кетуінен сескенген жоқ. Олар кез келген құбылысқа барынша мән беріп, дер кезінде үн қатуымен ерекшеленеді. Олардың шығармашылық өнерінде инфантилизм мен посмодернистіктің көрінісі де жоқ болатын, сонымен қатар олардың поэзиясында ұлт болашағы үшін, халықтың тілі мен ділі үшін уайым-қайғы жеген лирикалық «меннің» өзгеше бейнесі қалыптасып келе жатты.

Әдебиетке сексенінші жылдары келген ұрпақ туралы осы кезге шейін олардың шығармашылық қырларын, бағыт бағдарларын толық танытатын көлемді еңбек жазыла қойған жоқ. Кез келген толқынның әдебиетке араласуына және оларды басқалардан ерекшелеп тұратын қоғамдағы үлкен мәдени-әлеуметтік қозғалыстардың әсері екенін де айта кетуіміз керек. Сексенінші, тоқсаныншы жылдардағы толқынға кеңестік саясаттағы қайта құрудың әсері, әлеуметтік-психологиялық климаттың бірден өзгеруі қатты ықпал етті және сол өзгермелі әлемге тез бейімделу жолындағы олардың табыстары мен қателіктері олардың шығармашылық ерекшелігін айқындайды.

Қорыта айтқанда, Светқали Нұржан қазір нағыз толысқан шағындағы ақын. Оның лирикасында көңіл-күйді толқытатын ойнақылық та, жыраулық дәстүрге тән озандық та, абыздарша толғап кететін ойлылық та бар. Ол мынау айнала қоршаған ортадағы әр оқиғаға, әр құбылысқа бей-жай қарай алмайтын жаны нәзік, ойы кемел, сөзі сұлу шайыр.

Ақын Бауыржан Жақыптың лирикасы

Ақындық өнерге сексенінші жылдары келген ақындар өздерінің алдындағы толқынды керемет жоғары бағалап, шығармашылық жолдарын соларға еліктеп бастаған, барлығы да М. Мақатаевты, Т. Айбергеновті, Ж. Нәжімеденовті, Қ. Мырзалиевті, Т. Молдағалиевті пір тұтқан ұрпақ өкілдері болатын. Поэзия есігін алпысыншы жылдары ашқан, қазақ поэзиясында үлкен өзгеріс жасаған, өздерінің алдындағы толқынды ерекше талантымен мойындатқан алпысыншы жылғы толқын болса ол тұста енді өздерін ешкім қайталай алмайтын биікке көтеріліп алғандай көрінетін. Олардың шығармалары өзгеше тақырыптарымен, мазмұн тереңдігімен, формадағы ерекшелігімен, тың ұйқастарымен, өлең түрінің қай жағынан болса да көркем де қуаттылығымен әсем де сұлу саздылығымен есте қалатын. Ақындық өнерге сексенінші жылдары келген жас ақындар олардың шығармаларын сүйсіне оқыды, солардан үйренді, соларға еліктеді, олардың жырларын жаттап өсті. Сексенінші жылдардағы жас толқын қалай болғанда да ақын болу керек екенін, оның ішінде басқаларды қайталап ақын бола алмайтындарын да жақсы түсінген ұрпақ өкілдері еді.

Ақындық өнерге сол сексенінші жылдары келген толқынның ішінде өзінің асау жырларымен есте қалған, лирикалық жанрда да, эпикалық жанрда да өндіріп жазып жүрген бүгінгі белгілі ақынның бірі – Бауыржан Жақып. Бауыржанның алғашқы жырлары өз дәуірінің барлық ақындары секілді Отан, туған жер, комсомолдар, тың игерушілер, ғарышкерлер туралы болып келеді. Жас ақын айнала қоршаған ортадан нені көрді, кеңестік идеология нені қалай ұқтырды ол солай жаза бастаған еді. Оны басқаша жазбады деп өткен уақыт үшін кіналай да алмаймыз. Өйткені кеңес заманында кез келген құбылысқа өзінше ой айту, субъективті пікір білдіру ол қоғамның мүддесіне жат болатын.

Ол тұстағы ақындардың негізгі тақырыптары жарқын болашақ туралы, алдарында өткен аға ұрпақтың, төңкерісшіл ата-бабаларының ерліктері жайлы ғажайып оқиғалардан сыр тую, коммунистік идеологияның арқасында бала күнінен санаға орныққан бақытты өмірді жырлау болды. Кез келген адамды өмір мен өлім,

айнала қоршаған орта мәселесі толғандырмай қоймайды. Қолына қалам ұстаған ақын ешқашан да өзінің айналасында өтіп жатқан құбылыстарға риза болған емес, ол әрдайым жақсылық пен жамандық туралы, зұлымдық пен әділдік туралы, өмірдің мәні мен мазмұны туралы толғанып ой айтуға бейім тұрады. Оның ой толғаған тақырыбы көбінесе өз тағдырымен, өз өмірімен сабақтас болып келеді. Сондықтан да Бауыржанның алғашқы шығармаларының өзінен-ақ оның туған жері, өскен ортасы, білім алған, алғаш қадам басқан аймақтары жайындағы алғашқы таным-түсініктерін, солардан түйген ойлары мен жылт еткен сезімдерін көре аламыз. Бұл тек Б.Жақыпқа ғана емес, шығармашылық жолын сол тұста бастаған барлық талант иелеріне тән құбылыс. Кез келген талант иесі – ол қашан да болса өз дәуірінің ұлы болып қала бермек. Бауыржан да қолына қалам ұстаған бозбала шағынан бастап-ақ өзіне таныс оқиғаларды өз өлеңіне арқау етеді. Оның балаң кезіндегі жырларынан кеңестік дәуірге тән саяси ұраншылдықты, комсомолдарға тән патриотизмді айқын аңғарамыз. «Бір гитара, бір сыбызғы, тың күркесі...», «7 ноябрь. Алматы кеші» өлеңдерінен сол дәуірдің саясатының лебін сеземіз. Ол лирикалық шығармалардан сол заманның сазын ұғамыз, ақынның өмір жолының кейбір қалтарысын тап басып танығандай боламыз.

Мереке қуанышын алып келіп,
Отаным жатыр бүгін салют беріп.
Сол салют нұрландырып айлы аспанды,
Тағы бір таңғажайып той басталды, –

дейді. Бұл ақынның мереке күніне шынайы таң қалуы. Ақынның алғашқы өлеңдерінің «Туған жерім», «Ауыл түні», «Бәйге», «Семей», «Алатау», «Қара шаңырақ», «Қостанайға барсаң егер» деген тақырыптарына қарап отырып-ақ оның жүрген жерлерін, көрген, білген, көңіліне түйген ойлары мен құбылыстарын тануға болады. Ақынның алғашқы жырларындағы көркемдеуіш құралдарының өзі де сол өзі көрген аймақтың «шөкімдей ақ бұлты» мен «көк өрім шыбығы» болып келеді.

Кел күнім, кел жылдарым, кел айларым!
Жатқандай дүбір күтіп кең аймағым.

Шөкімдей ақ бұлт көрсең көк жүзінен,
О, жұртым, менің жырым деп ойлағын.

Ұзатқан қыздай өзен сыңсып аққан,
Таттың-ау сен де талай жыр-шұбаттан.
Көк өрім шыбық көрсең көктемеде,
Ойларым ол да менің бүршік атқан.

Аталған өлең жолдарынан жас ақынға тән жоғары пафосты, өзінің ақындық өнеріне деген сенімді, жас талант иесіне тән асқақ арманды тануға болады. Өлең мазмұны өзінің алдындағы ақындардың ойларымен үндес екендігін де жасыра алмаймыз. Жас ақынның бұл өлеңінен өзгелерге еліктеуден әлі де болса арыла алмай жүргені аңғарылады.

Ақынның кейбір өлеңдерінде өзін қоршаған ортаның сырларына, өзін толғандырған құбылыстардың әр алуан мәні мен мазмұнына өзінше баға беріп, ой толғауға машықтана бастағаны байқалады. Мысалы, өзі оқыған оқу орны КазГУ-ге арналған «Қара шаңырақ» деген өлеңін алып қаралық:

Атынды қайталаудың керегі не,
От бердің, шабыт бердің өлеңіме,
КазГУ-ім теңіз бе едің? Қойныңа еніп,
Білімнің сүңгіп барам тереңіне.

Жастықтың шертіледі күйі күнде,
Арманның арналмайды сыйы кімге?!
КазГУ-ім аспан ба едің? Мен бір құсың,
Білімнің шырқап келем биігінде.

Мұнда да өзі көрген, өзіне таныс құбылыстарға сүйсіну, соны дәріптеу басым. Бұл ақынның сол кездегі өзіндік ойы, жасаған тұжырымы. Бірақ философиялық лирика емес.

Әрине кез келген ақынға философиялық ой толғау оңай дей алмаймыз. Онда табиғат лирикасындағыдай өзінің сезімін, көңіл-күйін ғана беріп қоя салмайды, философияға бару үшін қаламгерге оқырманды ойландыратын өмірлік тәжірибе, терең білім керек.

Поэзия жанрында қай халықта болмасын табиғат лирикасына соқпай кеткен ақынды кездестіру қиын. Әлем әдебиетінің

тарихын парақтай отырып сонау ежелгі Мысырлықтар мен Вавилондықтардың да, Шумерлер мен антикалық дәуір әдебиеті өкілдерінің шығармаларынан да әсем пейзажды, басқа да гимндер мен көне жырлардың астарынан табиғат туралы толғаныстарды кездестіре аламыз. Ол ақындар үшін сұлулықты сезінудің, сол сезінген таным-түсінігін поэтикалық тілмен әдемілеп бейнелеудің бір тәсілі болып қалыптасып қалған еді. Әрине дәуірлер дүбірі, замана доңғалағы ауысқан сайын ол пайымдаулардың аздап та болса өзгертетіні белгілі. Бауыржан Жақып та өз өлеңдерінде табиғат анаға деген сүйіспеншілігін, оның әсемдігі мен тылсым сырларын өлең өріміне айналдырып, көңілге қонымды жырлар жазды. Ақынның алғашқы жырларының көбі негізінен өскен ортасы туған жеріне, ата мекеніне, ауыл тақырыбына арналған. «Бозторғай», «Ымырт», «Ауыл түні», «Көкпекті», «Табиғат спартакиядасы», «Көктем келсе...», «Таңсәріде», «Шешіліп ақ қар шекпені», «Ақ нөсердің астында», «Түнгі Ертіс жағасында», «Жаңбырдан соң», «Шілденің ыстығы», «Күз», «Жаңа жылда жауған қар» деген лирикаларынан жас ақынның табиғаттың әр алуан өзгерістерін көркем бейнелеуге деген ұмтылысын аңғарамыз. Сол бозбала кезінің өзінде-ақ Бауыржанның қаламынан туған:

Бұлт – әже ақ кимешек киіп алып,
Токиды кемпірқосақ – алашасын, –

деген өлең тармақтарынан ұлттық дүниетанымдағы қарапайым көріністердің өзін сұлу суретке айналдыруға машықтана бастағаны анық байқалады. Ақ кимешекті әжені бұлтқа, ал өзіміз күнде көріп жүрген кемпірқосақты алуан түсті алашамен салыстыра бейнелеуі ұтымды метафора екенін ешкім де теріске шығара алмақ емес. Бұл сол кезеңдегі жас ақын үшін үлкен жетістік болатын.

Ақындар тек қана жақсы өлең ғана тудырады, оларда қателесу, көркемдігі солғын шығарма болмайды деген түсінік жоқ. Қандай шығармашылық тұлға болса да оның шығармалары тек қана біркелкі ғажайып туындылардан тұрады деп кесіп айта алмаймыз. Шығармашылық – ол күрделі процесс. Кез келген шығар-

маның өмірге келуі ол адам сезімінің толқынысынан ғана емес, оның ақыл-ойының да жемісі. Сондықтан да онда кейде мінсіз таза асыл туындылармен қатар бір қайнауы ішінде, шала дүниелердің де жүруі заңдылық. Ол шығармашыл тұлғаның көңіл-күйіне, шығармашылық қабілетінің сол кездегі деңгейіне, білімі мен ақыл-парасатына, керек болса сол күнгі оның психологиялық жағдайына да қатысты болатынын бүгінгі ғылым дәлелдеп отыр. Мысалы, «Ақ нөсердің астында» деген лирикасында Бауыржан тың метафора табам деп өзінің негізгі ойын жоғалтып алған сияқты. Көз жеткізу үшін оқып көрелік:

Шежіресі шындықтың –
Фотограф бұл аспан.
Суреттері тірліктің
Тарихымен ұласқан.

Фотограф түсінді,
Жетті ме екен, талып үн?!
Мені де бір түсірді,
Жарқ еткізіп жарығын.

Мұнда, біздіңше, ешқандай да жаңалық жоқ. Найзағайдың жарқылын фотографқа теңеу ұтымды шыққан образды сурет дей алмаймыз. «Фотограф түсінді, Жетті ме екен, талып үн?!» деген екі тармақ келесі екі тармаққа ұйқас үшін ғана алынған сықылды. Әлсіз аллегория, мағынасы күңгірт. Бұл Бауыржан Жақыптың поэзия табалдырығын аттаған алғашқы адымдарындағы шалыс басқан тұстары. Қателік – ол өнер жолындағы сабақ, онан тағлым алу, өзінді өзін қайрау, жаңа жетістіктерге қол созу шығармашылық тұлғаның басты міндеті.

Шығармашылық өнер ылғи да талмай ізденуді, жаңашылдықты талап етеді. Бауыржан да өз шығармашылық өнерінде үлкен биіктерге қол жеткізсе, шеберлігін қалыптастырса – ол оның сол өнер жолындағы талмай ізденуінің, оқып-тоқуының нәтижесі.

Ақынның көптеген өлеңдері өзін бағып-қаққан, өсірген, еркелеткен әжесіне арналады. Өзінің жақсы көрген адамына өлең арнау ертеден келе жатқан дәстүр. Оған А.С.Пушкиннің «Нянясын» мысалға келтірсек те жеткілікті шығар. Бауыржанның

бір топ өлеңдері әжесіне деген сағыныштан туғанын аңғарамыз. Ақын өз көңіліндегі сағынышты поэзия тілімен образды түрде жап-жақсы жинақтап жеткізе алған. «Мәңгілік сағыныш» деген лирикасында жас ақын:

Отырушы едің ұршықпен
Уақытты қоса иіріп,

немесе,

Сен жоқта көңіл серги ме,
Сағындық аңсап, бұл шыным
Иесіз қалды төргі үйде,
Киелі сенің ұршығың, –

деген өлең мазмұнынан Бауыржанның ақындық қарымын, ойының тереңдеп, сөз талғауда үлкен жетістікке жете бастағанын байқаймыз. Бауыржан өзінің лирикалық шығармаларында қарапайым адамдардың психологиялық болмысын, сұлу да сырлы мінезін, адам жанының терең толғаныстарын шағын ғана детальдар арқылы ашып беруге шебер машықтанған ақын. Оның тоқсаныншы жылдардағы шығармаларына арқау болған адамдар өзі таныған, араласқан, күнде көріп жүрген таныстары, достары, ауылдастары. Бірақ солардың әрқайсысының тағдыры, олардың қоғамдағы орны ақын үшін ерекше. Мысалы, «Ескі арба» деген лирикасында:

Тірлік атты өткелден,
Тірілердің бәрі асар,
Шөбін шапқан көк белден,
Өтті өмірден қара шал.

Шөп таситын ой қырдан,
Жегіп алып торы атын.
Жүрген жері той-думан,
Әзіл-күлкі болатын, –

деп адамның мына пәни жалғанда мәңгілік емес екенін білсек те, соны күнде ұғып, «тірлік атты өткелден» әйтеуір бір асатынымыз

зды пайымдап жүрсек те оның философиялық мәнін дәл танып, тереңіне ой жібере қоймағандаймыз. Ақын шағын лирикасында ауылдағы қарапайым ғана қарияның өмірден өткенін хабарлай келіп, оның сол ортадағы орнын, өзгеше болмысын, мінезін өлеңнің екі тармағына шеберлікпен сыйғызып жіберген. Онан кейінгі өлең жолдарынан сол қарияны еске алу арқылы берілген ақынның іштейгі монологын, лирикалық кейіпкердің психологиялық толғанысын сезінеміз. Зерттеушілер психологизмнің басқа жанрларға қарағанда лирикада әлдеқайда басым болатынын дәлелдеп келеді. Бауыржанның мына шағын лирикасынан да екі адамның көңіл-күйін қатар тануға болады. Өлеңде айналасындағы адамдардың есінде өзінің әзіл-күлкісімен, ақкөңіл ашық мінезімен есте қалған арбакеш шал мен сол қара шал арқылы өзінің өткенін сағына еске алып отырған ақынның өзі, яки лирикалық қаһарман бейнесі елес береді.

Ескі арбаның есімде,
Сағым бойлап жүзгені.
Сайын дала төсінде,
Сайрап жатыр іздері.

Жан-дүниеме енеді,
Сағыныштың сиқыры,
Құлағыма келеді,
Ескі арбаның шиқылы.

...Менің бала кезімдей,
Қайтып күндер қонар ма?!
Қара шалдың көзіндей,
Көрінеді сол арба.

Қоғам дегеннің өзі өзімізбен қатар өмір сүріп жүрген адамдар екеніне көз жеткіземіз. Ойға қаламыз, ақынмен бірге сағыныштың сырын бөлісеміз. Бауыржанның психологиялық лирикасы тек қана мұң, тек қан егілу емес. Оның ақындық сезімі бұл жерде терең де алуан қырлы, оны бір ғана сипаттамамен түсіндіре салу қиын.

Б. Жақыптың 1996 жылы шыққан «Айдындағы аспан» жыр жинағындағы өлеңдер ақынның тоқсаныншы жылдары әлдеқай-

да өскенін, әрбір құбылысты жай ғана суреттей салмай, айнала қоршаған ортадан өзіне ғана тән сыр түйіп, философиялық толғанысқа бара алатын қарымының бар екенін танытады. Оның бұл тұстағы табиғат лирикасының өзінен табиғат сұлулығына тамсанып, сұқтануды ғана емес, айнала тіршіліктің мәңгілік қозғалыста болатыны туралы философиялық толғанысын айқын танимыз. «Тірі бәрі» деген лирикасында:

Сурет көріп туған жер келбетінен,
Табиғат бесігінде тербетілем.
Жел жүгіріп барады су бетімен,
Су жүгіріп барады жер бітімен, –

деп өзі көзімен көрген құбылысты ақындық қиялымен өзгеше сипатта ойната суреттейді. Жеңіл оқылады, жүрекке жылы тиеді. Кеңістіктегі жел мен судың қатар жүгіріп бара жатуы бір жағынан қозғалыстағы әсем параллелизм, екінші жағынан, айшықты аллегория. Ал тіршіліктегі осынау үйлесімді үдерістің, әдемі суреттің соңын ақын түйіндей келіп оймақтай ойға айналдырады, содан мазмұны терең философиялық тұжырым жасайды.

...Қозғалыс бар үздіксіз сондықтан да,
Тіршілікте бәрі ояу, тірі бәрі.

Рас өмір, тіршілік көзі ол – қозғалыс. Күллі әлем белгілі бір заңдылықпен шырқөбелек айналып тұрғанда қалай оны тірі емес дей аламыз. Бізге ғылым да солай үйреткен. Ақын соны әдемі жыр жолдарымен көз алдымызға әкеліп отыр.

Қаламгер қай кезде болмасын көзімен көргенді, санасына түйгенді, өзін алаңдатқан мәселелерді, ойына қозғау салған проблемаларды жазады. Ел тәуелсіздік алғаннан кейінгі тұстағы қоғамдағы өзгерістер, адамдардың арасындағы қарым-қатынастардың бұзыла бастауы, экономикамыздың тұралап, күллі халық базар жағалап кеткен тоқсаныншы жылдардың шындығы қандай еді? Оны да Бауыржанның өлеңінен тауып алуға болады.

Жүре тындап ел сөзін жөнелгендер,
Көбеюде байлыққа кенелгендер,

Халық қамын ойлаудың орынына,
Өз күйлерін күйттеген өлермендер.

Түсіме енді арқарлар саны азайған,
Бала азайған! – деп жатыр, – мал азайған.
Көрдім және өнімде көңілі жүдеу,
Көбейгенін аналар қаны азайған.

Қалаларға жастарым жатса ағылып,
Соқыр сезім серік боп, ақсақ үміт.
Білім алу орнына сол шіркіндер,
Көшелерді кезіп жүр ақша қуып, –

дейді. Бұл біздің қоғам басынан өткізген сол тұстағы таза ақиқат шындық болатын. Ақын уайымы бұл жерде орынсыз дей алмаймыз. Жүрегі елім, жұртым, Отаным деп соққан әрбір азаматтың сол тұста болып жатқан келеңсіз оқиғаларға бей-жай қарауы мүмкін емес еді. Біздің поэзиямыздың тарихында бодандық кезеңде туған «Зар заман» деген кезең бар. Бұл қолынан келер қайран болмай өкінуден, іштейгі сарыуайымнан туған толғаныс, ащы запыран өксік, қанжауыр қайғының ізі болатын. Біздіңше сол зар заман толғауы әр дәуірде қайталанып отыратын сияқты. Тоқсаныншы жылдардағы ақындар поэзиясынан да аталған сарыуайымның арнасын нақты байқауға болады. Тәуелсіздігіміз баянды бола ма, егемен ел болып кете ала ма екенбіз, экономикамыз дамып, өзге елдердің қатарына қосыла аламыз ба деген мәселелер ол кезде кімді де болса толғантқаны рас. Ал сол күрделі кезеңдегі Б.Жақып өлеңдеріне назар аудара отырып, оның да іштей торығып, «Сатулы бәрі», «Бағасын өзің тарих бер», «Жауар бұлттай бауырын шынға басқан», «Әлдекімдер зіркілдеп», «Күндер өтіп барады, күндер өтіп», «Ақырзаман» деген өлеңдерін сол сарыуайымның әсерімен жазғанының куәсі боламыз. Оған айналасында болып жатқан өзгерістер қатты әсер етеді. Жұрттың бәрінің сауда жасап, базар жағалап кеткенінен шошынған ақын «Сатулы бәрі» деген өлеңінде өз ойын былайша жеткізеді:

Сатулы бәрі бұл күнде,
Сол күйге халқым ұрынған.

Не дерсің заман шіркінге,
Бағасы күнде құбылған, –

деп сол кездегі өмірдің ақиқат шындығын жайып салады.

Бірақ ақынды ылғи да сарыуайымға салына берді десек артықтау болар. Елдегі экономикалық жағдайдың түзеліп, халық еңсесін көтере бастаған ХХІ ғасырдың басы Б.Жақыптың шығармашылық тақырыбына да өзгерістер әкелді. «Тәуелсіз Қазақстаным» деген өлеңі соның айғағы. Халық санасында ғасырлар бойы өшпей келе жатқан тәуелсіз ел болу арманын ақын былайша толғайды:

Ұрпаққа жетті өзгермей
бәз алыстағы үн.
Қазақстаным,
Тәуелсіз Қазақстаным!

Ұлы Отанымыздың өзге елдермен иық теңестіріп, егемен ел ретінде әлемге таныла бастауы, елдің экономикалық әлеуетінің дамуы, ұлттық санадағы оң өзгерістер, ұлт рухын көтеретін іргелі істердің жүзеге аса бастауы да ақын назарынан тыс қалмайды. Алғаш рет Байқоңыр айлағынан ғарышқа қазақ азаматының көтерілуі ақын шабытын оятып, отаншылдық рухы күшті жыр болып құйылады.

Бостандығымның күн санап,
асқақтап әні,
Нұрлы болашаққа рухымыз
бастап барады.
Ғаламға жайдың аспанға
қазақ ұшқанын,
Қазақстаным,
Тәуелсіз Қазақстаным!

Кеудені кернеген қуаныштан, еліне, жеріне деген мақтаншылдан туған өлең асқақ пафоста жазылған.

Жаңа ғасыр белесінде Б.Жақып шығармашылығы жаңа биікке көтерілді, қаламынан болмысы бөлек жыр жолдары туды, жаңа тақырыптарды игере бастады. Елімізде бостандық алған діни та-

ным-түсініктер, бұрын айтуға тыйым салынған тарихи тақырып-тар ақын санасында екшеліп, өлең болып туып жатты. «Қожа Ахмет Яссауи», «Қылует», «Сеңкібай қажы», «Шапырашты Наурызбай батыр», «Жамбылдың киесі» деген өлеңдерінде ақын өзін толғантқан халықтың ұлттық дүниетанымы мен тарихына қатысты мәселелерді көтереді. Бауыржан Наурызбай батыр туралы жырын дәстүрлі жеті, сегіз буындағы жыр үлгісімен жазып шыққан. Бірақ көркемдігі жағынан тың теңеулер мен метафораларды үйлесімді етіп әдемі пайдаланады.

Бұлдыр да бұлдыр бұлт көшіп,
Бұлынғыр жолды күрт кесіп,
Бұлағай заман болғанда.
Бұл орнынан жұрт көшіп,
Қалың қалмақ қаптаған,
Қазақтың жерін таптаған,
Қартының сүйегін күйретіп,
Қатынды шаштан сүйретіп,
Қызыл қарын баланы,
Найзасына түйретіп
Адымдап алға аттаған
Сонау бір қиын заманда, –

деген жыр жолдары сол баяғы көне жыр үлгісін еске салатыны жасырын емес. Яки, автор шығармасында Наурызбай бейнесін таныту үшін сол көне үлгіні әдейі таңдап алған. Бірақ автордың өзіне ғана тән стильдік ерекшелігі, сөз саптау тәсілі бірден байқалып тұрады. Әрине мұнан Бауыржан ежелгі жыр үлгісімен тағы бір батырлар жырын жазып шықты деген ой тумаса керек. Ондай жырды ақын жабайды да. Қазір ежелгі дәуірдегідей жыр, толғау, мысал өлеңді ешкімнің жазбайтыны белгілі. Оны ақындар жаза алмағандықтан емес, ондай жырдың пішіні қазіргі мазмұнға сәйкес келмейді. Кез келген автор ондай жырды бүгінгі ойлы оқырманның қабылдамайтынын да жақсы түсінеді. Қазіргі поэзия ол – әсемдікпен астасқан әуезді дүние ғана емес, ойдың, білімнің поэзиясы. Сондықтан да ескі жырдың дәстүрлі ерекшеліктерін пішін жағынан да, мазмұн жағынан да өзгеше өрнекпен дамыту қазіргі поэзияның бір ерекшелігі деуімізге болады.

Бауыржан Жақып шығармаларының ішінде шоқтығы биік туындыларының бірі ол – «Абайдың қасқа бұлағы» лирикасы болып саналады. Бұл таза лирикалық толғаныстан, әдемі әсерден туған әсем де мазмұны терең өлең.

Абайдың Қасқабұлағы,
Сағасы інжу-маржаннан.
Жағасы жасыл пүліштен,
Тамшысы алтын, күмістен,
Жапырақ сүйген бетіннен
Суыннан сұлу гүл ішкен, –

деп өңшең айшықты метафоралардан басталатын өлең шумақтары расында да бір деммен оқылатын әдемі лирика. Ақын Қасқабұлақтың қазақтың даналары Абаймен, Әуезовпен қатысын сөз ете келіп, оның қасиетін барынша жан-жақты ашуға тырысқан.

Біздің қазақтың өлең жүйесі силлабикалық екені жалпыға аян. Ол бізде атам-заманнан келе жатқан дәстүрлі жүйе. Орыс әдебиетінде де силлабикалық жүйе фольклорынан бастап он сегізінші ғасырға дейін негізгі түр болып келген. Ұйқас, ырғақ мәселесі қазақ поэзиясында әлі күнге шейін басты мәселе болып табылады. Соңғы жылдары басқа халықтардың жыр үлгілеріне қарап қазақ өлең жүйесіне де өзгеріс енгізгісі келетін жаңашылдардың пайда бола бастағаны байқалады. Әрине жұмыр жер бетіндегі халық мидай араласқан мына заманда оны теріске шығаруға да болмас. Өйткені адамзат баласы қадым заманан бері бірінен бірі үйренуден, біріндегі жаңалықты екенші бір халықтың алуымен мәдениеті байып, дамып келеді. Дамуға тосқауыл қоюдың мүмкін емес екені белгілі. Бүгінгі күні орыс әдебиетінде баяғы Державин мен Радищев, Пушкин жазған силлабикалық жүйені, яғни ұйқасқа құрылған өлеңдерді «ұйқасты проза» деп атап жүр. Нағыз поэзия деп олар қай өлеңде троптар неғұрлым көп болса, соны ғана мойындаған жөн деген көзқарасты қолдауда. Олардың ойынша поэзияны поэзия ететін оның образдылық сипаты, былайша айтқанда, онда қолданылатын көркемдеуіш құралдардың молдығы.

Олай болса өлеңнің тек мазмұн жағынан ғана емес, форма жағынан да өзгеруі, сол тарапта әрбір ақынның ізденіс жасауы

зандылық. Қазір қазақ поэзиясында ұйқасынан мін таба қоятын өлеңді кездестіре қою қиын. Әсіресе қазіргі жас ақындар өлең ұйқасын керемет меңгеріп алған. Ал өлең мазмұнын прозалық үлгіге жақындатып беру тәсілі Бауыржан Жақып шығармаларынан да байқалады. Мысалы, ақынның соңғы жылдары жазған «Харпут тас қорғаны. Көне қала», «Евфрат өзені» өлеңдерінен соның ізін айқын аңғарамыз.

Хэттер салған іргетасын тас қорған,
Византия мен Ұрымға болған хас қорған.
Одан кейін Селжүктерден қалған бас қорған,
Мұра боп жеттің бүгінгі күнге Османнан.

Отырар, Сауран, Яссыны білесің бе Харпут,
Сақтар, ғұндар, түркілер ұрпағына құлақ түресің бе, Харпут.
Әрбір келген адамды жүрегіңе сақтағаныңдай,
Мені де ойыңа алып жүресің бе, Харпут.
Сол үшін қалсын осы жыр есінде, Харпут,

Немесе:

Менің бабаларымды көргенсің сен, Евфрат,
Ауыздығың алғанда атын суарғансың сен, Евфрат.
Солардың жалғасы болып сен маған келгенде,
Көзіңе жас іркіп қуанғансың сен, Евфрат.

Қазір қазақ поэзиясында да басқа елдердегі секілді өлең сөздің ешқандай өлшемдері мен формасына сәйкес келе бермейтін верлибрлер пайда бола бастаған секілді. Верлибр деген француздардың «vers libre» еркін өлең деген сөзінен шыққан. Оларда өлеңге тән ұйқас та, ырғақ та, қайталанып келіп отыратын өлшем де кездесе бермейді. Олардың өлеңге ұқсайтын бір жері тек қана бірінің үстіне бірінің текшеленіп өлең сықылды жазылуы. Бірақ оқығанда жай әншейін айтылатын ауызекі сөз сипатты. Мұның пайда болу себебі керемет ұйқасты өлеңдердің шектен тыс троптармен өрнектелуінен, сонымен қатар көп жазылуынан және арнайы әдебиеттанушылар болмаса басқа қарапайым адамдар үшін түсінікті болмай қалуынан деп ойлаймыз. Бұл жерде шектен асқан шеберлік пен өлеңнің әдемілігі, көркемдеуіш құралдардың

молдығы өлеңнің мазмұнын тереңдетіп, көпшілік қауым оларды түсінбейтін халге жетуінде. Осыдан келіп өлең мазмұнын әдейі оңайлату, саналы түрде жалпыға түсінікті етіп жазу мақсатынан верлибрлер пайда бола бастады.

Ойымызды қорытындылай келгенде, Бауыржан Жақып қаламынан өзі өмір сүріп отырған бүгінгі әлемдік өзгерістер, сол қоғамда өмір сүріп жатқан жеке адамның тағдыры, қоршаған орта, табиғат мәселелері қағыс қалмаған. Б.Жақып қазіргі қазақ лирикасының дамуына үлес қосып жүрген көрнекті ақындарымыздың бірі.

Өлеңді ай бесікте әлдилеген

(Жанат Әскербекқызының поэзиясы туралы)

Жанат өлеңді тұлымшағы желбіреген оқушы кезінен-ақ жаза бастаған. Ақын болам деп арман қуып сексенінші жылдары сол кездегі астана Алматыдағы С.М.Киров атындағы университеттің филология факультетіне оқуға түседі. Он алты жасында студент атанған қаршадай қыз сөз өнеріне деген құштарлығы мен өлеңге деген іңкәрлігінің арқасында аталған оқу орнын жақсы аяқтады. Сол студент кезінің өзінде-ақ Жанат жастар арасында танымал ақындардың қатарында болды. Үлкен зиялы орта мен білікті ұстаздардан білім ала жүріп жас ақын өз өнерін шыңдай түседі. Сол кездегі дәстүр бойынша жатақханадағы Фариза Оңғарсынова, Күләш Ахметова, Мұхтар Шаханов, Жарасқан Әбдірашев т.б. ақындармен болған кездесулерде көпшіліктің сұрауымен ортаға шығып, өз өлеңдерін оқып, үлкен ақындардың талай рет батасын да алды. Бұл кездесулер жас таланттың шабытын шыңдап, қаламының ұштала түсуіне ықпалын тигізді. Үлкен ақындармен арадағы адами қарым-қатынастар кейін шығармашылық байланыстарға ұласып, Жанаттың ақындық өнерде өз жолын табуына септігін тигізеді.

Кеңестік жүйеде тәрбие алған барлық жасөспірімдер сияқты Ж.Әскербекқызы да алғашқы өлеңдерін анаға, туған жерге арнайды. Бірақ сол балаң кезіндегі өлеңдерінің өзінен-ақ ақынның

сөз саптасының өзгеше екенін, өзгелерге ұқсағысы келмейтін жаңа ырғақ, соны форма іздейтінінің куәсі боламыз. Мысалы, он тоғыз жасында жазған мына бір шумақтардан Жанаттың туған жер, өскен орта туралы таптаурын түсініктерден тыс өзіндік ойының бар екенін анық аңғарамыз.

Кеудемнен шырқыратып жанымды үзіп,
Ақ сағымда барады ауыл жүзіп.
Жүрегімді шеңгелдеп қысып алып,
Тамырымда ойнайды қаным қызып, –

(1984 ж.) деген жолдардан туған шаңырағыңа, ата-ана мен бауырларыңа, өскен жеріңе деген сағынышың «кеудеңнен шырқыратып жаныңды үзетін», бәрімізге таныс кимас сезімді әсем де әдемі суретпен шебер жеткізе білген. Бәріміз де ауылдан шықтық, бәріміз де ауылымызды қимай сағынышымызды баса алмай, кеудемізге толған өксікті елемеген боп аттанып кете бардық. Бірақ сол жүрегімізді сыздатқан сағыныштың мұңын Жанаттай айта алған ақын сирек. Қош айтысып көлікке мінгенде көз алдында қалып бара жатқан ауылдың кимас кейпін «Ақ сағымда барады ауыл жүзіп» деп беруі расында да Жанаттың өз ойын бейнелеп жеткізуге машықтана бастаған ақын екенін аңғартады.

Жанат өзін мазалаған, сезіміне қозғау салған құбылыстарды ғана өлеңіне арқау етеді. Ол күллі адам баласына тән ой мен сезім арпалысы. Оның өлеңдерін оқи отырып сол бір сезім шырғалаңын өз басыңнан кешіргендей әсерде қалуың да сондықтан. Сонан да болар оның өлеңдері кез келген оқырманның жанына жақын, ойына қонымды, жүрегіне жылы тиіп жатады.

Көмкеріліп сұлбасы сағымменен,
Алыстап бара жатыр ауыл менен.
Қайта-қайта бұрылып қарай бердім,
Қарай бердім, тербетіп жанымды өлең, –

деген жолдар расында да ауылдан ұзап шыға бергенде әркімді-ақ мазалайтын көңіл-күй құбылысы екенін айтып жатудың өзі артық. Ал ақынның сол бір құбылысты мөлдіретіп өлеңге айналдыруы, сол арқылы көптің көңілінде жүрген сағыныштың сырын

сөзбен кестелеп жайып салуы тек шынайы ақынға ғана тән ерекшелік. Өзге адам ондайда мұңға бөленер, жанын сағыныштың қимас әуені әлдилер, бірақ онан арыға бара алмас еді, ал Жанаттың қимастық сезімінен өлең тууы заңдылық. Өйткені ол ақын! Оның «Қарай бердім, тербетіп жанымды өлең» дегеніне имандай сенеміз. Туған жер, атамекен, яки табиғат лирикасы Ж.Әскербекқызының арналы тақырыптарының бірі. Прозадағы О.Бөкей шығармашылығы сияқты Жанаттың лирикасынан да Шығыс Қазақстанның тамаша табиғатын, сұлу көктемі мен жаймашуақ жазын, қытымыр қысын анық танып отырамыз. Шағын лирикадағы табиғаттың тұмса бейнесі ақын жырында жай құрғақ суреттеле салмайды, онда сол табиғат пен адам арасындағы нәзік байланыстардың әр қилы сыры мен сипаты философиялық таным тұрғысынан талданып, бүкіл ғаламның бір-бірімен үйлесімі, табиғат құбылыстары мен адамның ішкі көңіл-күйінің сабақтастығы ерекше шабытпен жырланады.

Табиғат пен адам арасындағы қатынас, табиғаттың өнермен байланысы туралы алаштың арда жазушысы Ж.Аймауытовтан артық айтқан ешкім жоқ. Ол ақындық өнер туралы айта келіп: «Өзгермейтін, алдамайтын, таза қасиетті нәрсе не? Ол – табиғат. Табиғат, махаббат, көркемдік – міне, қашаннан бері ақындардың жырлап келе жатқан, бас иген құдайы, жабыққан жанына ем болған даруы», – деген пікір қалдырған.

Ақын туған өлкесінің сұлу табиғатын жалаң жырлаудан аулақ, ол сол өзі өскен, бала күнінен сырын ұққан киелі жердің әсем бейнесінің астарына үңілуге құштар. Ол әр аймақтың, әр мекеннің, әр қыраттың, әр шоқының өз тарихы, адам тақылеттес өмірі болатынына сенеді және соған оқырманын да иландырады. Туған жер Жанат лирикасында сағынышпен тамырлас, әрдайым өзінің тәу етіп, қадыр-қасиетіне бас иетін рухани тірегі сияқты. Ақын көңілі қайда жүрсе де туған жерге деген іңқарлығынан, сағынышынан ажырай алмайды. Ата қоныста әр бір қазақ баласы жатқа айтатын «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы Ай мен Таңсықтың ел мен жермен қоштасу әуеніне сап:

Сағым жөңкілген белім аман ба,
Жалпақ жұрт – жайлау – төрім аман ба?

Аңыз боп жеткен ата қонысым –
Қос Арғанаты, желің аман ба? –

деген өлең жолдары кімнің де болса жүрегін елжіретері сөзсіз. Ақын танымындағы жел ерекше символдық образ. Жанаттың табиғат туралы лирикаларының көбінде жел еркеліктің, еркіндіктің қозғаушы күші ретінде бейнеленеді.

Ынтызар едім желіңе бұла,
Демеу жетпей жүр деміме мына.
Кеудемді жарған керімсал өлең
Тіріге сәлем, өліге дұға.

Өлеңнің қасиетінің өзін ақын желдің қасиетімен сипаттайды. «Керімсал өлең...». Ыстық аптаптағы аңызак жел, қызуы қайтқан ыстық жалын сияқты. Кеудені жарып шыққан өлеңнің де дәл сондай ыстық екеніне еріксіз ұйыйсыз. Ақынның туған жерге бағыштаған дұғасы да, сәлемі де өлең. Қайшылықты екі құбылыстың басын біріктіріп тұрған бір ұғым. Ол – тағы да өлең.

Адам ғұмыры өтпелі, қамшының сабындай қысқа, ал табиғат мәңгілік. Ол біздің бабаларымыз өткен дүбірлі жолдың көз алдымыздағы тірі куәсі. Мысалы «Көне Ғұн тауын аңсадым, аға» деген лирикасынан үзінді оқып көрелік:

Көне Ғұн тауын аңсадым бүгін,
Өтікен сонда дейді ғой.
Біледі жұмбақ қанша сырды кім?!
Түйсікті түртер кейбір ой.

Көненен жеткен көмескі белгі,
Көмбенің шаңын шығарды.
Есте жоқ ескі елесті көрді,
Естіді Алтай бір әнді.

Ақынға ой салған Берел қорғанынан табылған алтын адам туралы ақпарат секілді, бірақ оны қуаныш көріп әлемге жарсап жатқан бүгінгі ұрпақтың санасында өткен тарихымыздағы ұлылық, ерлік, азаматтық парыз деген түсінік-пайымдардың қаншалықты сақталып қалғаны алаңдатады. «Ең бастысы – қазіргі

қазақ қоғамында ұлттық рухтың, намыстың оянуы, біздің қазақтығымыз, ұлттық тарихымыздың барлығы деректі шындыққа сүйеніп айтыла бастады».

Ғұн тауын асып күн шығады ғой,
Шұғыла төгіп бүгінге.
Тас болып ділім тұншығады ғой,
Шығатын күннің түбінде.

Ғұн тауы еді паналар жері,
Бөрілер бүгін құрыған.
Тау жүрегі де жарадар ма еді,
Бір үн естимін ұлыған.
...Көне ғұн тауын аңсадым, аға...

Ақын жүрегі бүгінгі халық «ділінің тас болып тұншығып» жатқанына, оны ғасырлар бойы мекендеген көкбөрілердің де құрып бара жатқанына ауырады. Ал денесінің өзі мыңдаған жылдар бойы бұзылмай сақталып бүгінгі күнге аман жеткен алтын адамның рухы туралы ақынның өзінше ой толғауы, тәкәппар да асқақ жырға арқау етуі кімді де болса терең ойға жетелейді.

Жалпы Ж.Әскербекқызының поэзиясында тарихи деректер мен оқиғалардың мәні мен маңызы жеке тақырып ретінде жиі көрініс беріп отырады. Және әрбір тарихи құбылысқа ақын әрдайым өзінше баға беріп, оның жұрт көп назар аударма қоймайтын нәзік тұстарына өзінің шығармашылық қиялы арқылы барлау жасап, жаңаша ой түйіп, тың тұжырымдар жасауға қалыптасқаны байқалады. «Білге қағанның бақұлдасуы» деген лирикасында ақын қағанның ішкі монологын былайша сипаттайды:

Бастыны жүгіндірдік,
Тізеліні шөктірдік,
Тоңғанды жылындырдық,
Өштіні – жоқ қылдық.

Деген ем қақырамайтын
Қағанат құрам,
Байғақ жұрттымды намысы барға
Аманат қылам...

Өлеңнің формалық құрылымының өзі сол баяғы көне түркілік тас жазуындағы жыр үлгісіне ұқсас сипатта құрылған. Мазмұны да сол жырдың жалғасы секілді, Білге қағанның өкінішін, мына жалғанда бәрін жасауға адам өмірінің жете қоймайтын қысқалығын айтып, болашақ ұрпағының қамын ойлаумен өтетінін ақын қағанның ауызына жоғары пафосты сөздерді салу арқылы ұтымды жеткізген. Осыдан мың жарым жыл бұрын өткен ұлы атамиздың арманы қара басының қамы емес екен, оның бар арманы өзі құрған алып қағанаттың мәңгілік өмір сүруі, азат елдің мәңгілік елге айналуы.

Тарбағатай – күміс су, алтын бел-ді,
Сусып дәуір, ғұрпы мен салтын көмді.
Қола дәуір сарқыты – бұл шырағдан
Сол күндерден қалған бір жарқын белгі.

Қазақ жері тарихи жәдігерлерге бай, соның бірі көнеден қалған жұдырықтай ғана шырағданын ақын осы жерді мекен еткен біздің ата-бабаларымыздың осыдан мыңдаған жылдар бұрын да мәдениеті ешкімнен төмен болмағанын, олардың өздеріне тән эстетикалық танымдары мен талғамының болғанының дәлелі ретінде осынау шырағданды қуәлік ретінде ұсынады. Ақын шырағданның қола дәуірінен біздің заманымызға аман-есен жетуінің өзін символикалық сипатта былайша түсіндіреді:

Шырағданды бабамыз қалдырған-ау,
Өзі жаққан алау от сөнбесін деп, –

деп ошағыңның оты сөнбесін, ұрпақ жалғастығы сақталсын деген қазақы ұғыммен әдемі түйіндейді.

Жанаттың табиғат лирикасында жел, қар, шың, бұлақ, тал образдары жиі көрініп қалып отырады. Мысалы, соның ішінде Алтайда өсетін арша, шынар, қайың, қарағай, терек, тобылғы сынды ағаш атаулары мен олардың поэтикалық бейнелері ақын шығармаларының негізгі арқауы десек те қателесе қоймаймыз. Әсіресе жиі қолданылатын теңеу мен метафоралық құбылтудың бірі ретінде тау мен шың-құздарды атап көрсетуге болады. Оны ақынның «Алтай. Алты қыз аңызы», «Көне ғұн тауын аңсадым,

аға», «Керең шынға караумен жан жүдетем» т.б. өлеңдерінен айқын көруге болады.

Ақын жырларында көзге жиі түсетін табиғат образдарының бірі Ай образы. Мысалы, «Айды етекпен жаба алмайсың, Сұмдық бұл, Ай жүзінде айдай болып шындық тұр» деген өлең тармақтары кез келген оқырманның көкірегінде жатталып қалатын айшықты да мазмұны терең жолдар. Ай образын сомдауда ақынның көп ізденгенін, фольклордан бастап бүгінгі әдебиетке дейін оқып, тоқып қана қоймай, оны өз лирикасында орнымен пайдалана алғанын да ақынның тапқырлығы демеске шарамыз жоқ.

Мен түнге айналамын –
Айдан алқа тағамын,
Жұлдыздан сырға саламын.

Жоғарыдағы өлеңді оқи отырып Мағжанның «Жұлдыз жүзік, айды алқа ғып берейін» деген өлеңінің мазмұнын еске түсіретінін аңғармау мүмкін емес, бірақ Жанат соны жаңа мазмұнда, өзгеше құбылысты суреттеуде ұтымды пайдаланады.

Айдың сыр-сипатын сөзбен құбылтуда ақын әр алуан бейнелі сөздерді жиі қолданған. Оның әр өлеңінен айға қатысты айшықты теңеу мен ұтымды метафораларды, метонимияларды, синекдоха мен сәтті шыққан параллелизмдерді жиі ұшыратамыз.

«Ай – жалғыз да, жұлдыз көп», «ай көңілі қаяулы», «қиық ай көктен қиылып қарады», «ай туышты тігінен», «айға қарап түнімен, ақ қағазға төктім мұң», «ай жылады, білдің бе, айнығаның бұл сенің», «ішкі дүнием – ай тұтылған түн әлем», «ай үнсіз, тіл қатпайды», «ай сұп суық, үнсіз», «сағынған ай, жұмбақ ай, налыған ай», «ақын жаны санамас айды бөтен», «мен адаммын айға айналған екенмін», «ай бесікте әлдилеймін сонан соң», «ай нұрынан ақшыл желек бүркеніп», «аймалаған айға қылып құлшылық», «ай, жұлдызсыз түн ғаріп болады екен», «жарты ай жатыр ойға шомып бір ауыр», «ай көзінен жұлдыз тамшы сырғыса», «сен күнаһар, салып кеткен айға дақ», «ал, ай үшін Темірқазық – бір нүкте» деген суретті сөздер соның дәлелі бола алады.

Ж.Әскербекқызы қазір қазақ поэзиясында өз орны бар, өзіндік стилі қалыптасып, өз жолын тапқан ақын. Ол жай ғана ақын емес ғалым, зерттеуші ақын. Сондықтан да Жанаттың поэзиясында биік интеллектуальдық қасиет көзге көрініп тұрады. Зерттеушілік ол нақты деректі, дәлелді қажет етеді. Ал сол ғылымда да кейде ойша барлау жасап, қиялмен, түйсікпен сезетін, бірақ анық айғағың болмай аһ ұрып өкінетін кездерің болады. Жанат сондай сәттерін өзінің лирикасында әдемі үйлесіммен жырға айналдыра білген. Халқымыздың терең тарихи тамырынан сыр тартатын «Бұрынғы әуен», «Кешегі әуен», «Сұлтанмахмұтпен сұхбат», «Баба жұртына оралу», «Тастағы таңба», «Білге қағанның Күлтегінді жоқтауы», «Маңғыстау деген өлке бұл» деген эпикалық сарында жазылған өлеңдерінде ақындық қиялға ерік береді. Сол арқылы осыдан талай ғасыр бұрын өмір сүрген ата-бабаларымыздың қарапайым адам ретіндегі жан дүниесіне еніп, олардың арман-мұраттарын сыршылдықпен жырға қосады. Біз ақын өлеңін оқығанда олардың ойын мазалап, жанына тыныштық бермеген не нәрсе екеніне жауап тапқандай боламыз. Бабаларымыздың ойлағандары елдің бірлігі, болашақ ұрпақтарының қамы екеніне имандай сенеміз. Ақын ол ойды жеткізуде де өзіне тән жаңаша жол тапқан. Ол көне дәуір трагедиясын сол заманға сай ырғақпен, жыраулардың өздері қолданған жыр өлшемімен жеткізеді.

Шалкиіз жырау шалған жұрт,
Қазтуғаннан қалған жұрт,
Доспамбеттей қыршын ер,
Соңғы демін алған жұрт,
Ақтамберді толғанып,
Махамбет атой салған жұрт.
Дауға түскен ептінің,
Жауға түскен тектінің,
Таңдайына түйірлеп,
Сөз асылы тамған жұрт.

Бұл жыраулар өмір сүрген дәуірдің шындығын поэзия тілімен өрнектеген өлеңі. Әр жыраудың өмірі өзінше бір дәуір, өзгеше бір тарих. Ақын он бесінші ғасырдан бергі кезеңдегі күллі тарихи кезеңдердің хронологиялық жылнамасын бере отырып, сол батыр

жыраулардың ұрпағы біз – қазақтар екендігімізді мақтанышпен жырға қосады. Ол текті ұрпақ, таңдайына сөздің асылы тамған шешен ұрпақ, ел бастайтын көсем ұрпақ деген ойға жетелейді.

Тарихи тақырып Жанат Әскербекқызы поэзиясындағы маңызды тақырыптардың бірі екенін жоғарыда айтқанбыз. Тарихилық оның шығармашылығының өн бойында ылғи да қайталанып отырады. Қазақ тарихында өздерінің өшпес ізін қалдырған батырлар мен ақындар, ел бастаған көсемдер мен шешендер Жаннаттың лирикасында романтикалық сипатта бізге беймәлім жаңа қырларынан көрініп, оқырманға өзгеше ой салады. Ақын тарихи тұлғалардың өлмес образдарын сомдай отырып, олардың бүгінгі ұрпағын ерлікке, мәрттікке, ірілікке үндейді. Мәселен, «ХІ ғасыр өлеңі немесе Қыпшақ қызының Оғыз оғланына арзуы» деген лирикасында түріктер мен атамекенде отырған қазақтардың өткені мен бүгінін салыстыра жырлайды. Тегі бір түркі халықтарының бауырластығын жырға қосады.

Жанарымда күн күлгенмен түн жылап,
Мен жұртыңда қала бергем тұнжырап.
Оғыз-оғлан, қайрылмастан кетіп ең,
Қиыр жайлап, ұзадың-ау, тым жырақ.

Өкпек желді өңменіңнен өткеріп,
Өткен істі ағайынға өкпе ғып,
«Барар жерім – Балқан тау» деп кеткенсің
Ала бұлтты сауырыңа бөктеріп.

Бір замандарда дүниені дүр сілкіндірген ағайын жұрттың бүгінгі ұрпағына ақын өзінің назын былайша білдіреді.

Аманат жұрт менде қалған, Оғланым,
Жүрегімді шерге малғам, Оғланым.
Тәнім – тасқа, жаным – жасқа айналып,
Көмбе болды мендегі арман, Оғланым!

Түске айналдың, ғайып болып өңімнен,
Бұл ғасыр да бұлт боп көшті көгімнен.
Саған тағар түк кінәм жоқ... әншейін
Бір бейкүнә сезім қалды егілген.

Астарына тереңдей енер болсақ осынау шағын лирикадан талай тарихтың сырын аңдауға болады. Бірақ солай дей тұрғанмен де, өлең болмысы тарихи жыр емес, сұлу да әсем лирика екенін нақты танытып тұр. Осынау екі шумақтың бойынан сыршылдықтың да, сұлулықтың да, сағыныш пен еркеліктің де лебі есіп тұрғанын жоққа шығара алмаймыз.

Жанат қай өлеңінде болмасын халықтың фольклорындағы, тарихи жырлары мен дастандарындағы айшықты ойларды, әдемі тіркестер мен типтік бейнелерді өз шығармаларына үйлесімді етіп шебер пайдаланады. Бізге бала күнімізден таныс ауыз әдебиеті мен ертегілердегі образдар ақын лирикасында басқаша қырынан, өзгеше мінездерімен есте қалады. «Перінің қызы Бекторы» дәл сондай образ. Күллі әрекеті, болмысы ғасырлар бойы тыңдармандары мен оқырмандарының көкейіне қорқыныш ұялататын, бір кездері жағымсыз образ деп қарадай ат-тонымызды ала қашатын Бекторыға Жанаттың өлеңін оқығаннан кейін кімнің де болса рақымы түсіп, аяушылықпен қарайтыны бекер емес. Бекторы ақын лирикасында адамға тек қана қастық ойлайтын пері емес, жай ғана жолы болмаған пенденің бірі ретінде суреттеледі. Ақын жырындағы лирикалық кейіпкер Бекторының романтикалық сарындағы мифтік қасиетінен арылып, архайкалық образдың реалистік сипатқа көшкенін аңғарамыз.

Пендеге айтпа өкпені,
Перінің қызы Бекторы.
Қайтесің мыстан-пиғылды
Тәңіріңе сиын көктегі.

Сынықси күлмей сыр бүгіп,
Көрсеттің несін сұм қылық.
Шаңына көміп кетті ме,
Шалқұйрық мінген бір жігіт.

Сорқұдық кімге сор мекен,
Сорлы жер, сірә, шерге тең.
Төстіктей ерді қай күні
Шыққыр да көзің көрді екен?!

Ақынның өз кейіпкеріне «мыстан пиғылдан жеріп, тәңіріңе құлшылық ет» деген сөздерінің астарынан да оны райынан қай-

туға шақырып, қарапайым адам ретінде қабылдайтынын аңғарсақ, ал сол перінің қызының «сынықси күліп сыр бүккен» мінезінің өзі өмірде жиі кездесетін арамызда жүрген шайпау мінезді жан-дардың бірі ғана екенін айғақтай түседі.

Ертегі желісінде Кенжекей Сорқұдықтың басына қонғаны үшін «Сорқұдықтың басына, сорға бола қонды әкен» деп Ертөстіктің әкесі Ерназарды кіналаса, ақын Сорқұдықтың керісінше Бекторыға сор болып жабысқанын өзінше дәлелдейді. Ақын лирикалық шегініс жасап өзіне өзі «Сор құдық кімге сор мекен?» деген сұрақ қояды. Расында да осы бір эпизодтағы өлеңнің идеясы нені меңзеп тұр? Сорқұдық басынан сорлап шыққан кім? Ол – Бекторы. Сондықтан да оған ақын аяушылықпен қарайды. Егер оның шыққыр көзі Ертөстікті көрмесе перінің қызы ондай қарау ойға бармас па еді? Ол да өз сүйген адамы үшін басын бәйгеге тіккен, сол жолда құрбан болған шерменденің бірі ғана.

Жанат Әскербекқызының лирикасын оқи отырып оның өлеңдерінің мазмұнынан өзіміз өмір сүріп жатқан бүгінгі заманның сыры мен сипатын, қоғамның әр алуан құбылыстарын, адамдардың бойындағы сан қилы мінез бен ерекшеліктерді жазбай танимыз. Ақын жаны мұңға құмар. Мұң – ол қуаныштың емес қайғының, терең ой мен өз-өзіңмен сырласудың, жалғыздықтың серігі. Сонан да болар ақын өзінің жүрек сырын былайша ағытады:

Басылмады солығым,
Жан-жүрегім толы мұң.

Мұңның адам жанын қаузайтын уақыты түн мезгілі. Ұзақ түн қарапайым пенде үшін жаны тыныштық тауып дамылдайтын кез, ал ақын үшін қиял мен сезімнің шарпысып, аласұратын сәті секілді. «Сезімсіз адам – қайырымсыз тасбауыр. Сезім адамды жылытады, оның бойына қайырымдылық, мейірбандық береді, сүюді, сүйіспеншілікті оятады. Ендеше ақынның сезімталдығы – өмірдің өзінен алынған, адам бойындағы жылылықтың, сүйіспеншіліктің, гуманизмнің белгісі». Табиғат құбылысы мен адам сезімінің астасқан суретін тек Жанаттың поэзиясынан ғана байқаймыз десек артық айтқан болар едік. Әлемге әйгілі А.Ахматованың, М.Цветаеваның, өзіміздің Ф.Оңғарсынованың да жыр

жолдарынан түн мен мұңның, шуақ пен қуаныштың ерекше образдылық сипатын тануымызға болады. Түн мен мұң қаламгерлер үшін егіз құбылыстар секілді. Мысалы, Жанат өзінің жанын жеген мұң мен шерді:

Қыз дәуреннің қылығы ұмыт,
Тұла бойым тұр үгіліп,
Көкіректі тырнаған шер
Көз жұмады ұлып, ұлып, –

деген өлең жолдары арқылы әдемі жеткізеді.

Ж. Әскербекқызы поэзиясында сыршылдық басым. Ол өзінің басынан өткізген көңіл-күй құбылыстарын әрдайым өзіне ғана тән нақышпен, сезімді қозғайтын нәзік иірімдерді суретті сөзге айналдыруда өзгелерде көп кездесе бермейтін қарама-қайшы құбылыстарды салыстыра суреттеу тәсіліне жиі жүгінеді. Бұны оның осал тұсы емес, керісінше мықтылығы деп бағалау керек. Сол қарама-қайшылықтың әсерінен шындықтың бейнесі айқын да әсем көрінетінін неге айтпасқа!

Жанат өлеңдерінің тағы бір ерекшелігі оның өлеңдері төрт аяғы тайпалған жорға сияқты. Ақынның өлеңнің әуезділігіне, ұйқастың шымыр да сұлу болып шығуына көп мән беретінін байқаймыз.

Ж.Әскербекқызы аударма саласында да жемісті еңбек етіп жүрген майталман аудармашы. Ол қырғыз, орыс ақындарымен қатар өлеңдерінің өлшемі мен мазмұны бөлек ертеректе өмір сүрген жапон ақындарының да біраз шығармаларын қазақша сөйлетті. «Сакура гүлдегенде» деген атпен қазақ тілінде жарық көрген шағын жинаққа жапондардың он екі ақынының өлеңдері топтастырылған. Біздің халықтан тұрмысы мен салт-дәстүрі, дүниетанымы бөлек халықтың жан дүниесіндегі нәзік сезімді өлең тілімен қайта туғызудың қаншалықты ауыр екенін әрине шығармашылықпен айналысқан адам ғана біледі. Мысалы, сегізінші ғасырда өмір сүрген Отомо-Но Якамотидің махаббат поэзиясын былайша тәржімалайды.

Қараша қаздай... аспандай ұшып,
Қаңқылы бұлттан әрі асқан,

Сен алыс кеттің..
Кездескім келіп өзіңмен
Жеткенше ұзақ адаскам...

Ал 1162-1241 жылдары өмір сүрген тағы бір Жапон ақыны Фудзивара Садайэнің танқаларындағы табиғат сұлулығын ана тілімізде былайша сөйлетеді.

Ай, сакура, ақша қар –
Қайғылы бұл қандай түс!
Ұмытылған қуанышты еске алып,
Ескі әуенге саламын да
Шарап ішем мен байғұс.

Жалпы Жанат кез келген аудармаға жайдан-жай бара салмайды. Ол қай тілден болсын ең бастысы өзіне ұнаған, ой салған өлеңдерді ғана аударады. Оны шебер аудармашы деп айта аламыз.

Өлеңнің дүниеге келуі – ол шығармашылықтың өзгеше құпия сыры. Ақын үшін мынау маңызды өлең, мынау мәнсіз өлең, мынау үлкен, мына бірі кішкентай деген түсінік жоқ. Егер өлеңді оқығанда ол бізді өз арнасымен алып кетер болса, егер ол өлеңнің болмысынан адам жаны ләззатқа бөленер болса, онда оның шығармашылық тұрғыдан құнды болғаны. Әрине біз кез келген өлеңді ғылыми жағынан талдай аламыз, оның құрылымы мен ұйқасын, мазмұны мен мәнін ашып көрсете алуымыз мүмкін, бірақ оның рухани салмағын ешқашан да таразыға салып өлшеп бере алмаймыз. Сондықтан да біздің зерттеуіміз – ол қалай десек те, жеке адамның көзқарасы болып қала бермек. Тек қана оны қолдайтындар мен теріске шығарушылардың ара салмағы әр түрлі болуы ықтимал.

Сұлу жырдың сұлтаны

(Мұрат Шаймаранның лирикасы хақында)

Еліміз тәуелсіздік алғасын атамекен Қазақ жеріне әр алуан тарихи жағдайларға байланысты шет елдерде өмір сүріп жатқан қандастарымыз келе бастады. Олар қазақтың тәуелсіз елінің дамып, аяғынан тік тұрып кетуіне үлкен отаншылдық рухпен кірісіп

кетті. Шет елден оралған қазақтар тек экономикамыздың дамуына ғана емес, мәдениетіміз бен әдебиетіміздің, өнеріміздің өркендеуіне де барынша қызу араласып, өздерінің өзге жерде жүріп алған білімдері мен үйренген өнерлерін қазақ еліне әкелді, сол арқылы елімізді әлемге таныту жолында аянбай еңбектеніп жүр. Елге оралған қандастарымыздың арасынан шыққан музыка, спорт салаларында еңбек етіп жүрген әлемдік деңгейдегі майталман өнерпаздарды көптеп мысалға келтіруге болады. Ал әдебиетімізге келіп қосылған ақындар мен жазушылар да өздерінің шығармалары арқылы қазақтың мұңы мен сырын, тәуелсіз ел ретіндегі отаншылдық рухын ту ғып көтеріп, әдебиетімізге жаңа бір леп әкелді.

Солардың қатарында Мұрат Шаймаранды атауға болады. Ол өзінің сыршыл да нәзік лирикасымен өз оқырмандарынан жоғары баға алып жүрген талантты ақындардың бірі. Мысалы, тоқсаныншы жылдары жазылған «Студент сағынышы» деген өлеңінде:

Қысқы кеште, пеш түбінде
Ұршығынды иіріп,
Отырсың ба, жаным Апа,
Көздеріңе мұң ұйып?! –

деп тебіренеді. Бұл ауылдан енді ұзап шыққан жас жігіттің елге, жерге, туған үйіне, соның ішінде анасына деген шынайы сағынышы. «Көздеріңе мұң ұйып» деген сөз орамы расында да бұрын тілімізде көп қолданылмаған соны тіркес.

Жас ақынның махаббатты жырлауы, өзі ұнатқан қызға өлең арнауы қалыпты жағдай. Енді ғана оянған жақсы көру сезімі ақын өлеңдерінің басты тақырыбының бірі. Мысалы, «Махаббат қандай күйге салдың мені» деген лирикасында ақын өзінің басынан өткен сезім шырғалаңын:

Махаббат!
Қандай күйге салдың мені?!
Құндағыңа алдың да әлдиледің, –

деп жырға қосады. Махаббат құндағыңда әлдилену расында да жас жігіттің басындағы сол кездегі көңіл-күйін тап басып, дәл жеткізе алатын образды тіркес.

Мұраттың лирикалық қаһармандары ол автордың сол кездегі көңіл-күйінің жемісі. Сондықтан да олар бірде шат, бірде мұңды, бірде ер мінезді, бірде күйгелек те күйкі. Ондай мінез лирикаға тән.

Сен отырсың қиял кешіп тым ыстық,
Әлдилейді сені жалғыз тыныштық.
Терезеннен үңіледі марғау түн,
Еш алаңсыз періштедей бар қалпың.

Адам мен табиғат мінезі салыстырмалы сипатта параллель бейнеленген. Өлең мазмұнында ерекше бір жылылық, өзгеше бір жайлылық бар. Оны «қиял кешу», «әлдилеу», «тыныштық», «марғау түн», «алаңсыз қалып» деген ұғымдар жиынтығынан аңғарамыз.

Мұраттың жас кезіндегі жырларын оқи отырып, оған орта ғасырлық шығыс поэзиясының әсері мол болғанын байқаймыз. Омар Хаямның, Хафиздің, Науaidiң шайырлық дәстүрлерінің кейбір элементтері оның өлеңдерінің мазмұнынан сәуле шашып тұратындай. Бірақ оларды қайталау жоқ, керісінше Мұраттың өзіне ғана тән өлең ырғағы, сөз саптауы, қиялдау мәнері басым көрініс беріп отырады. Шығыс шайырларының сазы бар, бірақ сарыны жаңа. «Науaidiң ғазалы», «Шарап толы көзелер», «Аян» лирикалары сол шығыстық сарында жазылған жырлар. Шарапты жырға қосу, оның көңіл көтеретін қасиетін дәріптеу, оның желік берер сиқырлы күшіне жүгіну соны аңғартса керек.

«Шарап толы көзелер» деген лирикасындағы мына жолдарға назар аударып көрелік:

Шарап болып тұрған тұнып көземде,
Теңіз бе әлде өзен бе?
Көздер ме әлде мөлт-мөлт еткен,
Еріндер ме кезерген?!

Қандай сұлу, қандай мұңлы тіршілік,
Мылқауды да жібереді жыршы ғып.
Түсімде ылғи шарап толы көзелер,
Өліп жатам тұншығып...

Көздегі шарапты теңізбен, өзенмен, кезерген ерінмен салыстыра бейнелеуі ақынның метафораны шебер пайдаланатынын байқатады. Аристотель өзінің «Поэтикасында»: «...бәрінен де маңыздысы метафораларда шебер болу. Бірақ мұны басқадан үйрену мүмкін емес. Бұл дарындылықтың белгісі, себебі жақсы метафоралар жасау ұқсастықты тани білу деген сөз», – дейді. Мұраттың лирикасы да осы үдеден шығып тұрған сыңайлы.

Қазіргі поэзияны лирикалық, драмалық, эпикалық, азаматтық, сатиралық, мистикалық деп бөлуге болады. Қалған бөліктердің барлығы да осыларға келіп құйылып, қосылып жатады. Мысалы, буколикалық деген ол – эпикалық пен лирикалық поэзияның қосындысы, әскери поэзия деп жүргеніміз азаматтық поэзияның бір тармағы ғана екенін жоққа шығара алмаймыз. Бұл алты түрлі қасиет жинақталып келіп бір ғана өлеңнің бойынан табылуы да мүмкін. Онда қатып қалған бір шекара да жоқ. Мәселе тек қарастырып отырған өлеңде қай мазмұн басым, қайсысы солғын, соған ғана байланысты секілді.

Лирикалық поэзияда белсенді әрекет етуші өзінің сезімін, ләззат алуын, әр алуан көңіл күйін, рахаттана алмауын жырлайтын ақынның өзі (ақындық мен). Мұрат поэзиясында ақынның іштей толқуы, мұңға батуы өзінше бір әлем. Мұң кез келген ақынның серігі секілді. Мұң ақынның өзімен-өзінің сырласуы, іштегі арманын, наласын, қайғысын өлеңге арқау етуі. Лирикалық кейіпкер мінезінің де ашыла түсетін кезі осы мұңмен байланысты екенін жоққа шығара алмаймыз.

Бір құмарлық жүрегімді мекендеп,
Қалтыраған буынымды бекемдеп,
Жұлдыз жанған терезенің тұсынан
Мұңға батып өтем мен.

Ақын өзін мазалаған жан сырын, көкірегіндегі түйіткілді мұңын айшықты өлеңмен әсем музаға айналдырған. Қазіргі поэзияның басты сарындарының бірі – күйзеліс. Күйзелістің ең жеңіл түрі ол – мұң. Мұңның себеп-салдары көп жағдайда белгісіз болып келеді. Мұң лириканың басты өзегі. Лирикалық қаһарманның психологиялық болмысын танытудағы мұңның алатын ор-

ны ерекше. Шер, нала, мұң лирикада салмақты ойды танытудың, адамның ішкі жан дүниесіндегі тартысты, қайшылықты көрсетудің өзгеше тәсілі ретінде поэзияда жиі пайдаланылады. Күйзелістің ең жоғары деңгейі ашыну, торығу. Ол көбінесе эпикалық шығармалардың сюжетіндегі тартыстың шарықтау шегін дамыту үшін қолданылатын психологиялық деталь. «Ақын адам жайлы сыр шерткенде өзінің жан дүниесіндегі ішкі сырын, дүниетанымын оқырманына жария етеді, өз танымын насихаттайды».

Мұрат қай тақырыпқа өлең жазбасын онда қуаныш, асқақтық қасиеттерден гөрі ой, мұң басым болып келеді. Ақынның алғашқы жырларының көбі махаббат тақырыбына арналған. «Мазалап мені», «Бозаң үміт», «Сен отырсың қиял кешіп», «Жас жүрек», «Мен деген енді...», «Сен тағы», «Сен ән салсаң», «Қазақ қызы», «Сен мені ұмыттың ба?» деген өлеңдері ақынның іштейгі бұлқынысынан туған сыршыл жырлар.

О, дариға, сен жалындап, мен сөнбей,
Сенің мені сүйгеніңе ел сенбей,
Сарайыңнан алып қашып, мен саған,
Тау басынан лашық жасап берсем ғой.
Асыл-асыл торғын жапқан тәніңді,
Жасыл-жасыл жапырақпен көмсем ғой...

Сөз жоқ әсем де әсерлі лирика. Сөзбен қашалған әдемі сурет. Басқалар ғашығын лашықтан сарайға сүйресе, Мұрат керісінше сарайдан лашыққа алып шыққысы келеді. Бірақ ақынның сол қиялына еріксіз сенесің. Бірін бірі құлай сүйген жандар үшін думанды сарайдан лашықтағы оңаша тыныштық әлдеқайда артық екенін іштей мойындайсың. Ал «асыл-асыл», «жасыл-жасыл» деген қайталама қос сөздер өлеңнің көркемдік қасиетін арттырып, ақын ойының құбылып, әсем де айшықты ырғақпен оқылуына ықпал етіп тұрғанын байқаймыз.

Өлеңдегі драмалық элементтер негізінен өлеңдегі лирикалық қаһарман әрекетінің екінші жақтан баяндалуымен байланысты туындайтынын байқауға болады. Лирика – «Мен», ал драма болса «Мен» мен «Сенге» ортақ. Екінші жақ тек қана жеке тұлғаға ғана қатысты емес, ол кейде белгілі бір ел, табиғат ұғымдары-

на да қатысты болуы мүмкін. Бірінші және екінші жақтар бір-бірімен өте тығыз байланысты ұғымдар. Санадағы жиіркеніш пен құштарлық сол екі жаққа бірдей сәйкес келеді. Құштарлық сезімінің өзінде де әр алуан қасиеттердің бой көрсететінін байқаймыз: сыйлап жақсы көру, туыстықпен жақын тұту, достық және эротикалық ұнатулар. Эпикалық шығармаларда, соның ішінде лирикада да үшінші жақтағы адамға қаратып сөз арнау жиі кездеседі. Лирикада көбінесе бірінші жақтан баяндау үрдісі лирикалық қаһарманның ішкі жан дүниесін ашу үшін жиі пайдаланылады. Ал Мұраттың лирикасында керісінше екінші жақтағы адамға қаратып сөйлеудің көбірек орын алатынын байқаймыз. Бұл орыс әдебиетінің әсері ме немесе сонау жыраулық дәстүрден келе жатқан үрдісті жалғастыру ма ол екі арасын дәл мынадай еді деп тап басып айту қиын.

Мұрат өте көп оқитын, әлем әдебиетін жақсы білетін іздімпаз ақын. Оның өлеңдерінде орыс ақыны С.Есениннің ықпалының басым екенін аңғарамыз. С.Есенинге еліктеп жазған біршама шығармаларының бар екені де рас. Мысалы, «Мен сені сүйемін» деген өлеңінде орыстың ұлы ақынына деген көңіл түкпіріндегі сүйіспеншілікті былайша жеткізеді:

Дауысын жаулайды әлемді,
Есімің аңыз боп жүреді.
Арнаған жырынды оқиды,
Аруы Шираздың түлегі...
Білемін,
Ыңғай да осылай,
Тұрмайды, өзгерер күн өні...
Мен сені сүйемін,
О, Сергей –
Орыстың жаралы жүрегі.

Соңғы тармақ тұтасымен метафораға айналып кеткен. С.Есенин орыс ақыны, бірақ оның шығармалары күллі адамзатқа ортақ. Кезінде сол сөз зергерінің орыс халқы қадірін білді ме? Оның қаламынан туған өлеңдердің әлі күнге шейін жұрттың санасынан өшпей, қайта жыл өткен сайын жаңғырып, жаңа қырынан танылып келе жатуының сыры неде?

Мұраттың лирикасын оқи отырып оның өлеңді жалпы көпшілік қауым үшін емес, өзі үшін жазып отырғанын аңдағандай боламыз. Ақын жырларының бағыт-бағдары қалың оқырман емес, ақынның өзі. Оны оқырман ойы да, замандастары мен сыншылардың пікірі де аландатпайтын сияқты. Сондықтан да оның лирикасы жұрт пайымдап жүрген өлеңдерден басқашарақ, ойлау мәнері мен сезіммен қабылдау түйсігі де өзгешерек болып келеді. Ол өлеңді өзін таныту үшін, даңқ пен дақпыртқа ие болу үшін емес, өзін-өзі тану үшін, өзімен өзі сырласу үшін жазады.

Мұраттың тілі көркем, ойы айшықты, сөздік қоры мол. Ол ана тілінің терең мағынасын қапысыз таниды, әр сөздің астарынан үлкен ой түйге шебер ақын.

Тал-теректен төгілген сары жапырақ –
Арулардан қалған алтын сырғалар.

Қазақ поэзиясында жапырақ образын сомдау біршама қалыптасқан. Оны жүрекке де, қалықтап түсіп жататын ұлпа қарға да теңеген бейнелеуіш тіркестер баршылық. Бірақ сарғайып түсіп жатқан жапырақты әйел сырғасына теңеу расында да ақынның ұтқырлығын аңғартады. Орны толмас көңіл жарасынан өрбіген ақын арманы қағаз бетінде мұңға толы сыр болып тізбектелген. Ал, осы құбылысты ақын басқаша жазса мүмкін дәл мұндай әсерлі болмас та еді.

«Метафора немесе теңеу бірнеше эпитеттен жалғасып, ұласып келсе күрделі метафора, күрделі теңеу, не тұтасқан сөз өрнегі жасалады. Бейнелі сөздер, әсіресе эпитет пен теңеу, эпитет пен метафора, бір-бірімен жалғас, қат-қабат алынып қолданыла береді», – дейді академик З.Ахметов. Мұраттың поэзиясында реалистік сипаттан гөрі романтизм басым. Романтизм ол лириканың жаны десе де болады. Ақын өз ойын ашып нақты көрсетуден гөрі астарлап, символдар арқылы өрнектеуге бейім екенін де естен шығармаған абзал. Біз символизмді уақыты өткен ескі сүрлеу сияқты елестететінімізді де жасыра алмаймыз. Ал оны жаңартып, өзінше түрлендіріп, қазіргі оқырман танымына сәйкестендіріп жырлап жатса неге оны өгейсітуіміз керек. Керісінше, Мұратты басқа ақындардан ерекшелеп тұратын да оның осы астары

қалың ой мен терең мазмұнға жақындығы деп қабылдағанымыз жөн шығар. «Көңілдің өңі ағармас кірі ашылмай» деген өлеңінде ақын:

«Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман»,
Күн – үміт секілді ме түнге айналған.
Өмір ме, өңі суық өлім бе екен,
Бір елес орамалын бұлғайды алдан, –

деп көңіл шерін ақтарады. Бірақ неге күн үміт түнге айналған, неге өмір мен өлім қатар орамалын бұлғап шақырып тұр оған нақты жауап таба қою қиын. Ол сұрақтардың жауабын іздеу де шарт емес секілді, ол санамызда баяғы жыраулар поэзиясы дәстүріндегі риторикалық сұраудың бір көрінісі ретінде жаңғыратындай. Дей тұрғанмен, осы өлеңнің астарында өзгеше ой бар, бөлек бір байлам жатқан сияқты.

Символизмнің философиясы мен эстетикасы адамзат тарихындағы әр түрлі ілімдер негізінде қаланғаны белгілі. Олардың көзқарастарынан антикалық дәуірдің ғұламалары Платоннан бастап, кейінгі Ницше, Бергсондардың пайымдауларының іздерін аңғаруға болады. Символистер өнердегі әлемді танудың дәстүрлі идеясына өздерінің шығармашылық үдерісте әлемді қайта құру (өзгерту) идеясын қарсы қойды. Шығармашылық деген символистердің пайымдауынша шығармашыл-суреткерге ғана тән жеке адам санасындағы құпия ойлардың көрініс беруі. Ол құбылысты ақыл-оймен жеткізу мүмкін емес. Символизм қаламгерден затты не құбылысты ишаралап, астарлап жеткізуді талап етеді.

Мұрат үшін поэзия – тылсым терең сыр, сиқырлы әлем, ол ақын мен он сегіз мың ғаламның арасындағы диалог. Ақын өзі ұнатқан қызға да, айналасындағы жаны жақын адамдарға да, тұрған жер мен атамекенге де, аспан мен жерге де, су мен отқа да, талға да, сол талдан құлап жатқан жапыраққа да өлең арнайды. Табиғаттағы әр бір зат пен құбылыс ақын назарынан тыс қалмайтын сияқты. Бірақ ол құбылыс ақын жүрегіне өзінің ізін қалдыру керек. Әр бір нәрсенің ақын санасында поэтикалық бейнесі, ойды қозғайтын болмысы болуы шарт. Сонда ғана ақын жырының нысанына айналған зат пен құбылыстың образдылық сипаты

айқындала түспек. Ақын жырларында махаббат тақырыбы, өмір мен өлім мәселесі тереңнен толғай жырланып, жаңаша философиялық реңкке ие болады.

Жүдеме мұңды жүрек,
Жасыма өлең,
Барады сендей болып тасып әуен.
Бұлқынба, бұлықсыма һәм бұлданба,
Сенсіз де бір-біріне ғашық әлем.

Ақын пайымынша өлең тек мұңды жүректен ғана туатын қасиетті құндылық. Өлең мен жүрек егіз ұғым іспетті. Бірінсіз бірі жеке-дара өмір сүрмек емес. Сондықтан да автор өз сырын өлең мен жүрекке қатар арнайды.

Мұрат ақынның жалғыздыққа бой алдырған лирикалық мекенінің астарынан айнала қоршаған орта мен жеке адам арасында қалыпты байланыстың болмайтынын аңғаруға болады. Ақын өлеңдерін қанша жерден шығармашылық тұлғаның өзіне ғана тән ойы, жеке адамның субъективті көзқарасына ғана қатысты құбылыс деп қабылдағанымызбен ол бәрібір сол ақын өмір сүріп отырған заманмен, қоғамдық құрылыспен байланысты болып келеді. Өйткені ақын шығармаларында өзі өмір сүрген дәуірдің кереғар қайшылықтары мен жүрек қалауымен қолдаған шындығын, өз замандастарының жинақталған ойын білдіреді. Мұрат лирикасында бүгінгі ұрпақтың тарихи тағдырларын, әлеуметтік-психологиялық портреттерін сомдаған.

Мұрат Шаймаранның шығармашылығындағы философиялық лириканы пейзаждық немесе махаббат лирикасынан, азаматтық лириканың өзінен түстеп айырып алу мүмкін емес. Онда нақты философияға құрылған лириканы кездестіру қиын. Таза философияны насихаттайтын поэзияның да болуы мүмкін емес. Өйткені ол өнер. Сондықтан онда көңіл-күй сипаты (эмоция), әсемдікке деген құштарлық басым түсіп жатады. Мұраттың лирикасында ой мен сезім қатар өріліп лирикалық қаһарманның таным-түсінігімен астасып кетеді. Сондықтан да оның философиясының өзі ақынның өзі таныған айнала қоршаған дүниеге деген сенімі мен көзқарастарының жиынтығы ретінде көрінеді. Оның

поэзиясындағы философиялық мотивтер қызға ғашықтық, туған жерге деген махаббат, табиғат сұлулығына деген сүйіспеншілік, оның сұлулығы мен гармониясы философиямен өріліп берілген. Ғалымдардың өзі философияны поэзиядан бүтіндей ерекшелеп тұратын белгінің жоққа тән екенін жазады. М.Шаймаран лирикасында адам мен әлем бір-бірімен гармониялық байланыста суреттеледі. Бұл ақын поэзиясының образдылық сипатын ерекшелей түседі. Оның лирикасының образдылық әлемі ұтқыр кейіптеулер мен метафоралардың жиынтығы іспетті. Ақын өз өлеңдерінде қарама-қайшы заттар мен құбылыстардың өзін бір ұғымға, бір бір текті құбылыстарға айналдырып жіберетіндей. Оның шығармаларындағы барлық жанды-жансыз тіршіліктің бәрі де лирикалық қаһарманмен байланыста бейнеленеді, тарихын тарқатады, мұның шағады, сырымен бөліседі. «Мен жалғыз түп еменмін», «Ит», «Бота» т.б. өлеңдердің идеясынан біз оны анық аңғарамыз.

М.Шаймаран мына пенделік тіршіліктің әр бір құбылысынан, табиғаттың өзгерістерінің өзінен де тек өзіне ғана тән ой тауып, бұрын оң көріп жүрген пікірлеріміздің өзін кейде теріске шығарып жібереді. Ойлайсың, ойлайсың да ақын тұжырымының біздің рационалды ойымызбен сәйкеспесе де дұрыс екеніне қол қоясың. Себебі түпкі шындықты ақын жасырмай ашық айтады. Кез келген жақсы нәрсенің де уақыт өте келе жалықтырып, өзгеше сапаға айналатынына көз жеткізесің. Ақын «Түңілу» деген өлеңінде:

...Бәрі солай болатынын ұқтырып,
Қаңтар өтгі, көзқарасы сұп-суық.
Жалған шырақ –
(Жана-жана білтедей)
Бітті үміт.

Табиғат пен адам көңіл-күйін қатар алып, салыстыра жырлайды. Қаңтардағы суық пен сықырлаған аяз, күннің қысқарып, түннің ұзаруы, ұзақ түндегі ой мен уайым, көктемнің шуағы мен жылуын күте-күте жалыққан бейдауа көңіл, қажыған үміт... Өлеңде солардың барлығы да бір-бірімен үйлесімді сипатта әсерлі бейнеленген.

Ақпан келер – асыққан бір жолаушы,
Сақа – көңіл, түспейсің-ау сен алшы.
Көбелек – қар, көз алдымды көлбемей,
Жоғалшы!

Негізінде табиғат туралы өлеңдерде көп жағдайда табиғаттың дүлей мінезі, ерекше құбылыстары суреттелетін болса, Мұраттың өлеңінде керісінше жылдың әр мезгілі туралы лирикалық қаһарманның көңіл-күйі, ондағы әрқилы өзгерістер, біз күтпеген шалт мінезі көрініс береді. Өлеңдегі «сақа көңіл», «көбелек қар» деген метафоралық тіркестер өлең айшығын одан ары әсемдеп, көркемдей түскен.

Кеміреді кеудемді бір батыл-ән,
Кемерге ұрған толқynomды сапырам,
«Өмір – жалған!» соны біле тұрсам да,
Қия алмаймын, аһ ұрам...

Рас бәрінен де түңілуге болатын сияқты, бірақ сол үшін жалған өмірді қиып кету мүмкін емес. Өзіміз бәрін түсініп тұрсақта, сол ақиқаттың жолымен жарық дүниені тәрк етуге дәрменсіз екенбіз. Ақынның айтпақ ойының өзі адам қанша жерден тырысса да, өз ойын қанша жерден дәлелдесе де мына дүниеде өз тағдырына толық қожалық ете алмақ емес. Адам өмірінің қожасы бір тылсым күш, яки әлемдегі барлық бізге беймәлім құбылыстар Алланың құдіретімен ғана болмақ.

Ондағы өлім де, қайғы да, үмітсіздік те тура мағынасында емес, астарлы мағынасында суреттеледі. Ақын өзінің айтқысы келген ойын әр алуан құбылыстарға теңеп, тұспалдап жеткізуімен ерекшеленеді. Символизмнің мұндай қасиеттері М.Жұмбаев өлеңдерінде айқын көрінеді. Ал Мұрат сол символизмнің кейбір элементтерін осы заманға лайықтап өз шығармаларында ұтымды пайдаланған. Оның да өлеңдерінің идеясын бірден тани қоюдың қиындығы осындай астарлы ойларының қалыңдығына байланысты деп ойлаймыз.

М.Шаймаранның лирикасын қазіргі қазақ поэзиясындағы әсемдігі мен әсерлілігі келіскен ерекше құбылыс деуімізге болады. Оның жырларының мазмұны философиялық ойға бай және

форма жағынан толысып, кемеліне келген поэзия. Оның адам жанының терең сырын ашып, сезімін оятатын лирикасы қазақ поэзиясына қосылған үлкен олжа.

Қазіргі қазақ поэзиясының даму бағыттары

Жиырмасыншы ғасырдың аяғы бұрынғы кеңестік республикаларда өзінің дүбірлі саяси науқандарымен, бұрын қатаң бақылауда болған идеология мен қоғамдық санадағы еркіндіктің демократиялық көріністерімен есте қалады. Сексенінші жылдары билік басына М.Горбачевтің келуімен басталған қайта құру саясаты күллі салада жылдар бойы қысылып-қымтырылып келген, жариялауға тоталитарлық жүйе тыйым салған көптеген мәселелердің ашық айтылуына әсер етті. Әсіресе 1985 жылғы апрель пленумынан кейін ұлттар достығының зертханасына айналған КСРО шеңберінде әр ұлт өзін-өзі басқа қырынан танып, өздерінің ұлттық болмысына қайта үңіле бастады. Бір кездері халық жауы болып атылған, жылдар бойы кеңестік жазалау лагерьлерінде жапа шеккен зиялы қауым өкілдері ақталып, олардың коммунистік идеологияға қайшы деп айыпталған шығармалары жарыққа шыға бастады. Әр республикада өзінің егемен елдігі, тәуелсіздігі туралы мәселелер ашық айтыла бастады. Халық өзінің ұлттық тегіне, тіліне, тең құқықтылығына мән беріп, сол мақсаттарын іске асыру жолындағы күреске кірісіп те кеткен болатын. 1986 жылғы Алматыдағы көтеріліс соның айқын көрінісі еді.

Бұл еркіндіктің лебі әдебиетімізде де көрініс тауып, ақындар мен жазушылар өз шығармаларында халқымыздың өткен тарихына, ұлттық болмысына терең назар аударып, жетпіс жыл бойы күллі қаламгер қауымды өз құрсауында ұстап келген социалистік реализм әдісінен бойларын аулақ салып, жаңа жол, жаңа жүйе іздей бастаған кезең болатын.

Кеңес өкіметі әлі де болса шалажансар күйінде билік ету әрекеті үстінде болғандықтан кейбір қаламгерлер өз шығармашылықтарын қай бағытта жазуды білмей дағдарған тұс та осы кезеңге сәйкес келеді. Ал енді кейбір ақындар мен жазушылар бұрынғы

коммунистік сананы ысырып тастап, ұлттық құндылықтарға шынайы мойын бұрды.

XX ғасырдың сексенінші жылдары әдебиетте Ә.Тәжібаев, Қ.Бекхожин, Д.Әбілев, Ә.Сәрсенбаев, Х.Ерғалиев, Ж.Молдағалиев, С.Мәуленов, Ғ.Қайырбеков, М.Әлімбаев т.б. сынды кеңестік кезеңнің барлық сынынан өткен ақындармен қатар әдебиетімізге алпысыншы жылдары келіп, поэзияда үлкен бетбұрыс жасаған Қ.Мырзалиев, Т.Молдағалиев, Ф.Оңғарсынова, М.Шаханов, К.Ахметова, С.Жиенбаев, И.Оразбаев, Т.Медетбеков сияқты ақындар әлі де болса шығармашылық жұмыстардың шырқау биігінде болатын. Ал өз шығармашылықтарын сексенінші жылдары бастаған жас ақындар ол кезде әлі де болса еліктеу үстінде жүрді. Олардың қатарында Г.Салықбаева, С.Нұржанов, Б.Үсенов, Б.Жақыпов, Т.Көпбаев, Ж.Әскербекқызы, Т.Досымов, О.Тұржанова т.б. ақындар сол кездері өздерінің алғашқы өлеңдерімен жұрт көзіне түсе бастаған болатын.

Поэзияға сексенінші жылдары келген жас ақындар негізінен ұлттық тәрбиеден сусындаған, өздерінің алдындағы талантты аға-апаларын қадыр тұтатын, үлкенді сыйлап, кішіге құрметпен қарайтын буын өкілдері еді. Олар өздерінің жақсы шығармалары туралы айтылған мақтауға да, сын пікірлерге де түсіністікпен қарады. Сондықтан да олардың арасында талантты сөз зергерлері болғанымен сол тұста топтан қара үзіп шығып, жарқырай көрінгендері сирек. Кеңес дәуірінде сексенінші жылдардағы жас ақындардың арасынан атаулы сыйлық алғандары да, ерекше құбылыс ретінде бағаланғандары да бола қойған жоқ. Себебі олар әлі жас, алатын асулары алда деген пікір сол кез үшін қалыптасқан түсінік болатын. Ол тұста жас ақындардың өлеңдерінің газет бетіне шығуы, ұжымдық жинаққа кіруінің өзі ерекше құбылыс болып саналатын.

Сексенінші жылдардағы жас ақындардың негізгі тақырыптары махаббат тақырыбы, туған жер, адамдар арасындағы достық сияқты гуманистік мұраттармен ғана шектеліп жататын. Бірақ олардың сол кезеңде жарияланбаған жырларының арасында кеңестік режимнің қатал сынына қарамастан ұлттық құндылықтар мен коммунистік жүйенің қайшылықтарын батыл айыптай-

тын шығармалар ауызша болса да тарап жатты. Мысалы, Бауыржан Үсеновтің «Қара машина» өлеңін сондай шығармалардың қатарына қосуға болады. Ондай өлеңдер тек қана ауызша таралып, жақын адамдардың арасында ғана айтылатын. Негізінен сол дәуірдегі жас буын өкілдері саналатын ақындар өлеңдерінде тың теңеу, сұлу сурет, ерекше ой айтуға талпынған жаңалығы бар ізденістер жиі көрініп қалатын.

Еліміз тәуелсіздік алғанға дейінгі бес-алты жылдың ішінде қатып қалған кеңестік жүйенің идеологиясы босаңсып, сол кездегі жас ақындар ел мен жердің тарихы туралы шындықты ашып айта алатын, ұлттың ұлылығын ұлықтай алатын дәрежеге жетті. Оған сол тұстағы газет журналдар мен телевизияда жарияланып жатқан демократиялық бағыттағы жаңалықтар ерекше әсер етті. Бұл өте қысқа уақыт аралығындағы ғаламат өзгерістер еді. Қоғамдағы идеологиялық төңкерістер жас ақындар шығармашылықтарына үлкен жаңалықтар әкелді. Олардың қоғамға, өмірге деген көзқарастары өзгеріп, шығармашылық тақырыптарының көкжиегі кеңейді.

Тоқсан бірінші жылы еліміз тәуелсіздік алғанда елдің еркіндігі мен азаттығын ашық жырлаған ақындар негізінен сол кезеңде қазақ поэзиясында енді-енді танылып келе жатқан жастар болды.

Тәуелсіздіктен кейінгі кезең қазақ әдебиеті үшін тың өзгерістер мен жаңалықтарға толы кезең болды. Бұл кезең елімізде жаңа идеологиялық тұғырнаманың қалыптасып, қоғамдық санада ұлттық идеяның қайта жаңғыруымен есте қалады. Аталған уақытта ұлттық сананың оянуына байланысты әдебиетіміз рухани жағынан қайта түлеп, мәдениетіміз жаңа сапада байып, көптеген поэзиялық шығармаларда кеңес дәуірінде пайда болған рухани құндылықтар теріске шығарылып, қоғамда болып жатқан әлеуметтік дағдарыстар көркем жинақталып, жаңаша сипатта суреттеле бастады. Дін бостандығы, тіл бостандығы, жеке адамның өзін барлық жағынан еркін сезінуі ақын-жазушылар шығармаларында нақты көрініс тауып жатты.

Қазіргі поэзияны оқып отырғанымызда тек қана діни тақырыптарға жазатын немесе керісінше шектен шыққан интимдік қылықтар мен эротикаға қалам тербейтін ақындардың да көптеп

шыға бастағанын жоққа шығара алмаймыз. Бұрынғы классикалық дәстүрмен және соңғы постмодернистік бағыттарға еліктейтін шығармашылық тұлғаларды да топтап көрсетуге болатын секілді. Еліміз тәуелсіздік алғасын атамекен Қазақ жеріне әр алуан тарихи жағдайларға байланысты шет елдерде жүрген қандастарымыз келе бастады. Бұрын арада ешқандай байланыс болмаған, басқа саяси ортада, кейбірі тіпті өзге формацияда өмір сүрген және соған ыңғайланып дағдыланған, дүниетанымдары да өзгере бастаған шет елде өмір сүріп жатқан қандастарымыздың елге оралуы да халқымыздың рухани жағынан толысуына, әдебиетіміз бен өнеріміздің құлашын кеңге жаюына әсер етті.

Олар қазақтың тәуелсіз елінің дамып, аяғынан тік тұрып кетуіне үлкен отаншылдық рухпен кірісіп кетті. Шет елден оралған қазақтар тек экономикамыздың дамуына ғана емес, мәдениетіміз бен әдебиетіміздің, өнеріміздің өркендеуіне де барынша қызу араласып, өздерінің өзге жерде жүріп алған білімдері мен үйренген өнерлерін қазақ еліне әкелді, сол арқылы елімізді әлемге таныту жолында аянбай еңбектеніп жүр.

Солардың қатарында Мұрат Шаймаран, Мұратхан Шоқан, Дәулетбек Байтұрсынұлы, Құл-Керім Елемес, Бауыржан Қарағызұлы, Жақсылық Қазымұратұлы, Мағиза Құнапияқызы т.б. атауға болады. Олар өзінің сыршыл да нәзік лирикасымен өз оқырмандарынан жоғары баға алып жүрген талант иелері. Олар қазақ поэзиясын өздерінің отаншылдық өр рухымен, атамекенге деген сағынышты сазымен байытты. Шет елден оралған қандастарымыз біздің поэзиямызды тіл жағынан, ой жағынан жаңа сапаға көтеріп қана қоймай, өздері де жергілікті ақындар шығармашылықтарымен таныса отырып, көркемдік-эстетикалық жақтарынан әлдеқайда өсті, өлең техникасын меңгеруде де биік белестерді бағындырды дей аламыз. Шет елден оралған қандас ақындарымыздың шығармашылықтары негізінен қазақ поэзиясында бұрынан қалыптасқан дәстүрлі ақындық жолмен дамып келеді. Әрине қазір оларды қазақ әдебиетінен бөлек қарастырудың өзі мүмкін болмай кетті. Сонда да болса шет елде туып, атамекенде ержеткен ақындарға ортақ бір қасиет әлі күнге шейін сақталып келе жатқандай. Ол ата мекенге оралғанымен кіндік қаны тамған жерге деген сағы-

ныш, туған өлкені аңсау сарыны олардың кез келгенінің шығармаларынан да айқын аңғарылып тұрады. Бұл әрине заңдылық.

Ол туралы ақын қыз Мағиза Құнапияқызы өзінің іштегі ойын:

Қыста ақ, жазда барсаң жасыл мекен,
Айналдым, алтын бесік асыл мекен.
Көктемде көп жауған ақ жауының,
Шашу ма екен, төгетін жасың ба екен?!
Қалай саған оралмай тұра аламын,
Әкемнің де, бабамның «басы қалған», –

деп түйіндейді. Біздіңше, бұл өлеңнің мазмұнын талдап, түсіндіріп жатудың өзі артық.

Шығармашылық үдерісте қоғам мен жеке адам арасындағы қарым-қатынасты қайта саралау, адамзат тарихындағы жеке адамның рөлін көркем шығармалардағы тартыс сипатында, көркем образдар жүйесінде айқын бейнелеу, жеке авторлық идеяны субъективті мақсатта батыл қорғау ерекше қарқынмен дами бастады. Бұл үдеріс әсіресе поэзия жанрындағы адам мен қоғам, оның қоршаған ортамен байланысы мәселесін арқау еткен философиялық шығармаларда жиі көрініс беріп отырды.

Әрбір шынайы талант иесі өз шығармашылығы арқылы мына дүниеде болып жатқан өзгерістерді, тек өз танымы тұрғысынан суреттеп қана қоймай, сонымен қатар өз замандастарының дәуір жайлы, қоғам тұрасындағы ойларын да, өз елінде өтіп жатқан тарихи оқиқаларды да халық көзқарасы тұрғысынан бейнелеп көрсетуге міндетті. Өз халқының ұлттық-этникалық ерекшелігін сақтауға деген ұмтылыс ұлттық бастауларға деген әдебиеттің қызығушылығын күшейтті. Сексенінші жылдардың соңы мен тоқсаныншы жылдардың басында пайда болған этникалық өзін-өзі тану туралы эстетикалық тұғырнамалар, біртіндеп жалпыадамзаттық жаһандану жағдайында ұлттардың өзін-өзі сақтап қалуы туралы түсінікке қарай ойысып кетті. Бұл кездегі отаншылдық, жеке адамның бостандығы туралы тақырыптар жаңа мәнге ие болды, жаңа мазмұнда жырлана бастады. Лирикалық қаһарман бұл тұста бұрынғыдай коммунистік партияның қатардағы жауынгері, қалың бұқараның бір бөлшегі болудан қалған еді. Ол өз

жерінің шынайы жанашыры, қорғаушысы, ата мекенінің заңды мұрагері ретінде бейнелене бастады. Осы жағынан келгенде ол өзі мен отаны арасындағы, тарихи, рухани байланыстарды терең тарихи қатпарлардан іздей бастады. Ана тілі деген ұғым рухани жетілгендіктің белгісі болып саналды, ол тілде сөйлеу ар мен ұяттың өлшемі ретінде қабылданды. Лирикалық қаһарманның өзінің ұлтына, өз халқының өткен тарихына деген көзқарасы түбірімен өзгерді. Бұл кездегі поэзия ұлтқа деген көзқарастарды нығайтудың құралы болып қана қоймай, ұлттық бірлік идеясын насихаттайтын уағыздаушылық қызмет атқарды.

Сан ғасырлар бойы адамдардың көзқарастары, ойлары, қоғамдағы философиялық танымдары мифтер мен аңыз-эпсаналарда, кейінгі кездері ақындар мен жазушылардың шығармаларында көрініс беріп келді. Қазіргі қазақ әдебиетінде лирикалық қаһарманның бізді қоршаған әлемге қатынасының екі үлгісін атап көрсетуге болады. Бірінші үлгіде лирикалық қаһарман әлемді, ақиқат шындықты, қоршаған ортаны, табиғатты үйлесімді сипатта қабылдайды. Ол табиғаттың тілін таба біледі, оны түсінеді және өзін соның бір бөлшегі ретінде сезінеді, сондықтан да ол табиғатпен біртұтас бүтін денеге айналып кеткендей әсер қалдырады. Екінші үлгіде лирикалық қаһарман мен әлем арасында, адамзат баласы мен оның дүниетанымы арасында нақты байланыстың жоқтығы байқалады. Мұнда лирикалық қаһарманның бойындағы жалғыздығы, мына әлемнен ажырап қалған қайғысы мен қасіреті, тұрмыстың мәнсіздігі сияқты қасиеттері сипатталады.

Мұндай лирикалық қаһарманның бірінші түріне қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірлерінен бүгінгі күнге дейін, атап айтар болсақ Абай, Мағжан, Илияс, Қасымдар биікке көтерген гуманистік дәстүрді жалғастырушылар кіреді.

Бұл бағыт ешқашан жоғалмайтын, өшпейтін өміршең бағыт, сондықтан қазіргі поэзияда да, олардан кейін де ол жалғасын таба бермек. Ал қазіргі кезде сол дәстүрді жалғастырушы ақындар С.Нұржан, Ж.Әскербекқызы, О.Тұржанова, Т.Көпбаев, Б.Жақып, М.Шаймаран, Д.Байтұрсынұлы, Ә.Шегебаев, Б.Шарахымбай, С.Сейтман т.б. Олардың өлең өрімдері, көбіне сол ертеректегі 7-8 буын жыр үлгісі мен қазақтың 11 буынды қара өлең түрінде

келеді. Әрине көркемдік жағынан оларда өздерінің алдындағы ақындардан ерекшелеп тұратын тың ізденістер мен өзгешеліктер жиі кездеседі.

Мысалы, С.Нұржанның «Тәуелсіздік толғауы» деген өлеңінің алғашқы жолдарын оқығаннан-ақ лирикалық қаһарман көңіл-күйінің асқақтығы, ойлау аясының кеңдігі байқалады. Онда лирикалық қаһарман мен уақыт ұғымы бір мағынаға сыйып кеткен секілді. Мұндағы лирикалық қаһарман ешкімнің мүсіркеуіне зәру емес, ол биік, ол асқақ, ол сол қоғамда болып жатқан ұлы өзгерістерге батыл баға бере алатын ойшыл бейне.

Ереуіл күнді еске алдың
Қоңыр да салқын төске алдың,
Көз жазып қалды көшімнен –
Кезеңнен мені тосқан жұрт.
Жеті қат тоңды жібіткен,
Жеті тоғыс бар деміккен –
Аңсатып жеттің, Бостандық!
Шаршатып жеттің, Бостандық!

Ақын бостандық деген ұғымды «уақыт», «кеңістік», «мәңгілік» ұғымдарымен қатар қояды. Бұл өлеңдегі лирикалық қаһарман өмірдегі өз орнын жақсы білетін, белсенді жан. Ол жеке өзі микрокосмос секілді. Светқали шығармасындағы уақыт пен кеңістік бейнесі – ол лирикалық қаһарман жанының тылсым сырын танытудың тәсілі, әлемді өзінше сезінудің поэтикалық көрінісі. Бостандықтың қазаққа «аңсатып», «шаршатып» жеткен киелі құндылық екенін ақын ерекше поэтикалық екпінмен суреттейді. Дәл осы сарын, дәл осы ой Жанат Әскербекқызының лирикасында да қайталаанады.

Көк тулы қазағым енді азат,
Шежіре боп қалды шерлі азап.
Сарыарқа төсінен төгілген
Бір күйді тыңдашы сен ғажап!!!

Аптапта өзегін талдырып,
Көш бойы қайғысын қалдырып,
Егемен елдіктің төріне
Қиырдан жетті әрең шалдығып, –

деп азаттықты халықтың зарыға күткенін өткенге шолу жасай отырып, әсерлі жеткізеді.

Азаттық тақырыбы қазақ поэзиясындағы ерекше шабытпен жырланатын, бүгінгі халық тілегімен үндес тақырып. Ол бұрын да жырланып келген, мұнан кейін де жырлана бермек.

Тәуелсіздік, оның мәні мен маңызы соңғы жылдары жазылған лирикалық шығармаларда өзгеше биік пафоспен, іштейгі шырққан бұлқыныспен, терең философиялық ой иірімдерімен есте қалады. Серік Сейтманның «Тәуелсіздік» өлеңі сондай жоғары эмоциялық әсерлілігімен ойда жатталып қалатын отаншылдық рухы биік лирика.

Тәуелсіздік, биігін-ай бағаңның!
Аманаттың ақ жолында адалмын.
Бір сен үшін жасын сықты анам мың,
Бір сен үшін басын тікті бабам мың!

Бір сен үшін отқа түсіп жан шыбын,
Бақытынан безді бабам бал-шырын.
Ұйықтамады, көз шырымын алды олар
Мандайына сабын тіреп қамшының.

Өлең мазмұнына зейін сала назар аударар болсақ, қазір бәз біреулер айтып жүргендей тәуелсіздік бізге жайдан-жай беріле салған тәңірдің тегін сыйы емес екен, азаттық жолында ата-бабаларымыздың талай ғасыр бойы аттан түспей күрескені, бостандық үшін жанын да құрбан еткені осынау екі шумақтың өзінде әсем айшықталған. Лирикада адам сезіміне қозғау салатын ерекше өршіл рух бар, сол екпінді леп арқылы өз оқырманының сезіміне әсер етеді, санасына отанға, елге, жерге, азаттыққа деген құрмет, құштарлық мәйегін егеді. Шығармашылықтың басты мақсатының өзі де осында жатса керек.

Қазіргі қазақ поэзиясында өзгеше талант иелерінің өсіп келе жатқаны, поэзияны мұрат тұтқан жастардың көбейіп келе жатқаны қуантады. Олардың көбінің-ақ өлеңдері оқуға жеңіл, жүрекке жылы тиіп жатады. Ұйқас жағынан болсын, ырғақ мәселесі болсын ешқайсысына сын таға алмаймыз. Ақындық жолда жүріп

жетілген, өлеңді техникалық жағынан шебер меңгерген, талантты, дарынды сөз зергерлерінің қаулай бой түзеп келе жатқаны расында да көңілге қуаныш ұялатады. Олардың қатарында Әлібек Шегебаевты, Ақберен Елгезекті, Қалқаман Саринді, Дәулеткерей Кәпұлын, Серік Сейтманды т.б. атап өту лайық. Бұл ақындардың көбі ақындық өнерге еліміз тәуелсіздік алған соң келген талант иелері. Оларда басқаға жалтақтау, кейбір айтылуы тиіс ойды оспақтап жеткізу, не болмаса айналып өту деген түсініктер кездеспейді. Олардың тақырып ерекшеліктері әр алуан. Мысалы, Әлібек Шегебаевтың таңдап алған тақырыбы махаббат тақырыбы екен. Оның қай өлеңін оқысаң да жас адамға тән алаулаған сезім шырғалаңына тап боласыз.

Мен өзіңді сағынған шақтарымда,
Терең ойға тұншығып батқанымда.
Нені ойлайсың?...
Білмеймін, мен әйтеуір,
Саған теңеу қуанам тапқаныма, –

дейді. Мұны расында да лирикалық қаһарманның шынайы психологиялық бейнесі, ақындық тапқырлық деуімізге әбден болады. Жоғарыда аты аталған ақындардың қай шығармасын оқымайық олардың лирикаларынан осындай әсем айшықты жыр жолдарын молынан кездестіреміз.

Өлеңінен өзінің ақындық болмысы өзгелерден ерек танылып тұратын ақындар да бар. Солардың қатарында Мұрат Шаймаранды атауға болады. Ол өзінің сыршыл да нәзік лирикасымен оқырмандарынан жоғары баға алып жүрген талантты ақындардың бірі. Мысалы, тоқсаныншы жылдары жазылған «Студент сағынышы» деген өлеңінде:

Қысқы кеште, пеш түбінде
Ұршығынды иіріп,
Отырсың ба, жаным Апа,
Көздеріне мұң ұйып?! –

деп тебіренеді. Бұл ауылдан енді ұзап шыққан жас жігіттің елге, жерге, туған үйіне, соның ішінде анасына деген шынайы сағы-

нышы. «Көздеріңе мұң ұйып» деген ой желесі расында да бұрын тілімізде көп қолданылмаған соны тіркес, айшықты сурет.

Жас ақынның махаббатты жырлауы, өзі ұнатқан қызға өлең арнауы қалыпты жағдай. Енді ғана оянған жақсы көру сезімі ақын өлеңдерінің басты тақырыбының бірі. Мысалы, «Махаббат қандай күйге салдың мені» деген лирикасында ақын өзінің басынан өткен сезім шырғалаңын:

Махаббат!
Қандай күйге салдың мені?!
Құндағыңа алдың да әлдиледің, –

деп жырға қосады. Махаббат құндағыңда әлдилену расында да жас жігіттің басындағы сол кездегі көңіл-күйін тап басып, дәл жеткізе алатын образды тіркес. Ал келесі шумақта лирикалық қаһарман өз басынан өткен баянсыз сезімді, оның да ащысы мен тәттісі қатар жүретінін бір шумақ өлең мазмұнына шеберлікпен сыйдырып жібереді.

Махаббат!
Қандай күйге салдың мені?!
Баянды боп тұрмады шырақ сезім,
Өзен кеуіп, суалды бұлақ көзі.
Кеудемді асау қайғы ұрғылады,
Сонда мен тұңғыш сездім шын жылауды.
Көкірегімде көлкілдеп нала жатты,
Махаббат!
Қандай күйге салдың мені?!
Ес жидым,
Сосын менің бар білгенім –
Мәңгілік қасіретім боп қалдың менің...

Осынау бір шумақ өлең болмысында ажырамас бір тұтастық сақталған. Өлеңнің мазмұны терең және жаңа, соған сәйкес форма да тың, екеуінің арасындағы сәйкестік бір-бірімен шебер үйлесім тапқан. Ақын өлеңді қандай ұйқаспен, қандай ырғақпен жазам деп әуреленбеген, бәрі де табиғи, ой мен сезім арасында бір бүтіндік бар. Бөле-жара қарағыңыз келсе де бөле алмайсыз, бөлшектеуге келмейтін жұмыр туынды.

Тәуелсіздік алған жылдары ақын-жазушылармыздың көп қалам тартқан тақырыптарының бірі тарихи тақырып болды. Оның себебі бұрын коммунистік жүйе кезінде ашық айтылмаған халықтың ұлттық болмысын таныту, қолдан ұйымдастырылған ашаршылық, саяси қуғын-сүргін мәселелері әр алуан шығармаларға арқау бола бастады. Ол әсіресе прозада жиі көрініс берді. Ал поэзияда тарихи тақырыпты көтеру, сол арқылы халықтың жадынан өше бастаған ерлік, қаһармандық рухты ояту ақындардың басты мақсаттарының бірі болды. Көптеген ақындардың өлеңдерінде сонау ғұн, түркі кезеңіндегі дүниені тітіреткен ескі аңыздар мен әфсана жырлар қайта жаңғырып, халықтың намысын оятатын отаншылдық рухта жаңа формада көрініс беріп жатты. Мысалы, Сәулеш Шәтенова лирикасының басты тақырыбы тарихи тақырып екеніне оның жыр жинақтарын ақтара отырып көз жеткіземіз. Ақын «Ғұнның әні» деген лирикасында:

«Менменшіл» ғұнның бір тамшы қанымын,
Топыраққа сіңген.
Жұмақта жүрген бабамның тастап кеткен жанымын,
Қайтадан жаралған күннен –
Мен, – дейді.

Лирикалық қаһарман бойында ерте кезде өткен ата-бабаларынан қалған бір тәкәппарлық, менмендік бар. Мына елдің иесі де, киесі де мен, байтақ қазақ даласының мұрагері де мен деп өзінің тәуелсіз елдің азат азаматы екенін мақтаныш етеді.

Ал көптеген ақындар өздерінің іштеріндегі мұңын, іштегі шерін өлең өрімімен жеткізуге тырысты. Оларда адуынды леп, отаншылдық рух көп кездесе бермейді. Керісінше нәзік лиризм басым түсіп жатады. Көбіне олар өздерімен өздері сырласып, адам жанын бір жылы шуаққа бөлейтіндей. Ақын Алмахан Мұхаметқалиқызының жыр шумақтарын оқи отырып осындай ойға тірелдік.

Ақындық күй!
Ақын – тірлік!
Мен сен үшін ауылдан бездім,
Кісі киіктей жападан жалғыз күй кешіп.

Даланы кездім,
Қаланы кездім
Өлең-өнерді тамырға нәр ғып тілдесіп.

Алмаханның қай өлеңін оқысаңыз да автордың ақындық мені көрініс беріп отырады. Ол адамдар арасындағы сыйластықты, пенделік күйді, өзінің күйзелісі мен қуанышын керемет бір нәзік лирикамен әсерлі жеткізеді.

Бүгінгі қазақ поэзиясында діни тақырыпта жазатын ақындар да бір шоғыр болып қалды. Олар мына дүниенің сырын, ақиқат шындықты ғылымнан емес, өздері таныған ислам дінінен тауып, сол арқылы көптеген адам өміріне қатысты сұрақтарға жауап іздейді.

Әдебиет, жалпы мәдениет дінмен тікелей байланысты ұғым, оның өзі сол діни таным-түсініктердің бөлшектенуі мен дамуының нәтижесінде пайда болған. Кез келген дінді трансценденттік (адам санасынан тыс пайымдау) жүйемен ғана түсіндіруге болады. Дін мәдениеттер жүйесінде идеал жасаушы фактор, дәстүрлер жиынтығы ретінде қызмет етеді. Бірақ қай кезде болмасын діннің ауытқушылыққа ұшырағанын, бұрмаланғанын, жалған мазмұнда таралуын шынайы таза діннен ажырата білген жөн.

Діннің әлсіреуі бүкіл мәдениет атаулының ағзасының әлсіреуіне әкеліп соқса, оның жаңаруымен бірге мәдениеттің жаңа тынысы ашылады, ал діннің дағдарысқа ұшырауынан, жалпы қоғамның дін ықпалынан алшақтай бастауынан, «онымен салаласа жүретін мәдениет те өз тіршілігін тоқтатады: саяси, экономикалық бірлестіктер де құрдымға кетеді».

Дінді теріске шығарған кеңес өкіметінің жетпіс жыл ғана өмір сүріп, ыдырап, тарап кетуінің де негізгі себебі осында жатса керек. Дін әлемдік тарихтың мазмұнын құрайтын күрестер мен өзара қатынастардан тұратын мәдени-тарихи түр ретіндегі өркениеттерді жандандырады. Мәдениет те, өркениет те шынайы мағынасында «алғашқы қауымдық құрылыстан қалған қарапайымдылық пен жабайылықты жою», «халықтардың адамға айнала бастауы» дегенді білдіреді. Басқаша айтқанда, адамдар өздерінің ақыл-ойы мен адамгершілік қасиеттерінің арқасында табиғатқа

шексіз билік жүргізіп, жаратылушыдан жасампаздыққа көтерілгенін, адамзат баласы санасының түбірімен өзгергендігін көрсетеді.

Дін кез келген мәдениеттің түп қазығы бола алады. Сондықтан да мәдениет көрсеткіштерінің басты салаларының бірі болып саналатын әдебиет те діннен алшақ бола алмайды екен. Олай болса, еліміз тәуелсіздік алысымен ата дініміздің ерекше қарқынмен халық арасына тарала бастауы, діни көзқарастардың қалыптасып, оның әдебиетімізде, соның ішінде поэзияда көрініс табуы заңды құбылыс болып саналады.

Поэзияның басты мақсаты өмірді көшіріп бейнелеу ғана емес, сонымен қатар ақиқат шындықтың жоғары идеялары мен жақсылықтың мәңгілік екенін адамзат баласының санасына сіңіру. Осындай қасиетімен-ақ поэзия өмірдің мәнін ашып бере алады, ұмтылыстарымыз бен жүрек қалауымен болатын құштарлықтарымыздың сырын ашып, айнала қоршаған ортаға ой көзімен қарауға үйретеді. Поэзияның таным тарапында көтеріп жүрген жүргі жеңіл деп айта алмаймыз: ескіден келе жатқан тарихи өсиеттер, көне дәуір аңыз-әпсаналарындағы сюжеттік желілер, адамзат баласының ғылым мен философия арқылы қол жеткізген ақиқат шындықтары, өнер образдары, табиғат ғаламаттары мен адамның ішкі жан дүниесінің сыр-сипаты поэзияның қайнар бұлағы болып саналады. Осы тұрғыдан келгенде көркем шығармашылықтағы діни элементтердің мәні мен маңызы туралы ғалымдар ерте кездердің өзінде-ақ оң бағасын беріп кеткен. Дінді адамдардың ақиқат шындықты тануы мен өмір сүру дәстүрінен бөліп қарауға болмайды. Сондықтан да соңғы жылдары қазақ поэзиясында жеке ағым ретінде қалыптасып келе жатқан діни поэзия – ол да қазақ поэзиясының құрамдас бір бөлігі болып саналады. Регрессивті сипатынан арылған діни көзқарас қысқа уақыт аралығында халық санасына түбегейлі орнығып, өмірлік маңызы зор идеялық құбылысқа айналды. Жетпіс жыл бойы бұғауда болып келген ислам діні қазақ елі тәуелсіздік алысымен-ақ қоғамда үлкен сұранысқа ие болды. Халық сол дін арқылы өз тамырын, тарихи жадын қалыптастыруға ұмтылды. Жер-жерде мешіттер ашылып, діни оқу орындары көбейді. Көптеген жастарымыз мұсылмандықтың кін-

дігі болып саналатын араб елдеріне барып білім алып, шыңдалып қайтты. Елдегі жастар да өздері ізденіп, ата-бабалары ұстанған діннің қилы-қилы ілімі қағидаларын үйреніп, оны әр алуан ортада талдап, талқылап жатты. Әрине олардың арасында кейде адасып, белгісіз ағымдарға еліктеп, солардың жетегінде кеткендер де болды. Қалай десек те, ислам біздің ата дініміз болғандықтан ол әдебиетіміз бен өнерімізде, жалпы мәдениетімізде өз ізін қалдырмай тұра алмасы белгілі. Бұл тарапта Құл-Керім Елемес ақынның елеулі еңбек етіп жүргенін айтып өткеніміз орынды. Ол «Рас» деген өлеңін былайша бастайды:

Бисмиллаһир-Рахманир-Рахим!
Хаққым, Сені жырлап өту – мұратым!
Жыр бер Өзің,
Нұр бер Өзің жырыма,
Құлың ем ғой жырдан тапқан мұратын?!

Егер көңіл-күйдің шынайылығын, әуеннің асқақтығы мен сезімнің тазалығын тек көркем шығарма ғана жеткізе алады десек, онда оның элементтері негізінен діни сипаттағы шығармаларда жиірек кездесетінін жоққа шығара алмаймыз. Діни сюжеттер поэзияның дамуы үшін өте керек, өйткені онда адамдар арасындағы имандылық пен қайырымдылық, ақаусыз әлем мәселесі барынша таза күйінде көрініс табады.

Құл Керімнің «Жарық» жинағын парақтай отырып, оның мына пәни дүниеге көзқарасын, танымы мен пайымын танығандай боламыз. Сонымен дін тақырыбы да қазақ поэзиясына жетпіс жылдан соң қайта келіп қосылған үлкен тақырыптардың бірі.

Тағы бір мәселе біз исламды қалай жырлап жүрміз? Аталған тақырыптардағы көптеген лирикалық шығармаларды саралай келіп, қазіргі ақындардың діни қағидалар мен тәмсілдердің сыры мен сипатын ашуға, мына дүниедегі құбылыстардың сырын мұсылмандық пайым-түсінік арқылы жеткізуге тырысып жүргенін аңғарамыз. Діни философия ол тек бірді-екілі ақындардың меншігіндегі нәрсе емес, сондықтан да оған назар аударып, өздерінің ой пікірлерін қосып жүрген ақындар баршылық. Кейбір ақындарда ол саусақпен санарлық қана болуы да мүмкін. Бірақ

сондай шағын шығармалардың өзінде адам болмысы, оның имандылық сипаты жан-жақты көрініп қалып жатады. Талантты ақын Темірғали Көпбаев өзінің «Алла берді» деген лирикасында:

Өміріңді кім берді?
Алла берді,
Сеніміңді кім берді?
Алла берді.
Иманыңды кім берді?
Алла берді?
Дидарыңды кім берді?
Алла берді.
Уақытыңды кім берді?
Алла берді.
Бақытыңды кім берді?
Алла берді.
Бәрін, бәрін
төтелеп Алла берді.
Ар құнымен
өте деп жалға берді, – дейді.

Мына дүниеде сұраусыз ештеңе де жоқ екен. Барлығы да өлшеулі, санаулы, есептеулі. Саған бақыт берсе оның да өтеуі болу керек екен. Олардың бәрі де ар құнымен өтелуі тиіс екен.

Ең жоғары сұлулық, адамзат санасында орныққан ең биік әсемдік – ол Аллаға деген сүйіспеншілік, жаратушыға деген шынайы махаббаттан туындайды. Егер поэзия сол сезімге қозғау сала алса, онда оның әсері мәңгілік болмақ. Ақын сол ақиқат шындықты тану жолында өзінің білімі мен сезімін жарқырата көрсетері сөзсіз. Қазіргі қазақ поэзиясында өзінің ерек дарынымен көрініп жүрген жас ақындарымыздың бірі Қалқаман Сарин «Мадақтап мінсіз Алланы» деген өлеңінде қоғамда болып жатқан әр алуан келеңсіз істердің барлығы да жаратушымыз Алланы таңымаудан, өмірдің өтпелілігін ойламаудан дейді.

Шығармашылығы жоғары ақиқат шындықпен байланыстағы ақындар ғана өлеңдерінің өздерімен бірге өлмейтініне, өзінен кейінгі ұрпақтар санасында мәңгі жасайтынына сенеді. Ондай ақындардың жолдары да ауыр болып келеді. Олар өздері ғана танып біле алатын, өздері ғана нәзік сезім мүшелері арқылы ести

алатын былайғы көпшілікке көп таныс емес жаратушының сездірген құпия құбылыстарының сырын шығармашылық талантымен өлең арқылы жұртқа жеткізуге тырысады.

Жер бетіндегі нала сұмдықтың,
Қасіреттердің көптігі...
Олардың бәрі жанашырлықтың,
Жанашырлықтың жоқтығы!

Жаттайын тынбай аят-сүрені
Мадақтап Мінсіз Алланы.
Ойсыз күндерден, оятшы мені,
Әдіре қалсын қалғаны, – деп толғанады автор.

Поэзиядағы, соның ішінде лирикадағы автордың рөлі ерекше. Себебі автордың іштейгі толғанысы мен күйзелісі оқырманға әлдеқайда жақын және түсінікті болып келеді. Өйткені лирикадағы автор – ол оқырманның қиял әлеміндегі сырласы. Өлеңнің жалпы оны түсініп оқитындар үшін танымдық қана емес, тағылымдық, психологиялық қасиетінің де басым екенін есте ұстаған жөн. Поэзия өте автобиографиялық жанр. Себебі онда автордың бүкіл ішкі жан дүниесіндегі өзгерістерді оқырман дәл сол секілді сезініп, онымен бірге күйзеліп немесе қуанып отырады. Лирикада автор өз позициясын, көзқарасын бүркемелеп жасыра алмайды. Поэзия аз сөзбен мағынасы терең ой мен қарапайым сөзбен айтып жеткізу қиын сезімді бейнелеуге бейім және ыңғайлы жанр. Ал поэзияның өзі шығармашылық тұлға мен оқырман үшін таусылмас көркем материал қазынасы болып саналады.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін шекарамыз әлемге айқара ашылды. Бұрын әлемдегі жаңалық атаулыны орыс тілі арқылы ғана қабылдауға мәжбүр болған халықтың қазір тікелей батыс пен шығыстың кез келген тілінен ақпарат алуына мүмкіндіктер ашылды. Әрине дүние жүзі мидай араласып жатқан мына заманда ғаламдасу үдерісінен Қазақстан шет қалып қоя алмасы тағы да белгілі. Шет елдің бізге тек инвестициясы ғана емес, олардың рухани жаңалықтары да халық санасына орнығып, ұлттық болмысымызды өзгертіп жатқанын аңғаруға болады. Жиырмамыншы ғасырдың соңына қарай капиталистік елдерде жаңа ағым ретін-

де пайда болған постмодернизм ағымы біздің мәдениетімізге де дендеп еніп бара жатқанын байқаймыз. Ол әдебиетте әр алуан кейіпте көрініс беріп келеді.

Қазіргі эстетикалық ой жүйесінде постмодернизм әдісі кеңінен талданып, сөз болып жүр. Әрине оны әдіске жатқызамыз ба, жоқ па ол да әлі күнге шейін шешімін таппай келе жатқан мәселенің бірі. Соңғы жылдары жарық көрген ғылыми әдебиеттерде постмодернизм бірде идеология, кейде өнердегі ағым, енді бірде өнердегі әдіс, кейде тіпті дәуір, кезең ретінде де қарастырылып жүр.

Философиялық сөздікте «постмодернизм жаңа тарихи жағдайларға байланысты өзінің алдындағы модернизм идеологиясын реттеуге, түзеуге бағытталған ХХ ғасырдың екінші жартысында пайда болған көркемдік және мәдени идеология» деген анықтама берілген. Мұның мәнісі, екінші дүние жүзілік соғыстан кейін модернистік бағытты әлеуметтік, саяси және эстетикалық жағынан тоталитаризм мен басқыншылық, зорлықшыл идеяларға қатысы бар, сол тоталитаризм мен билікшіл топтың сойылын соғады деп айыптады.

Постмодернизм деген сөздің шығу тегі латынша *post* – соңғы, кейінгі және французша *modern* – жаңа, қазіргі, үлгілі деген сөздердің бірігуінен пайда болған.

1947 жылы әлемге аты танымал тарихшы және философ Арнольд Тойнби «постмодернизм дін мен мәдениетке батыстың үстемдігінің аяқталғанын тұспалдайды» деп мәдениеттану тарапынан өзіндік баға берген болатын.

Ал 1971 жылы әдебиеттануға «постмодернизм терминін алғаш енгізген Америка ғалымы» Ихаб Хассан болды. Негізгі постмодернизмнің пайда болған жері де Америка болып саналады. Ол алғаш рет постмодернизмнің өнердегі жалпы сипатына шолу жасап, талдап, жіктеп көрсетті.

Постмодернизмнің пайда болуы туралы екі түрлі көзқарас бар. Біріншілері ХХ ғасырдың екінші жартысында мәдениет пен өркениеттің құлдырауына байланысты дүниеге келген тарихи құбылыс деп есептесе, екіншілері – транстарихи құбылыс, яки әрбір мәдени дағдарыс кезеңдерінде қайталанып отыратын жағдай деп

түсіндіреді. Белгілі жазушы Умберто Эко өзінің бір еңбегінде әр дәуірдің өз постмодернизмі бар деп жазған болатын. Кез келген дәуір кезі келгенде бәрібір дағдарысқа ұшырайды. Өткен етектен тартып, күш көрсетіп, қанша жерден бопсаласа да тарихи авангард одан құтылғысы келеді, образсыздыққа шейін жеткізеді. Бірақ бәрінің де шегі бар. Шегіне жеткенде авангардтың да одан әрі барар жері, асар асуы қалмайды. Сонда оны постмодернизм ауыстырады. Егер өткеннің бәрін қиратып жою мүмкін болмаса, онда қайта таразылап, қарастыру керек болады. Ешқайда жалтақтамай, ирониямен елеп, екшеу керек.

Әрине қазіргі мәдениет пен өнерде, соның ішінде ТМД елдері әдебиеттануында постмодернизмді тарихи құбылыс ретінде қабылдау басымдыққа ие болып отыр.

Сонымен, постмодернизм модернизмге балама идеология іздеуден туды деуге болады. Бұл негізінен, өнерде жаңа образдар, жаңа материалдар мен құралдар іздеуден көрінеді.

XX ғасырдың 60-70-ші жылдары айқын байқалған құбылыстарға минимализм мен концептуалды өнердің дамуын жатқызамыз. Ал 70-ші жылдары өнердегі әлеуметтік бағыттың ерекше белең алып дами бастағанын байқаған болсақ, 70-ші жылдардың ортасына қарай өнердегі феминизм мен этникалық шағын халықтар және әлеуметтік топтардың белсенділігінің күшейгенін аңғарамыз. 80-ші жылдардан бастап арт-процеске жаңа технологияның дамуы айтарлықтай ықпал ете бастады. Аудио, видео және интернет жүйесі суреткерлердің өрісін кеңейтті, жаңа техникалық құралдарды пайдалану олардың мүмкіндіктерін арттырды.

Постмодернизм өнерге эклектиканы, тарихи дәйектемелер (цитат) мен бұқаралық мәдениет элементтерін қосу арқылы модернизмді жұмсартуды өзінің міндеті санайды. Ой модернистік талаптардың түпнұсқаға жақындығын (оригинальность) сынады, постмодернистер өнерде табиғаттан тыс жаңа бір нәрсені жасау мүмкін емес дегенді үзінділер келтіру, интертекстуалдық (дәйектер мен ишаралар) және апроприация (өзге тілді және өзге образдарды меншіктеп пайдалану) арқылы жеткізуді ұсынады.

Постмодернистердің бұрыннан қалыптасқан мәдени ұғымдарға қарсы қоятын өз баламалары бар:

– Адам – мына дүниедегі тіршілік иелері сияқты қарапайым тіршілік иелерінің бірі ғана, оны басқалардан артық жаратылған деп дәріптеу бос сөз;

- адам дүниені (әлемді) өзгертуші емес;
- әлем барлық тіршілік иесі үшін ортақ және шартты;
- ақиқат плюралистенген.

Постмодернистер әлемді синергетика заңы бойынша дами-ды деп есептейді. Дүние ешкімге де бағынбайды, алда не күтіп тұрғанын да ешкім болжай алмақ емес. Біздің дүниені қабылдауымыз үзік-үзік және қиялға негізделген.

Олар мемлекеттік құрылым принциптерінің демократиялық сипатта болуын және әлемнің тезірек жаһандануын қалайды.

Постмодернизм тек қана Батыс Еуропа немесе Америка елдеріне ғана тән ағым дей алмаймыз. Бүгінгідей жаһандану дәуірінде қоғамдық санадағы құбылыстың бір елмен шектеліп қала алмайтыны да түсінікті жайт. Сондықтан да аталған ағымның өнердегі өкілдерін өзіміздің қазақ арасынан да көптеп кездестіруге болады. Әдебиетімізде жақсы танылып қалған Тыныштықбек Әбдікәкімұлы, Ақберен Елгезек, Ерлан Жүніс шығармаларындағы ұлттық құндылықтармен үндеспей жататын кейбір сарын-дар мен формалық ерекшеліктер соның көрінісі.

Оны заман ыңғайына қарай туындаған, жаңа бастамалар мен жаңа идеяларды танытуды мақсат ететін бұрыннан қалыптасқан өмір туралы философиялық ойларды қайта саралап, кейбір тұжырым пікірлерді теріске шығарушы жалпы өнер атаулыға тән сипат деп те қарастыруға болады. Әрине, қашан да болса жаңалық атаулы халық санасына бірден сіңіп, кірігіп кете қоймайды. Постмодернизмнің де ежелден келе жатқан ұлттық дәстүр мен ұлттық санаға қайшы тұстары жеткілікті. Сондықтан да көбінесе аталған ағымды қабылдау кей кездері дәстүрлі мәдениеттанушылар мен ғалымдар тарапынан мансұқталып, кедергіге ұшырап жатады.

Мысалы Ақберен өзінің «Фантазмагория» деген өлеңінде:

Шытырман түстер... ұлыған иттер дауысы
Қинайды мені, көз іле қалсам түн іші.
Ауаға тажал сурет сала береді,
Сүп-сүйрік саусақ-қауырсын.

Шытырман түстер:
құтырған иттер күлкісі,
қосбасты аттар,
төрткөзді қырдың түлкісі...
Сапарға шықсам, қолыма ұстап басымды,
Еңкілдеп жылап, қабір қазады бір кісі...

Бұл өлеңнің мазмұнын қарапайым халықтың қабылдауы қиын. Әсіресе дәстүрлі мәдениетпен сусындаған жұртшылық үшін «иттің күлкісі» де, «қосбасты аттар» да, «төрткөз түлкі» де өзгеше таным, ерекше құбылыс ретінде бағалануы заңдылық. Бірақ әлемдік мәдениетте мұндай образдар қазір жеткілікті. Олар бастауын сонау мифтік кезеңнен алатын секілді.

Қазіргі поэзияда өзіндік орны бар жас талант иесі Ерлан Жүніс өзінің бір өлеңінде:

Сен мені көрмедім деші...
– Түн бізді сатады бірде.
– Өзінде бар ма оның өші?
– Гүлдер!
– Қуыршақ ойнайды өмір.
– Құстардан хат келмей жүр ғой!...
– Мұң деген – балқыған темір!
– Шыңғырып жіберер бірде Ой.
– Қабырға көрсетті тілін!
– Айнадан біреу тұр қарап!
– Тойлап жүр ол өлген күнін...
– Өзін-өзі тонап! – дейді.

Лирикаға сюжеттің қажеті жоқ дейміз. Сюжетсіз де өлең бола береді. Бірақ мына өлеңде сюжет түгілі ойдың да, ақын қиялымен салған суреттің де жүйесі сақталмаған. Әр тармақтағы ой ағымы әр түрлі. Өлеңді тұтас оқығанда да белгілі бір идеяны ұстап, тиянақ ету қиын. Постмодернистік ағымға негізделген туындыларды басқа шығармаларды талдайтын ескі әдіспен талдап шығу да мүмкін емес. Өйткені онда ұйқас та, ырғақ та жоқ, дәстүрлі өлең жүйесіне тән өлшемдердің ешқайсысын кездестіре алмайсыз.

Посмодернист үшін әлем ақиқат құндылықтардан ада. Олардың пайымдауынша аса маңыздысы автор. Суреткерге ешқандай

да жауапкершілік жүктелмейді. Оның кез келген идеалдардан бас тартуы ерлік деп саналады.

Қалай десек те қазақ әдебиеті бұл бағыттан ажырап, тыс қала алмайды. Әдебиет тарихында бағыттар мен топтар немесе поэтикалық мектептерді кезінде сыншылар өлтіре сынап, жерлеп тастаған кездері де болған. Ал солардың қатарынан кейін аттары әлемге танымал ақындар шықты. Мысалы, орыс ақындары В.Маяковский, С.Есениндер сондай топтардың арасынан жарып шыққан дарын иелері. Сондықтан да заман талабына сай пайда болған кез келген бағыт пен ағымға баға бергенде абай болған дұрыс.

Сонымен қатар қазіргі қазақ поэзиясының «жақсылық» пен «жамандықтың» ғана тартысынан тұратын және бір жақты ғана шешім шығаратын кеңестік поэзиядан бір айырмашылығы, мазмұны жағынан күрделеніп, әр алуан қырымен, әр қилы идеялық сипатымен ерекшелене бастады. Мұны қазіргі қоғамдағы көптеген өмір құбылыстарына көзқарастардың құбылып, күрделеніп, кейде тіпті диалектикалық ешбір заңдылықтарға бағына бермейтін түсініксіз сипат алуымен де түсіндіруге болатын секілді.

Қазіргі ақындар өлең формасын жетік меңгерген, шығармаларының мазмұны да терең, ойлы болып келеді. Бірақ сондай «мінсіз» шығармалардың көбісінің санада жатталып қалмай тез ұмытылатынына таң қаласыз. Қай жағынан қарасаңыз да ретті, жүйелі бірақ көңілге қонбай жатады. Соған қарағанда көп ақындарымыз өлең құрауға шебер, бірақ нағыз тума таланттар сиреп кеткен бе деген күмәнді ойдың да мазалайтыны рас.

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ поэзиясы ноктадан басы босаған сәйгүліктей еркіндікті сезінуде. Сондықтан да кім нені жазады, кім нені қалайды ол әр қаламгердің танымы мен түсінігіне, ойының жеткен өресіне, көркемдік қиялына байланысты. Әр алуан тақырыптардың, әр қилы ұстанымдардың пайда болуы қазіргі кезең үшін заңдылық іспетті. Бірақ түбінде бәрінің де таразышысы уақыт болмақ.

Ханғали Сүйіншәлиев қазіргі қазақ поэзиясы туралы

Қазақ әдебиеттану ғылымының аяғынан нық тұрып, қалыптасуына қомақты үлес қосқан ғалымдардың бірі – Ханғали Сүйіншәлиев. Ғалымның қаламынан туған қазақ әдебиетінің тарихына қатысты зерттеу еңбектерінің тереңіне бойлаған сайын, зерттеушінің қажыр қайратына, еңбекқорлығы мен табандылығына тәнті бола түссіз.

Х.Сүйіншәлиевтің ғылыми еңбектерімен үстірт танысқан оқырман ол кісіні қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін зерттеуші маман деп қана ойлауы мүмкін. Ал Ханағанның шығармаларына ден қойып, түбегейлі оқыған сайын оның орта ғасырдағы қазақ әдебиеті туралы толымды ой айтып, қазақ хандығы дәуіріндегі поэзияны саралап, XVIII – XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар шығармашылығын жаңаша зерделеген зерттеуші екеніне көз жеткізесіз. Сонымен қатар Ханағанның С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, шығармаларын талдап, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин сынды алыптар тобының әдеби мұралары туралы жазған сүбелі еңбектері де баршылық. Яки, Х.Сүйіншәлиев XX ғасыр әдебиетін зерттеуге де бел буа кірісіп, өзіндік ой пікір білдірген білікті ғалым.

Ал оның қазақ поэзиясының қазіргі кезеңі туралы жазған еңбектері ғалымның қазақ әдебиеті тарихының барлық саласына қалам тартқан ірі тұлғалы зерттеуші екенін растай түседі.

Әдебиеттану ғылымы деп жалпылай атағанымызбен оның сан тарау саласы мен тарихи дәуірлену кезеңдерінің өзіндік ерекшеліктері бар екендігін, әр зерттеушінің сол саланың белгілі бір кезеңіне қарай маманданып жататыны да көпшілік мойындаған шындық. Х.Сүйіншәлиев өз тұтастары арасында осынау әдебиет тарихының барлық саласында қалам тербеген жан-жақты ғалым.

Бұл туралы кезінде белгілі ғалым Ж.Тілепов «Жуықта «Жазушы» баспасынан ғалым, филология ғылымдарының докторы Х.Сүйіншәлиевтің «Ізденіс іздері» атты ғылыми зерттеу еңбегі жарыққа шықты. Бұл жолы біз көптеген жылдардан бері қазақ әдебиеті тарихының ежелгі ескі дәуірін зерттеумен шұғылданып

келген, оның қалыптасу кезеңдері жайлы докторлық диссертация қорғаған ғалымды басқа қырынан танығандаймыз», – деп өз пікірін білдірген болатын.

Елімізде әдебиеттану ғылымы қалыптасып, белгілі бір жүйеге түскелі бері әдебиеттің терең тарихы мен бүгінгі күні туралы жан-жақты зерттеу жүргізіп жүрген ғалымдарды сирек ұшыратамыз. Х.Сүйіншәлиевтің өз замандастары З.Шашкин, Х.Есенжановтардың прозалық шығармаларымен қатар, соғыстан кейінгі кезеңдегі поэзия туралы айтқан ойлары ғалымның жалпы өз тұсындағы әдеби процесі жете біліп, оған әр кезде де белсене араласып отырғанын айғақтайды.

Мәселен, Әбділда Тәжібаев туралы жазған «Ой мен сезім ұштасқан» деген мақаласында ғалым ақынның шеберлік сырын, оның өнердегі табыстарын былайша талдап көрсетеді. «Біз ақын жазған ондаған поэма, жүздеген өлеңнің әрбіреуін тізбектеп, мынасы мәңгілік мұра анасы күні өткен көнерген туындысы деп те жіктегелі отырған жоқпыз. Біздіңше айтпай өтуге болмайтын сөздер бар. Ол ақын жазған өлеңдегі кез келгеннің қолы жетпейтін көркемдік қасиеттеріне байланысты сөздер. Әбекең өлеңіндегі жалын шашқан оттылық, өрен жүйрікке тән өткір тілділік, ой пікір диапазонының кеңдігі мен қиялының жүйріктігі. Қажымас қайрат иесіндей тарықпас тарланның сонау жиырма бестегі шабыстан еш танбауы. Жаны жас, көпті көрген ақынның дүниеге ой көзімен қарауы. Көз алдында өтіп жатқан дүниенің тылсым тынысын ақыл, парасат тұрғысында түсінуі, бейнелі суретпен қорыта білуі».

Осынау қысқа мысалдан аңғаратынымыз Х.Сүйіншәлиев ақын Ә.Тәжібаев шығармашылығының динамикалық даму ерекшелігін тап басып, оның поэзиясының жыл өткен сайын өркендеу, ұшталу сипатына сенімді дәлелдер келтіреді. Шағын ғылыми мақаланы оқи отырып зерттеушінің Ә.Тәжібаев сынды үлкен ақынның бірер шығармасымен шектеліп қалмай, оның күллі ақындық мұрасына дәйекті баға беріп, салыстырмалы зерттеу жүргізгенінің куәсі боламыз.

Ғалымның Қ.Аманжолов шығармашылығы туралы жазған «Жыр нөсері», Х.Ерғалиевтың ақындық шеберлігіне ғылыми

сипаттама берген «Ақын шабыты», Ж.Молдағалиев өлеңдеріндегі жетістіктер мен кемшіліктерді таразыға сап, қатар қоя салмақтаған «Арналы ақын» мақалаларына көз жібере отырып, оның әдеби сын мен теориялық мәселелерден де шет қалмай әрдайым өзіндік ой, тың пікірлер айтып, өз заманындағы әдеби процеске белсене араласып отырғанын байқаймыз. Ж.Молдағалиевтың әдебиетімізде жоғары бағаланған «Жыр туралы жыр» поэмасының көркемдік жетістігі туралы «Поэзиялық үлкен шығарманың көркемдік сапасына, яғни түріне жататын нәрсе ұйқас заңдылығы, іштегі дыбыс үндестігі, сюжеттік композициялық құрылысының тартымдылығы, адам тұлғаларының даралануы, портрет жасау шеберлігі, авторлық баяндаулардың айшықтылығы, пейзаж суреттері, бейнелі теңеулер мен картиналардың молдылығы. Мұның бәрі шығарманың идеялық мазмұнына бағынады, мұның бәрі көркем тіл арқылы көрінеді. Бәрі де сәтті-ақ, бәрі де келісті келе жатқан сияқты», – деп әдеби теориялық тұрғыдан тереңдей саралап алады да, «Бірақ осы Жұбанның қай поэмасында болмасын адамның сыртқы кескін келбетін бейнелеуге тым сараңдығы оқушысын таңдандырмай қоймайды. Портреттеу адам тұлғасын көркейте түсетін құралдың бірі десек одан қашу орынсыз. Батыр ақынның, тұтқын болған кіріптар жанның жан байлығы бар да, жарасты портреті жоқ», – деген өзінің дәлелді тұжырымын жасайды. Расында да «Жыр туралы жыр» поэмасы туралы жазылған оннан аса сын мақалалар мен зерттеу еңбектердің ешқайсысында дәл осы мәселені байқап, арнайы сөз еткен зерттеуші жоқ. Бұны білімдар ғалымның шығарманы талдаудағы сыншылық қырағылығы деп ұққанымыз жөн.

Ханағаң қаламынан туған «Шындық пен шеберлік жолында» деген мақалада да ақын Қасым Тоғызақовтың «Сібір Омар» дастаны өзінің объективті ғылыми бағасын алған. Ғалым Қ.Тоғызақов поэмасының тақырып сонылығы мен идеялық болмасын, тіл көркемдігін нақты мысалдар арқылы жүйелі талдай келіп, оның композициялық құрылымындағы селкеулік пен сюжетіндегі шұбалыңқылықтың себеп-салдарын бұлтартпас дәлелдер арқылы ашып көрсетеді. Мұнан да Х.Сүйіншәлиев қаламының

қарымын, ғылыми топшылауларының нанымды да дәлелді болып келетінін аңғарамыз.

Әдебиеттану ғылымында бір ғана саланы, белгілі бір дәуір әдебиетін түбегейлеп зерттеу бүгінде қалыптасқан үрдіс. Өйткені қаптаған ғылыми ақпараттық материалдарды игеру, оған дер кезінде талдаулар жасап, саралап отырудың қаншалықты қажыр қайратты қажет ететінін айтып жатудың өзі артық. Ал қазақ әдебиетінің белгілі бір дәуірін зерттеумен ғана шектеліп қалмай, соның ішінде әртүрлі жанрдағы шығармаларды талдап ой айту қай зерттеушіге болса да оңайға соқпайды. Х.Сүйіншәлиев өзімен замандас ақындардың шығармаларын зерттегенде осындай қиындықтар мен кедергілерден сүрінбей өтіп, ғылыми мәні зор мәселелерге өзіндік көзқарас тұрғысынан баға береді және бұған қосарымыз ғалым қалам тартқан тақырыптардың көпшілігі кезінде зерттелген дүниелер. Мысалы, қазақтың көрнекті ақыны Әбу Сәрсенбаев поэзиясындағы табиғат бейнесін ғалым өз мақаласында бұрын басқалар көп айтпаған тың пікірлермен толықтырады. «Асылы, табиғат көркі адамның қайнаған еңбегіне толы болған шақта ғана әсерлі, сонда ғана оның эстетикалық қуаты асқар. Даланы жалаң алып жырлау поэзияның мәнін жеңілдетіп жібереді. Табиғат тынысын жырлаудағы лиризмнің де тынысы кеңірек, әуені сабырлы, талғамы табандырақ болуы шарт», – деген қорытынды түйін жасайды. Әрине, бұл жерде де ғалым пікірімен келіспеу мүмкін емес. Қазіргі зерттеушілеріміз көп сөз қылатын «табиғаттың жанды бейнесі» дегеннің өзі осы пікірмен сабақтас ұғымдар екеніне көзіміз жеткендей болады.

Көрнекті ғалым Х.Сүйіншәлиевтің қазіргі қазақ ақындарының шығармашылығы туралы жазған күллі зерттеу еңбектерін бір шағын мақала көлемінде саралап шығу мүмкін емес. Дей тұрғанмен де, зерттеушінің ХХ ғасырдың екінші жартысындағы әдеби процесс туралы, соның ішінде қазақ поэзиясының көрнекті өкілдерінің шығармашылықтары жайлы ой пікірлерінің кейінгі зерттеушілер үшін маңызы аса зор.

Зейнолла Қабдоловтың қазақ өлеңі туралы толғамдары

Ой мен сезім бірлігінен туындайтын өлең сөздің сыры мен сипатын танытатын З.Қабдоловтың ғылыми пайымдаулары өз алдына арнайы зерттеуді қажет ететін көлемді дүние. Әр зерттеушінің өлеңнің мазмұны мен көркемдігіне берер бағасы мен байламы әр алуан болғанымен, сол талап пен талғамның әр кезде бір арнада тоғысып, қаламгер мен оқырманға ой салатыны сирек кездеседі. Қабдоловтың сонау 50-шы жылдардан күні кешеге дейінгі өлең туралы толғамдарын саралай отырып, өлеңге қойылар талап пен талғамның қыры мен сырын жете меңгерген сирек талант екенін бағамдаймыз. Ол зерттеушінің өлеңді сырттай ғана тамашаламай кез келген сөз бен ырғақтың, образды бейненің терең қыртысына бойлай еніп, суретті сөздің болмыс бітімін тап басып, эстетикалық талғаммен жіліктеп талдауынан көрінеді.

Зекең қай ақынның өлеңі туралы айтса да, сол ақынның шығармашылық болмысы, оның өлеңінің мәні мен мазмұны туралы көптің көзіне шалына бермейтін нәзік иірімдерді дәл танып, шығарманың әсемдігі мен әсерлілігінің сырын нақты көрсетеді. Бұл мүмкін ғалым ағамыздың өзінің шығармашылық жолын ақындықтан бастап, әдебиетімізде алғашқы ақын боп танылғандығынан да болар.

Бұл туралы ғалымның өзі «Мен де бала кезімде өлеңге құмар едім. Өзім де өлең жаздым. Алғашқы өлеңімді сегізінші класта оқып жүргенде жаздым. Ол «Түнгі нажағай» деген өлең еді», – деп еске алады. Болашақ зерттеуші өлеңді жазып қана қоймай сол бала кезінің өзінде ысылған, сөздің қадірін жақсы түсінетін сол аймаққа белгілі ақындармен айтысқа да түскен, ол айтыстары аудандық, облыстық газеттерде басылып жас та болса ерте елге танылған. Мұның бәрі болашақ ғалымның әдебиеттегі алғашқы ізденістері еді. Кейін университет қабырғасында жүріп те ол өлең жазудан қол үзген жоқ. Қайта астана жұртшылығы арасында танылып, белгілі ақындардан қошемет сөздер де естіді. Ертеректегі өзінің бір естелігінде ««Еділ» деген өлеңімді атақты Қасым Аманжолов жатты да мақтады» деді. Мұның бәрі жас ақынды қанаттандырды, шабытына шабыт қосты. Өлеңнің сиқырлы сы-

ры мен қырына тамсанып қана қоймай, оны ғылыми тұрғыдан танып, түсінуіне жол ашты.

«Сөйтіп жүргенімде бір жолы ақын Хамит Ерғалиев маған үзілді-кесілді: – Сенен үлкен ақын шықпайды. Өлім-берім өлеңді әркім-ақ жазады. Бірақ олар – жібі түзу өлеңшілер емес. Мені тыңдасаң, сен бұдан былай өлең жазба! Өлеңді қой, – деп қадалып отырып алды», – деп еске алады. Бұл ауыр үкім еді. Бірақ Зекең осы бір ауыз сөзге тоқтайды. Бұл үлкен мінездің, үлкен жүректің шешімі еді. Ғалымның өзі әр шығарманың өз мінезі болады дейді. Зейнолла Қабдолов сол мінезді өз ісі, өз тағдыры арқылы танытқан адам. Бірақ өлеңге деген құмарлық, оның сұлулығына деген іңкәрлік Зекеңнің санасында өмір бойы сақталып қалды. Жақсы өлеңге, әсем ырғаққа, тапқыр ұйқасқа, әдемі айшықты тіркеске деген қызығушылығын, терең таным-түсінігі мен сүйіспеншілігін оның әрбір ауызекі сөзінен де, жазған мақалаларынан да айқын аңғаруға болатын еді.

Сонау елуінші жылдардың өзінде Абай лирикасы туралы толғана отырып жазған «Сылдырап өңкей келісім...» деген мақаласында жалпы лириканың сипатын, оның ішінде қазақ лирикасының «сыры мен сымбатын», «биігі мен тереңін» жан-жақты талдап, байлауы бекем үлкен тұжырымды ойлар айтады. Жалпы лириканың еуропалық тарихы мен теориясын түгел тексере зерделей келіп, Абай лирикасының асыл қасиеті мен терең мазмұнын, айшықты сұлу бояуларын жүйелі талдап, ғылыми тұрғыдан нақты баға береді. «Абай лирикасы сала-сал. Жалпы лирика деген ұғымға қандай қасиеттер тән болса, Абай өлеңдерінде соның бәрі бар. Белинскийше айтсақ, Абайды бірыңғай қайғының, яки қуаныштың ақыны деуге, не мұңшыл не күлкішіл деуге тіпті де болмайды. Абай лирикасында осының бәрі түгел, тұтас жатыр. Оның сырлы жырларындағы сәл ғана, ең бір жай сезінудің өзі оқушысының жан-жүйесін, көңіл-күйін түгел тебіртеп толқытып, «барлық пернені түгел басып, барлық шекті түгел сөйлеткендей сайрайды». Бұл – ғажайып құбылыс», – деген пікірлерінен-ақ жас зерттеушінің алымы мен қарымы айқын байқалады.

Абайдан басқа С.Бегалин «Сапекеңнің сапары», А.Тоқмағанбетов «Азамат ақын», Ә.Сәрсенбаев «Теңіз жыршысы», Х.Ерғалиев «Өзегі

толы ақжалын», Қ.Мырзалиев «Қадырдың қадыры», С.Сейфуллин, Б.Майлин, С.Мәуленов, Ж.Молдағалиев, Ф.Оңғарсынова, М.Мақатаев, О.Байбаков, А.Ершуов т.б. ақындардың жырларын өзек еткен мақалалары қаншама. Зерттеуші қай ақын туралы жазбасын оның өзгелерден ерекше көзге ұрып тұратын ерекшелігін мүлт жібермей тауып, сол бір шағын детальдан үлкен ой мен сыр түйге шебер. Зекең ақындық өнер туралы толғанғанда ешкімнің беделі мен атағына да қарамайды. Турасын айтады және өз пікірін дәлелді жеткізеді. «Майлин мұрасы мен мирасы» деген мақаласындағы мына бір ойлар соның айқын дәлелі бола алады. «Қазақ поэзиясының дамуына өзіндік үлес қосты дегенде біз қазақ өлеңін көркемдік жағынан европалық биікке көтеріп, оның мазмұндық пішінін тотының түгіндей құбылта құлпыртқан Абайдан әрі өрлетіп әкетті демейміз. Әділіне келсек, Бейімбет өлеңдерінің өрімі – ең жеңілі: түрі, ырғағы, ұйқасы: – Абай реформаларынан көш кейін жатады.

Демек кейбір зерттеулерде айтылып жүрген «Бейімбет – қазақ өлеңінің асқан шебері» деген пікір ұшқары, ағат. Мазмұн мен пікір жағынан қатар салмақтап байқасақ, оның суреткерлік шеберлігі әңгімелеріне карағанда өлеңдерінде бәсең, әлсіз», – дейді. Расында да әр өнер туындысының, әр шығармашылық тұлғаның өз орны мен деңгейі бар екендігін білеміз. Бірақ соны көре тұрып кейде артықшылығын айтқанымызбен кемшілігін көрсетуден тайсақтап жататынымыз жасырын емес.

Мысалы, Асқар Тоқмағамбетовті бәріміз де оқып өстік, ол туралы жазылған сын еңбектермен де біршама таныспыз дей тұрғанымызбен де Зекең Асқар Тоқмағамбетовтің бұрын біз байқамаған өзге бір қырын, соны бір мазмұнда баяндай жөнелгенде ақын жырларын енді ғана оқып отырғандай құныға, құмарта жөнелесің. Мұның сыры неде?

Зерттеуші ақын өлеңінің асыл қасиетін оның сөз астарына үңілуден, қазбалап қатпар қыртысын қопарудан бастамайды, кепірінше өзі көрген, өзі куә болған ақын өлеңінің асқақ мазмұнын өмірдегі адамдар арасынан, оларға өлеңнің әсер ету ерекшелігін күнделікті тіршілік тауқыметімен байланыстыра, оқырман мен ақын арасындағы көзге көрініп тұрған оқиғалармен қабыстыра суреттей келіп, оның қоғамдық мәнін ашып көрсетуден бастайды.

Зерттеуші осылайша аз ғана детальға көп мағына сыйдырумен өзінше жаңа жол тапқан секілді. Мысалы, Асқардың ақындық арынын, оның өлеңдерінің өз дәуірімен үндестігін былайша сипаттайды: «Асқар өзіне дейінгі шешендер секілді сөз сөйлемеді, өлең оқыды. Өлеңінің бас жағында Жайық бойының тарихын шола жырлап, бұл Исатай туған, Махамбет жүрген жер екенін тамылжыта толғап келді де, түйдек-түйдек сөз түйінін Ембінің бүгінгі күніне тіреді. Өлең мөлдіреп бұлақтай төгіліп тұр. Тыңдаушы жұрт демін ішіне тартып, жым– жырт тынып қалған. Тек сұңқылдаған ақын үні ғана: ол бірден-бірге үдете, көсіле, есіле жырлады: көкте самолет ұшсын, жерде танктер өрсін, суда сүңгуірлер жүзсін десеңдер, «мұнайшылар мұнай бер, соны сізден сұрайды ел» деп барып», – бітірді дейді. Сыншы одан әрі ақын өлеңдерінің тақырыптық ерекшеліктері, идеялық ұстанымдары мен көркемдік сипаттарына әр бір өлеңнің ең бір сөз бен ырғақтың әсем үйлесім тапқан тұстарынан мысалдар келтіре отырып талдаулар жасайды. Ал жырдың танымдық, тәрбиелік мәнін бұл жерде тәптіштеп қайталап жатудың өзі артық болар еді.

З.Кабдолов өзі поэзиясымен бала кезінен таныс Хамит Ерғалиевтың шығармашылық жолы туралы мынадай пікір айтады: «Біз білетіндердің ішінде әрқашан ояу – от боп лаулап, «шоқ боп маздап» жүретін екі адам болса – бірі, бір адам болса, өзі – Хамит. Оның өлең жазуы, өлеңнің әр жолына өзін салуы, өзінің түп түгел өлеңге айналуы деген адам таңданғандай сұрапыл әрекет. Өйткені «жанды қинап арымай» шын мәніндегі өнер туындысы болмайтынын, «оңай жазылған нәрсенің оңбайтынын» (К.Федин) ақын терең түсінеді. Сондықтан оның өзіне қоятын талабы тым қатал». Мұндай ойға зерттеушінің бірден келмегенін оның күнделігін оқи отырып көз жеткіземіз. Онда: «Мен Хамит Ерғалиевтың кітабына алғы сөз жазуым керек. Хамит – өз машығымен айқын танылған дара талант. Осыны дәлелдеу керек. Ол осы биікке бірден келді ме? Жоқ. Ол қазақ фольклоры мен Жамбылдан бастап, көп әсерді басынан кешіріп, іздену жолынан өтті... Ол Махамбет әсерінде болды... Бұл да ізсіз өткен жоқ. Желдірмелік қана емес, сөз қорғасынын көп қорытты. Хамитта Қажым мен Тайырдың әсері де аз болған жоқ. Оны да тегін өтті деуге

болмайды. Ол өлеңнің ойнақылығын күшейтті, аллитерация мен ассонансқа көп апарды. ...Бұдан кейін Хамит орыс жазушыларының жақсы әсерін қабылдай бастады», – деп өзінше болашақ жазатын жұмысына барлау жасайды. Сонан соң барып алдын ала өзі көздеген, өзі тапқан ақын шығармашылығындағы ерекшеліктерді нақты мысалдармен дәйектеп, талдаулар жасайды. Ақынның әрбір үйрену, өсу, шеберлікке жету жолындағы белестер мен кемшіліктерін салыстыра зерделейді. Біздіңше шығармашылық процесс туралы мұнан нақты, мұнан дәл айтудың өзі қиын.

3.Қабдоловтың өлең туралы толғамдарын оқи отырып ол кісінің еш уақытта қатып қалған қасаң ғылыми стильді ұстанбағандығын, реті келгенде көсіліп, сол поэзияның тіліндей мөлдір де суретті айшықтарды молынан пайдаланғанын да айрықша атап өткеніміз абзал. Ол авторлық мәтінді оқуға ешқандай да нұқсан келтірмейтіндігін, керісінше тереңірек ұғуға, дұрыс пайымдауға септігін тигізіп тұратынын да көптеген зерттеушілер атап көрсетеді.

Көрнекті ғалым, академик Зәки Ахметов: «Әдеби шығарманы талдағандағы дәйектілік, әр пікірдің дәлелділігі, айтылған ойлардың көңілге қона кететіндігі және баяндаудың тартымдылығы, келелі ойдың келісті сөзбен жеткізілетіні Зейнолла Қабдоловтың зерттеу стиліне, айту мәнеріне өзіндік сипат, жақсы ажар беріп тұратын қасиеттер», – десе, профессор О.Бүркіт «Ғылыми фактілерді кәдімгі күнделікті тұрмыста қолданылатын баяндау тәсілімен беру – бұрын ғылымда көп кездеспеген қолданыс», – деген тұжырым жасайды. Мұнан шығатын қорытынды, Зейнолла Қабдолов ешқашан да өзінің жазу стилін өзгертіп, ойын нақтылап тақ па тұқ жеткізуге тырыспаған, яки «көмекей әулие» секілді көмейіне келген сөзді тежемеген, өзіне қалай қолайлы болса солай қолданған, оқырманға қалай түсінікті деп тапса солай жазған. Бұл жағынан ол ұтпаса ұтылған жоқ.

Қорыта айтқанда, академик Зейнолла Қабдоловтың қазақ өлеңі туралы ой-толғамдарының қазақ әдебиеттану ғылымында алатын орны ерекше. Зерлі сөз бен ұтымды пікірлері әлі талай жылдар бойы халқымыздың рухани қазынасын сараптап, саралау жолында бағыт-бағдарымызды айқындауға темірқазықтай тура нысана болып қалары сөзсіз.

II БӨЛІМ

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ ЖАЙЛЫ ОЙЛАР

Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романындағы ұлттық мінез

Қазақ халқының бітім болмысы Ғ.Мүсіреповтің қай шығармасында болмасын ерекше шабытпен, асқан сыршыл дәлдікпен суреттеледі. Сондай қазақы мінез-құлықты суреткерлік шеберлікпен бейнелеген туындысы – «Ұлпан» романы.

Роман оқиғасы он тоғызыншы ғасырдағы қазақ өмірінің елеулі бір кезеңін суреттеуге арналған. Шығармаға арқау болған сюжет желісі өмірде болған адамдардың өмірінен алынған. Ол туралы осы кезге шейін жазылған деректер де баршылық. Біздің айтпағымыз көркем шығармаға негіз болған тарихи оқиғалар желісі емес, сол өткен дәуір шындығын көркем туындыға айналдырып, әдеби образдар тізбегін сомдаған жазушының мінез жасаудағы шеберлік сырына үңілу.

Әрине осы уақытқа дейін жазылып келген зерттеулерде шеберлік мәселесін стильге апарып телушілік басым. Мұның сыры кез келген стилі қалыптасқан қаламгер үшін ешқандай тақырыпта, оқиғаның өту мерзімі де кедергі бола алмайды дегеннен туындаса керек. Ал И.С.Тургенев шығармашылығы жөнінде жүйелі зерттеу жұмыстарын жүргізіп жүрген О.Г.Егоров пен А.П.Чеховтың стильдік ерекшелігі туралы тың пікірлер айтып жүрген М.Д.Качур сияқты ғалымдар стиль «белгілі бір оқиғаны жүйелеп қана беретін трафарет емес» дей келіп, әр бір стилист жазушының ыңғайына келетін тақырып пен уақыт мерзімінің болатынын нақты мысалдар арқылы дәлелдейді.

Ал тарихи тақырыпқа қалам тартқан жазушылардың көпшілігінің тарих тереңіне «сатылап енетіндігі» осы стильге қатыс-

тылығымен ерекшеленсе керек. Мысалы, І.Есенберлиннің тарихи романдарының алғашқысы «Қаһар», сонан соң «Жанталас» пен «Алмас қылыш», ең соңында барып «Алтын Орда» романдарына ұласуы қаламгердің өткен тарихи оқиғаларға тереңдеп зерттеу жүргізуіне ғана қатысты емес, сол дәуірдің адамдарының болмыс-бітімін, тіл ерекшелігін түбегейлі меңгеру кезеңдеріне де байланысты болса керек. Мұнан байқайтынымыз әр бір тарихи туындыны жазу барысында жазушы өткен тарихи дәуірді бүгінгі күннен кері қарай сараптап, көне заман оқиғаларына біртіндеп баратындығын аңғарамыз. Бұл біздің қазақ әдебиетінде ғана емес, жалпы әлем әдебиетінде орын алып отырған дәстүр.

Бұл туралы тарихи тақырыпқа қалам тартып жүрген қаламгерлер бір ұлттың өткені мен бүгінгісінің арасында, соның ішінде салт-дәстүрінде, адамдар мінезінде т.б. саяси-әлеуметтік факторлардың әр түрлі өзгерістерге ұшырайтынын, сондықтан да қалыптасқан стильдік формада қалам тартудың қиын екенін мойындайды.

Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» романы да «Оянған өлкеден» кейін жазылған, онан сәл ертеректегі қазақтың патриархалдық тұрмысын бейнелейтін шығарма.

«Ұлпан» романын тарихи роман деп кесіп айту қиын. Мұнда тарихта болған адамдар мен елді мекендер, ру тайпалар суреттелгенімен олардың саяси-әлеуметтік мәні туралы айтуды жазушы басты нысана етіп алмаған. Керісінше бұл шығармада жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас, қуаныш пен қайғыға, ой мен сезімге көбірек орын берілген. Оның өзі сол заманға сай ұлттық бояумен нақышталып, реалистік болмыс-бітімімен ерекшеленеді.

Романдағы басты кейіпкерлердің мінез-кұлқы, олардың арасындағы шынайы адами байланыстардың әр алуан қырлары, оқиға өткен тарихи кезеңге сай ерекше ұлттық сипатымен есте қалады.

Шығарманың экспозициясындағы Енесейдің Ұлпанға көңілі кетіп оны ұзаққа созбақтамай-ақ Түрікпен Мүсірепті араға салып, өз ойына кесімді жауап алуды көздеуі ХІХ ғасырдағы қазақы ояр мінездің көрінісі іспетті. Бұл жерде, әрине, Есеней би де тағдыр-

дың талай теперішін көрген адам ретінде суреттелгенімен, оның дәл осындай өз сезіміне ие бола алмай, панасыз қызға құрығын тастауы бүгінгі күн тұрғысынан анайылық болып көрінері сөзсіз. Ал ол кезеңде мұндай әрекетті ешкім де астамшылыққа бағалай қоймаған.

Есенеі өзінің сүйіспеншілік сезімімен іштей арпалысқанымен оны жеңе алмасын біледі. Сондықтан да онан шығар жолды өзі тауып, өзі шешім қабылдайды. Еліне жүргелі тұрған Түрікпен Мүсірепке:

«Аялдасан қазір аттан. Артықбайға құда түсіп қайт. Неге шошып кеттің? Ұлпанға Есенеідің көңілі ауып жүр де. Мендей шалдардың талайы-ақ тоқал алады. Мен де өзіндей сұр бойдақ. Сен қатыны жоқ сұр бойдақ, мен қатыны болса да он жылдан бері сұр бойдақпын. Алпысқа келгенім жоқ. Керегі болып қалса қыздың өзіне де сөйлесе кел», – деп тапсырады. Байқап отырғанымыздай жазушы Есенеідей ел билеген адамның сөз саптауын қысқа да бұйрықты сөйлемдермен жеткізуге тырысқан. Бұл кесек сөздер Есенеідің одан бұрын іштей ойлаған ішкі сезімімен қабыспайды. Қызды көріп отырып ол «Он күн ойлансам да келер бір кеште Ұлпаннан басқа тірі жанға сөз бермей... Ұлпан не айтса да қағып алып... біресе күлдіріп, біресе ойландырып... кейде қадалып... күйдіріп, жандырып... қайтармын», – десе, сол ойы сөз жүзінде мүлде басқаша сарында баяндалады. Өйткені Есенеі біріншіден, сезім жетегіне еретін жігіттік шақтан өткен адам, екіншіден, ел тізгінін ұстаған билік иесі, қол бастаған батыр, үшіншіден, ұлттық дәстүр аясынан шығып басқалай әрекет ету де ол заман үшін ерсі болып көрінер еді.

Сондықтан да жіберген жаушысын қызға емес, өз замандасы әкесімен сөйлесіп келуге жіберіп отыр. Бұл қазақы жол, қалыпта-сқан салт. Егер жазушы оны сол дәстүрден өзгеше етіп суреттесе шығарманың реалистік сипатына нұсқан келері сөзсіз.

Сөз соңында « – Барып қайтпа, бітіріп қайт. Сибан деген бір рулы елдің ордасы бір күні біржола жабылып қалсын демесең, көндіріп қайт!» – деп рулы елдің келешегін де сөз арасына қыстыра сөйлеуі Мүсірепке үлкен маңызды істі тапсырып отырғанын аңғартады. Жазушы осы бір деталь арқылы Есенеідің өз ойынан

қайтпайтын бірбеткейлігін, әр нәрсені ел мүддесімен байланыстыра шешуге әдеттелген әккілігін шынайы таныта алған.

Шығармада Есеней образы бір текті жағымды қырымен ғана көріне бермейді. Оның адам баласына тән кемшіліктері жақсы жақтарымен қатар сипатталады. Ұлпанның ықпалына түсіп өз туыстарымен жақындасуы, қарапайым халықпен араласа бастауы Есеней мінезімен кейде сиыспай, бірікпей жататынын да байқамау мүмкін емес. Ескі патриархалдық құрылыммен күресте Ұлпан жеңіске жетіп отырса, оның негізгі сүйеніші де осы Есеней болады. Есенейдің ерлігі тек өткен соғыстардағы оқиғалармен шектеліп қалмайды, оның елмен байлығын, керек болса билігін бөлісуі де ерлік. Соны жазушы әр түрлі ұсақ оқиғалар жүйесінде шынайылықпен баяндап, оқушысын сендіретіндей дәрежеде көрсете білген.

Ғ.Мүсірепов сомдаған Ұлпан бейнесі тарих сахнасында талай тар кезеңдерде ел тағдыры үшін күреске шыққан аналар образының жиынтық үлгісі.

Ұлпан Есенейге өз еркімен қосылған бақытты қыз деуден де аулақпыз. Жазушы Есенейдің Ұлпанға деген ынтызарлық сезімін монолог, диалог арқылы әртүрлі тәсілдермен сәтті бейнелегенімен, Ұлпанның Есенейге деген көзқарасы салқынқандылықпен баяндалады. Алғашқы кездесуден-ақ Ұлпанның Есенейге қырын қарайтынын байқамау мүмкін емес. Артықбай батырдың үйіндегі әңгіме үстінде Ұлпанның Есенейге деген ойы диалог арқылы былайша беріледі:

« – Үйіріне барып қосылса үйірін түгел ала кетейін дегені де!» – деген Есеней әзіліне, « – Біздің үйге үйірлеп келген малдың қайыры болған емес, – деді Ұлпан. Дауысына сезілер-сезілмес қатқыл үн қосты» – деген тіл қатысулардан Есенейдің бетін қайтарып тастауға ниеттенгенін байқаймыз. Күдік бар, қауіптену бар. Қуану жоқ.

Аңшы Мүсіреппен бірге аң аулап жүрген Ұлпанға Түрікпен Мүсіреп келіп Есенейдің қолқасын айтқанда да Ұлпанның «... кем болса қырық жас үлкен адам. Ұрпақсыз қалыпты... Ағашқа асылып өлмесең құтыла алмайсың», – деп ойлануының өзі оның тағдырға еріксіз бас игенін білдірсе керек. Оған Мүсіреппен арадағы әңгімеде «Ол кісінің менің басыма келген бір бәле екенін

біздің үйге бірінші келген күні-ақ сезіп едім» – деуі де Ұлпанның Еснейге деген жек көрушілік сезімін аңғартады.

Бірақ күштіге бас иіп, дәстүр шырмауынан шығу мүмкін емес екенін Ұлпан жақсы түсінеді. «Қыз баланы қор қылатын өзіміз ғой» – дейтін Артықбай батырдың сөзі де бұл ойымызды растай түседі. Ұлпанның ата-анасы мен аз ғана кірме-кірлеуіттің Еснейге қарсы тұратын шамасының жоқ екенін байыптай келіп, келісімін беруі де оның ақылдылығын, тереңнен ойлайтын көрегендігін аңғартады. «Мен арзанға түсетін қыз емеспін», – деп Еснейге арнайы сәлем жолдаудың астарында болашақтағы үлкен бір іске бел байлап, іштей бір шешімге келгендігі сезіледі.

Бұл бұрынғы көп шығармаларда кездесе бермейтін қазақ әйелінің ауыр тағдырына қарсы Ұлпан ойлап тапқан өзгеше күрес тәсілі. Мұнда басқа қыздардай «Құдай салды біз көндік» – деп мойынсұнғандық та, немесе өз бақыты үшін арпалысып басын қатерге тігетін тәуекелділік те жоқ, ақылмен, оймен алдын ала ойластырылған саналы әрекеттің ыңғайы сезіледі.

Қаламгер Ұлпан образын ескіден жирентіп, жаңаға жақындастыра суреттегенімен де реалистік бағыттан ауытқып, қазақы салт-дәстүрді тәркілеуге жол бермейді. Оқырман көңілінде Ұлпан бейнесі еркелігімен, тура айтатын өжеттілігімен қайта сол көне дәстүрді жетілдіре түсетіндей әсер қалдырады. Тәкаппар әйелдің бойындағы намысқойлық, көпке қамқор бола білетін қарапайымдылығы оны бұрын қазақ романдарында кездесетін кейіпкерлерден даралап, ерекшелеп тұратын өзіндік қасиеті. Сибан руының жарлысын жарытып, балаларының сауатын ашуға күш салуы да оның халық қамын тереңінен ойлайтын азаматтық бейнесін толықтыра түседі.

Ұлпан белгілі бір оқу бітіріп, сауатын ашқан адам емес. Оның өнеге алып, үйренген ортасы – халықтық тәрбие. Сол халқы бойына еккен өжеттігі мен табандылығы арқасында ең алғаш бір рулы елді жартылай көшпелі халыққа түсіреді. Мұны Ғ.Мүсірепов өз шығармасында шынайы бейнелей алған. ХІХ ғасырдағы қазақ даласындағы саяси-әлеуметтік, экономикалық халдің реалдық сипаты суреткер сомдаған образдар жүйесімен тұтасқан бірлікте, тығыз байланыста бейнеленген.

Романға арқау болған кейіпкерлер Ұлпан да, Есенеі де сол өткен дәуірдің адамдары, өздері өмір сүрген қоғамның бірегей перзенттері. Мыңғырған малының рахатын көрмей, қос ұлынан бір күнде, әйелінен тірідей айырылған Есенеі де, зорлықпен тұрмыс құрып, сүйініші жалғыз қызын ажал құшағына беріп, өз баласындай көрген күйеу баласынан опасыздық тапқан Ұлпан да сол ескіліктің езгісінде мерт болған жандар. Олардың өнегелі істерінің ұмытылмай ұрпақтан ұрпаққа үлгі болып келе жатқанын Ғ.Мүсірепов романның сөз соңында былайша жеткізеді: «Шешеміз дегенің бүкіл Сибанның құлағына жағатын сөз!.. Ұлпан шешеміз аты жоққа ат берген, асы жоққа ас берген. Кедейге пана болған. Өзі Есенеідің ен байлығынан түк қызық көрмей өткен адам, – деді қари», – деген диалогтан Ұлпанның шынайы мінезі, трагедиялық халі тұжырымды да қысқа түрде көрініс береді.

Тынымбай Нұрмағамбетовтің «Мешкей» романының көркемдік ерекшелігі

XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан бастап қазақ прозасы өзінің тақырыптық аясын кеңейтті, идеялық мақсаттарын түбірімен өзгертті. Әдебиетке жетпіс жыл үстемдік етіп келген социалистік реализм әдісі келмеске кетті. Бұрын талай қаламгерлеріміз айта алмаған, айтамын деп талайлары соның жазасын тартқан тақырыптарға еркін жазуға жол ашылды, «...бодандық жағдайында көп шындықтың қозғаусыз қалғаны да белгілі» болатын. Бұрын кеңес өкіметі жүргізген саяси үлкен оқиғалардың тек жақсы, жағымды жақтары ғана айтылып, бір жақты баға беріліп келсе, енді ол оқиғалар мен құбылыстардың көпшілік біле бермейтін екінші қыры, коммунистік билік халықтан жасырған шынайы сипаттары реалистікпен суреттеле бастады.

Әрине, Кеңес өкіметі әдебиетті өз идеологиясының құрамдас бір бөлігі деп танып, сол қоғамға қызмет етуші құрал ретінде өте тиімді пайдаланып келгенін тарихтан жақсы білеміз. Оны Лениннің сонау кеңес өкіметі құрылмай тұрып-ақ әдебиет таптық және партиялық болады деп кесіп айтып, кемеңгерлік танытқан пікір-

лерінен де анық аңғарамыз. Себебі коммунистер егер дұрыстап пайдаланса, әдебиеттің халық санасын мың түрлі тәсілмен айналдырып, өз дегенін істетуге, зорлық жасамай-ақ қалаған жаққа айдап сала алатын орасан зор күш екенін дәл болжаған. Сондықтан да олар әубастан-ақ әдебиеттің тізгінін партияның қолына басы-бүтін байлап беруді басты мақсат етіп қойды.

Патшалық Ресей мен Кеңес өкіметінің бодандық құрсауынан босаған қазақ әдебиеті тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары бірден даңғыл жолға түсіп, нақты өз позициясын анықтап алды десек артықтау болар. Алғашында қай бағытта жазып, нені насихаттау керек дегендей аңтарылып қалған өтпелі кезеңнің болғанын жадымыздан шығармағанымыз абзал. Әсіресе проза саласында қалам тартып жүрген авторларымыз Жазушылар Одағы тарап, өздерін далада қалғандай сезініп, кейбірінің тіпті қаламнан суып кеткендері де болды. Бұрын тек тапсырысқа, белгіленген бағыт-бағдар мен бір ғана әдіспен жазуға үйренген кейбір қаламгерлер жаңа дәуірді тосырқап, ескі заманға сағынышпен қарайтын болды десек ешкім де ол ойымызды теріске шығара алмас. Нарықтық жүйеге негізделген жаңа өкімет оларға жағдай жасап, жол сілтейтіндей халде емес еді. Сондықтан да әркім білгенін жазды, әркім өзіне ұнаған тақырыпқа қалам тартты. Бұл жалпы дүние жүзіндегі өз тәуелсіздігін енді ғана алған барлық елдерге тән құбылыс болатын. Бірақ бізге бәрі де тосын дүние сықылды болып көрінді.

Тарихтағы ақиқат шындықтың астарын ашып, барынша көркем суреттеген шығармалар тек қана тәуелсіздік алған соң ғана пайда болды деуге болмайды. XX ғасырдың сексен бесінші жылы басталған қайта құру саясатының желеуімен талай шығармалардың жазылып, кеңес өкіметінің құйтырқы саясаты сол кезден бастап-ақ әшкерелене бастағанын әлі ешкім ұмыта қойған жоқ. Бұрын аттарын атауға тыйым салынып келген алаш арыстарының көпшілігінің шығармалар жинағы Кеңес өкіметі құламай тұрып-ақ жарық көрген болатын.

Жетпіс жыл өз өктемдігін жүргізіп келген коммунистік жүйе келмесе кетті. Қазақ елі өз тәуелсіздігін жариялады. Соған сай өз идеологиясын қалыптастыруға кірісті. Бірақ аталған жиырма жылдың ішінде ұлттық идеология нені мұрат тұтады, нені ман-

сұқтайды деген мәселеге біздің зиялы қауым өкілдері де, жеке-леген саяси тұлғалар да, билік өкілдері де нақты өз көзқарастарын білдіре алмады. Сондықтан да осы уақытқа дейін қоғамдық ғылымдар қай саламен дамиды, жалпы өнердегі бағытымыз қандай болатынын анықтай алмай әрі-сәрі күй кешіп келгеніміз рас. Бұл көркем әдебиетке де әсер етті. Біздің прозада егер зер сала қарайтын болсаңыз әлі күнге шейін ұлттың мерейін көтеріп, жігерін жанитын шығармаларды сирек кездестіреміз. Замана шындығын танытуда оны мадақтаудан гөрі, қоғамның көлеңкелі тұстарын сынау, жерсіз қалған шаруа мен жұмыссыз қалған адамдардың ауыр тіршілігін суреттеу, күнкөрістің құлы болып кеткен азғындаған адамдардың өмірін арқау еткен шығармалардың көп жазылып жатқаны жасырын емес.

Көптеген қаламгерлеріміздің көтерген тақырыптары негізінен елдің тәуелсіздік алып, енді-енді аяғынан тұра бастаған кезіне сәйкес келеді. Сол өліара кезеңдегі қиыншылықтар, адамдар арасындағы бұрыннан қалыптасқан рухани қатынастардың бұзылып, барлық мақсат дүние табуға, ақшаға, нарықтық қатынастарға бейімделу жолындағы өзгерістердің сырын ашуға бағытталғанын аңғарамыз.

Тынымбай Нұрмағамбетовтің «Мешкей» романы сол аласапыран уақыттағы адамдар бойындағы ашкөздік, дүниеге тойымсыздық, болашағына сенбеген үмітсіздік мәселелерін сөз етеді. Шығарма фабуласын қысқаша баяндай кетер болсақ, ауылдан он баласын ертіп қалаға көшіп келген Алыпхан пәтерден пәтерге көшіп жүріп, ақыры қуықтай екі бөлмелі жертөлеге де қол жеткізеді. Әр түрлі жұмыстың басын бір шалып жүріп тапқан табысы ішіп-жеулеріне де жетпей жүрген ерлі зайыпты Алыпхан мен Бифатыманың алдарына қойған нақты мақсаттары да жоқ. Тойып тамақ ішу арман болып жүрген үйдің қожайыны Алыпхан шынашақтай болған түріне қарамай тамаққа тоймайтын мешкей. Ашқарақтығы сондай балаларының аузынан жырып ұрлап жеуден де тайынбайды. Уақыт өте келе бір баласы рәкеттікпен айналысып, соңынан фирма ашып, алаяқтықпен аяқ астынан байып кетеді. Жоқшылықтан ыңыршықтары айналған бейшара отбасы не ішем, не жеймін демейтін байлыққа белшесінен батып шыға

келеді. Алыпхан да тойғанша тамақ ішіп, аз уақытта семіріп, домаланған тұлыпқа айналады. Ақыры баласының құдалығына барғанда обырлықпен қомағайлана жеген тамақтан жарылып өледі. Бұл автордың идеялық шешімі. Алыпхан сатиралық астары терен символдық образ. Романдағы бас қаһарманның бейнесінен өз халқының ауызынан жырып, жымқырып жеуді ар санамайтын билік басындағы тоғышар жемқорлардың бейнесін айқын танимыз.

Алыпхан өз атына заты қарама-қайшы кішкентай адам. Жазушы сомдаған образдың мінезінен де қарапайым адамға тән бала-шағасына, ағайын туыс пен жолдас-жораға деген адамгершілік, ар-намыс, махаббат, қайырымдылық деген ізгі қасиеттерді кездестіре алмайсыз. Романды оқығанда оған күле қарағанымызбен істеген әрекеттерінен жаның түршігіп, әрдайым жиреніп отырамыз. Оның сыйласатын бір де бір адамының болмауы, туған туыстарының артынан іздеп келмеуінің өзі кейіпкеріміздің қандай адам екенінен хабар берсе керек. Қара басы мен құлқынының ғана құлы болған Алыпханның мінезі романдағы мына бір эпизодта реалистікпен бейнеленген. «Төленбеген мың сом әлі тұр. Оны да ойлап, кейде сыбырласып, кейде күңкілдесіп, араларында аз-кем жүз шайысу да шығып қалып жүрген кезде әлгі мың болғыр көршілерінің ойда жоқта қайтыс бола қалғаны. Сонда өзге көршілер жылап қайғырып жүргенде, бұл екеуінің қуанғанын көрсең... Қуаныш деген де өзгенің басындағы қайғысына қарамайтын арысз нәрсе екен-ау, марқұмның денесін шығарғанда, жерлегенде өзгелер ах ұрып күрсініп, жылап-сықтағанда бұл екеуінің қуаныштан көздері оттай жанып жүрді. Қарқылдап күлкілері келді... Жарқылдап сөйлегілері келді», – деп суреттейді. Бұл үзіндіден тек Алыпхан ғана емес, оның құдай қосқан қосағы Бифатыманың да өзіне сай әйел екенін танығандай боламыз. Алыпхан туғаннан солай бола қалған жоқ, жазушының айтпағы замана қиындығы, қоғамдағы берекесіздік Алыпхан сияқтыларды туғызды. Олар үшін қарын тоқтығынан артық мақсат та, мұрат та жоқ. Нарықтың жаңа орнығып жатқан өтпелі кезеңі сондай опасыздардың, тек күні үшін неге де болса арланбай бара алатындардың өмір сүруіне ыңғайлы келетінін айтқысы келген сықылды. Алыпхандар үшін достың, жолдастың, туыстың

қайғысы деген ұғым жоқ, оларға тек өздерінің жағдайы жақсы болса болғаны, қалған адамдар күл болмаса, бұл болсын. Оның бойынан ұлттық намыс, имандылық, адамгершілік деген қасиеттерді көре алмайсыз. Оның құрбандыққа мал әкеліп, оны құрбан айт намазынан екі-үш күн бұрын сойып тастауынан да сондай дөкірлікті, кешелікті, ештеңенің байыбына бара бермейтін тоғышарлықты аңғарамыз. Рухани жағынан жұтандаған Алыпхандар қазір де арамызда жүр. Ондайлар баршылық және бола да бермек. Оларды күнделікте өмірде көріп те, біліп те жүрміз. Сондықтан да Алыпхан образы жинақталған типтік образ.

Т.Нұрмағамбетовтің «Мешкей» романы жанрлық жағынан сатиралық романға жатады. Аталған шығармада жағымды іс-әрекетімен көрінетін кейіпкер жоқ десек те болады. Алыпхан араласатын адамдардың бәрінің де ішкі есептері бар, шетінен дүние жинауды басты мақсат тұтқан көрбілте пенделер. Оның құдасы да, құдасының құдасы мен құдасының ағасы да Алыпханға тек байлығы үшін ғана құрақ ұшып, құрмет көрсетеді. Құдалықта Алыпханның сөзді неден бастарын білмей ыңыранып әрең сөйлеп отыруының өзін олар бұрын үлкен лауазымды қызмет атқарғандығынан қалған әдет деп топшылайды. Оның шамадан тыс семірген сыртқы кейпі де, анау-мынау әңгімеге араласа бермейтін (әңгімеге араласа алмауы оның сауатсыздығынан, ешнәрсенің парқын білмес топастығынан екенін олар әрине бірден сезе қоймайды) жасанды салмақтылығы да алғаш көрген адамдарға сондай ой қалдырары шүбәсіз. «Бәрі де кезінде аудандық мекемелер басшысы дәрежесінде қызмет істегендер екен... Тіпті отағасы жаңсақ естімесе ... бәрі бір ауданда, әлде көрші аудандарда қызмет жасағандар болды ма, немене... Әйтеуір бір жақсысы, олар Алыпханға «енді өзіңізді таныстырыңыз» дей алмады. Олай деуге аудандық мекеме басшылығы дәрежесінде ғана қызмет атқарған әлгі ұзынтұра, шикілсары, қара домалақтардың батылдары жетпеді. Жетпегені бұл кезде, соңғы қонақтың қабағы кезінде обкомның екінші хатшысы болған кісідей (біріншісі деп жіберуге де болар еді, шіркін...) шын мәнінде жауар күндей түнеріп отыр еді де, оның осылай отыруын әлгілер «бізді көзіне ілмеуі, менсінбеуі» деп ойлап еңселері түсіп қалған-ды».

Жазушы тоғышарлықты тек қана Алыпханның отбасы арқылы ғана көрсетіп қоймайды, оны бұрын ел басқарған, сол халықтың мұңы мен зарын бір кісідей біледі деген адамдардың ой-өрістері мен көзқарастары арқылы да танытып өтеді. Мұны ғалым А.Ісмақованың М.Мағауин шығармашылығы туралы айта келіп: «Заманға көңілі толмау – шынайы суреткердің әр кездегі дерті екені айқын», – деген пікірімен толықтыра кетуімізге де болады. Балаларының қандай жолмен болса да тапқан дүниесіне тоқмейілісген ақсақалдардың осынау қысқа үзіндіде келтірілген мінез ерекшеліктерінен олардың кім екендерін, ой-өрістерінің қай деңгейде екендігін анық аңғарғандай боламыз.

Шығарманың тілі жазушының бұрынғы шығармаларындағыдай төгіліп тұр деп айта алмас едік. Негізі аталған шығарма Т.Нұрмағамбетовтің сатира жанрына тілінің шорқақтау екенін аңғартады. Дей тұрғанмен де, нарықтық экономикаға өту кезеңіндегі ақиқат шындықты көркем жинақтап бейнелеуде талантты қаламгер өзге қаламдастарына қарағанда біршама жетістікке қол жеткізе алған. Біріншіден, бір қоғамдық формациядан екінші қоғамдық формацияға өту кезеңіндегі аласапыранда ешқандай себепсіз, ғайыптан тайып байып кеткен адамдардың арамызда көптеп кездесетінін жоққа шығара алмаймыз. Осы шығармасында жазушы аталған шындықты тап басып, шынайы суреттеп жеткізе алған.

Екіншіден, жазушы барлық мақсат дүние мен ақшаға ғана негізделген қоғамда адамгершілік пен рухани байлықтың екінші орынға ысырылып қалатынын да барынша сенімді дәлелдейді.

Үшіншіден, ең жексұрын әдет болып табылатын мешкейлік арқылы қоғамдағы жемқорлықты, тойымсыздықты сатира тілімен өлтіре сынайды. Жинақтай айтқанда, Т.Нұрмағамбетов «Мешкей» романында біз өмір сүріп жатқан қоғам шындығын реалистікпен бейнелеп, қазіргі замандастар тұлғасының көбімізге сырттай ғана таныс қырларын суреткерлікпен танытқан.

Орыс ғалымы Ю.Борев «Комедия дамушы өркениеттің жемісі. Күлкі өз болмысында демократиялық болып келеді. Ол иерархияға (бағыныштылыққа) беделділер мен шенділердің алдында тізе бүгуге қарсы. Ол барлық теңсіздік атаулы мен зор-

лық-зомбылыққа, жеке дара билеушілікке кереғар күш ретінде өмір сүреді», – дейді. Сол айтқандай жазушы өз шығармасы арқылы біз өмір сүрген 90-шы жылдардағы зорлық пен зомбылықты, адамдар арасындағы теңсіздікті, ақша үшін белділер мен шенділерге құл болған қуыс кеуделікті, намыссыздықты сынайды.

Мұның бәрі жазушының аталған романында қол жеткізген табыстары.

Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесіндегі портрет пен пейзаж

Портрет пен пейзаж көркем шығармада атқаратын өзіндік қызметі бар элементтер. Ол алғаш адам баласы өз ойын көркемдеп жеткізуге талпынған ерте кездердегі миф-аңыздардан, ауыз әдебиеті үлгілерінен де орнықты орын алған құбылыс екенін жоққа шығара алмаймыз. Бұл саналы адамның сонау ерте дәуірлердің өзінде-ақ оның қиялының дамып, айналаға мән бере қарап, әсер алған нәрселерін көңілге түйіп, оның ерекше сипаттарына назар аударғанын аңғартады.

Күні бүгінге дейін көркем шығармадағы сан алуан суретпен салынған пейзаждық көріністер, әр түрлі сипаттағы портреттер жиынтығы бұл саланың өнер әлемінде атқаратын өзіндік ерекше қызметінің бар екендігін айғақтайды.

Пейзаж тұйықталмаған кеңістікті суреттейтін әдеби шығарма әлемі компоненттерінің бірі (интерьер – жабық жайдың ішіндегі заттарды суреттеу). Бірақ екеуі де адамнан тыс әлем болып саналады. Біз негізінен пейзаж деп табиғаттың көркем шығармада суреттелуін ғана түсініп келдік. Пейзаж деген деген сөздің мағынасы француз тілінен аударғанда ел, жер, мекен деген ұғымды білдіреді. Ал шынтуайтына келсек тас төселген алаңқай да пейзаж, ғарыштық кеңістік те пейзаж болып саналады. Л.М.Щемелова «сыртқы әлемдегі кез келген тұйықталмаған кеңістік пейзаж» деп атауды ұсынады. Өйткені пейзаж тек қана таза немесе жеке дара ғана суреттеле бермейді. Ол кейде интерьермен араласып, кезектесіп келуі де мүмкін. Мысалы, көрнекті сөз зергері

3.Қабдоловтың роман-эссесіндегі мына бір құбылысқа назар аударып көрелік: «Күн батып, ымырт қараңғысы қоюлана бастаса да шам жағылмаған күнгірт бөлме; терезеден түскен сарғыш-қоңыр сәуле де солғын, момын: бір-біріне сүйеніп, бей-берекет тұрған кітап шкафтарын, жалпақ беті ұйқы-тұйқылау мауыты стол үстін, қанатын жаза берген тау бүркітін, стол жанында – бүркіт тұғырының түбінде шынтақ сүйеген үй иесін... тым самарқау, тіпті, біртүрлі жабырқау кескіндейді». Күннің батуы, ымырт қараңғылығының қоюлануы, сарғыш-қоңыр күн сәулесі тұйықталмаған кеңістік, яғни пейзаж болса, үй ішінде терезе, кітап шкафтары, мауытымен жабылған стол т.б. үй-іші заттарын интерьер деп қабылдаймыз. Осының барлығы да тұтас бір жүйеге негізделген жинақы сурет. Оларды бірақ бір-бірінен ажыратып бөлек суреттеу мүмкін емес. Диалектикалық философия күллі әлемнің бір-бірімен жүйелі байланыста болатынын қалай растаса, қаламгер де өз шығармасында өзі суреттеп отырған құбылыстарды солай бейнелеуге міндетті. Бұл логикалық байланысты бұзу шығарманың құнын қасақана төмендетумен бара-бар болар еді. Аталған құбылыс суретінің көз алдымызға шаршаңқы адамның, у-шудан қажып, терең ойға батуды аңсаған шығармашылық тұлғаның ішкі көңіл-күйін танытуды мақсат еткенінен туындағанын байқаймыз.

Жалпы 3.Қабдолов шығармаларындағы пейзаж бен портретке тереңдей назар аударар болсақ, оның өзінің алдындағы қаламгерлердің салған суреттерінен өзгешелеу екенін аңғарамыз. Кейбір сөзбен салған суреттерінің ұстазы М.Әуезов салған табиғат суреттері мен адам кескіндеріне ұқсастау келетінін де жоққа шығара алмаймыз. Оны жазушының өзі былайша баяндайды: «Ойыма Абай романындағы мына бір сурет түсіп, шым жібек пердедей сусып жайылды: «Бейуақ еді. Кеш қараңғылығы қоюланып келеді. Үлкен үйдің бұрыш-бұрышынан түн туып, тұтасып келе жатқан тәрізді». Екі жазушының екі шығармасынан алынған осынау шағын екі пейзажда, екі суретте өзара астасып жатқан бір көңіл-күй, бір мінез бар секілді. Бейнеленіп отырған құбылыс әр түрлі, бірақ бояу ортақ, қолданған сөз әр алуан, бірақ ойларында бір жалғастық, тұтастық бар.

Қалай десек те З.Қабдолов пейзаж бен портрет жасауға шебер қаламгер. Оның сомдаған образдарының портреттері халықтық тілдің байлығын, теңеу мен метафоралардың кез келген қалам иесінің ойына орала қоймайтын даралығымен ерекшеленеді. Тағы да «Менің Әуезовім» роман-эссесіндегі мына бір кескіндеулерге назар аударып көрелік: «Ол Мұхтардың Абайды өз көзімен көруі еді. Алғашқы һәм ақырғы көруі...

Беті шара табақтай дөңгелек, шықшытты, денесі толық, кеудесі шалқақ, иықты, бір өзін маңында отырған бірнеше адамнан қосып жасағандай кесек тұлғалы қара кісі «кеш болды, кетейікші, үйге қайтқым келеді» деп әжесіне қыңқылдап тыныштық бермей тұрған жас балаға еңкейе бере көзін кең ашып, иегінде селеудей шұлғыған сәл селдірлеу бурыл сақалын сипай уыстап:

– Шырағым, жылама! – деп қалды.

Бұл Абай ағаның өзі еді». Бұл ұлы Абайдың бәрімізге бала күнімізден таныс санамызда жатталып қалған бейнесі. Жазушы бұл жерде де ұлы ақынның ұлттық бітім-болмысын барынша көркем және жанды етіп жасауды басты назарда ұстаған. Ұлы ақынның бәріміздің көкірегіміздің терең түкпірінде сақталған, әрқайсысымыздың өзімізге ғана аян дана дидарын мөлдіретіп сұлу сөзбен өрнектеп шыққандай. Сурет бар болмысымен оқырманға жақын, күнде көріп жүріп көз жазып қалған туысымыздың, туған атамыздың сыртқы тұлғасын елестететіндей, кең далада еркін өскен ауыз әдебиетінен таныс дана қарттың мінезімен қоса суреттелгендей әсер қалдырады. Аталған сурет сонысымен көркейтпін өз мазмұнын тереңдете түскендей. З.Қабдолов жасаған портреттер мен пейзаждық суреттемелерді салыстыра қарағанымызда олардың әрқашан да өзгеріп, құбылып, бірін-бірі қайталамай әрдайым жаңа сипатта, соны салыстырылымдар арқылы жасалатынын байқаймыз.

Мысалы, Мұхтар Әуезовтің сыртқы тұлғасына, бет бейнесіне қатысты Зейнолла Қабдолов портретін Әуезов портретінің үлгісі ретінде қарастыруға болатындай. «... Көрген жерден көзді арбап, көңілді қоса баурап әкететін ғажайып сурет – тағы да айттайын, – Әуезовтің өлшеусіз кең, керіле жарқыраған әжімсіз жазық маңдайы мен жалтыр төбеден тайғанай сусып барып самайға

ұйлығып қалған – оң шекеде бір уыс, сол шекеде бір уыс – шөкім-шөкім көкала бұлт тәрізді көк мамық шашы.

Соқрат маңдай деген маңдай болады деуші еді, сол осы екен ғой деп сүйсіндім ішімнен, кеудемдегі күллі діріліммен түйсініп...

Не деген аппақ ақ айдын, сызатсыз тап-таза, қылаусыз да шылаусыз жап-жазық маңдай! Білімі кемел, ақылы кенен кемеңгерге ғана біткен маңдай!... Бұл заманда көп кездесе бермейтін, мұбада кездесе қалса да баяғыда ұмыт болған, бүгінде мүлдем «модадан шығып» бара жатқан, тек байырғы Көне дүние ойшылдарына ғана тән дана, даңғайыр маңдай!..

Ал шаш ше, шаш?

Төбеде шаш жоқ. Шаш шекеден әрі самайға, желкеге қарай ұйтқып, түтеленіп, түбіттеніп тұр. Тегі көп түсіп сұйылыққырап, селдіреңкіреп қалған шаш, бірақ осы қалғанының өзі жел қозғағандай қопсып, көбейіп көрінеді. (Көзім үйрене келе кейін білдім: Мұхаң аудиторияға кірер жерде қалтасынан тарақ алып, самай шашын төмен қарай емес, ылғи жоғары – шекеге қарай қарсы тарайды екен)». Автор М.Әуезовтің сыртқы тұлғасын барынша терең, оның ғұламаларға тән ішкі жан дүниесімен астастыра, барынша жандандыра бейнелеген. Өзі әдебиет теориясына қатысты зерттеулерінде «адамның сыртқы әр бедері ішкі көңіл күйінің «сым пернесі» секілді, басып қалсаңыз жырлай жөнеледі» деп пайымдағандай, оның сөзбен салған ғажайып палатносы да ұлы суреткерді көз алдымызға тұтастай бүтін бітіммен әкеліп елестетеді.

Жалпы роман-эсседегі күллі пейзаж бен портрет әр образдың іштейгі психологиялық болмысымен шебер қиолақан. Пейзаж жазушының сомдап отырған кейіпкерінің дәл сол тұстағы көңіл-күйіне сәйкес алынса, портрет те оның әр образының әрекет-қимылымен, дәл сол кездегі психологиялық өзгерістерімен қатар суреттеліп, шығарма мазмұнының тереңдей түсуіне елеулі әсер етіп тұрғанын байқаймыз. Бұл суреткердің өзіне тән шеберлігі, оның айналадағы құбылысты эстетикалық талғаммен саралап, соған сай сөздерді өз ырқына барынша шеберлікпен талғап алып қолданғанын аңғартады.

Жайсаңбек Молдағалиевтың «Таза бұлақ» романындағы Ыбырай Алтынсарин образы

Қазақ прозасында ұстаздар бейнесінің сомдалуы жиырма-сыншы ғасырдан басталады. Әсіресе елуінші жылдардан кейінгі кезеңде ұстаздар туралы тек қана шағын әңгімелер мен повестер ғана емес, романдар да дүниеге келе бастады. Бұл ХІХ ғасырда ұлы ұстаз Ыбырай Алтынсарин негізін қалап кеткен педагогикалық қызметтің ел арасында негізгі мамандықтардың біріне айналуына және мұғалімдік қызметтің халық арасында үлкен беделге ие болуына байланысты деп ойлаймыз. Ұстаз тәрбиесін көрген қазақтың оқыған азаматтары биік белестерді бағындырғанда ең алғаш естеріне ұстаздарын алатын болды. Оны ертеректе Ыбырай Алтынсариннен сауатын ашып, кейін мұғалім болып, талай қазақтың көзін ашқан, білім нәріне сусындатқан, тәрбие берген Б.Өтетілеуов туралы атақты жазушы Ғ.Мүсіреповтің естелігінен де айқын көре аламыз. Класқа кірген шәкірттерін Бекет ұстаз бірінші қолдарын жуғызып, таза қолмен, адал жүрекпен оқуға машықтандырған көрінеді. Ол жай ғана еріккеннің ісі емес екен, көреген ұстаз ол тәрбиенің бала көңілінде мәңгілік қалып қоятынын сезген. Талай қиын қыстау кездерде, халықтың басына қара түнек заман орнағанда сол Бекет ұстаздан тәлім алған Ғабит өз басын қатерге тігіп, Отан, халқы алдындағы азаматтығын танытқан. Сталинге қазақ аштан қырылып жатыр деп хат жазған, «Бейімбет жау болса, мен де жаумын» деп өзін тәрбиелеген, ары таза, талантты ағасына ара түскен.

Ж.Молдағалиевтың «Таза бұлақ» романы – халқымыздың сүйікті перзенті, ұлы ағартушы-демократ Ы.Алтынсариннің өмір жолына арналған еңбек. Шығармада ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүріп, халқына білім шырағын жаққан, «Дүниенің кілті – орыстың ғылымы мен білімінде» демекші, «өнер-білім бар жұрттардың» жолын бетке алып, қазақтың ұрпағын білімді, көзі ашық адам етіп тәрбиелеуді мақсат еткен ұстаз адамның азаматтық болмысы суреттелген. Ұлт ұстазы Ыбырай Алтынсариннің басынан өткен қат-қабат оқиғалар, оның өмір сүрген ортасы, өсу жолы бейнеленген.

XIX ғасырда жаңа сипатты Ыбырай мектебінің ашылуына жан-жақтан тосқауыл қойылды. Ата-аналар «Мектеп бізге не береді?» десе, нәпақасынан қағылған молдалар «Ыбырай орыстың оқуын таратып, ұрпақты шоқындырып жатыр» деген сөз таратты, жақтастарынан гөрі сенімсіздікпен қараушылар, күндеушілер әлдеқайда көп еді. Үміт артқан өз елі ұстаз бастамасын қолдамағанымен қоймай, орыстың шен-шекпенділерінің бірі Павел Иванович сынды адамдар Ыбырайдың тым еркін ойдың адамы екенін алға тартып, «Ыбырай ісі» атты арнайы папка ашып, соңына түседі. Алайда, Ыбырай алған бағытынан таймады. Бұл жайт романда былай бейнеленеді: «Ұлы елдің тілін игеру сол ұлы елдің ұл-қыздарымен тең өсуге, іргелі ел, мәдениетті ел болуға жол ашады деп Ыбырай осы өлкенің үлкен-кішісіне түсінікті етіп айтқанымен, жалаң көз дін өкілдері естіп тұрып естімеген болып келеді. Ел мен елдің іргесі біріккеннен емес, сөгілгеннен көп жемтік іздейтіндері үшін орыс баласының қазақ шәкірттерімен қатар отыруының өзі қауіпті секілді».

Прогресшіл ұстаздың бастамаларына қолдау көрсеткендер орыс оқымыстылары В.В.Катаринский, Н.И.Ильминский сынды ғалымдар болды. Олардың да қазір кейінгі кездегі құжаттардан белгілі болғандай қазақ халқы үшін немесе Ыбырай үшін емес, өздерінің түпкі мақсаттары үшін қолдаған.

«Таза бұлақ» романында «бұлақтың көзін ашуға» талпынған, қазақты надандықтың құрсау қамытынан азат ету жолында тайсалмай күрескен, прогресшіл ұстаз образы сомдалған. Сонымен бірге, романда ұстаз Ыбырайдың бозбала шағы, адал жар, қамқор әке Ыбырай бейнесі жасалған.

Қанша қарсылық көрсе де, мұқалмайтын ұстаз арманы асқақ, мұраты биік. Оны жазушы мынадай монолог арқылы сәтті көрсете білген: «Қазір шәкірт саны он алты. Екі кластық мектебін барон Крафтың мектебінен кем қылғысы келмейді. Қолынан келсе, жоғары бастауыш кластардай алты жылға созғысы бар. Одан әрі шәкірттері, мәселен, Қазан қаласындағы мұғалімдер әзірлейтін семинарияға түсіп кетуге жарар еді».

Ғұмырын ұрпақ санасын оятып, білім нәрін себуге арнаған Ыбырай әр ісімен өнеге бола білген. Өзі ашқан мектептеріне

оқулықтарды да өзі жазып, қазақтың таным-түсінігіне бейімдеді. Оны қаламгер реалистікпен суреттейді. Қаламгердің қырағылық сипаты, қиял қанатын түйсіну, сезіну қасиеттерімен қатар парасат деңгейі осы шығармашылық табиғатынан танылады. «...әрбір өнер иесінің творчестволық бітімін оның адамдық, азаматтық, келбетінен ажырата қарау мүмкін емес» – деген профессор З.Қабдоловтың пікірін негізге ала отырып, жазушының осы оймен бір арнада тоғысатынына шек келтіре алмаймыз.

Ж.Молдағалиевтың романында Исфахан хазірет сынды дүмше молдалардың қарсылығы, қазақ жұртшылығының баламыз шоқынып кетеді деп қорқуы Ыбырайдың жас ұрпақтың санасын оятып, көзін ашсам деген мақсатының алдында кесе-көлденең тұрады. Бұл ойымызға шығармадағы Қарауыл Хазірет пен Ыбырай арасындағы диалог дәйек бола алады:

«Қарауыл көзін жұмып, тасбиғына жармасты.

– Біздің оқуымыз ше, діни оқуымыз ше?

– Хазірет! Қазақта діни оқу жоқ. Болса, оны ешкім түсінген емес. Ислам дінін қабылдағалы өткен мың жыл қазақ халқына мың тиын пайда бермеді. Мың жыл ішінде ең болмаса арабша хат жазып, дүние фәниді танып, оқыған дұғасын түсінген қайсыңыз барсыз?». Бұл шағын диалогтан елін, сол елдегі жастардың көзін ашсам, білім нәрімен сусындатсам, олар да өзгелер сияқты терең ойлап, алдын болжай алатын азаматтар болса деген халық жанашырының шынайы ойы мен өз нәпәхамнан айырып қалмасам, халық надан болмақ түгілі көр соқыр болса да бәрібір деген екі ойдың қайшылығын көреміз.

Ыбырай – еңбегін өз елі елемесе де, «ел бүгіншіл, менікі ертең үшін» деп «жарты жаңқасы қалғанша» халқына адал қызмет еткен ұстаз. Бұл ойды болыс Яков Петрович пен Ыбырайдың диалогынан көре аламыз:

«– Айтпақшы бекініс сыртына салмақ болған мектеп жобасын көрдім. Бір ғана өгініш, соның бір мүйісін мешіт етсе қайтер еді... Хазірет күнкілінен де мүлдем тиыш болар едік... Түһ, айнала бір аранды дүние... Біреуінің аузына түсіп кетпесек болды.

– Оның жалғыз-ақ жолы бар.

– Иә, айтсаңызшы қандай жол?

– Орыс офицерінің адалдығы, Яков Петрович. Сіз де, біз де халық адамдары екенімізді ұмытқан күні орға түсіп омақасамыз. Халық сенімімен ойнауға болмайды».

Ыбырай – бітім соты, бекініс іс қағаздарын жүргізуші, орыс-қазақ мектебінің ұстазы, тілмәш, уездік сот, хорунжий. Бір ба-сына жүктелген қызметтерді де Ыбырай қалтқысыз адалдықпен атқарды. Өзге елдермен терезе теңестіру үшін, қазақ болып қалу үшін ендігі жерде отар-отар мал емес, білім жинау керектігін зерделеген ұстаз «халықтың өз байлығын өзіне үлгертіп ұсыну нағыз азаматтық борыш» деп санайды. Қазақ армандамаған биікті Ыбырай қолына шырақ алып жүріп кейінгі ұрпаққа білім жолын көрсету арқылы бағындырғысы келеді. Надандықпен тырнап ашқан көзі қараңғылықтан бас көтере алмаған күйі қара жерге енбесе екен деген тілектен туған мақсат-мүдделер қазақ-орыс мектептерінің ашылуына негіз болған еді. Ыбырай Ұстаз шеншекпен дәметкен емес, ол бар қызметінің жемісін ертеңгі ұрпақ көрсе екен, солардың қарғысына қалмай, алғысына бөленсем екен деген адал ниеттің адамы.

Орыс оқымыстысы Ильминскийдің Дмитрий Андреевичке жазған хатында Ыбырайдың адами болмысы, білім-білігі, мінез қырлары орыс адамының көзімен суреттеледі. Бұл жазушыға Ы.Алтынсариннің образын толық көрсету үшін қажет болған материал деп ойлаймыз. Сондықтан да ұзақтау болса да аталған сипаттаманы толықтай келтіре кетуді жөн санадық.

«Мен оны 1859 жылы жолықтырдым. Ол аса зейінді, білімге құштар адам болып шықты. Мен жәрдемді аямадым. Одан қазақ тілін үйреніп алдым. Ол – ғажап әсердің, арманның адамы, үкімет заңын жақсы түсінетін кісі. Бекініс бастығы, полковник Янушев оны уездік сотқа сайлатып отыр.

Ол ағартушылық ісін өте сүйіп атқарады. Өз халқының тарихында тұңғыш «Қазақ хрестоматиясын» әзірлеп жүр. Этнографиялық очерктері баспа бетін көрді. Қазір ол Императорлық география қоғамының Орынбор бөлімшесінің мүшесі. Өз бетімен өте көп оқыған адам. В.В.Григорьев пен менің кітапханамды оқып тауысты деуіме болады. Ал біздер академиялық білім алған адамдардың қатарына жатамыз.

Алтынсарин – істің адамы. Шебер ұйымдастырушы. Ол еш уақытта қарап отыруды білмейді. Малшы-жалшы ұстаған емес, өзінің малына өзі баскөз (Оның үш жүздің үстінде асыл тұқымды жылқылары бар).

Мемлекет қаражатынан бір тиын бас пайдасына жұмсамайды. Ол сонау алыстағы бекіністе кітапхана ашпақ. Алтынсариннің басы толған идея. Кісіге ескі танысындай жылдам үйір болып кетеді.

Ең басты кемшілігі: сұрақты көп береді. Тіпті орысша бір сөзді түсінбей қалса, соны ұққанша соңыңнан қалмайды. Сондықтан алғашында қазымыр адам сияқты болып көрінеді. Біздер, достары, оған үйрендік.

Той-думанда нағыз европалықтардан кем емес. Өзін өте әдепті ұстайды. Биді жақсы көреді. Музыканы сүйіп тыңдайды. Шылым тартпайды, насыбай атпайды. Ішімдікке аса сақтықпен қарайды. Доңыз етін жемейді.

Ислам дінін өте жақсы біледі. Сол туралы әзірлеп жүрген оқулығы да бар. Басқа діндерді де біледі. Оны қаншалықты игергенін, көп жыл көріспегендіктен (он алты жыл) мен қазір білмеймін.

Бойы орта бойлыдан жоғары, орысша киінеді. Әскери чині зауряд хорунжий. Ол – орыс армиясының жақсы офицері, өз халқы үшін пайдалы адам және біздің ісімізге көп көмек бере алатын кісі».

Бұл хаттан жан-жақты дамыған, арман-мақсаты айқын нағыз ұстаз бейнесін танимыз. Бірақ неге екені белгісіз жазушы Ы.Алтынсариннің іштейгі толғанысын жиі суреттегенімен, оның портретін беруге сараң. Баяндау жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылатын айтылмыш компоненттің шығарма мәтініндегі көркемдік қызметі туралы: «Кейіпкердің мінез-құлқын, характерін неғұрлым толық ашып көрсету үшін оның портретін мүсіндеудің үлкен мәні бар», – дейді З.Ахметов. Ал кейіпкерге психологиялық мінездеме берудің амал-тәсілі ретінде де портреттің ролін кемітуге болмайды. Ұстаздар туралы қай шығарманы алмайық, ондағы ең басты нәрсе ұстаздың бейнесі, оның мінезі мен портреттік тұлғасы басқа шығармалардағы образдардан ерекше-

леу болып келеді. Ұстаз жеке басының ғана емес, халықтың болашағын ойлайтын, әр баланың болашағынан үлкен үміт күтетін, сол үмітінің ақталуы үшін аянбай қызмет ететін жан. Сондықтан да ұстаздар туралы шығарма жазу үшін оны жазатын адамның өз тақырыбын жетік білуі, ұстаз болмысын жете тануы шарт. Ал ондай қасиет екі жазушының бірінің қолынан келе беретін оңай шаруа емес. Жазушы Ж.Молдағалиев Ы.Алтынсарин образын сомдауда сондай қасиетті ашудың жолын дұрыс пайымдап, ұстаз мінезінің басқалар таба қоймайтын кілтін тапқан деуімізге болады.

Шығармадағы Ыбырайдың түсінігінде білім бағасы жоқ құндылық. Білімді халық бәрін де өзгертуге, жақсылыққа қол жеткізуге қабілетті болмақ.

«Егер Европа цивилизациясын бойына сіңірген орыс елі өзі жаңа дәстүр бастап кетсе, менің елім де түбегейлі сол биікке көтерілер деп кәміл сенемін. Ғасырлар бойы, талай тарихи тар кезеңнен өткен халқымыздың шашпай-төкпей әкелген мәдени мұрасы бар. Тілі, музыкасы, ауыз әдебиетін ғана Сіз бен біз білеміз. Ал осы дала құшағында жатқан қалалар, ескі заман белгілерін біле бермейміз. Оның күні туар, ашылар, сәті келер. Сол заманға біз жетпегенімізбен, шәкірттеріміздің шәкірттері жетеді деп сенем», – деп өзі оқытқан шәкірттеріне үлкен үміт артады. Бұл алысты болжаған, шәкірттеріне үміт артқан және оған өзі де сенген адамның іштейгі тебіренісі. Ұстаздың іштейгі психологиялық толғанысын қаламгер аталған сөзді өз кейіпкерінің аузына салу арқылы ұтымды жол тапқан. Осы орайда алаш арысы М.Жұмабаевтың бір сөзі ойымызға еріксіз оралады: «Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектебінің қандай негізде құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді таза, берік һәм өз жанымызға (қазақ жанына) үйлесетін негізде құра білсек, келешегіміз үшін тайынбай-ақ серттесуге болады».

Шығармада Ыбырайдың образын жан-жақты аша түсу үшін жазушы тарихи деректер мен орыс зиялыларымен жазысқан хаттарын молынан пайдаланған. Кей ретте оны шектен тыс артық кіргізіп жібергені де байқалады. Әрине егер деректі проза болса бір жөн, ал таза көркем шығармада бұл оның көркемдігіне де біршама әсер еткен деп ойлаймыз.

Романдағы ұлы ұстаз Ыбырай бейнесін сомдауда жазушы Ж.Молдағалиев көп ізденген, талай тарихи материалдарды қопарыстырғаны байқалады. Әрине ұлы тұлға туралы жазу, оның тек ұстаздық қана емес, жалпы адами болмысын, оның сол тұстағы қазақ қоғамындағы орнын, орыс зиялыларымен арасындағы байланыстарын ашып көрсетуде автор өзі мақсат етіп қойған барлық міндеттерін орындаған деп айта алмаймыз. Шығармада орыс отаршылдығын прогрессивті етіп көрсету, қазақтар ұстанған ислам дінін шектен асқан жексұрын кейіпте суреттеу әрекеттері автордың ұлтшылдықтан барынша қашқалақтаймын деп ұрынған кемшіліктері деп атап көрсетуге болады. Осы тұрғыдан келгенде Б.Алтынсарин образы да солғындап, кейде орыс ағартушыларының тасасында қалып қоятын кездері кездеседі.

Жақсылық Сәмитұлының повестеріндегі лиризм

Еліміз тәуелсіздік алған ширек ғасырға жуық уақыт ішінде қазақ әдебиеті шет елден келген қандас қаламдастар шығармашылығы арқылы да байып, көркейе түскенін байқаймыз. Әсіресе қытайдан келген қазақтар ішінде сол жақта жүріп-ақ көркемдік сипаты жоғары шығармалар тудырған белгілі авторлардың болғаны белгілі. Олардың көтерген тақырыптары да әр алуан. Соның ішінде тарихи тақырыпқа жазылған шығармалардан күллі қазаққа ортақ талай танымдық дүниелерді кездестіріп, бұрын белгісіз болып келген тарихи оқиғалардың ақ-қарасын ажыратуға кәдімгідей септігі тигенін қалайша жоққа шығарамыз. Ал Қытай жерінде өткен соңғы жарты ғасырға жуық уақыттағы бізге беймәлім саясаттың ащысы мен тұщысын татқан қандастарымыздың басынан өткен қиын да қилы оқиғаларды, тар жол тайғақ кешуде көрген қорлықтары мен зорлықтарын бей-жай отырып оқи салу мүмкін емес. Қалай десек те, адам әрқашан да адам болып қалмақ. Оны қанша жерден қинағанымен оның сезіміне, ойына, ақыл-парасатына билік жүргізіп, өктемдік ету мүмкін емес сықылды. Жақсылық Сәмитұлының повестерін оқи отырып біз де сондай ойға келіп тірелдік. Бұрын көптеген қытайдан келген

жазушылардың шығармаларымен таныса жүріп, олардың жазған дүниелерінің біздің елдегі шығармаларға қарағанда босандау, оқиғаны тәптіштеп баяндауға көп ден қойып, көркемдік жағынан әсіздеу болып келетінін де байқап қалатынбыз. Баяндау тілдерінде де көбінесе біз біле бермейтін кірме сөздер мен тіркестер, кейде тіпті ауызекі тіл материалдарын жиі пайдаланатынын да аңғарып қалатынбыз. Шынына келгенде таза көркем шығармаға тән өлшемдер мен әдіс-тәсілдерді әлі де болса жетік меңгере қоймаған-ау деген түсінік пен өкініштен де ада емес едік. Ал Жақсылық Сәмитұлының шығармашылық мұрасымен таныса келе ол ойымыздың мүлдем қате екеніне көз жеткізгендей болдық. Жәкең расында да қаламы қарымды, сөзі орнықты қалыптасқан шебер жазушы екен. Жазушы шығармаларын бей-жай оқып шыға салам деу мүмкін емес. Оның қай шығармасын оқып бастасаңыз да аяқтамай орта жолдан тастап кете алмайсыз. Ж.Сәмитұлының шығармаларының тартымды тақырыбы кімді де болса баурап алып, шымыр да ширақ дамып отыратын сюжеті әрдайым еліктіріп, жұп-жұмыр композициясы оқиғаның бүтіндігін сақтап, біртұтас ой желісінен ауытқымай, бір деммен оқылатынын да өзіндік ерекшелігі деп қарауымыз керек. Жақсылықтың прозасына психологиялық көңіл-күйді барша болмысымен танытатын лирикалық сипат тән. Ол мүмкін жазушының өз шығармашылығын ақындық өнермен қатар алып жүруінен де болса керек. Оның «Қаданның ғашығы», «Гүлсара», «Саған бақыт тілеймін», «Атамекен» деген повестері қазақ әдебиетіндегі лирикалық прозаның озық үлгісіне жатады. «Лирикалық проза деген – лиро-эпикалық жанрдың стилистикалық бір түрі, ондағы негізгі мазмұн мен композицияның орталығы ретінде кейіпкердің жан дүниесі мен санасындағы күйзеліс, қаһарманның өмірді жақын сезінуі қызмет етеді». Лирикалық прозаның стилистикалық белгілер жиынтығы оның поэтикасында эпос пен лирикаға ортақ қасиеттер ретінде өмір сүруге және қоса қабат әрекет етуге себепші болады «Қаданның ғашығы» деген повестке тағдыр талқысына түсіп, сол тұстағы Қытайдағы саяси қателіктің құрбаны болған, бас еркінен айырылған азаматтың басынан өткізген оқиғалар арқау болған. Онда да оның адам ретіндегі сезімі, мінезі, өзі ұнатқан әйелді

жақсы көруі, екеуінің арасындағы көбімізге байқала бермейтін нәзік сезім шырғалаңы барынша көркем суреттелген. Жазушы айдауда жүрген адамның күнделікті өмірін емес, оның ғашықтық сезімін өз шығармасына арқау ету арқылы адамның бойындағы мәңгі өлмес махаббат сізімінің өміршеңдігін, оның адам қанша қиналса да жоғалмайтын, өшпейтін қасиет екенін ерекше сыршылдықпен баян етеді. Жақсылықтың шығармаларында батыс еуропалық классиктердің сюжет құрау, оқиғаны өрбіту әдістері жиі көрініс беріп қалады. Мысалы, өз махаббаты үшін өзін құрбандыққа шалуға дайын, неден де болса тайсалмайтын батыл да жігерлі әйелдердің образдарын сомдауы, шығарма сюжетіндегі тартыстың бірден бірге сатылап, шиеленісіп отыратын тәсілдері Ги.Де.Мопассанның шығармашылығына ұқсас сияқты көрінсе, оқиғаның аяқ астынан шиеленісті басталуы, күтпеген жерден шешім табуы сияқты мәселелер Проспер Мерименің стилін еске салады.

«Қаданның ғашығы» повесінде шөл далада велосипедпен келе жатқан жолаушы үш-төрт жасар бала тауып алады. Неғылған бала, ол мынау айдала-құладүзде неғып жүр деген сұрақтар повестің экспозициясында-ақ оқырманды баурап алады. Шығарма сюжетінің тартымдылығынан болу керек оқырман «неге», «қашан», «қалай» деген сұрауларды автордан талап етуді де естен шығарып алады. Ал баяндау тәсіліне қарап оның Бейімбет Майлин мен Ғабит Мүсіреповке, кейде Бердібек Соқпақбаевқа ұқсас жақтарының көп екенін байқадық. Бұл автордың қаламгерлік өнерінің қалыптасу барысында көп ізденгендігін, тек қана қазақ әдебиеті ғана емес, әлем әдебиетімен жақсы таныс болғанын айғақтайды.

Жақсылық Сәмитұлы шынайы суреткер, ерекше талант иесі. «Суреткер болу үшін адамға тума қабілет, табиғи дарын қажет екенін...», – мойындайтын болсақ, Жәкеңнің де жазушылығы туымысынан қанында бар қасиет екенін жоққа шығара алмаймыз.

Лирикалық проза лирикадан баяндаудың субъективтілігін мұраға алған, әлемнің санадағы бейнесін басқаша ұғу, сыртқы ақиқат шындық туралы ойды сол сананың элементі ретінде пайымдау. Прозаны лирикаландырудың бірінші белгісі ретінде баян-

даудың моноорталықтандырылуын және монологтануын жатқызуға болады. Яғни, жазушы өзінің шығармада айтқысы келген негізгі идеясын, пікірін сол өзі сомдап отырған бас кейіпкердің сөзі, ісі мен әрекеті арқылы жеткізуге ерекше мән береді. «Қаданның ғашығындағы» бас кейіпкер – Қадан. Бірақ ол өмір ағымынан шыға алмайтын, басы байлаулы, тәуекелі жоқ жан. Ал жазушы өзі көрген, өзі басынан кешірген тарихи оқиғаларға қарсылығын Айнисаның атынан жеткізеді. Әйел замана ағымына қарсылық көрсетіп ашық күреске шықпайды, бірақ өз махаббатын қорғау үшін, өзінің адамдық қасиетін сақтау үшін ол көп адамдар бара бермейтін әрекеттерге барады. Айниса тек қана мемлекет жүргізіп отырған саясатқа, сол режимнің талаптарына ғана қарсылық жасап жүрген жоқ, ол әйел ретінде, соның ішінде мұсылман әйелі ретінде өз ар-ұяты мен арының алдында да өз махаббаты үшін күресуге дайын адам екенін дәлелдеп бере алған жан. Бірақ біз оның оқыс қылығын немесе іштейгі өзгеше бір толқуын ашық көре алмаймыз. Кейіпкерлердің көптеген сипаттары олардың бір-біріне айтқан сырлары, монологтары арқылы белгілі болады. Шығарманың лирикалық сипаты да осында болса керек. Лирикалық прозаның мәндік және құрылымдық өзегі ретінде әлемнен тыс қалған немесе өз тәуелсіздігін толық сезінетін әдеби қаһарман, яки автордың көзқарасымен бірігіп кеткен немесе оны толық қолдайтын кейіпкер көрініс беруі тиіс.

Эпикалық шығарманы – оқиғалар желісі арқылы мінез сомдау, оны дамытуды негізге ала отырып баяндау деп түсінуге де болады. Повестегі оқиғалардың жүйесі оның сюжетін құрайды. Оқиға сюжеті ылғи да бірінші жақтан баяндалады. Сонымен қатар автор суреттеліп отырған оқиғаларға бақылаушы, әңгімелеуші ретінде қатысып отырады. Лирикалық прозада күйзеліс, әсерлену жоғары көңіл-күй жағдайында көрініс береді. Қаданның ғашықтығы да дәл осы шектен асқан күйзелушілік, іштейгі терең толғаныс, жоғары эмоция арқылы сәтті бейнеленген. Қадан алғаш көргеннен-ақ Айниса мен екеуінің арасын жалғап тұрған белгісіз бір күштің бар екенін сезеді. Кейіпкердің жан-дүниесіндегі өзгерісті жазушы былайша суреттейді: «Енді бір кезекте оқыстан Айниса екеуіміздің көзіміз түйілісе қалып еді, ол ұзын

кірпіктерін жыпылықтата шапшаң-шапшаң қағып жіберіп, теріс қарап кетті».

Жалпы Ж.Сәмитұлы адамның ішкі көңіл-күйі мен портретін суреттеуге шебер жазушы. Оның адам мінезінің ең бір терең иірімдерін берудегі тапқырлығына, сөзді ойнатып кез келген құбылысты еркін бейнелей алатынына мына бір үзінді толық мысал бола алады: «Мен не дерімді білмей қысылып қалдым. Демімнің жиілеп, жүрегімнің дүрсілдеп, тулап тұрғанын енді сездім де есімді жиып ақылға келдім. Кешірілмес күнә, ұятты бір іс істеп алғандай қынжылып, өкіне бастадым. Кіршіксіз де риясыз таза тілекпен қарындастық ілтипатпен ағалап бәйек болып, майысып отырған ақ көңіл бір жанға арам ниет, арсыз нәпсінің шетін сездіріп алғаныма қиналдым. Аспандағы ақ періштенің кір шалмаған аппақ бір қасиетті жайнамазын қап-қара қолмен ұстап алып, былғап тастағандай, сол ұятты саусақ табын жаңа ғана көріп, қалай тазартарды білмей тұрғандай бір қиын хал кештім».

Қаһарманның жан дүниесіндегі толқыныстарды, психологиялық өзгерістерді автор барынша жеріне жеткізе ашып көрсетуге тырысады. «Жазушылар адам тебіреністері мен көңіл-күйін дәл, әсерлі жеткізу мақсатында физиологиялық суреттеулерге жиі қалам тартады. ...Мұндай көркемдік тәсілді психофизиологиялық параллелизм деп атаған жөн», – дейді орыстың белгілі зерттеушісі В.Компанеец.

Жазушының «періштенің аппақ қасиетті жайнамазын қап-қара қолмен ұстап алып, былғап тастағандай» деген бейнелі тіркесі бұрын қазақ қаламгерлері көп қолданбаған тың тенеу, сұлу сурет. Негізі Ж.Сәмитұлы тілге бай және сол мол сөздік қорын орнымен қисынды пайдалана білетін талғампаз суреткер.

Замана илеуіне түскен екі бақытсыз жанның арасындағы сүйіспеншілік ақыры армандарына жете алмай баянсыз аяқталады. Уағдаласқан қалыңдығы бола тұрып, балалы әйелмен бас қосқанын әкесі қаламайды, рұқсатын да бермейді. Қазақтың қай шалы болмасын баласының басына осындай таңдау түскенде дәл сондай шешім қабылдайтынын іштей сезіп те отырасың. Өмірдің көп жағдайда көңіл ауанымен қабыса бермейтіні де рас. «Жол бойы әкемнің бетіне қарамастан, қапалы көңіл күйімді де жасы-

рмай, тілсіз, мылқау күйде соңынан ердім де отырдым, әкем де қабағы кірбің тартып, түнерген бойы ләм демей жүре берді. Ұзақ жолдың ортан белінен ауған бір тұста ғана сәл кідіріп менімен қатарласа беріп:

– Жақсы-ақ адам екен, дұспаны кемітсін, – деді күбірлеп», – деп аяқтайды.

Автор әке аузына салған осы бір ауыз сөзбен Айнисаның ақылына көркі сай аяулы жан екенін нақтылай түседі.

Жақсылық Сәмитұлының келесі повесі «Гүлсара» деп аталады. Бұл да махаббат тақырыбына жазылған қызықты шығарма. Повестің фабуласы ауруханада танысқан екі жас Мақсат пен Гүлсара бір-бірімен сыйласа, сырласа келе арты үлкен махаббатқа ұласады. Гүлсараның күйеуі бар, бірақ отбасылық өмірлері баянсыз. Ал Мақсаттың айттырып қойған қызы бар, бірақ Гүлсара үшін онымен арасы суи бастайды. Ақыры Гүлсара өмірде көрген қиыншылыққа шыдай алмай, жүрек талмасы науқасына шалдығып өмірден өтеді.

Жазушының бұл повесі махаббат тақырыбына арналған шығармаларының шыңы деуімізге болады. Тілі жатық та көркем, сюжеті шымыр, композициясы селкеусіз жұмыр. Ж.Сәмитұлының қай шығармасын оқысаңыз да ол адам портреттері мен табиғат суреттерін әр қилы әдіс-тәсілдер арқылы тамылжыта суреттейді. Қаламгер повестеріндегі пейзаждық суреттеулер ерекше идеялық-эстетикалық маңызға ие. Туған өлке табиғатын жазушы өте нәзік те сүйіспеншілік көңілмен сипаттайды. Шығармаларындағы барлық пейзаждық көріністер сол кезеңдегі өмір ағымына сай, адамдар бейнесімен өзектес бейнеленген. Ол табиғат суреттері өзінің әсем де әдемі бояуларымен шығарма қаһармандарының рухани әлемін ашып көрсетуге көмектеседі. Онда адамдардың келешекке деген сенімдері, жамандық пен жақсылық арасындағы күрес, кіршіксіз таза армандары мен терең ойлары сол табиғат аясында, сол табиғаттың құдіретті күшімен қатар өмір сүріп жатқандай әсер қалдырады. Повестеріндегі әйелдердің портреттерінің өзі оларды қоршаған табиғат көркімен сәйкестікте бейнеленетін сықылды.

Повестегі Гүлсараның портретін жазушы екінші бір адаммен салыстыра отырып былайша сипаттайды: «Бір жерден көрген

адамым секілденеді. Қашан, қай жерде көрдім екен? Жоқ, есімде жоқ. Біреуге ұқсатып отырмын ба әлде? Көзі кімге ұқсайды осының? Қалыңдығым – Жәмиланың көзі секілді ме, қалай? Үлкендігі ұқсастау, бірақ мынаның көзі дөңгелектеу. Оның үстіне мына келіншектің көзінің алдында жіп-жіңішке бір сызық тектес болымсыз көлеңке бар, онысы мұның көзін тіпті әдемі ғып көрсете түскендей. Жанарына да сиқырлы бір мұң нышаны жасырынған, құпия бір тәтті сырды бүгіп тұрғандай. Сондығынан ба көзқарасы тым биязы, сүйкімді екен», – деп өзі сомдап отырған образының портретін жай ғана сипаттап қоймай, оның көзіндегі мұң мен сыр арқылы оның ішкі жан дүниесіне де үңіледі, жаңа көріп отырған кейіпкерінің өткен өмірінен де бір жұмбақ сырдың ұшқынын тапқандай әсерге бөлейді. Кейде автор кейіпкердің бітім болмысын, өмір тарихын тереңірек таныту үшін қосалқы образдар арасындағы диалогты да ұтымды пайдаланады. Сынған аяғын гипске орап берген соң, ол ауылдас әйел Айшаның бөлмесіне барады.

Келесі мінездеме екінші бір кейіпкер Айшаның аузымен айтылады. «-Шіркін жақсы-ақ бала, мінезін айтсаңшы өзінің, жер жылжыса жылжымайды. Сондай біртоға. Мен, міне, төсектен түсе алмайтын болғаным екі жұмадан асты. Сүйенішім осы. Өз қызым секілді. «Жақсының жаттығы жоқ» деген осы екен. Амал қанша денсаулығы әлсіз, ара-тұра жатып қала береді. Оның үстіне теңін тауып қосыла алмаған сияқты байғұс бала, – деп қалды да, сөз аяғын шорт тоқтатты», – деген үзіндіден талай сырдың беті ашылады. Бұл бір жағынан Мақсаттың да Гүлсараға деген ойын бекіте түседі. Көңіліндегі ұшқынға май құйғандай әсер етеді. Бұл қаламгердің шығарма сюжетіндегі шиеленісті шарықтату үшін, логикалық байланысты бекіте түсу үшін пайдаланған ұтымды деталі.

Ж.Сәмитұлының прозасын парақтай отырып оның әр алуан тақырыптарға қалам тартқанының куәсі боламыз. Бірақ солардың ішінде өзге тақырыптардан оқшау тұрғаны, жазушының қалап алғаны – ол өмірдегі ең жоғары құндылық болып саналатын махаббат тақырыбы. Бұл шығармалардың бәріне ортақ тағы бір ерекшелік, бас кейіпкерлердің басынан өтіп жататын трагедиялық

жағдайлар. Біз оқыған қазақ қаламгерлерінің қайсысын алсақ та махаббатты дәл Ж.Сәмитұлындай сыр етіп баяндай алғандары сирек. Оның повестеріндегі махаббат әрдайым риясыз таза, ол сомдаған кейіпкерлер сүю үшін ешбір артық рахым тілемейтін, өз ғашығы үшін басын бәйгеге тіге алатын қайсар да жанкешті кейіпте бейнеленеді. Оның нақты дәлелі ретінде «Гүлсара» повесін атауымызға болар еді. Жазушы мынау пәни жалғандағы адамдар арасында сүйе алатын, сондай сүйіспеншілікке татитын адамгершіліктері жоғары, ар-ұяттары беттерінде мөлдіреп тұрған, рухсыздық пен пасықтықтан, жәдігөйліктен жоғары тұратын адамдардың бар екенін дәлелдейді. Қаламгер сондай адамдардың өмірін арқау ете отырып, асқақ махаббатты жағымпаздыққа, парықсыздыққа, екіжүзділікке, қараулыққа қарсы қояды. Ж.Сәмитұлы сомдаған ғашықтық сезім – ол асқақ та тәкәппар идеал махаббат.

Жазушының баяндауындағы жан тербетер ырғақ, фольклорлық ауыз әдебиеті желісіне ұқсас сарындар, жеке өзіне ғана тән поэтикалық синтаксис, іштейгі ұйқастар мен қайталаулар Жақсылықтың шығармаларын өзгеше бір әуенмен әрлейді, психологиялық қуатын арттыра түседі. Оның шығармаларындағы логикалық паузалар мен көңіл-күйдің іштейгі әуенін жеткізіп тұрған инверсиялар, пейзаждың мағыналық рөлі, адам мен табиғат арасындағы психологиялық қарым-қатынастар баяндаушы-автордың адамгершілік-эстетикалық позициясын айқындайтын элементтер ерекше сипатқа ие.

Жақсылық Сәмитұлының түсінігіндегі махаббат асқақ сезімге, өз ара терең сыйластыққа, адалдық пен әділдікке негізделген. Жастықтың жалынымен қанша жерден сезім еркіне берілсе де ар, ұят, намыс деген бір ұлы күш әрдайым оның кейіпкерлеріне тізгін тартқызып, шектен шығуға жол бермейтінін байқаймыз. «Саған бақыт тілеймін» повесіндегі Нұрлан мен Гүлбанудың арасындағы махаббат бұл пікірімізді растай түседі.

Университет бітірген жас жігіт өзі арман еткен аймақтық ойын сауық үйірмесіне музыкаға сөз жазатын ақын ретінде бөлінеді. Енді тек өлең жазам деп қуанады. Бойында қуаты тасыған жас маман өз жұмысына құлшына кіріседі. Жұмыс істейтін ұжымы да өңшең өнерлі жастар болып шығады. Алғашқы махаббатын

да осы жерде кездестіреді. Бір бірін жан дүниесімен түсінген екі жас өздерін бақытты сезінеді. Бірақ адам қолымен жасалған аярлықтың, екіжүзділіктің кесірінен таза да мөлдір сезімге қаяу түседі, бір бірінен күдіктеніп, жәдігөй сайқалдықтың құрбаны болады. Біреуге жасаған жақсылығы Гүлбанудың өзіне күйе болып жабысады. Ар-ұятты белден басқан Зилиман да өз бақыты үшін күресіп бағады. Нұрлан мен Гүлбанудың арасына от жағып, шағыстырып, ақыры өзі қалаған жігітке тұрмысқа шығады. Ал Нұрлан өзінің қателескенін кеш түсінеді. Шығарманың басталуының өзі өкініштен басталатыны да сондықтан. «Шіркін қыз еді ғой ол. Қыз емес-ау, перизат еді. Қолыма қонған бақыт құсым болатын. Бар ынтығын, аяулы асыл жүрегін, балдырған жастық шағының жайлаудың таңғы ауасындай тұнық бір тынысын маған ғана арнап еді. Құдайға хақ, тәңірге аян, жүрегінің мөп-мөлдір лүпілі мен үшін ғана төгілуші еді-ау», – деген өкініш пен толғанысқа толы сөздер Нұрланның монологы. Ж.Сәмитұлының баяндау стилінде қазақы әңгімешілердің ырғағы сақталғанын аңғаруға болады. Оның қай шығармасын оқысаңыз да ә дегеннен-ақ оқырманын өзінің ерекше бір әуенімен, өзіне ғана тән маһамымен еліктіріп отыратынын байқаймыз.

Бұл құбылысты біреулер шығармадағы уақыт пен кеңістіктен іздесе, енді бірі прозадағы ырғақты өлең жүйесінің бірі ретінде танылған метрикалық сипатынан табуды жөн санайды. Әрине, әдебиет сөз өнері болғанымен оның құрамында ырғақтың, әуеннің бар екенін түйсігімізбен сезінеміз. Бірақ соның шынайы болмысы қандай, неден туындаған деген сұрақтарға толық жауапты әлі де болса тауып бере алмай келе жатқандаймыз. Прозада ырғақ бар екенін бүгінде бәріміз болмасақ та бірталай жұрт мойындап қойды. Өйткені кез келген шығарманы белгілі бір ырғақпен, белгілі бір әуен жүйесіне салып айтатынымыз жасырын емес. Керек десеңіз, қолына қалам ұстамаған кез келген қарапайым әңгімешінің өзіне ғана тән әңгіме айту машығы, өзіне ғана тән ырғағы бар екенін көз алдыңызға елестете аласыз. Ал Жақсылықтың прозасын оқыған кез келген оқырман оның әр шығармасының бір-бірімен сөз саптау сипаты, баяндау стилі ғана емес, композициялық құрылымының өзі ерекшеленіп тұратынын

бірден айтар еді. Ж.Сәмитұлының суреткерлік қажыр-қайратының өзі сол әр шығармасын жеріне жеткізе өңдеп, жетілдіріп, таза қазақы бітім-болмысымен оқырманына ұсынуында.

Жазушы Нұрлан мен Гүлбану арасындағы махаббатты бірте-бірте өрбітіп, оқиғаның шиеленісуінің өзін созбалақтап, ұзартып жібергендей әсерде қаласыз. Бірақ онан жалығып та кетпейсіз. Қайта таза да пәк ғашықтық сезім осылай жалғаса берсе екен, армандарына жетсе екен деумен отырасыз. Ал жазушының шығарған шешімі кімді де болса мұңға бөлейді. Өйткені ол өмір. Өмір екі қайтара берілмек емес. Бірнеше жылдан кейін Нұрланның сахнадағы Гүлбанудың әнін тыңдап отырып, іштей толғануы, жанын өртеген өкінішті сезім бәрімізге де сабақ боларлық тағлым. Шығарманың эстетикалық мұратының өзі сол адамдарды ойландыру, әрдайым әділеттен аттамау болса керек.

Ж.Сәмитұлы прозасында өзіндік орны бар, көркемдік сипатымен де, тақырыбының өзектілігімен де ерекшеленіп тұратын шығармасы – «Атамекен» повесі. Повестің экспозициясы Ерлан деген жасамыз жігіттің Сәлима деген жесір келіншекті ұнатып қалуынан басталады. Өзінің көңілін білдірген жігітке Сәлима «Туу, не деген қызық адамсыз. Кешке дейін айтатыныңыз бір сөз. Мүмкін емес ол. Мен өмір бақи осылай өтуге серт берген адаммын. Оның үстіне екі сөйлегенді жек көретін бір қызық мінезім тағы бар. Ашық айтайыншы сізге, бұл өмірде мен енді ешкімді де сүймек емеспін. Құдай ақы, шын сөзім. Менде жүрек бар дейсіз бе?! Жоқ! Денеге қан таратып беретін жұдырықтай бұлшық ет, өлі ет қана бар. Ерге деген махаббаттан, жар сүюден ада болған бір жапырақ ет қана», – деп бетін қайтарып тастауға тырысады. Оған да көне қоймаған Ерланның ұсынысына басынан өткен оқиғалардың себебін түсіндіру үшін өзі жазған күнделікті береді. Мұнан кейінгі повестегі барлық оқиға сол Сәлиманың жазбаларынан өрбиді.

Бұл да ғашықтық тақырыбына жазылған ерек дүние. Шығарманы оқи отырып бір адамның жүрегі төртке бөлінгендей сезімді өз басыңыздан өткізгендей күй кешесіз. Сүйген жар, бауыр еті баласы, ардақты әкесі мен туған жер, атамекеніне деген сүйіспеншіліктің әрқайсысы таразыға тартылып, сынаққа түскен қайғылы оқиғаның куәсі боласыз. Әкесі Мәсіғұт қартайғанда бақ пен дәу-

летті шет елден тапқысы келеді, соңынан ерген жалғыз ұлы Қапас елден кеткісі келмеген сүйген жары Сәлима мен балаларын қимайды. Тартыстың шым-шытырық өрбитін тұсы да осы жерден басталады. Шығарманың тақырыбы махаббат болғанымен, сол асыл махаббатын Сәлима туған жері үшін құрбан етеді. Повестің негізгі идеясының өзі отаншылдық рухты насихаттау, адам үшін атамекеннің қымбат екенін ұқтыру деп пайымдауымызға болады.

Автордың ойын іске асыруда ақиқат шындықты таныту мен оның бейнесін сомдаудың ерекше тәсілі ретінде дәстүрлі сюжет пен образ шығарманың өзегін құрайтыны белгілі. Сәмитұлының повестеріндегі әйелдер де автордың замана туралы, адам туралы, сол адамдардың көкейлеріндегі армандары мен мақсаттары туралы идеясын іске асырушы басты тұлғалар. Оның сомдаған әйелдер образдары жинақталған өзіндік болмыстарымен, жалпы адамзатқа тән адамгершілік қасиеттерімен есте қалады. Сонымен бірге ерекше мінездерімен, бір қарағанда ұлттық сипаттағы ұяң да нәзік қасиеттерімен, сұлу да сымбатты бітімдерімен де дараланып тұрады. Бірақ «Қаданның ғашығындағы» Айниса ма, «Гүлсарарадағы» Гүлсара ма, немесе «Саған бақыт тілейміндегі» Гүлбану мен «Атамекендегі» Сәлима ма, қайсысын алсақта уәдеге берік, өздерінің ар-ұяттарын, намыстарын бәрінен де жоғары қоя білетін өжет те қайсар жандар. Оның шығармаларындағы қай әйелдің болсын бойынан елге, жерге деген керемет сүйіспеншілікті, ұлтқа деген шексіз махаббатты, отаншылдықты қапысыз тани аласыз. Олар өздері біреуді сүйе тұрып бірінші өзін емес, сол өзі сүйген өзгенің қамын ойлайды. Солардың бақытты болып, мұраттарына жетуіне себепші болады. Мұндай қасиеттің көбінесе қазақ әйеліне тән ерекше қасиет екенін де атап өткеніміз орынды болар. Жақсылықтың повестеріндегі әйелдер образына талдау жасай келіп, автор үшін әйел әрқашан да қиналғанда жол таба білетін, қажыр-қайраты мол ерекше адамдар ретінде суреттелетінін байқадық.

Қорыта келгенде, жазушы Жақсылық Сәмитұлы өзінің лирикалық повестерімен қазақ прозасын көркемдік-эстетикалық жағынан байытып қана қоймай, мұң мен сырға толы жаңа бір жанрдың негізін қалап кетті.

Зейнолла Сәнік зерттеулері және қазақ тарихи романдары

Соңғы ширек ғасырда қазақ прозасы тақырып жағынан болсын, жанрлық сипаты жағынан болсын, көркемдік-эстетикалық талғам жағынан болсын біршама өзгеріп, толығып, жаңа бір белеске көтерілгені байқалады. Әрине бүгінгі қазақ прозасындағы әр алуан өзгерістер жайлы әдебиеттанушы ғалымдар мен сыншылар, әдебиетке бей-жай қарай алмайтын оқырмандардың өздері де бірталай еңбектер жазып тастады. Оларды көбіне әдебиеттану ғылымына арналған журналдардан ғана емес, көпшілік оқырман оқитын бұқаралық ақпарат құралдары беттерінен де жиі ұшыратып жатамыз.

Еліміздің тәуелсіздік алуымен бұрын талай жылдар бойы жабық тақырып болып келген ел мен жерге, ұлт тағдырына қатысты талай мәселелер, соның ішінде XX ғасыр басындағы алаш тарихы, коммунистер қолдан ұйымдастырған ашаршылықтар, кеңес дәуіріндегі қуғын-сүргіндер, ұлттық теңсіздік, ел тарихына қатысты көптеген айтылмай келген мәліметтер көркем шығармаларға арқау болып, жарыққа шыға бастады. Бұған қоса әдебиетіміздің кезінде тағдыр айдауымен шет елде қалып қойған қандас бауырларымыздың елге оралуымен де толығып, жаңа бір белеске көтерілгенін аңғаруға болады. Солардың ішінде қытайдағы қазақтардың әдебиеті қай жағынан болмасын біздің атамекендегі ұлттық әдебиетті барлық жанрларда толықтырған, өзіндік сипатымен ерекшеленетін көркемдік құбылыс болғанын да жоққа шығаруға болмайды. Әсіресе проза жанрында қалам тартып келген шығармашылық тұлғалардың көркем туындылары шет елдегі қандас бауырлар өмірінен сыр шертетін, ел тарихына, жер тарихына тереңдей үңілуге мүмкіндік беретін, үлкен саяси оқиғалар мен тарихи кезеңдердің көркем суретін көз алдымызға алып келетін, төл әдебиетімізді байытып, ұлттық рухани байлығымызды арттыруға мол үлес болып қосылып отыр. Қытай қазақтары прозасын парақтай отырып негізінен тарихи тақырыпқа жазылған шығармалардың басым түсіп жатқанын да байқауға болады.

Қазір қазақстандық оқырмандар Қажығұмар Шабданұлының «Пана», «Қылмыс», Шәміс Құмарұлының «Бөке батыр», Жұмабай Біләлдің «Жондағы жорықтар», Омарғазы Айтанның «Таразы», Батырхан Құсбегиннің «Зуха батыр» романдарымен жақсы таныс. Біз бұл тізімге ел тәуелсіздігін алған соң атамекенге оралып, шығармашылықтарын жалғастырған, көлемді тарихи шығармаларды дүниеге әкелген Жақсылық Сәмитұлы, Тұрсынхан Зәкен, т.б. секілді жазушыларды қосып отырған жоқпыз.

Тарихи тақырып кез келген шығармашылық тұлғадан тек қана талантты талап етіп қана қоймайды, сол елдің тарихына қатысты талай деректер мен мәліметтерді талдап, саралап, зерделей алатын сарабалдылықты, білімдарлықты талап етеді. Белгілі қаламгер Зейнолла Сәніктің «Тұғырыл хан, Демежен батыр» тарихи эсселерін оқи отырып автордың талмай ізденіп, өзі тапқан талай материалдарды өз еңбегіне қисынды пайдаланғанының куәсі болдық. Қаламгердің аталған еңбектерін кейінгі жас талапкер жазушылардың өз шығармаларында ұтымды пайдаланғанын да теріске шығара алмаймыз.

Соңғы жылдары Қазақстанда жарық көрген Тұрсынхан Зәкеннің «Көкбөрілердің көз жасы» тарихи романын оқырман қауымының жылы қабылдағаны белгілі. Бұрын тек Шыңғыс хан туралы, оның қол астындағы батырлары жайлы шығармаларды оқып келсек, Тұрсынханның романы бізге сол ұлы жиһангермен тайталаса өмір сүрген қазақтың үлкен тайпасы Найман мемлекетінің тағдыры туралы талай құпия сырдың бетін ашып бергені рас. Бұрын Найман мемлекеті мықты ел бола тұра шағын моңғол әскерінен қалай жеңіліс тапты деген сұрақ әрбір қазақты мазалап келсе, соның жауабын аталған романның тапқандай болдық.

Ал енді романдағы талай деректерді жазушы қайдан алған, оған дейін бұл тұрғыда ізденіс жасаған қаламгерлер болды ма дегенге келер болсақ, З.Сәніктің жоғарыда аты аталған еңбегі 2002 жылы Пекинде «Қазақ тарихындағы әйгілі адамдар» сериясымен жарық көрген екен. Яғни, «Көкбөрілердің көз жасы» романы жарық көрмей тұрып-ақ аталған тақырыпқа қалам тартқан Зейнолла Сәнік секілді жазушылар болған.

Алтай маңын мекендеген талай түркі халықтары Шыңғыс хан өмірге келгенге дейін де өмір сүріп, өздерінің мемлекеттілігін қалыптастырып үлгерген. Солардың ішінде атақ-даңқтары сол дәуірдің өзінде Еуропаға дейін аңыз боп жеткен найман және керей мемлекеттерінің күш-қуаттары кемел, көшпелі тұрмыс кешкен айбынды елдер болған. Олардың көшіп-қонып жүрсе де өздеріне тән мемлекеттік басқару жүйелері, өздеріне тән тілі, мәдениеті, діні, елді қорғайтын әскері, жазу-сызуы болған. Бірақ күллі дүниені топалаң тигендей қырғынға ұшыратқан Шыңғыс хан жорықтарынан кейін олардың тарихы да көмескіленіп, ұмытыла бастаған. Ал сол халықтардан қалған ұрпақтар күні бүгінге шейін қазақ халқының құрамында өмір сүріп келеді. Әрине ата тарихты білу, оны қалпына келтіру оңай шаруа емес. Зейнолла Сәніктің Тұғырыл хан эссесін оқи отырып дәл сол Шыңғыстың қалай ұлы хан болғанын, оған Керей тайпасының қандай көмек көрсеткенін сол кезден қалған деректер мен халық санасында сақталып қалған аңыздар мен атадан балаға жеткен шежірелік әңгімелерді салыстыра отырып жазып шыққанының куәсі боламыз. Жазушы аталған еңбекті жазу барысында өзіне жол көрсетер деректі қайдан алған дегенге келер болсақ, оны автордың өзі былайша баяндап береді: «Шыңғыс хан заманында әлемді алақанында ойнатқан алып патшалықтың ежекесі (атасы), пірі атанған Мұңлық ата Шырқаұлы мен оның баласы Көкше әулие туралы және Тұғырыл хан мен олардың қатынасына байланысты ғажайып хикая аңыз бізге «Салиха – Сәмен» жыры арқылы жеткені мәлім», – дейді. Бұл жыр негізінен қытай қазақтары арасында толығырақ сақталған болуы керек. Өйткені қазақ ауыз әдебиетінде аталған жыр көп кездесе бермейді. Ал «Салиха-Сәмен» жыры қытай қазақтарынан алынып, 2005 жылы жарық көрген «Бабалар сөзінің» 25 томына кірген. Қазір ол жыр да қолжетімді, кез келген адамның алып оқуына болады. Бірақ тіліндегі көне желі, ескі сөздер кейінгі жылдары өзгеріп, бүгінгі қолданыстағы тілге жақындап кеткені байқалады. Сөзіміз дәлелді болу үшін мысал келтіре кетудің артықтығы болмас:

Сөйлейді мисал қылып дүниеге,
Басынан кешкен ауыр мұң мен дертті.
– Қош айтам тау менен тас, дария, көлге,
Жат бауыр өсіп-өнген туған елге.
Салиқа – жаным сүйген жарымменен,
Арман жоқ өліп, көрде жатсам бірге...

Соны айтып, болат қанжар қолына алды,
Толғанбай қақ жүректен тура салды.
Серт үшін қардай етін қанмен жуып,
Еріксіз қолмен жойды ғазиз жанды.

Бірақ З.Сәнік аталған жырды бір кездері Құнанбай қажының да айтқанын еске алады. Яки, мұнан шығатын қорытынды бір кездері жырды қазақ жеріндегі жыршы-жыраулар да білген деген сөз. Жырдың сюжеттік желісіндегі кейбір оқиғалардан «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының сарыны да байқалатын секілді. Жазушы Шыңғыстың ақылшысы болған Көкше әулиені керей Мұңлықтың ұлы, тегі қазақ деп дәлелдейді. Оны әрине қаламгер аспаннан алмайды, Әлкей Марғұланның «Ежелгі жыр аңыздар» еңбегіне сілтеме жасай отырып әйгілі орта ғасырлық ғалым Рашид-ад-Диннің жазбаларынан мысалдар келтіреді. Сонымен қатар Шыңғыстың әлемді жаулап алуына барлық жағдайды жасап берген және өзі сол жақсылығынан қиянат көрген ер мінезді, аңғал да батыр Тұғырыл ханның трагедиялық өмірінен де көптеген деректі мысалдар келтіреді. Көкше әулиенің өзі бір кездері сол Тұғырылдың әкесі Марғұз ханның кейін Тұғырыл ханның өзінің бақсылары болған дейді.

Найман мен Керей түбі бір түркі жұртынан болғандықтан бұлардың тағдырлары да, тарихы да ұқсас. Сондықтан да орта ғасырдағы түркі мемлекеттері туралы әңгіме болғанда найманды айтса керейді, керей тарихын сөз еткенде найманды қоса айту олардың арасындағы шекаралық қана емес, рухани байланыстардың, тілдік, діндік салт-дәстүрлерінің бір болуына да қатысты болса керек. Ең бастысы бұл тайпалар ол кезде бір-бірімен тығыз байланыста болып, құрдай араласып жатқан елдер болған. Сондықтан да Таян хан туралы сөз болғанда міндетті түрде Тұғырыл хан да сол оқиғалардың бір желісі ретінде әңгімеге арқау бола-

тыны рас. Мысалы, біз Т.Зәкеннің «Көкбөрілердің көз жасы» романын тек найман мемлекетінің тарихына қатысты шығарма дей алмаймыз. Ол сонымен бірге керей мемлекетінің сол кездегі саяси-әлеуметтік халінен хабар береді. Өйткені бұл екі тайпаның өмір сүрген уақыты да, кеңістігі де, саяси ахуалдары да, көздеген мақсаттары да бір-біріне өте жақын. Ал аталған романдағы көптеген деректердің жазушы Зейнолла Сәніктің «Тұғырыл хан» эссесімен өзектес екенін, кейде тіпті көптеген сюжеттік желілердің бір-бірімен сәйкес келетінін байқаймыз. Әрине мұндай сәйкестікті бір бірінен көшіріп алған деуге келмейді, бірақ Т.Зәкен З.Сәніктің аталған шығармасымен жақсы таныс болған және оны өзінің тарихи романына ұтымды пайдаланған. Мұндай шығармашылық байланыстың әдеби шығармашылық жүйесінде баяғыдан бар дәстүр екенін де жоққа шығара алмаймыз. Мәселен, елін қырғынға ұшыратып, күйеуін өлтірген татар ханы Науыр Бұйрық ханнан Тұғырылдың әжесі Құтылық бикенің өш алғаны туралы аңыз екі шығармада да ұқсас берілген. Сөзіміз тиянақты болу үшін екі жазушының аталған аңызды келтірген жерлерін толығымен үзінді келтіре кетейік. Зейнолла Сәнікте: «...татардың Науыр Бұйрық ханы арт-артынан екі ханды бірдей жамсатқанына мез болып, бүкіл сахараны жалт қаратарлықтай ұлы дүбірлі той жасайды. Тойға Марғұз ханның әйелі Құтлық бике де баратынын айтып хабар жібереді де, шашуға 100 еркек қой, 100 ту бие, 100 күбі қымыз дайындады. Мұны естіген татар ханы езуі құлағына жете қарқ боп қуанып, өз тойының салтанатына «жауым да жалп ете түсті» деп біледі. Той өткізіліп, хан салтанат мастығына бөленген сәтте Құтлық бике 100 қой, 100 ту бие, 100 күбі қымызды алып, ілтипатпен қой мен биені басқарушыларға өткізіп беріп, 100 күбі қымызды ханға өзі табыс етуге мақұлдық алады. Мастанған хан 100 арбаға тиелген 100 күбі қымызды көргенде қуанғаннан орынан атып тұрады, осы сәтте 100 күбіден толық қаруланған 100 жігіт атып тұрып, Науыр Бұйрық бастаған татар ханын жасауылдарымен қосып жайратып салады да, ебін тауып Құтлық бикені құтқарып шығады». Ал Т.Зәкеннің романында бұл аңыз былайша баяндалады: «...татар ханы Науыр да айнала елге сауын айтып, бір салтанатты той-думанға дайындалып жа-

тыпты. Мұны нағыз орай деп білген қылықты Гүл-қыз Науырға елші жіберіп оған арнайы сый-сыяпат апаратындығын айтыпты. Бұрыннан Марғұздың ел білетін сұлу қатыны бар деп естіп, көргісі келіп жүрген Науыр хан көктен іздегені жерден табылғандай қуанып «келсе, келсін!» – деп сәлем айтып жіберіпті. Сонан қылықты Гүл-қыз нөкерлеріне жүз еркек қой айдатып, жүз ту бие жетектетіп, жүз саба қымызды жүз арбаға тиетіп ырғалып-жырғалып жолға шығыпты. Олар татардың хан ордасына келіп, жүз еркек қой мен жүз ту биені күтушілерге табыстайды. Қымыз сабалары тиелген жүз телеген арба да қиралаңдап хан ордасының алдына келіп тоқтайды. Дәл сол кезде жүз сабадан жалаң қаққан жүз жігіт секіріп шығып, қылықты Гүл-қызға ере келген өзге де нөкерлермен бірлікте дастархан басында шарап ішіп отырған татар ханы Науыр мен нояндарын бір шетінен тарпа бас салып қидалай береді. Қылықты Гүл-қыз осындай айламен өлген күйеуінің кегін алыпты», – дейді.

Көріп отырғанымыздай екі жазушының да жазып отырғаны бір аңыз, тек өз күйеуінің кегін алған әйелдің аты ғана екі шығармада екі түрлі. З.Сәнікте Құтылық бике, ал Т.Зәкенде Гүл-қыз. Басқа сюжеттік детальдардың барлығы да бір-біріне өте ұқсас. «Жүз ерекек қой», «жүз ту бие» деген сөздер дәлме-дәл қайталанатын. Тек алғашқы шығармада «жүз күбі қымыз» деп жазылса, соңғысында «жүз саба қымыз» деп шамалы өзгертілген. Татар ханының Науыр деген аты да сол күйінде өзгеріссіз алынған. Яки бұл жерде Тұрсынхан Зәкеннің Зейнолла Сәніктің шығармасымен толық таныс болғанын пайымдауға болады.

З.Сәніктің шығармасы жанры жағынан таза көркем шығармадан гөрі ғылыми эссеге жақын. Жазушының өзі алдына негізінен өзі білген, іздеп тапқан деректерді сөйлетуді мұрат етіп қойған-ау деген ойдамыз. Мысалы, Керей деген атаудың шығу тегінің өзін жазушы былайша таратып береді. «Заманымыздың VII ғасырының бас шеніне келгенде бұлар түркі қағанатының үстемдігіне қарсы көтеріліс жасап, 607 жыл Шеп тайпасының көсемі Керін Еркінді хан көтеріп, «Изен – баға қаған» деп атаған. Оның хан ордасы «Тан хан тауында» (қазіргі Боғда) болған. Ол Бесбалық пен Боғда өңіріндегі тайпаларды бастап соғысып,

түркінің Шор қағанын жеңіп, Құмыл, Құшар қатарлы жерлерді бағындырған, осы Керінің баласы Хилей қаған атанған. Хилейдің әкесі «Кері» Сүй хандығы дәуірінде «мықты тегін» атағын алған. (Нығмет Мыңжанидан). Демек, «Керей» деген халқының этномы өздерінің алғашқы хандары «Кері», «Хилей» деген есімдерден келіп қалыптасқан», – деген дәлел келтіреді.

Бұл зерттеушінің өз жорамалы. Оның анық-қанығын ажырату, нақты бағасын беру алдағы зерттеушілердің ісі.

3.Сәнік жазушы ғана емес, дарынды түркітанушы, шежірені жақсы білген тарихшы іспетті. Оның зерттеу еңбектерін парактай отырып ел мен жердің тарихына қатысты жинаған материалдарының мол екенін аңғарамыз. Ол Шыңғыс хан дәуірінде өткен адамдардың есімдерін, жер-су атауларын да өз ой таразысынан өткізіп, бұрын ешбір зерттеушілердің ойларына келмеген тың тұжырымдар жасайды. Тұғырылдың Оң хан немесе Уаң хан аталуы оны қытайлардың сондай атақ беруінен деген дәлел келтіреді. «(Уаң – княз мағынасында – З.С.). Онан бұрын Алтын хан патшасы найман ханы Байбұқаға да «Да Уаң» (үлкен княз мағынасында – З.С.) атағын берген болатын, ол атақ кейін келе «Дайуаң», бара-бара «Таян хан» болып қалыптасып кеткен-ді», – дейді. Екі шығарманы салыстыра оқығанымызда кейбір адам аттарының әр түрлі дыбысталғанын да байқауға болады. «Тұғырыл хан» шығармасында Тұғырылдың әкесі Құршақұз, ал найманның атақты қолбасы Көксауыр Сапырақ деп аталса, «Көкбөрілердің көз жасы» романында керей ханы Құржақұс, найман батыры Көксау Сауырық деп аталады. Айбатынан дұшпаны үріккен бір елдің батырының көксау аталуы шынында да қисынға келе бермейтін секілді. Сондай-ақ қаламгер-зерттеуші өзі жинаған деректерді тек қағазға түсіріп қана қоймай, әр деректің астарына тереңдей үңіліп, оларды арғы-бергі дәуірлерде өткен ғалымдардың еңбектерімен салыстыра зерттейді. Өзінің болжамдары мен ойларын әрдайым талдап, дәлелдеп, тың пікірлер айтуға машықтанғаны байқалады.

Зейнолла Сәніктің эссесі негізінен Тұғырыл ханға арналғанымен оның ішінде сол замандарда онымен қатар өмір сүрген моңғол, татар, найман, қоңырат, меркіт тайпалары мен олардың

хандары мен батырлары туралы да көптеген мәліметтерді кездестіреміз. Көптеген тарихи оқиғалардың сыры мен сипаты да аталған еңбекте әр қырынан талданып, кейде тың тұжырымдар жасалып отырған.

Мысалы, керей ханы Тұғырылдың найман батырларына қолға түсіп, басының алынуы да екі шығармада ұқсас баяндалады. Зейнолла Сәніктің эссесінде: «– Таксыр, хан! – деді екеуі бірдей есіктен кіре жүгініп отыра қалып. – Шұғыл жұмыспен келдік.

– Иә, немене? – деді хан нәнсіне тіл қатып.

– Керей ханы Тұғырылмын, – дейді, – бір адамның басын әкелдік.

– А, не дейсің? – деп Таян ханнан бұрын оның кіші шешесі Гүлбише шошына жалт қарады,

– Қайран Тұғырыл-ай! Ескіден қалған асылдың арты еді, ақыры «анда балаң» түбіңе жеткен-ау! Басты алып келіндер, рас па екен. Егер киелі Тұғырылдың өзі болса тауап қып, аруағына сиынайық...».

Ал Тұрсынхан Зәкеннің романында дәл осы эпизод былайша суреттеледі:

«Сол жарыққа сай Көксуат пен Тетіксал Оң ханның кесілген басын алып, күні-түні жүріп, Найман-сүмедегі жанқорғанға келді. Сол жерде Жақамбы бастаған керейдің Оң ханға қарсы бір топ атқа мінерлері отырған еді. Керей Әлен тәйжі де қашып осында келген еді. Олар басты салған жерден танып, естері шықты:

– Ойпырым-ау, мынау Оң хан ағамыздың басы ғой. Өкпеге қисақ та, өлімге қимайтын қайран бауырым! Сенің басыңа осығұрша не күн туды? Ақыры қианаттың қысық көз төбеті түбіңе жеткен екен ғой! Е, жаратқан Тәңірім, нақақтан күйген талай бауырларыңның қаны мен көз жасы ғой сені жібермеген, – деп жағаларын ұстады.

Істің мән-жайына көзі жеткесін Таян хан Тұғырыл Оң ханның кесілген басын ақ киізге оратып қасына алдырды да:

– Сендердің осындай ұлы, мәртебелі жанды ай-шай жоқ өлтіре салғандарың қалай? Кімнің хан, кімнің қара екенін айырмай көздеріңді шел басты ма?! – деп Көлсуат пен Тетіксалды аямай сыбады келіп.

– Содан шеберлерін шақырып Оң ханның басын қайнаған ак күміспен күптетіп өзі отырған алтын тақтың қасына қойдырды».

Екі шығармада да ханның басын алған адамдарды жазғыру, олардың қателігіне өкіну сипаты аңғарылады. Ханның басын алған адамдар екі шығармада да екі адам және олар өздерінің басын кесіп алған адамның Оң хан екенін білген.

Екеуінде де аруақты сыйлау, жау да болса мәйітті құрметтеу дәстүрі барынша шынайы көрініс тапқан. Өліні қорламау, оның аруағын сыйлау салты ежелгі шамандық діннен қалған дәстүр екендігі белгілі. Ал екінші үзіндідегі басты «күміспен күптеу» деген тіркес мүмкін сондай көне салттың орындалу рәсіміне қарай шықса керек. «Күптеу» деген сөзді тұрақты тіркес ретінде пайдаланғанымызбен дәл қандай рәсімдерді орындау барысында пайда болғанын көбіміздің біле бермейтініміз рас.

Жазушы-ғалым З.Сәніктің бір ғана зерттеу эссесін бір романмен салыстыра қарастырғанда көптеген ұқсастықтарды, тарихи деректердің екі шығармада жақын пайдаланғанын байқадық. Яки зерттеушінің еңбегі елеусіз қалмаған, оның еңбектерін жазушылар болсын, тарих пен мәдениетті зерттеушілер болсын өз еңбектерінде пайдаланған және болашақта да пайдалана бермек.

Зейнолла Сәніктің Тұғырыл хан туралы зерттеу эссесі қазақ әдебиеті үшін ғана емес, қазақ тарихын зерттеушілер үшін де үлкен олжа деп білген жөн. Онда тек қана әдеби деректер ғана емес, орта ғасырлық түркі халықтарына ортақ тарихи, мәдени, этнографиялық мағлұматтар да мольнан ұшырасады. Ал оның Демежан батыр, Жібек жолы, Қазақ тарихына қатысты ежелгі мұрағаттар туралы жазып қалдырған еңбектерінің маңызы зор, ол зерттеулердің болашақта ел үшін, халық үшін пайдасы ұшан-теңіз деп білеміз.

Қазіргі қазақ прозасындағы бет пен бағыт

Еліміз азаттыққа қол жеткізген соңғы жиырма жылдан астам уақыт ішінде ұлтымыздың дүниетанымы барлық жағынан үлкен өзгерістерге ұшырады. Жүздеген жылдар бойы санамызға күшпен сіңіріліп, әбден орнығып қалған қасаң таным-түсініктерді

жаңаша пайымдауға, табылып жатқан тың деректермен, басқа халықтардың ойлау дәстүрлерімен салыстыра зерделеуге мүмкіндіктер ашылды. Бұл ең алдымен ұлттық тарихымызды қайта таразылаудан, әдебиетіміздің болашақ бағыт-бағдарын анықтау қажеттілігінен туындаған еді. Сондықтан да тәуелсіздік жылдары тарихи шығармалар көптеп дүниеге келді. Бұрын айта алмаған, емурынмен танытқан ақиқат шындықты енді атын атап, түсін түстеп жазуға жол ашылды. Оның үстіне бір кездері коммунистік жүйе таптық қоғам деп айыптаған капиталистік дүниенің материалдық құндылықтарымен қатар рухани құндылықтары да ашық есіктен именбей еніп жатты. Жаһандану дәуірінде олардан тартынып, көрпенді қымтайтындай мүмкіндік те жоқ еді. Томаға-тұйықтық баяғы кеңес өкіметімен бірге келмесе кеткен. Сондықтан да қай елден үйренесің, кімге еліктейсің, қай ағымды қолдайсың бәріне де еркіндік берілді, қаламгердің қалауына шектеу қойылмады. Бірақ қазақ әдебиеті солардың бәрімен де араласа жүріп өзінің ұлттық табиғатын түбірімен өзгерткен жоқ. Үйрену, еліктеу бар – бірақ сол үйренгенінің өзін ұлттық мүддемен сәйкестендіру басымырақ секілді.

Қазіргі қолына қалам ұстаған қауым арасында өзінің шығармашылық шеберлігімен көпшілік оқырманның көңілінен шығып жүрген Нұрғали Ораздың «Қайыршының жұлдызы» әңгімесі. Әңгіме сюжетінің қазақ прозасында бұрынан қалыптасқан өзге екі адам арасындағы әңгіменің желісі арқылы басталуы да шығарманың алабөтен жаңалығы бар дүние екенін байката қоймайды (Б.Майлиннің «Шұғаның белгісі» хикаятынан бері келе жатқан дәстүр). Бірақ көлемі оншақты беттен сәл-ақ асатын осынау әңгімені оқып шыққанда қасымызда жүрген адамдар туралы, өзіміз өмір сүріп отырған заман туралы ойға шомып, іштей мүжіліп, өзгеше бір көңіл-күйді басымыздан өткеретініміз рас. Бұл жазушының тақырыпты ұтымды таңдай білгендігі, шығарма идеясының біз күтпеген тұстан байлам жасап, соны ойға жетелеуінен десек қателесе қоймаспыз. Таланты актердің қайыршыға айналып кетуін жазушы сенімді бейнелей алған. Өмірде жолы бола қоймаған жас жігіттің қоғамдағы ең бейшара топ өкілдеріне қосылу себептерін де, яки шығарма сюжетіндегі

логикалық байланысты да өмірдің өзінен бұлтартпастай сенімді етіп ала білген. Бүгінгі өнер адамы кім, оның дарыны мен талантын бағалап, өнерге сіңірген еңбегін елеп жатқан кім бар? Осы қоғамда бізбен қатар өмір сүріп жатқан қарапайым өнер адамының өзгелерден айырмасы қайсы? Біз көрген, біздің замандастар көрген қиындықты олар да көріп келеді. Етектен тартқан жоқшылық қасіреті оларды да айналып өтіп жатпағанына әңгімені оқи отырып көз жеткіземіз.

Қайыршының ролін сомдап, атағы шағын қалада дүркіреп тұрған азаматтың адами тұрмысы жан төзгісіз қиын. Оны жазушы былайша суреттейді: «Өнер адамдарының күнкөрісіне қазір кім көңіл бөліп жатыр, сахнадан жарқырап көрінгеніне қарап, е-е бұларда бәрі бар, нағыз бақытты жандар осылар ғой деп ойлайсыз. Ал шындығында олардың бір айда алатын арзымайтын жалақысы – базардағы саудагердің бір-ақ күндік табысына тең. Маркс дұрыс айтқан: «Сананы тұрмыс билейді». Биік рух әрі кетсе бір-ақ күнге азық болады...». Бұл ақиқат шындық болғанымен, шағын әңгімеде оны публицистикалық сарында баяндаудың керегі жоқ еді, онан гөрі сол жоқшылықтың сырын ашатын айшықты бір деталь тапқанда әлдеқайда ұтымды шығар еді. Ал одан кейінгі актердің қызының пальтосын мектепте ұрлатып алып, суық тиіп ауыруы да жалаң баяндау сарынынан аса алмаған сықылды. Осы екі эпизод болмаса, шығарманың тілі жатық, сюжеттің даму сатылары да бір-бірімен композициялық тұрғыда әсем үйлесім тапқан. Шығарма ішіндегі шығарманың сюжеті түгел дерлік баян етілмесе де, автор театр сахнасында қойылған туындының идеялық мұратын мынадай бір-екі сөйлеммен-ақ нақты ашып, дәл таныта алған. «Оу, халайық, – деді ол спектакльдің соңында залға қарап екі алақанын жайып отырып. – Сендер менің ойымда не бар екенін қайдан білесіңдер?! Құдайға шүкір, жетеді... бәрі де жетеді. Қайғы да, сор да, қуаныш та, бақыт та кезектесіп өтіп жатады алдымнан. Иә... иә, мен сендерді сынау үшін отырмын осы жерде!», – дейді. Осы актер аузымен сахнада айтылған сөз Н.Ораздың да әңгімесінің идеялық тұғыры іспетті. Жазушы заман жайлы, оның қызығы мен қуанышы жайлы айтпақ болған ойын қайыршының сөзі арқылы осылайша жеткізген деген

ойға тоқтадық... Шын талант иесі қоғамдағы экономикалық қиыншылықтардың құрсауынан шыға алмай арпалысып жүріп, ақыры ақша табудың жолына түсіп кетеді. Қарын тоқтығы мен дүниенің буы оны түптің түбінде рухани қайыршылыққа әкеліп соқтырады. Ең соңында қу дүниенің құлына айналған бір кездегі атпал азаматтан әйелі де, бала-шағасы да безіп кетеді... Бұл жазушының замана шындығын суреттей отырып жеткізген идеясы, қазіргі кезеңнің трагедиясы.

Жалпы Нұрғали Ораз шағын әңгімеде адам сезімінің алуан қырлы толқындарын мөлдіретіп беруге төселген қаламгер. Ол келесі бір шағын туындысы «Біз, ол, «мерседес» және махаббат» деген әңгімесінде түкпірдегі ауылға нағашы әжесі Сағираға келген бойжеткен қыз Бибажардың мінезін айшықты да әсем суреттейді. Әңгімеде адамды елең еткізерліктей оқыс оқиға да жоқ, шырғалаң сюжеттік тартыстан да ада. Бірақ шағын шығарманы оқып шыққанда оқырман көңілінде бір қимастық сағыныш, екі-үш күн ғана сырттай таныс болған ақжарқын қыздың ерке қылығы ұмытылмастай болып жатталып қалады. Расында да түкпірдегі ауылға келген өнерлі қыздың әр бір әрекеті, әр бір қимылы, сөйлеген сөзіне шейін тартымды, ешқандай да жасандылық жоқ. Бірақ сонысына қарамай қазақы тәрбие алған бұйығы ауылдың балалары үшін оның барлық әрекеті жаңалыққа толы, тосын да қызықты болып сипатталған.

«Бибажар келгелі біз құдық басында бір-бірімізге су шашысып, қуаласып ойнайтын болдық. Сайдағы жалғыз құдықтың суы да көбейіп кеткен секілді. Бұрынғыдай емес, өзімізді біртүрлі еркін сезініп, жарық дүниеге шыр етіп түскелі бері жанымызға батып, иінімізді басып келген бір ауыр жүктен құтылғандай жеңілдеп қалдық.

Бибажар мал суаруға күнде келсе екен деп тілейміз іштей. Мейлі, ол сәмбі талдай майысып құдықтан су тарпай-ақ қойсын. Сағира шешейдің қойларын өзіміз-ақ томпаңдап жүріп суарып береміз. Тек біздің ортамызда сықылықтап күліп, маз-майрам болып жүрсе болғаны. Шынында да оның мінезі бала сияқты еді. Ол біздің ауылдың барлық қызынан сұлу болса да, тәкәппарлық, паңдық дегенді білмейтін. Екі беті бал-бұл жанып, бізбен бірге

асыр салып ойнап жүретін-ді», – деген үзіндіден бала кейіпкердің Бибиаярға деген ынтызарлығын аңғарамыз және оған имандай сенеміз. Бұл жазушының шағын әңгімеде өз кейіпкерінің сырын оқырманға ерекше психологиялық тәсілмен жеткізе алған шеберлігі деп білеміз.

Ораздың кейбір әңгімелерінің сюжеттік желісі ойламаған жерден тосын басталып жататын кездері де жиі ұшырасады. Ондағы қаһармандар да өзімізге таныс бүгінгі замандастарымыз. Бірақ аталған шығармалардағы әйелдер образдары арқылы нені насихат еткісі келді, қаламгердің бұл жердегі ұстанымы (позициясы) қандай деген сұрақтарға жауап таба алмаймыз. Мысалы, «Оңаша арал», «Бақ құсы» деген әңгімелеріндегі оқиғаның өрбуі, адамдар арасындағы байланыстың күтпеген жерден басталуы осыған дәлел бола алады. Ақыл тоқтатқан жігіт пен жас келіншектің кафеде таныса салып бірін-бірін қимай, сырласа кетуі оқырманды иландыра алмайтын сықылды. «Бақ құсында» да жас қыздың өзін танымайтын жазушы жігіт ағасын мейрамханаға шақырып, артынша оған барлық сырын ақтарып, жақындаса кетуі моральдық жағынан ғана емес, логикалық тұрғыдан да сенімсіз дер едік. Дей тұрғанмен де, қанша жерден заман өзгерсе де, адамгершілік қасиеттің әрдайым биік тұрғаны абзал шығар... бұл тұрғыда Н.Ораздың әлі де болса өзіне талапты жоғарырақ қойғаны жөн. Себебі оның жаман жазуға қақысы жоқ. Мөлдір де сырлы әңгімелері оның сол биіктен түспеуін талап етеді. Осы жерде Асқар Сүлейменовтің мына бір сөзі ойға оралады: «Жазушы да, жазушының геройы да басқаға, басқалардың өз-өзіне деген сындық талаптың іштей піскенін етене түйсініп жүр. Талап – қоғам талабы, қоғам иесі адам талабы. Ұлыққа да, кішікке де, оның жақсы-жаман қылығына алақан астынан қарауға келісімпаздыққа, әй қойшы соны, әйтеуір бірдемесі болар деген бойкүйез бұйығылыққа көк сүңгі болып шүйлігетін талап. Әркімнің серігі де, көлігі де осы талап болу керек. Бірінші кезекте – талап, басқа түк те емес», – дейді. Яки автордан оқырман ретінде біздің де жақсы шығарманы, көркем ойды, оның да олпы-солпы емес, жымы ажырамайтын әсем болуын талап етуге хақымыз бар.

Әрине біз әдеби шығармашылықтың көбіне бір бағытта дамуына қоғамды кінәлап жатамыз. Ал жиырма жылда адам танымастай өзгерген дәуір құбылысы мен өзгерістерге біздің қаламгерлер ілесе алып жүр ме? Бұл да ойланатын мәселе. Мысалы көптеген сыншыларымыз біздің жазушылардың жаһанданудан кенде қалып, оған тек қарсылық білдірумен ғана келе жатқанын тілге тиек етуде. Олардың ойынша қазіргі қазақ қаламгерлері шарықтап дамып жатқан әлемдік ғылыми-техникалық үдеріске, дүние жүзіне ортақ мәдени, әдеби-философиялық интеграциядан оқшауланып қалғандай. Сондықтан да олар кез келген жаңашылдыққа, постмодернистік үлгілерге үрке қарайды.

Тағы бір көз жіберіп, тексеріп алатын нәрсе, біздің қаламгерлер қазір қандай тақырыптарды көтеріп жүр? Айналдырған бірнеше белгілі тақырыптарды таптап, жауыр болған ескі ойлармен оқырман қауымды жалықтырып алған жоқпыз ба? Осы мақсатпен жүргізген ізденістеріміз, біздің прозада сан алуан тақырыптардың көтеріліп жүргенін айғақтап берді. Мысалы, тарихи және махаббат тақырыптарынан басқа еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдар пайда болған сауда-саттық тақырыбы, жұмыссыздық тақырыбы, ауылдан қалаға көшу, яғни урбанизация тақырыбы, оралмандар тағдырын суреттейтін шығармалар, шет ел тақырыбы, өнер тақырыбы, спорт тақырыбы, діни тақырыптар т.б. Сонымен қатар сыншылардың біздің жазушылар қазіргі қоғам дамуына ілісе алмай келеді дегенінің де жаны бар сықылды. Өйткені қазіргі қаржы жүйесін, әлемдік инвестициялардың елімізге ағылуын, банк саласындағы құйтырқы әрекеттерді, ірі компаниялар мен холдингтердің арасындағы шым-шытырық байланыстар мен қайшылықтарды суреттейтін шығармалар бізде жоқтың қасы. Себебі жазушыларымыз ол саланы әлі толық білмейді, зерттемеген, ал білмеген нәрсеге қалам тартудың қиын екені белгілі. Болса да сол саланың барлық құйтырқы әрекеттерін әшкерелеп беруге қауқарсыз, тек бетін қалқып қана өз топшылауларын бейнелемек болады. Ал оның қазіргі биік интеллектуалды оқырманды толық қанағаттандыра алмасы әмбеге аян.

Жазушы Нұрлан Қамидың «Шизофрения» деген хикаясы сол жолдағы алғашқы ізденістердің бірі деп ойлаймыз. Шағын

әңгімедегі қаһармандардың аты-жөндері де аталмайды. Оқиға бірінші жақтан баяндалғандықтан мен, әйелім, досым, қайнағам деген кейіпкерлер ғана бар. Бірақ сол адамдардың аттары кім деген сауал сізді мазаламайды. Өйткені ондағы адамдар да, сюжет хроникасы да сізге таныс, өзіңіздің күнде көріп жүрген замандастарыңыз секілді. Ең бастысы сол оқиғалардың бәрі сіздің өз басыңыздан өтіп жатқандай күй кешесіз. Сөмке тасып, сауда жасап жүрген жоғары білімді экономист жігіт жағдайы түзелген соң банк ашпақшы болады. Бар пәле сонан басталады. «Шай ішіп, тамақ жеп болған соң жеңгеміз ас үйге кетті де, қайнағамыз әңгімесін бастады. Тік мінезді адам болатын, мәселені төтесінен қойды.

– Шотыңа біраз қаржы түсті, бірақ соның қайдан келгенін ұмытпа, – деді нығарлай сөйлеп. – Ана досыңа да ескертіп қой, бұл ақшаның өз орны бар, тек менің айтқаныммен ғана жұмсайтын боласыңдар.

Мұндайды күтпеген басым не айтарымды білмей құмығып қалдым, әйелім де аң-таң. Бір-бірімізге жалтақтап қарап қоямыз». Осынау қысқа ғана диалогтен байймын деп жүріп, ең жанашыр адамдарымен араз болып, өзінің азат басын кіріптарлыққа кіргізіп, соның салдарынан пенде атаулыдан бөлектеніп, шеттеп жалғыз қалған адамның жан күйзелісін танығандай боламыз. Әйелінің ағасы да, талай қиыншылықтан бірге өткен жолдасы да, керек десеңіз құдай қосқан қосағы да ақшаның алдында дәрменсіздік танытып, бас қаһарманды сатып кетеді. Мұның бәрі жазушының қиялынан туған десек те, онда күнделікті өмірде өзіміз көріп, біліп жүрген ақиқат шындықтың ізі бар.

Оның «Шал» деген әңгімесінде соғыс ардагерінің өмірі сөз болады. Бірақ шал соғыста ерлік жасап көзге түскен кісі емес, жұмыста да елден ерек оза шауып жүлде алған жері жоқ. Қарапайым көптің бірі ғана. Жазушының оқырманға жеткізгісі келгені де сол көптің бірін, қарапайым жанды шығармасына арқау ету. Осы кезге шейінгі прозада әйтеуір бір ерекшелігі бар адам шығарма қаһарманы болып келсе, Н.Қами аталған әңгімесінде сол ескі сүрлеуден шыққысы келген. Оның кейіпкері шаруаға да орашолоқ, ерліктің де паркын терең ұға қоймайтын

миллиондардың бірі ғана. Оны әңгіме арасындағы мына бір мінездеуден де анық аңғаруға болады: «Жалпы өзі көп ойланбайтын адам, бала кезінен-ақ топастау еді, есейгеннен кейін де ақылы толысып, кемеңгер болып кеткені шамалы. ...Сергей досы айтушы еді, саған жақсы ғой, көп ойланбайсың, жүйкең берік, жан дүниенің қат-қабат қыртыстардың астында жатыр, сондықтан жас сәбидей бәйкүнәсің, анау-мынауға мойымайтының да содан, ұзақ өмір сүресің сен. Айтқаны айдай келді, міне сексеннен асып бара жатыр...». Бірақ сол қарапайым адамдардың да іштей өздері құрмет тұтатын, өздері ғана сеніп, өздері парыз санайтын, басқалар көп ұғына бермейтін түсінік-әдеттері, бар пейілдерімен орындайтын іс-әрекеттері болады екен. Шығарманың бұрын қазақ прозасында көп ұшыраса бермейтін, құлаққа тосындау тиетін «Шал жылына екі рет ішетін» деген оқыс сөйлеммен басталуының да сырын оқиға желісіне қаныққан соң ғана түсіне бастайтынымыз рас. Шығарма сюжетінің кейбір тұстары Ш.Айтматовтың «Боранды бекет» романының оқиғалар желісіне де ұқсап кететіндей. Шалдың балаларынан бөлініп жалғыз қалуы, олардың әкелерін ойламауы, шал қайтыс болғанда ауыл адамдарының оны арулап жер қойнына тапсыруы т.б. сол ойымызды дәлелдей түседі.

Жалпы, Нұрлан Қамидың қазақ прозасына араласқанына отыз жылдан аса уақыт өтсе де шығармалары сирек жарық көреді, кітаптары да араға жылдар салып шығып жатады. Соған қарағанда өзіне қатты талап қоятын болса керек. Біздіңше Нұрлан қазіргі қазақ прозасында өзіндік орны бар, өзіне тән машығы қалыптасқан қаламгер. Оның қалам тартып жүрген тақырыптары да басқа жазушыларда көп кездесе бермейтін ерекше тақырыптар. Ол ақиқат өмірдегі әр құбылыстан, әр бір тосын оқиғалардан өзіне ғана тән ой түюге, жалпы адамзат баласы дұрыс деп қабылдаған орныққан қағидалардың екінші қырынан қарауға, көпшілігіміз байқай бермейтін тұстарына тереңдеп үңілуге бейім екенін аңғарамыз. Көбіміз оншалықты мән бере қоймайтын қалыптасқан этикалық, эстетикалық пайым-түсініктер жазушы шығармаларында мүлдем жаңаша пайымдалып, соны қырынан танылатынын да оның жаңалығы, басқаларды қайталамайтын

өзгешелігі деп түсінгеніміз жөн. Шығарма соңы біз күтпеген бағытта тосын шешіммен аяқталып жатса, оған да таң қалудың керегі жоқ. Ол жазушының оқырманға қалдырған сауалы, оқырманды интеллектуалдық тартысқа шақырған өзіндік тәсілі. Мүмкін сонан да шығар Нұрланның шығармаларын алғаш оқыған адам өз ойын бірден жинақтай алмай әрі-сәрі күйге түскендей болады. Оқырман басына анау неге олай, мынау неге бұлай деген сауалдар қаптайды. Бірақ қайта оқысаңыз, ойлана оқысаңыз сол сұрақтардың жауабын тағы да өзіңіз тапқандай боласыз. Бұл қазақ прозасында Н.Қами тапқан өзгеше сұрлеу, жаңаша жол.

Қазіргі оқырманға жақсы таныс қаламгердің бірі – Асқар Алтай. Оның шығармалары да мазмұн мен формадағы тың ізденістерімен ерекшеленеді. Оны кеңестік кезеңнен қалған ескі сұрлеумен келе жатыр деп айта алмас едік. Тақырып таңдауында да, идеялық ой түюінде де ол өзгелерден ерек тұрған жазушы. «Казино», «Кентавр» сияқты әңгімелерінің сюжеттік желісі біздің замандастарымыздың бастарынан өтіп жатқан оқиғаларға құрылған. Байлыққа белшесінен батып, адамшылық пен туыстық қасиеттерін жоғалтқан кейбір адамдардың біз сырттай қызығатын өмірлерінің терең қатпарларын қопара ашып, олардың өз ара салқын, тек жеке бастың бір сәттік қамымен жүрген пенделік сипаттарын бейнелеуі, әке мен бала, ана мен әке арасындағы адами қатынастардың сырттай ғана бүтін, ал шын мәнінде түтін болып жатуы тек адамдар арасындағы күйбең байланыс емес, қазіргі қоғамдағы ақиқат шындықтың бір көрінісі екенін анық таныта алған.

Ал халқымыздың басына үлкен қасірет әкелген Семей полигонының зардаптарын көрсетуде қаламгер басқалардан өзгеше жол табуға тырысқан. Трагедия трагедияны тудырады. Жазушының ойынша полигон зардабы оның жабылуымен біте салатын құбылыс емес екен. Оны жоюға, одан айығуға тек қана жоғарыдан берілген бұйрық қана емес, адам жанын емдейтін ұзақ уақыт, санадағы оң өзгерістер, адамға тән бауырмалдылық, аяушылық, ең бастысы сүйіспеншілік қасиеттер керек екен. Мұны Асқар қысқа ғана әңгімесінде атап айтпаса да тұспалдап әдемі жеткізген.

Біз сөз еткен үш жазушының шығармаларындағы замандастар бейнесі айналып келгенде бір-біріне ұқсас бейнелер. Олардың баяндау тілдерінен де суреттілік, көркемдік қасиеттерді жиі кездестіреміз. Оларда посмодернистік бағыттағы жазушылардай тілді ықшам пайдалану, көркемдіктен алыстау, оқиғаның тек бір ғана қырын ашып көрсету, ойды шолақ қайыру сипаттары жиі кездесе бермейді. Олардың прозаларындағы нарықтық заманындағы адамдардың рухани жұтаңдануы, дүние, ақша үшін адамдық қасиеттердің саудаға түсіп, жеңіліс табуы, адамгершілік, махаббат сықылды асыл қасиеттердің арзандап аяққа тапталуы көркем жинақталған. Ол бүгінгі біздің замандастардың басынан өтіп жатқан шынайы өмір суреттері, өмірдегі ақиқат шындықтың өнерге айналуы.

Ал Дидар Амантай, Мадина Омарова, Лира Қоныс секілді қаламгерлерде постмодернизм сипаттарының айқын көрінетінін жоққа шығара алмаймыз. Мысалы, Дидардың «Қарағайлы шаһарында» деген қысқа әңгімесі бар. Әңгіме жас жігіт пен кішкентай қыздың арасындағы диалогке құрылған. Есік алдында машинада бір адамдарды күтіп тұрған жігіт ойнап жүрген кішкентай бес жасар қызбен сөйлеседі. Жігіт тарапынан қойылған сұрақтардың анау айтқандай терең мәні жоқ секілді.

– Атың кім, мына үйде кім тұрады, маманды жақсы көресің бе? – деген сықылды әңгімеге тарту үшін айтыла салған сұрақтар. Көбіне сұрақты қоюшы кішкентай қыз. Бірақ оның сұрақтарының мазмұны тереңірек секілді. Жазушының әңгімеде көрсеткісі келгенінің өзі де сол ма деген ойда қалдық.

«– Сіз бізге қонаққа келдіңіз бе,

– Менің атымды білгіңіз келмей ме,

– Жасымды айтайын ба,

– Менің қайда тұратынымды білесіз бе,

– Сіз шокаладты ұнатасыз ба,

– Сіз маған ештеңе сыйламайсыз ба?» – деген сарындағы бір жағы бала психологиясына тән, ал екінші жағынан өзінен үлкен адамды әңгімеге тартудың амалы бар, астарында ептеген қулық та бар сауалдар.

Сәби қыз бен ересек жігіт аз ғана уақыт сөйлесіп, бірін-бірі қимай қоштасады. Қыз кішкентай сәби болса да өзінің тегінің кім

екенін, тәңірдің өзін әйел етіп жаратқанын сезеді дегенді жазушы шығармасының негізгі идеясы ретінде ұсынады. Бұл өз ойын ишарамен ғана астарлап жеткізетін постмодернизм көрінісі.

Бұл тарапта өнімді еңбектеніп жүрген жазушылардың бірі – Мадина Омарова. Оның шығармаларында да әлемдік әдебиеттегі постмодернистік үрдістер қазақтың ұлттық дүниетанымымен астаса орын алған. Мадина жас та болса осы уақытқа шейін біраз шет ел жазушыларының шығармаларын қазақ тіліне аударып, олардың кейбір шығармашылық әдістері мен көркемдік ізденістерін өзі де орнымен қабылдап, бүгінгі әдебиетіміздегі жаңа бағытта батыл қалам тартып жүрген қаламгерлердің бірі. Жас прозайктің «Емші апа», «Жақсы көру», «Таң алдында», «Құдайы тамақ», «Суық», «Ұят», «Мәңгілік», «Ақша іздеген бала» т.б. әңгімелерінде өзіміз өмір сүріп отырған қоғамның әр алуан шындығын қысқа да, қарапайым ғана шағын оқиғалар арқылы жеткізуге төселгені байқалады. Жазушы әңгімелерінен дәстүрлі қаламгерлерге тән толыққанды жұмыр да, ширатылған сюжет желісін де кездестіре алмайсыз. Ойды нақты бір образ бойына жинақтап көрсетуге де тырыспайды. Әңгіме керек десеңіз тартыстан да ада. Бірақ кейде оқып отырып мұңға батасыз, кейде өзіңіз күнде көріп жүрген үйреншікті оқиғаларға тосыннан қарағандай күй кешесіз. Қалай десеңіз де сізді ойландырады, шығарма идеясының басты мақсатының сізді тек сол ойдың арнасына салып жіберу ғана сықылды. Сіз жазушыны да, ондағы оқиғаны да ұмытып, өзіңізбен өзіңіз болып кетесіз. Мүмкін қаламгердің де көздегені сол болар.

«Жақсы көру» деген әңгімесіне інісі мен әпкесінің арасындағы қысқа ғана диалог арқау болған. Әпкесі кітап оқып отырады, ал тоғыз жасар інісі оны әңгімеге тартқысы келеді. Бірақ кітап қызығына түскен әпкесі оны тыңдай қоймайды. Осыдан келіп балақай оған «сен мені жақсы көрмейсің» деп кінә тағады. Ақыры столда отырып ұйықтап қалады. Ал әпкесінің «оның ақырын барып шашынан сүйдім» деуімен әңгіме аяқталады. Дәл осындай оқиға бәріміздің өмірімізде талай рет болған, болып та жатады. Бірақ сонда біз адамдар бір-бірімізден алыстап, жатбауырланып бара жатқан жоқпыз ба деп ойландық па? Ал мына көлемі екі

беттік әңгімеден соң қайсымыздың болмасын басымызға сондай ой келеді. Бұл Мадинаның жетістігі, қаламгерлік шеберлігі деуімізге әбден болады.

Постмодернистік дәстүрде оқиғаның идеясын ашып көрсету, шығарма сюжетіндегі шиеленіскен тартысты логикалық байланыста дамыту міндет емес. Сондықтан да олардың шығармалары қысқа, кейде тіпті бірнеше сөйлемнен ғана тұруы мүмкін. Негізінен оқырманның шығармаға арқау болған оқиғаны одан әрі өзінше дамытып ойлауына, жан-жақты шешім шығаруына еркіндік беріледі. Бір шығарманың идеялық тұғырын әр оқырман өзінше топшылап жатса оған да таң қалудың қажеті жоқ. Дәл осындай шығармалар біздің әдебиетімізде бар болса, оны жұрт оқып жатса, онда постмодернизмнің қазақ психологиясына мүлде жат болмағаны шығар.

Бұл шағын мақалада біз бес-алты жазушының шағын прозада жазылған еңбектерін ғана салыстырып, олардың көтерген тақырыптары мен идеялық ұстанымдарына, қол жеткізген көркемдік шеберліктеріне ғана тоқталып өттік. Сол арқылы қазіргі қазақ прозасының даму бағытын айқындауға тырыстық.

Детективті әдебиет және оның жанрлық ерекшелігі туралы

Детектив – жанрлық түр ретінде XIX ғасырда пайда болғанымен, негізінен әдебиетте прозада, ал басқа өнер түрлерінің ішінде кино өнерінде көбірек көрінетін құбылыс.

Соңғы жылдары кітап дүкендерінің сөресінде симай жатқан детективті әдебиеттер мен теледидар бетін бермейтін детективті кинолардың үлкен сұранысқа ие болуы кімді де болса ойландырмай қоймасы белгілі. Неліктен бұлай? Халық классикадан жалғыз бастады ма, әлде қоғамдық сана өзгерді ме? Әлде З.Фрейд айтқан «адам бойындағы ең басты қасиет, адам тіршілігін бағыттайтын қуат көзі – нәпсі және қанға ұмтылу» шындыққа айналып, жүзеге аса бастады ма? Әрине, мұндай күрделі сұрақтарға жауап беру оңай болмас, бірақ сонда да болса детектив жанры деген қандай жанр? Оның өзіндік сыр-сипаты қандай деген сұрақтарға шамамыз келгенше жауап іздеп көрелік.

Детектив (detective) – ағылшынның іздеу, із кесу, тіміскелеу деген мағынадағы сөзінен шыққандығы белгілі. Зерттеушілер детективті әдебиеттің алғашқы классикалық үлгісін америка жазушысы Эдгар Поның «Морг көшесіндегі кісі өлімі» (1841 ж.) деген шағын новелласымен байланыстырады. Онда жазушы бірінші рет әуесқой із кесушінің қылмысты ашу барысында байқаған таңғажайып қабілетін, логикалық талдауларының нақтылығын шеберлікпен көрсеткен болатын. Ал детектив жанрындағы шытырман оқиғаларды шешуде ақыл-айламен қоса логикалық қисындардың дәлелділігімен, сенімділігімен оқырманын баурап алған А.К.Дойл сомдаған Шерлок Холмс образы әлемдік әдебиеттегі ұмытылмас ерекше тұлғалардың біріне айналды.

Детектив жанры туралы әлемдік әдебиеттануда бүгінгі күнге дейін бір пәтуаға келген дәлелді ғылыми тұжырымдарды таба қоюдың өзі қиын. Оның жанрлық сипаты мен образдар жүйесіндегі ерекшеліктер, сюжеті мен композициясына қатысты жазылып жүрген бірді-екілі қысқаша айтылған пайымдаулар болмаса (А.Граммши, Б.Бархт, С.М.Эйзенштейн, К.И.Чуковский), теориялық тұрғыдан терең талданып, тыңғылықты жазылған зерттеу еңбектер жоқтың қасы. Осы уақытқа дейін айтылып келген детектив жанры туралы ой-пікірлердің өзі бірін-бірі теріске шығаратын қайшылықтарға толы. Соның ішінде көптеген зерттеушілердің бұл жанрдың басты ерекшелігі ретінде бөліп алып, атап көрсететін бір белгісі – оның шешуі қиын жұмбақ, шытырман оқиғалар мен құпия құбылыстарды сюжетіне арқау ететіндігі. Мәселен, орыс зерттеушісі Ф.А.Чапчатов «Детектив: мүмкіндіктері, мақсаты мен міндеті» деген шағын мақаласында «Тайна, загадка – одно из неперемных условий детектива, один из главных «видовых» его признаков. Не случайно в английской и амереканской литературах, где детектив особенно широко распространен, у него есть синоним: «литература тайн» – «mystery fiction»» – деген бір ерекшелігін атап көрсетеді.

Детективті шығармаға тән тағы бір қасиет онда белгілі бір дәрежеде қылмыстық әрекеттің көрініс табуы және оны ашудың жолдарының қарастырылуы. Оның жалпы шытырман оқиғалы шығармалардан айырмашылығы да осында болса керек. Бұған қарағанда біздің қазақ әдебиетіндегі детективті шығармалардың бәрін бірдей «шытырман оқиғалы» деп айдар таға салуымыздың өзі оншалықты ғылыми қисынға келе бермейтін секілді. 1998 жылы қазақ тілінде шыққан «Әдебиеттану» терминдер сөздігінде: «Детективті әдебиет – шытырман оқиғалы, қылмысты ашудың егжей-тегжейін өзек ететін әдеби шығармалар» деген анықтама беріліпті. Ал детектив поэтикасы туралы зерттеу жүргізген А.Вулис «шытырман оқиғаны» прозаның кез келген түрінен кездестіруге болатынын, керек болса Т.Драйзердің «Америка трагедиясы» мен Ф.Достоевскийдің «Қылмыс пен жаза» романдарының да шытырман оқиғаға құрылғанын және ол шығармаларда да қылмыс жасалатынын тілге тиек етеді.

Бірақ ол жазушылар нақты қылмыстың себеп-салдарын жеке адамның іс-әрекетінен, мінез-құлқынан ғана іздемейді, оны қоғамдық құрылыстың қайшылықтарынан, адамдар арасындағы теңсіздіктен іздейді. Сондықтан да қылмыстың ашылуы, қылмыскерді іздеушілердің іс-әрекеттері мен мақсат-мүдделері олар үшін басты нәрсе болмағандықтан, із кесушінің образы бұл шығармаларда мүлдем кездеспейді деуге болады.

Детективті шығармалар кейде «интеллектуалдық кроссворд», кейде «әдеби ойын», ал енді бірде қылмысты іздестіру органдарының өмірінен жазылған «өндірістік» тақырып ретінде де қарастырылады.

Әрине, бұлай бөлудің нақтылығынан шарттылығының басымы екендігін мойындасақ та, детективті шығармаларда өзі жасаған қылмысын жасыруға не болмаса біреуге аударуға тырысатын қылмыскер мен сол қылмысты ашуға күш-қайратын, күллі ақыл ойын жұмсайтын із кесушінің арасындағы күрделі қақтығыстардың сан алуан түрлерін адам бойындағы күш-қуаттың айқасын ғана емес, оймен шайқасудың әр қилы тәсілдерін көруге болады. Сергек ой, дәлелді қисынды қажет ететін үміт пен күдік арасындағы адамның осындай күйін зерттеушілер шахмат тақтасындағы ойынға ұқсағандықтан – бұл жанрды «ойын» деп атаған. Мұндай шығармаларда кейіпкерлердің психологиялық болмысы тереңдей ашылып, көркем детальдардың айқынырақ көрінуі заңды құбылыс.

Жалпы детектив жанрының әр елде қалыптасу, даму ерекшеліктерінің өзі әр түрлі. Батыс Европада, соның ішінде ағылшын әдебиетінде қылмысты ойластырып, жоспарлы түрде дайындықпен жасаудың үлгілері жиі суреттелсе, америкалық детективтердегі қылмыстық оқиғаларда авантюристік, кейде мистикалық реңк көп орын алады. Бұрынғы кеңестік әдебиеттегі детектив жанры да өзгелерге ұқсамайтын өзіндік сипатымен ерекшеленетін. Ол кезеңдегі детективті әдебиетте «маңызды әлеуметтік-адамгершілік мәселелер» ең басты нысана болғаны шындық.

Ал детектив жанрының қазақ әдебиетінде кенжелеп дамып, қалыптасқаны белгілі. Оның көрнекті өкілі ретінде ауызға алатынымыз да жалғыз Кемел Тоқаев болатын. Бірақ әдебиет тари-

хын саралай қарасақ, С.Сейфуллиннің «Бандыны қуған Хамит» әңгімесін біздіңше қазақ прозасындағы детективті прозаның алғашқы үлгісі деуге болады. Ал одан басқа бұл салада жемісті еңбек еткен жазушыны кездестіру қиын.

З.Мұсаев «Шытырман оқиғалы роман» деген мақаласында «С.Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешуі» мен М.Әуезовтің «Бүркітшісінде», «Абай жолы» эпопеясында, сондай-ақ Х.Есенжановтың «Ақ Жайық», І.Есенберлиннің «Қатерлі өткел», Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясында да детективті детальдар кездеседі», – дейді. Егер сюжеттік желісінде қылмыстық оқиғалар ұшырасатын шығарманың бәрін детективті әдебиетке жатқыза беретін болсақ, онда детектив емес әдебиеттің өзін тауып алу қиынға айналар еді. Екіншіден, «шытырман оқиғалы» дегенді тек детективті шығармаларға ғана қатысты қарастырудың өзі қателік, оны жоғарыдағы З.Мұсаев мысалға алған кез келен шығармадан табуға болады. Бұған қарап детектив жанрында жазылған шығармада шытырман оқиға болмайды деген ой туындамауы керек, тек сол «шытырмандықты» детективтің бір белгісі ретінде ғана қарастырған жөн.

Ал енді бұл жанрдың басқа жанрлардан өзгеше болып келетін негізгі ерекшелігіне тоқталар болсақ:

Біріншіден, сюжетінің жауабын шешуді қажет ететін жұмбақ (күпия) оқиғаға құрылуы; екіншіден, нақты қылмыстың жасалуы және оны ашу жолында із кесушінің әр қилы әрекеттер мен (логикалық ойын) ойларының болуы; үшіншіден, қылмыстың себепсалдарын қоғамнан емес, жеке адам бойынан іздеу; төртіншіден, қылмыскер мен із кесушілердің образдарының нақты көрінуі; бесіншіден, қылмыстық оқиғаға өтетін кеңістік пен уақыттың нақтылығы; алтыншыдан, сюжеттің шешімінің айқындығы, яки қылмыстық оқиғаның жауабын табу.

Осы аталған алты белгі айқын болғанда ғана оны детективті жанрға жатқызуға болады деп ойлаймыз. Өйткені француз ғалымдары (приключенческий литература) қызық оқиғалы әдебиет дегенді оның сюжеттік желісіне қарап-ақ ажыратуға болатынын, ал кез келген шым-шытырық оқиғаның астарында қылмыс болған күннің өзінде де ол сол шығарманың детектив жанрында

жазылғанына дәлел бола алмайтыны туралы осыдан ширек ғасыр бұрын-ақ бір тоқтамға келген болатын.

Сонымен қатар, детективті әдебиеттің де белгілі бір қоғамда қанат жайып, қарқындай дамып, енді бірде тоқырауға ұшырап отыру себептері сол қоғамдағы өзгерістермен тығыз байланысты екендігі бүгінде белгілі болып отыр. Оған қазіргі ТМД халықтары әдебиетінен көптеген мысалдар келтіруге болады.

Образ және көркем ойлау тарихы

Әдебиет адам баласының ақыл-ойынан туған өнер. Сондықтан да әдебиеттің қазіргі кездегі жалпы ерекшеліктерінің сипатын білу үшін оның өткенін, пайда болу, қалыптасу кезеңдеріне шолу жасап, ғылыми тұрғыда бағалауға тура келеді.

Әдебиет адамзат баласы жасаған мәдениеттің, соның ішінде, өнердің бір бөлшегі. Әлбетте, әдебиеттің пайда болуы мәдениетпен, өнердің басқа түрлерімен тығыз байланыста қарастырылады.

Ал сөз өнерінің пайда болуы мен дамуын ғана емес, олардың жанрлық сипаттарын, әр жанрдың шығу тегі мен қалыптасу кезеңдерін, өзіндік ерекшеліктерін зерттейтін ғылым – тарихи поэтика деп аталады.

Мәдениеттанушылар адамзат мәдениетінің қалыптасу кезеңдері адам баласының пайда болған кезінен басталады деп есептейді. Ал адам қалай пайда болды, оны Құдай жаратты ма, ғарыштан келді ме, әлде Ч.Дарвин айтқандай, маймылдан пайда болды ма? Бұл мәселе әлі күнге дейін толық шешуін тапқан жоқ. Бірақ ғылым адамның хайуанаттардан ажыраған гоминид (*Homo sapiens*) екеніне көбірек мән береді. Оның талай себептерін де санамалап шығуға болады. Мәселен, адамның ми қабатының ерекшеліктерін, олардың екі аяқпен жүруін, немесе қолдарының еңбекке ыңғайлылығын адам санасының дамуына ықпал еткен факторлар ретінде қарастырады.

Неміс ғалымы Ф.Энгельс «Маймылдың адамға айналу процесіндегі еңбектің рөлі» деген еңбегінде «Адамды адам еткен –

еңбек» деген тұжырым жасайды. Қарапайым еңбек құралдарын жасап пайдаланудан бастап қазіргі ғылыми-техникалық прогреске дейінгі жолды адам еңбек арқылы, сананың дамып жетілуі арқылы жүріп өткен. Олай болса адам санасының ерекше түрі ретінде көрінетін мәдениет, соның ішінде, әдебиет те адам еңбегінің жемісі.

Ал адамзат мәдениетінің қалыптасу тарихын біз құлиеленушілік дәуірден бастау алады деп қарастырғанымызбен, оның пайда болған уақыты алғашқы қауымдық құрылыс кезеңіне сәйкес келетінін қазіргі ғылым дәлелдеп отыр. Өйткені қатынас құралы ретінде сөз сол адамдардың ұжымдасып өмір сүре бастаған кезінде-ақ пайда болған. Сөз дыбыстан пайда болып, адамдардың белгілі бір күйін білдіріп қана қоймай, белгілі бір затты, одан өзіндік ойды, одан әрі образды ойлауға дейін дамып, жетілді. Яғни қазір біз сөз етіп жүрген көптеген мифтер мен аңыздар сонау алғашқы қауымдық құрылыс кезінде пайда болған деуімізге негіз бар. Сол кезден бастап-ақ адамзат баласы айнала қоршаған ортаның бір бөлшегі ғана болып қоймай, сол әлемді өз қиялымен танып, өз біліміне сай игере бастаған. Олай болса, алғашқы адамдар ойлап шығарған жүйелі оқиғалар желісі болып табылатын – миф, адамдар қиялынан туған алғашқы образдар жүйесі болып саналады.

Белгілі мәдениеттанушы және антрополог Дж.Фрезер: «Саналы адам болып, мәдениетіміздің өркендегені үшін біз ең алдымен, алғашқы қауымдық құрылыс кезеңдегі адамдарға қарыздармыз. Айта берсек, біздің сол қарапайым да дөрекілеу ата-бабаларымыздан оншалықты көп айырмаларымыз да жоқ. Қазіргі салт-дәстүр ретінде ұстанып жүрген көптеген әдет-ғұрыптарымызды біздің санамызға сіңіріп, қалыптастырып кеткен де солар» – деп жазған. Тал бесіктен жер бесікке дейінгі адам өмірінде атқарылып жататын талай ырым-жоралғылардың мән-мағынасын ашып, оның қашан және қай уақытта пайда болғанына ой жүгіртіп жатқан ешкім жоқ. Бірақ біздің санамызда сол әрекеттердің өтуі міндет сияқты қалыптасқаны сонша, оны ешбіріміз мынау маған жат деп қарсылық көрсетпейміз. Қайта іштей адам соның болғанын қалап тұратынын психологтар да жоққа шығармайды.

Алғашқы қауымдық құрылыс кезіндегі адамдардан қалған дерек-дәйектер, олардың мекен-жайлары болып саналатын үңгірлер, сүйек қаңқалары мен еңбек құралдары біздің Қазақстан территориясында өте ерте замандардың өзінде адамдардың мекен еткенін дәлелдеп отыр.

Қазіргі мәдениетті халық деп жүргендердің көбі сол ежелгі мәдениетін сақтаған, сол мәдениеттерін құрмет тұтып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізген жұрттар. Оған да толып жатқан мысалдар келтіруге болады.

Ал ежелгі адамдар қалай ойлады, нені мұрат тұтты, сана қалай дамып жетілді, образбен ойлауға қалай машықтанды деген мәселелер күні бүгінге дейін әлі өзінің нақты жауабын тапты деп айта алмаймыз. Ол туралы көптеген ой-пікірлердің барлығы бірдей нақты дәлелденген деу де асылық болар еді. Бұл тарапта нақтылықтан гөрі шарттылықтың басым түсіп жататыны рас. Сонымен образ қалай пайда болды?

Алғашқы образ – ол сананың өз образы. Кез келген образды танып, біліп, ұмытуға болады. Ал алғашқы образ ешқашан ұмытылмайды. Өйткені ол біздің санамызда туғаннан қалыптасқан. Мәселен, алғашқы образ ол сананың өзі. Адам айналадағының бәрін көзбен көреді, бірақ өз көзін көре алмайды. Алғашқы образ да сол сияқты салт-дәстүр, ырымдар т.б. санаға бала күннен сіңген образдар жүйесі. Бірақ оның бәрін де біз абстракты күйде ғана танып, топшылаймыз. Оның түпкі мәні неде, қандай жағдайға байланысты пайда болды ол жағы бізге күңгірт. Тек осылай болуы мүмкін-ау деген долбар жасай аламыз. Әрине долбарға да там-тұм жеткен археологиялық, этнографиялық деректер мен миф, аңыздар дәйек болып жатады.

Миф – бұл адамзат санасының балаң кезінде пайда болған образдар жүйесі. Таптық қоғамның орнауымен мифтер де өзінің өмірлік мәнін жоя бастады. Адамдар үшін ол тек естеліктер күйінде сақталып ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырды.

XVIII ғасырда француз миссионері Ж.Ф.Лафито алғаш рет солтүстік Америка үндістерінің мифтерін жинақтап, зерттеп, басқа халықтардың мифтерімен салыстырады. Оның зерттеу нәтижесі дүниенің төрт бұрышындағы барлық халықтардың миф-

тері бір-біріне ұқсас болып келетіндігін көрсетеді. Осыған қарап ол мифтердің пайда болу заңдылықтарын ашты.

Мифті тереңдей зерттегендердің қатарына италия философы Дж.Виноны жатқызуға болады. Ол мифтің пайда болу заңдылықтарын анықтап қана қоймай оны «Құдайлар поэзиясы» деп атап, оларды балалар психикасымен салыстыра зерттеді. Оның миф философиясы туралы айтқан ойлары кейінгі мифология туралы ғылымның барлық бағыттарына негіз болды.

Адамзат қоғамын реттеуші күш ретінде танылып жүрген діннің өзі де образды ойлаумен, мифологиямен тығыз байланысты.

Көне дәуірлердегі діндер мен фольклордың мифологиямен терең байланыстары болғандығын бүгінге дейін жинақталған ғылыми фактілер дәлелдеп отыр.

Классикалық филология күллі антикалық идеологияның астарында мифологизмдердің қалың қабаты барын ашып берді.

Әсіресе XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың ішінде ғылым әрбір антикалық абстракты діни бейненің нақты мифтік образдардан жасалынғанын дәлелдеуде қыруар жұмыстар жасады. Кейін бұл жұмыстар генетикалық мақсатта одан әрі өз жалғасын таппай тоқырап қалды. Тек Узенер ғана олардың қорытындыларын жинақтап, діни пайымдаулардың пайда болуы туралы мәселе көтере алды. Кейін Э.Б.Тайлор ғылымда тағы бір маңызды ғылыми процестің негізін қалады. Ол біз пайымдап келгендей дін алғашқы идеология емес, дін пайда болғанға дейін де алуан түрлі түсініктер болған, ол кейінгі діни ағымдарға негіз болған деген концепция ұсынды.

Орыс ғалымы О.М.Фрейденберг болса, мифологияның негізін көркем шығармашылықтан іздеуді басты мақсат етіп алды. Ол антикалық көркем ойдың тууына дін де, фольклор да, мифтер де әсер еткен жоқ, керісінше, нақты пайымдаулар мен тіршілік стихиясы әсер етті деген тұжырым жасады. Ғалымның ойынша, антикалық дәуірдегі өнердің әрқайсысының өзіндік пайда болу, даму, қалыптасу кезеңдері бар. Әр жанрдың өзіне тән заңдылықтары мен дәстүрі бар. Құрылымы мен мазмұны да белгілі бір шарттылықтарға бағындырылған. Осы заңдылықтар мен шарттылықтар (канондар) нені білдіреді? Ондай дәстүрді қалыптастырған кім? Мұның ар-

тында нақты көркем шығармашылық дәстүрді қалыптастырған жеке авторлардың тұруы мүмкін деген ойдың тұруы да заңды.

Мәселен, біз дін мен фольклорды екі сала ретінде жеке қарастырамыз. Фольклорды антикалық, ортағасырлық, қазіргі фольклор (жаңа) деп те бөліп жатамыз, бірақ дін мен фольклордың мазмұндас, пішіндес, керек болса, тарихи негізі тұрғысынан туыс екендігін еске сирек аламыз.

Антикалық дәуір дегеніміздің өзі не? Оны қалай түсініп жүріміз? Тарихи көзқарас тұрғысынан алғанда, бір тарихи дәуірдің екінші тарихи дәуірге қарама-қарсы қойылуы. Тайпа не рудың мемлекеттік формаға айналуы, мифологияның фольклорлық сипатқа ие болуы, образбен ойлаудан нақты (түсінікті) ойлауға көшу. Антикалық дәуір дегеніміз бір құбылысты категориялардың сапалы екінші түрлі категорияға айналуы. Көп нәрсенің қайта пайда болуы, қайта жасалуы. Антикалық деген – бұл барлық нәрсенің құрыла бастауы, барлық нәрсенің негізі қалана бастаған тарихи дәуір. Соның ішінде, «құрылыс материалының» маңызы ерекше. Антикалық мәдениет формалары неден жасақталады деген көп жерде заңды сұрақтың тууы да мүмкін?

Мысалы дін мен фольклор бұл тұрғыда бір-бірінен алшақ жатқан аяқталған жеке құбылыстар емес. Бұлардың бір-бірінен ажырамайтын қандай себептері бар деген мәселе әлі күнге дейін ғылымда өз шешімін тапқан жоқ.

Неге мифті біреулер дінмен, ал енді біреулер фольклормен байланыстырады. Біздіңше, бұл антикалық дәуірдегі дін мен фольклордың ортақ қызметіне байланысты.

Антикалық дәуірдегі фольклор күллі өнер мен әдебиеттің бір бөлшегі ретінде белсенді қызмет атқарады. Ол дәуірдегі әдебиет қазіргі ғылыми зерттеулердің нәтижелері көрсетіп отырғандай фольклордан пайда болған. Антикалық әдебиетте әдеби тектер болмады деген пікірмен де келісуге болмайды.

Сонымен қатар, архаикалық және классикалық әдеби дәстүрлердің өзі эллинизм дәуірінде пайда болған. Көне грек әдебиетінде ондай дәстүрлер кездеспейді.

Мынадай фактілер де кездеседі: грек фольклоры мен әдебиеті бір бірін қабылдап, араласып кетсе, Рим фольклоры ке-

рісінше, өзінше дамып, әдебиетте құрылымдық қызмет атқара алмаған.

Антикалық діндер табиғаты да фольклор сияқты әр алуан. Ол да әдебиетпен тығыз байланыста қарастырылады. Егер ежелгі дамыған мемлекеттердің, мәселен, Византияның діни әдебиетін алсақ та, ежелден қалыптасқан діни тақырыптар мен әдеби жанрлардың болғанын аңғаруға болады. Бұлар діни гимндер, әулие-әнбиелер туралы тұрмыс-салт жырлары, қасиетті тақырыптарға арналған драмалық шығармалар т.б.

Антикалық дәуірде діннің әдебиетке қатысты қызметі мүлдем басқаша, яки құрылымдық тұрғыда болғаны байқалады. Көркем сюжет – шығарма тақырыбында көрініс бермеуі де мүмкін, бірақ белгілі бір дәрежеде әдеби жанрдың қалыптасуына септігін тигізді.

Тек діни гимндер ғана емес, грек лирикасының өзі пайда болу және қалыптасу негізін діннен алған деп сеніммен айтуға болады.

Ал бірінші дін пайда болды ма, фольклор пайда болды ма деген сұраққа бұл екеуінің бір-бірімен қатынасын толық ажыратып алмай тұрып жауап берудің өзі ағаттық болар еді. Яғни мифтің мазмұны діни де формасы фольклорлық десек бұл сұрақтың жаубы дін мен фольклор қатар пайда болған деген болып шығады. О.М.Фрейденберг өзінің «Поэтика сюжета и жанра» деген еңбегінде бұл туралы «Мифология – фольклор – әдебиет» деген концепция ұсынады. Осындағы фольклорға дінді қоссақ, мифология – дін және фольклор мен әдебиет деген тұжырымға келеміз. Сондықтан да әдебиеттің пайда болу және даму жолдарын толық білу үшін әлем халықтарының ауыз әдебиеті мен діндерінің тарихын да салыстыра қарастыру бүгінгі күні қажеттілік болып отыр.

Антикалық дәуірді мәдениеттің пайда болу кезеңі десек, ол мәдениет өзіне материалды қайдан алды деген сұрақ туады. Ол материалды өзінен алды. Антикалық мәдениет ескінің бәрін қайта қорытып, жаңарудан пайда болды. Сондықтан да біз антикалық мәдениетті конструктивті мәдениет дейміз. Бұл антикалық дәуірдің басқа дәуірлерден бірінші ерекшелігі.

Қазіргі ғалымдар эстетикалық ойдың пайда болу кезеңін құл иеленуші құрылыстан басталады дейді. Бірақ кейбір археологиялық деректер эстетикалық таным біздің жыл санауымызға

дейінгі 30-40 мың жылдар бұрын пайда болды деген тұжырым жасауға негіз болады (Мустье дәуірі). Көлем мен түсті, дыбыс пен ырғақты, заттардың ұқсас сипаттарын ажырата алу қасиеттерін адам баласы жануар аталарынан мұраға алған жоқ, өз еңбегі арқылы тапты.

Қола дәуірінде құл иеленушілік құрылыс пайда болды. Мысыр мен Қытайда, Қосөзен аралығында таптық мемлекеттер өмірге келді. Адам санасының көркемдік тұрғыдан дамуының жаңа кезеңі басталды.

Ежелгі құл иеленуші мемлекеттердің бірі Мысыр болды. Онда ғылым мен өнер қарқынды дамыды. Б.д.д. 4000 жылдықта онда құрылыс (сәулет өнері) пен қолданбалы өнер жап-жақсы өркендеген болатын. Мысырдың көне ескерткіштерін оқу арқылы ғалымдар ол елде сөз өнерінің де белгілі дәрежеде дамып, эстетикалық терминдердің қалыптаса бастағанын айтады.

Б.д.д. 4-3 мың жылдықтарда өмір сүрген Шумерліктердің де бай мәдениеті болған. Олардан қалған сәулет өнерінің қалдықтары мен тас табақшаларға жазылған жазулар шумер халқының дамыған эстетикалық ой-пікірлері мен әдебиеті болғандығын айғақтайды. Әрине, бұлардан өзге Вавилон, Қытай, Үнді т.б. елдерде сол ерте замандардың өзінде мемлекеттік құрылымдар пайда болып, мәдениеттері жоғары деңгейде дамығанын байқаймыз.

Алғашқы қауымдық құрылыстан құл иеленушілік құрылысқа өту кезеңінде Шығыста мәдениеті жоғары деңгейде дамыған мемлекеттер пайда болды. Ежелгі Мысыр, Шумер, Вавилон, Қытай, Индия сияқты мемлекеттерден бізге тек қана материалдық құндылықтар ғана емес, әр алуан сипаттағы жазба деректер де жеткен. Осы мәтіндердің арасынан аз да болса алғашқы эстетикалық түсініктер де кездесіп отырады. Ол мәтіндердің мазмұны бізге кейінгі эстетикалық пайымдаулардың дамуын түсінуімізге өзінің септігін тигізеді. Көне шығыс халықтарының эстетикалық сезімдерін бейнелейтін өнер туындылары мен жазба деректерді кездестіргенімізбен де тікелей эстетикаға арналған бірде бір мәтіннің болмағанын есте ұстауымыз керек. Сондықтан да көне өркениеттің эстетикалық пайымдауларын анықтау үшін

олардан бізге жеткен аздаған мәдени мұралардың өзін місе тұтуға тура келеді. Мәселен, бүгінгі күні біздің қолымызда сол көне мәдениеттен қалған әртүрлі сипаттағы мәтіндер немесе кейбір өнер түрлеріне қатысты жекелеген туындылар, белгілі бір ағымға тән діни-философиялық көзқарастардың үзінділері ғана бар. Сол бар материалдарды жан-жақты талдай отырып, өткен дәуір мәдениетіне, соның ішінде сөз өнеріне баға беруге тура келеді. Жинақтаған аз материалдардың өзі мәдениеттің дамуын бұрыннан қалыптасқандай Грекия мен Римнен емес, көне шығыстан іздеу керек екендігіне негіз болады. Қазіргі археология ғылымы анықтап отырғандай, біздің Гректер мен Римдіктерге теліп жүрген көптеген мәдени, ғылыми жаңалықтар Шығыс халықтарында олардан мыңдаған жылдар бұрын-ақ пайда болған сияқты. Яки адамзат мәдениетінің бастау алар негіздері Шығыста деген XVIII ғасыр ойшылдарының пікірлері бүгінде ақиқатқа айналып отыр. Шығыс мәдениетінің дамуындағы тағы бір ерекшелік олардың ғасырлар бойы дәстүрлі бір бағытта дамуында. Мәдениеттегі дәстүр жалғастығы халықтың сырттан келетін әсер-ықпалды қабылдамауынан, олардан өз мәдениеттерінің биік болғандығынан деп ой түюге болады.

Мысалы, Мысырдың эстетикалық пайымдауларындағы Құдайдың, желдің сұлулығы, жарық туралы ұғымдар мыңдаған жылдар бойы өзгеріссіз сақталған. Бұған қарап эстетикалық ой дамымай тоқырап қалған екен деген ой тұмауы керек. Әрине кейбір өзгерістер, жетілген көзқарастар болған, бірақ негізгі идея, ежелгі дәстүрдің негізі сақталып отырған.

Б.д.д. XXI ғасырда өмір сүрген көне Мысырдың суретші, мүсіншісі Иртісен өзінің өнері туралы мынадай ой айтқан. «Мен өз өнерімде тәжірибелі шебер болдым. Мен ер адамға тән қимыл-қозғалысты, әйелдің әсем жүрісін, қылыш сілтеп жатқан жауынгер мен жаралы кісінің құлап бара жатқан қалпын, найзадан жарақат алған адам жүзіндегі қиналысты бояу арқылы жеткізе алдым. Мен отқа жанбайтын, суға ерімейтін өнердің өшпес түрін жасаудың сырын меңгердім» – дейді. Бірақ сол Иртісеннің өзі мен шеберлігімді шыңдап өнердің биігіне шықтым демейді.

Грек пен Римнің ұлы ақындары Гомер, Сафокл, Феокрит, Катул, Вергилий, Геракл т.б. жырлаған әсем лириканың бастау бұлағы да сол көне Шығыста қалыптасқан. Мысырда сонау көне патшалық кезеңінің өзінде гуманизмнің қалыптаса бастағанын аңғарамыз. Шеши деген абыз «Мен бақытсыз байғұс біреуді күштінің жәбірлеуінен қорғап қалдым... Мен ашқа тамақ, жалаңашқа киім бердім. Мен қайығы жоқты қайығыммен, судан өткіздім. Мен баласыз адамды жерледім» деп жазып қалдырған. Мұнан сол кезеңнің (б.д.д. 3 мың жыл бұрын) өзінде адами қатынастардың биік болғанын байқаймыз.

Мысырда алғашында дәстүрлі териоморфтық мифология дамыған. Олардағы Құдайлар кейпі аңның басы арқылы бейнеленген. Олар үшін өгіз, сиыр, бүркіт, қой, шиебөрі, жылан қасиетті болып саналған. Оларға табынған, құрбандықтар шалған, бірақ Құдайдың сұлулығы оларға емес, адамға ұқсас, екінші жағынан күнге ұқсас деген түсінікте болған.

Көне Мысыр әдебиеті бай, бірақ әлі толық зерттеліп бітпеген дүние. Олар да өнерді жоғары бағалаған, одан ләззат алған. Бірақ кез келген өнердің пайда болуын Құдайлар ісі деп қараған. Б.А.Тураевтың айтуынша, «Олар өздерінің күллі мәдениетін Құдайдың бергені деп санаған. Ол мейлі діни мәтін болсын, немесе әдеби немесе медициналық шығарма болсын оны Құдай көктен жібереді (тастады) және оны ылғи да патшалар тауып алатын болған».

Көне Мысырда сөз өнерін, шешендік өнерді жоғары бағалаған. Көне патшалық дәуірінен қалған мына сөз соған дәлел бола алады. «Ақылды сөз құрау басқа жұмыстардың бәрінен де қиын, сөз кез келген қарудан күшті» – дейді.

Шумерліктердің әсемдік туралы ұғымдары олардың бізге жеткен көне жырлары мен діни және тұрмыстық құқықтарға қатысты ой пікірлерінен аңғарылады. Шумерліктердің поэмаларында ғажайып құдай әйелдер туралы (Бау, Нинлиль, Нинмар) және сұлу қыздар (Асарилуха туралы жыр), әсем айдаһарлар мен әдемі заттар туралы айтылады. Әрине, шумерліктердің әсемдік туралы түсініктерін қазіргі кездегі адамдардың пайымдауларымен салыстыру қиын.

Шумерлерден бізге жеткен қыш тақталардағы жазулар олардың тек шаруашылықтары туралы мәліметтер ғана емес, сол кездегі оқудың әдебиеттің даму деңгейі туралы да нақты деректер келтіреді. Әсіресе, сол замандардан бізге жеткен «Хара-Хубулу» энциклопедиясында шумерліктердің дүниетанымдары туралы біршама нақты мәліметтер бар. Энциклопедияның құрылымы адам құрылымына, яғни сүйек пен еттен, теріден тұрады дегенге негізделген. Ежелгі адамдар дүние топырақтан, өсімдіктерден тұрады деп осы принцип бойынша айналадағы барлық материяға баға беруге тырысқан. Көптеген мың жылдар өткен соң барып олар дүниенің негізі топырақ емес, тас деген көзқарасқа тоқталады. Яғни дүние туралы көзқарастары өзгеріп отырған. Шумер өркениеті шарықтап дамыған б.д.д. IV мыңжылдықта олар екі нәрсені айрықша қарастырады. Біріншісі – іштейгі, яки адам мен құдайды қанағаттандыру үшін оларды тамақтандыру керек (құрбандық беру), екіншісі, сырттайғы, яғни адам денесінен тыс оның жоғары рухани әрекеті, адам мен Құдай арасындағы байланыс деп түсіндірілді. Шумерліктер адам санасы арқылы қабылданатын рахаттың екі түрін айқын танып білді. Біріншісі, тамақ ішу рахаты, екіншісі, құдаймен байланысу арқылы алынатын рухани ләззат.

Ритуалды культтік қызмет шумерлер өміріне негізгі бағыт-бағдар бере отырып, олардың көркемдік дүниетанымдарының қалыптасуына негіз болды. Діни салт-дәстүрлердің өтуі көркем сөз арқылы, мифтер арқылы жүзеге асты. Соңынан жекелеген гимндер мен мифтер әдеби қалыптасқан жанрлардың пайда болуын тездетті.

Шумерліктер әсемдік ұғымын екі нәрсеге қарап айқындады. 1. Мазмұнына; 2. Формасына; Бұлардың ішінде, әсіресе, діни тотемдік идеалдар ерекше орынға ие болды. «Нарам-Син және Куту патша» деген аккад поэмасында лулубейлік жеті патша бауырларға «көз шағылысатын сұлу немесе бұл адамдардың денелері үңгірдегі құстардікіндей, түрлері қарғанікіндей, оларды осылай етіп Құдай жаратқан деп жазады». Бұл мысалдан біз әсемдікті тотемдік белгілермен беруге тырысқандарын байқаймыз. Олардың түсінігіндегі әсемдік үшін адам бейнесінің өзі де жеткіліксіз болған.

Б.д.д. XVIII-XII ғасырда Вавилон өркениеті пайда болған кезде Шумер мәдениеті әлсіреп, құлауға жақын қалған еді. Тотемдік дүниетаным негізінде пайда болған көне дін халық санасында сақталғанымен өмірлік тәжірибеден тыс дүниетаным ретінде біртіндеп өз мәнін жоғалта бастады.

Вавилон дәуірінде шумерлік ғарыш адамы туралы ұғым өз мәнін жоғалтты. Құс тұрпатты Тиамат пен Мардук Құдай арасындағы күресті суреттейтін («Әлемнің жаратылуы» деген Вавилон поэмасындағы) ғарыштың адамнан тыс екіге бөлінуі сол кездегі адамдардың нақты өмір заңын басты мұрат тұтқанын аңғартады.

Ал көшпелілер мәдениетін қалыптастырушы біздің ата-бабаларымыз өздерінің таным-түсініктерінде Тәңірді ең жоғары сұлулық ретінде таныды. Ислам дініне дейінгі көшпелілер ұғымындағы алғашқы образдар да күллі адамзат тарихындағы образдар іспетті құдай, құдайлар туралы мифтер мен фольклордан бастау алады. Оның жарқын дәлелі соңғы жылдары жарық көріп жатқан 100 томдық фольклорлық шығармаларымыз – «Бабалар сөзі» десек қателеспейміз. Егер соны мұқият қарап тексере зер салсақ, біздің ата-бабаларымыздың өмір туралы, жалпы өздерін қоршаған дүние туралы образды ойларына қаныға түсеміз. Бұл әлі тереңдей зерттеуді қажет ететін күрделі сала.

Көркем прозадағы ырғақ мәселесі

Қазақ қоғамында туған сан алуан прозалық туындыларды оқып отырып, авторларының әңгіме жазудағы өзіндік шеберлігін, көркемдік әдіс-тәсілдер мен сөз қолданудағы ешкімге ұқсамайтын даралылығын, сондай-ақ әңгімедегі ерекше ырғақты аңғарамыз. Демек, бұл жазушының өзіне ғана тән шығармашылық ерекшелігі деген сөз.

Прозадағы ырғақ қазіргі әдебиеттануда жаңалық емес. XX ғасыр басында прозада ырғақ бар деген орыс ғалымдарын ақылы ауысқандардың қатарына қосқан. Ал қазіргі жағдай мүлдем басқаша. Орыс әдебиеттануы түгілі қазақ әдебиеттануында

да ырғақ туралы біраз дүние жазылды. Бірақ сол ырғақты прозада неден іздеу керек дегенге келер болсақ, осы тұста зерттеушілердің көзқарастары бір жүйеге түсіп, тұрақтана қоймағанына көз жеткіземіз. Орыстың XX ғасырдағы әдебиеттанушы ғалымдары В.М.Жирмунский, Б.В.Томашевский, М.М.Бахтин, М.М.Гиршман сияқты белгілі ғалымдарымен қатар, қазіргі зерттеушілері С.В.Галанинская, М.В.Половнева, О.В.Черкезовалардың бұл мәселеге оқтын-оқтын айналып соғып отырғанының куәсі боламыз. Прозадағы ырғақ мәселесіне қазақ әдебиеттанушылары да қалам тартып жүр. Мысалы, филология ғылымдарының кандидаты А.Әбілев: «Ырғақтың көркем прозада стильдік ерекшелік элементі екендігіне дау жоқ, ол ғана емес-ау, тіпті біздің пайымымызша, ырғақ болмаған тұстан стильдік ерекшелік іздеудің қажеті де жоқ.

Бұл өз алдына үлкен әңгіме, ал уақыт және ырғақ байланысы дегенге келер болсақ, «осы ырғақ деген көркем прозадағы уақытқа тәуелді ме, әлде уақыт ырғаққа тәуелді ме?» деген сауалдар мен мұндалап бой көрсетері анық. Егер, жазушы қолына қалам алып прозалық шығарма жазуға отырды десек, онда көптеген ғалымдар айтқандай, ең алдымен негізгі тонды, негізгі үнді іздері хақ. Бұл дегеніңіз ырғаққа бару емес пе? Иә, бұл прозадағы ішкі ырғақты іздеу деген сөз. Олай болса прозалық шығармадағы уақыт сол ішкі ырғаққа қатысты жарыққа шығады екен. Бұдан шығатын қорытынды – егер ішкі ырғақ бұзылса, онда уақыт өлшемі де бұзылады, ал уақыт қалыптан тыс болса, онда ішкі ырғақ та бұзылады екен», – деген тұжырым жасайды. Ғалымның бұл пікірін де теріске шығара алмаймыз. Сол секілді басқа ғалымдардың да ырғақ туралы сан алуан ойлары бар. Бірі оны шығармадағы уақыт пен кеңістіктен іздесе, енді бірі прозадағы ырғақты өлең жүйесінің бірі ретінде танылған метрикалық сипатынан табуды жөн санайды. Әрине, әдебиеттану сөз өнері болғанымен оның құрамында ырғақтың, әуеннің бар екенін түйсігімізбен сезінеміз. Бірақ соның шынайы болмысы қандай, неден туындаған деген сұрақтарға толық жауапты әлі де болса тауып бере алмай келе жатқандаймыз. Прозада ырғақ бар екенін бүгінде бәріміз болмасақ та бірталай жұрт мойындап қойды.

Өйткені кез келген шығарманы белгілі бір ырғақпен, белгілі бір әуен жүйесіне салып айтатынымыз жасырын емес. Керек десеңіз, қолына қалам ұстамаған кез келген әңгімешінің өзіне ғана тән әңгіме айту машығы, өзіне ғана тән ырғағы бар екенін көз алдыңызға елестете аласыз. Поэзияда мынадай да түсінік бар, кей ақындар мойындағандай бірінші ырғағын тауып алып, сосын оны сөзбен толықтырады деген. Мұның да астарында аз да болса шындық жатуы әбден мүмкін. Ал ырғақ ол кез келген істің, ол мейлі шығармашылық болсын, мейлі қарапайым тұрмыстық болсын атқарылуының негізгі тетігі екенін көбіміз мойындағымыз да келмейді. Ырғақ біздіңше стильмен тікелей қатысты нәрсе. Стиль жүре қалыптасады дейміз. Ал алғашқы прозасын он тоғыз жасында жазған және алдында ешқандай да үлгі тұтар бір де бір қазақ тілінде жазылған прозалық шығарма болмаған Б.Майлиннің стилі сонда қалай қалыптасқан?

Жазушы көркем туындыны шынайы өмірде өз көзімен көрген не құлағы естіген жайлардан, оқиғалардан, құбылыстардан әсер алып жазады десек, әңгімелеуіндегі шеберлік, стиль, ырғақ оның өзіне ғана тән қасиет. Бейімбет Майлиннің әңгімелеу шеберлігі туралы Сәбит Мұқанов былай деген: «Бейімбеттің өз алдына өзгеше стилі бар. Оның стилінде ашық түсінік, ойлаулы сөз, дәлдік ұғым бар. Ол сөздің жазба түрде сұлулығын көп құрмайды. Оның тілі түсінуге жеңіл қара шаруаның тілі, кедейдің, батырақтың тілі». Қазақта кедей тілі, батырақ тілі деген болмаған. Бұл арада Сәбит Мұқанов таптық тұрғыдан келсе керек. Үстем тап, төменгі тап тілдерінің айырмасы капитализм дамыған, таптық жігі айқын көрінетін ағылшын, француз сияқты халықтарда байқалады. Ал, Бейімбеттің «Шұғаның белгісі» повесіндегі жолаушының: «Уақытында Шұғаның әңгімесін бұл өлкенің баласына шейін біліп болып еді... ой, шіркін, өзі де Шұға десе, Шұға еді-ау!» деп басталатын әңгімесін алайық. Біздіңше Бейімбет ең бірінші сол өзі жазатын әңгімесінің әдемі ырғағын тауып алған, сондықтан да ол бірден классикалық дүниені өмірге әкелді. Ырғақ ол біздің қазақта баяғыдан бар дүние. Әр ауылдың, әр рудың өздеріне белгілі әңгімешілері болған. Бейімбет солардан үйренген. М.Әуезовтің де үйренген мектебі сол дала абыздарының сөз

саптау дәстүрі, солардың жас күндерінен құлақтарына сіңген ыр-ғақтары дер едік.

Жазушылар бір қалыпқа құйып шығарған адамдар емес. Әркімнің өзінше ойы, өмірге деген өзінше көзқарасы, айнала-сындағы шындықты өзінше сезініп, өзінше түйюі бар. Сондықтан әркім өзінше ойланып, өзінше жазады. Сөйтіп, әдебиетке шығармашылық өз ерекшеліктерін, өз стилін, өз ырғағын енгізеді. Қыры мен сыры көп көркемсөз өнерінде бірімен-бірі сабақтас, бірімен-бірі байланысты толып жатқан көкейтесті мәселелер бар және солардың бірі – сөз өнеріндегі ырғақ, ырғақ болғанда поэзиядағы ырғақ емес, қара сөзбен өрілген көркем прозадағы ырғақ. Қазақ әдебиеттану ғылымында поэзиядағы ырғақ мәселесі біршама зерттелгенмен, көркем прозадағы ырғақ мәселесіне қатысты зерттеу еңбектер жоқтың қасы.

«Ырғақ деген не? Ырғақ, яки ритм – қимылдың, құбылыстың, үннің, жүйелі, мерзімді, мөлшерлі қайталануы. Ырғақ – жасанды емес, табиғи нәрсе, өнерге ғана емес, өмірдің өзіне де тән нәрсе, мезгілімен келіп, мерзімімен кетіп тұратын жаз бен қыс, көктем мен күз, күннің шығуы мен батуы, толқынның жағаға соғуы мен қайтуы, – Тютчевше айтсақ, мәңгілік тасу, тартылу – түп-түгел ырғақты құбылыстар», – дейді академик З.Қабдолов.

Адамның қимыл-қозғалысы, жүрек соғысы... – бәрі ырғақ. Ырғақ өнерге де қатысты, көркемөнердегі бейнелі, суретті, эмоционалды ұғымдар көңіл-күйден туындайды, олай болса көркем проза ырғақтан тыс болмауы тиіс.

Орыс прозасындағы ырғақ мәселесін зерттеуші М.М.Гиршман «...В свете этих предпосылок можно обратиться и к роли ритма в прозе. Очевидно, речь идет о прозе русской. Оговорка необходимая, ибо каждый язык в этом отношении своеобразен, и соответственно и ритм у каждого свой. В русском языке речь может и должны идти о ритме тоническом, то есть о чередовании слогов ударных и неударных...», – деген пікіріне сүйене отырып әр тілдің өзіндік ерекшелігіне орай проза ырғағының да ерекшелігі болатынын, яғни, орыс прозасының ырғағы тек орыс тіліне ғана тән екенін аңғаруға болады. Міне, осы пікір бізді қазақ прозасында да ырғақтар ұқсастығы болуы шарт деген ойға жетелейді.

Қазақ прозасына аса мол үлес қосқан, оның үлкен жанрларын дамытып, шеберлікте жетілуіне көп күш жұмсаған жазушы – Жүсіпбек Аймауытов еді. «Күнікейдің жазығы» повесі көлемі шағын болғанымен, ондағы өмір суреттерінің байлығымен, характерлердің алуан түрлілігімен, шындықты шынайы бейнелеу шеберлігімен, жазушы позициясының анықтығымен, сондай-ақ оқиғалар желісінің ырғақтылығымен Жүсіпбек шығармашылығынан елеулі орын алады. Бұл шығарманың тақырыбы – әйел тағдыры. Көшпелі қазақ ауылындағы қатардағы шаруа адамының тіршілігін сол ортадан шыққан әйел тағдыры арқылы бейнелейді. Шығармада автордың өмір көріністерін суреттеудегі тамаша шеберлігі байқалады. Ырғаққа құрылған жолдар көптеп кездеседі. Мәселен, мына жолдарды өлең шумағына айналдырып көрейік:

Жаялықша жалпиған,
Жарқанатша қалқиған,
Жермен-жексен шым қора,
Бейнеуі жоқ сұм қора.
Шымқорада – жер үйде,
Желпіндірмес көр үйде,
Арса-арса болып сүйегі,
Қалақтай болып иегі,
Жаңқадай жоқ жақ еттен,
Саусақтары шілбиіп,
Көлеңкедей кілбиіп,
Бұ жатқан қай аруақ?

немесе,

Аһ, дариға, дариға!
Күнікей сау боп жүрер ме еді?
Қырдан тезек терер ме еді!
Қырдан қия кезер ме еді?
Шырқап әнге салар ма еді?
Әнге салса, әл бітіп,
Қапқа қары талар ма еді?, –

деп басталатын жолдар шын таланттың қаламынан туғаны байқалады. Поэзиядағы кәдімгі егіз ұйқасқа құрылған өлең жолдары. Кейіпкердің басына түскен ауыр халді, оның арман-мұңын сурет-

теуде жазушы бір-бірімен іштей үндесіп, ұйқасып келетін сөздер мен сөз тіркестерін қолданған. Осы жерде «Неге»? «Неліктен»? деген сұрақ туады. Жазба прозасы әлі толық қалыптасып үлгермеген ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамы үшін мүмкін осылай жазу оқырманына түсініктірек болар деп ойлады ма екен? Әлде прозалық ырғақты бірден таба алмай өлең ырғағымен бастады ма екен? Бұған да күні бүгінге шейін толық жауап берген зерттеу еңбек жоқтың қасы. Жазушының өмір шындығын көркем бейнелеуінде тілдік-көркемдік құрылымның тұтаса жарасымдылық тауып, автордың не айтқысы келгеніне орай іс-әрекет пен қозғалыстың, бояу, айшық пен ой екпінінің өзгеруіне байланысты проза ырғағы да өзгеріп отыратынын аңғарамыз.

Алайда, идеяны, ойды жеткізуде кейде ырғақтар алмасуы немесе екі ырғақтың кезек-кезек көрінуі де болады. Бұл, әсіресе, ішкі сезімді, кейіпкердің ішкі әлемін ашуға көбірек көңіл бөлінген, осыны негізгі тірек етіп алған шығармаларда анығырақ, көбірек байқалады. Мәселен, «Күнікейдің жазығында»: «Көктем күні күледі, күліп еді – жер түледі. Түлегені емес пе ақ кебінін сыпырып, көк торғынға бөлгенді. Қызыл-жасыл, ақ-көкшіл бейне кілем түріндей, гүлдер гүл-гүл жанады, күркілдеген гүл-жапырақ, сағымданған күлім бел терезеден көз салса, Күнікейдің көңіліне жазылмас жара салады» немесе «Қарлығаш екеш қарлығаш бір-біріне қайырылғыш, бірін-бірі сыйлағыш. Адамзатқа не болды? Күнікейден безгендей, Күнікей мәңгі өлгендей, суық топырақ көмгендей. Баласы қайда Күнікейдің, «апалап» бір уақ келетін? Жұбайы қайда Күнікейдің қияметтік жолдасы? Күнікей бүйтіп жатқанда, жастық қойып басына, қолынан сусын беретін? Ауылы қайда Күнікейдің, келіп-кетіп жүретін? Ауыл-аймақ, абысын, не жақыны-алысы, не тамыры-танысы, не алған серігі, жеті жылғы жолдасы – бәрі бірдей безгендей, Күнікей сонша не жазды?» – деп келетін автордың баяндауында поэтикалық ой орамы әр жолда ұйқасқа құрылған және ырғақтың кезек-кезек алмасуы кездеседі. Бұл әңгіме үзіндісі қаламгердің өз шығармашылығында ырғақтылыққа, ішкі үнге ерекше назар аударғанын аңғартады.

Орыс әдебиеттанушысы және психолог Ф.Зелинский өзінің «Көркем сөздің психологиясы мен ырғағы» («Ритмика и психо-

логия художественной речи») деген еңбегінде: «Біздің көркем сөйлеуіміздің ырғағын анықтайтын ішімізде құпия бір реттеуші бар, бірақ ол анықтаушының себеп-салдары туралы біз ойланып та көрген емеспіз», – деп жазады.

Қазақ жазушыларының туындыларында дәуірдің өзекті мәселелерін арқау етуі, жоғары жазушылық мәдениеттері, шығармаларының трагедиялық сипаты, адам жанына жіті назар аударуы ортақ болғанымен, әрқайсысы жеке алғанда жазатын тақырыптары, авторлық позициялары, стильдері жағынан әртүрлі, бір-біріне ұқсамайды, бірін-бірі қайталамайды. Әр суреткердің өзінің жеке көркемдік әлемі, дара шығармашылық тұжырымдары, қайталанбас стильдері бар.

Қазақ ертегілерінің басталуына да назар аударып көрелікші. «Ерте, ерте ертеде, ешкі жүні бөртеде, қырғауыл жүні қызыл екен, құйрық жүні ұзын екен». Осы сөздерді жай ғана бір деммен айта алмасыңыз хақ. Оны белгілі бір әуенмен, өзіне ғана тән ырғақпен айтасыз. Ол неге керек болған дегенге келер болсақ, ол ертегіні айтушының белгілі бір ырғаққа түсуі үшін керек болған деген тұжырым жасауға болады.

М.М. Гиршманның «Көркем проза ырғағы» атты зерттеуінде де проза ырғағының бар екендігі айтылады, дәлелденеді. Алайда, ол да, бұған дейінгі зерттеушілер еңбектері де проза ырғағы деген аса маңызды әрі күрделі мәселеге тек барлау жасағаны болмаса, оның бүкіл шығарманы тұтастырушы екендігін, сюжет пен композицияның іргетасы, көркем ойды жеткізудің кілті екенін, көркем әдебиеттегі стильдің қайнар бастауы екенін нақты дәлел деп бере алмайды.

Жалпы ырғақ бұл өмірмен, заман ағымымен де тығыз байланысты мәселе деп ойлаймыз. Мысалы, тасқа қашалған түркі жазуларындағы ырғақ өзінше бір әлем, оны басқалармен шатастыру мүмкін емес.

Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстіне атам тегім
Бумын қаған, Істемі қаған отырған.

Отырып, түркі халқының
Ел-жұртын қалыптастырған,
Иелік еткен, –

деп келетін сол дәуірге сай, өзіне ғана тән ырғақпен жырланады.
Ал Жыраулар дәстүрі олардан шамалы өзгешелеу.

Бұдырайған екі шекелі,
Мұздай үлкен көбелі,
Қары ұнымы сұлтандайын жүрісті,
Адырнасы шайы жібек оққа кірісті,
Айдаса қойдың көсемі,
Сөйлесе қызыл тілдің шешені, –

деген поэтикалық суреттілігімен, адуынды ырғағымен есте қалады.

Ал Абайдың ырғағы мүлде басқаша. Баяғы арынды ырғақ енді ойлылыққа, салқынқандылыққа ауысқандай әсер қалдырады. Халықтың бодандық күйін өлең ырғағынан-ақ тануға болатындай.

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман,
Шошимын кейінгі жас балалардан.
Терін сатпай, телміріп, көзін сатып,
Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман, –

деп келеді. Бұл жерде біз өлеңнің мазмұнынан гөрі оның оқылу ырғағына көбірек назар аударғанды қалар едік. Өйткені, Абай өз заманының ырғағын дәл тапқан данышпан. Ал қазіргі қазақ қоғамындағы постмодернистер заман ырғағын таба алмағандықтан өз оқырмандарына түсініксіз болып отыр. Себебі ол капитализмді әбден меңгерген басқа халықтардың өмір сүру ырғағымен үндес келеді. Біз үшін жат, сондықтан да қарапайым оқырманның қабылдауы қиын.

Көркем әдебиеттегі ырғақ – өте күрделі мәселе, бұл бізге тек белгілі бір көркем туындыға ғана қатысты емес, суреткердің бүкіл шығармашылығына, оның шығармашылық даралығына қатысты зерттелуі, зерделенуі қажет сияқты көрінеді. Орыс көркем прозасындағы ырғақтың маңыздылығын айта келіп, М.М.Гиршманның: «Ритмическая многообразия прозы писателя связывают не только с ее близостью к «естественному» ритму языка, но и с

неотрывностью ритма речи от движения изображаемых в словах предметно-изобразительных деталей, действию и действующих лиц, «рассказываемых событий», – деуі де бұл пікірді нығайта түседі. Мұндай жағдайда ырғақ мәселесі заман ағымына сәйкес суреткердің күллі іс-әрекетімен және өмір жолымен, шығармашылығымен, дүниетанымымен, өзіндік ерекшеліктерімен тығыз байланыста қаралуы тиіс.

Текстология ғылымы: өткені, бүгіні, болашағы

Текстологияның ғылым ретінде қалыптасқанына көптеген жылдар өтті. Оның өзі әр түрлі даму кезеңдерін бастап кешірді. Бірде қарқынды дамыса, енді бірде тұралап, тоқырап та қалған кездері көп болды. Негізінен текстология батыс елдерінде, соның ішінде Италия, Франция, Англия сияқты елдерде туып, қалыптасқан ғылым саласы. Батыс Еуропада ол әсіресе қайта өрлеу дәуірінде ерекше дамыды. Боккаччо, Петрарка сияқты көне қолжазбаларды іздеп, оны жариялаумен айналысқан қаламгер-ғалымдар антикалық дәуірдегі авторлардың еңбектерін зерттеуде алуан түрлі ғылыми амал-тәсілдерді тауып, оны ғылыми бір-ізділікке түсіріп қалыптастырды. Өмірге текстология ғылымының келуінің арқасында батыс әдебиеті өздерінің күллі өшуге айналған әдеби мұраларын ғана емес, тарихын түгелдей қағазға түсіріп қаттап, кейінгі ұрпақтарына табыс етті. Орыс әдебиетінде А.Лихачев қалыптастырған текстологиялық мектеп те орыс әдебиеті ғана емес оның күллі көне мәдениетінің қайта жарқырап көрінуіне, үлкен тарихи дәуірдің қайта өмірге келуіне жол ашты. Ол туралы Д.С.Лихачевтың өзі «мен текстологияға келгенде орыс әдебиетінің тоғызыншы ғасырдан он сегізінші ғасырға дейінгі аралығы тарихы беймәлім күйде дерексіз бос жатқан қуыс болатын» деп еске алады. Ал бай мәдениеті бар бірақ сан ғасырлық бодандықтың құрсауында өз тарихы мен әдебиетін зерттеуге мүмкіндігі болмаған біздің қазақ халқы үшін текстологияның Қазақстанда ғылым ретінде қалыптасып, дамуы ерекше қажеттілікке ие болып отырғаны анық. Оны елбасымыз Н.Назарбаев-

тың тікелей қамқорлығымен атқарылып жатқан «Мәдени мұра» бағдарламасының бағыт-бағдары мен мазмұнынан да аңғаруға болады. Шет елдерден әкелініп жатқан мыңдаған құнды материалдарды оқып, оның мәні мен маңызын ашып беру негізінен текстологтардың жұмысы екендігі де белгілі жайт. Сондықтан да жоғары оқу орындарында текстология пәнін оқыту, оның теориялық негізін қалыптастырып алу, кейбір терминдердің қазақша баламаларын табу сияқты көптеген істердің бүгінде енді-енді болса да шешімін тауып жатқандығы қуантады. Текстологияны осы кезге шейін әдебиеттанудың қосалқы бір саласы ретінде қарастырып келдік. Бірақ соңғы кездері бұған кейбір ғалымдар өздерінің келіспейтіндіктерін білдіріп жүр. Мысалы орыстың көрнекті әдебиеттанушысы В.Е.Хализев текстологияны әдебиеттанудың негізгі саласы ретінде қарастыруды ұсынады.

Текстология негізінен мәтінді зерттейтін ғылым. Ал мәтін сөзінің өзі біздің ұлттық ғылыми пайымдауымызда мағынасы толық ашылып, әлі күнге шейін нақты орнықпаған ұғым. Негізінен мәтіннің түрі көп. Кез келген белгілі бір ойды танытатын таңбаны мәтін деп қарастыруға болады. Мысалы, елдің әнұраны, туы, елтаңбасы, т.б. керек десеңіз, белгілі бір руға тән таңба да мәтінге жатады. Ғылымда мәдениеттану мәтіндері, әдебиеттану мәтіндері, лингвистикалық мәтін, музыкалық мәтін дегендер жиі ұшырасады. Мәтін деп күллі адамзат түсінігіне ортақ белгілі бір оқиғаны, ойды, танымды, көзқарасты, ұғымды білдіретін басы мен аяғы бар таңбалар жиынтығын атаймыз. Ең бастысы мәтінге қарап бір ұғымды пайымдай алатын болуымыз керек. Егер оны пайымдата алмаса ол мәтін болып саналмайды. Бір сөз кейде бір әріптің өзі де мәтін болуы мүмкін, кейде керісінше оншақты бет көлеміндегі сөздер жиынтығы мәтін бола алмайтын да кездері болады. Көркем шығарманы ол мейлі әңгіме немесе повест, роман болсын көркем мәтін деп айту қалыптасып кеткен. Бірақ сол шығармалардың өздерін іштей тақырыбы мен идеясына, сюжеті мен композициясына, мағыналық сипатына қарап бірнеше мәтіндерге бөліп тастауға болады.

Көркем мәтін көбінесе көркем әлем ұғымымен тығыз байланыста қаралады. Көркем әлем бұл автордың ақиқат өмірге елік-

тей отырып шығармашылықпен ойдан шығарған қосалқы әлемі. Ол қызықты да бағалы, қайталанбайтын әлем. Көркем әлемнің өзі бірнеше субъектінің арқасында ғана өмір сүре алады: олар – автор, оқырман және көркем мәтін. Бұл үштік одақ болмаған жерде көркем мәтін де болмақ емес. Автор – жазушы, оқырман – қабылдаушы, мәтін – оның тікелей болмыс бітімі мен мазмұны. Өзі дүниеге әкелген балама әлемді эстетикалық таңба мәтінге айналдыра отырып автор оны өзінен алыстатып, одан қол үзіп қалғанын да аңғармай қалады. Мәтін енді автордың билігінен кетіп өзінше жеке өмір сүре бастайды. Көркем әлемнің өзі ғана жеке тәуелсіз мәтін ретінде танылады. Оған ендігі жерде автордың да билік етуге мүмкіндігі болмай қалады. Көркем мәтін адам мен сол адам ақылмен танитын ақиқат шындық арасындағы делдал іспетті, сондықтан да объективті шындық және автор санасы мен оқырман санасында жасалған шындық қайталанбас талғаммен байланысып жатады. Сонымен, көркем мәтін үш ақиқат шындықтың (объективті, авторлық және оқырман) қоспасы болып саналғанымен де жеке өзі оларға қатыссыз материалдық біртұтас дене ретінде және идеялды тіршілік иесі ретінде төртінші ақиқат шындық болып өмір сүреді. Мәтін бұл «ерекше жағдайда ұйымдасқан семиотикалық құрылым». Текст это «адресованная, компактная и воспроизводимая последовательность знаков развернутая по стреле времени, связано передающая некоторое содержание и обладающая смыслом, в принципе, доступным пониманию».

Көркем мәтін түсінігіне байланысты әдебиет теориясында аталған ұғымнан көптеген терминдер пайда болған. Мысалы, подтекст (астыңғы мәтін, мәтіннің түпкі мәні), надтекст (үстіңгі мәтін), интертекст (аралық мәтін, нақты көркем мәтінді айқындаушы мәтін аралық байланыстар), контекст (белгілі бір ойды айқындауға қажетті мәтіннің ең кіші немесе ең үлкен сөздік белдеуі), метатекст (мәтін мазмұнындағы қосымша мағыналық қабат) шығармада көбінесе мифтер мен аңыздар, ертегілер, әр түрлі халықтардың эпикалық туындылары метатекст ретінде көрініс береді, сверхтекст (мәтін мағынасынан тыс, жоғары), внетекстовые связи (мәтіннен тыс байланыстар), компьютердің әдебиетке тереңдеп енуіне байланысты 1965 жылы математик Теодор Нельс

гипертекст деген терминді әдебиеттануға енгізді. Гипертекст шағын мәтін фрагменттерінен құрастырылған мәтін, оны кәдімгі беті көрсетілген кітаптағыдай ретімен ғана оқып қоймай, қажет деген кез келген жерінен, әр алуан жолдармен оқи беруге болады.

Текстология белгілі бір шығарманың мәтін тарихын зерттейтін ғылым. Ол мәтін – тарихи құжат немесе көркем шығарма болуы да мүмкін. Мәтін тарихын зерттеу шығарманың мазмұны мен пішінін нақты пайымдауға негіз болады. Мәтін тарихын зерттеп білу кез келген көркем шығарманың ғана емес кез келген тарихи құжаттың мәні мен мазмұнын терең және дұрыс түсінуге көмектеседі. Кез келген автордың шығармасын немесе авторы белгісіз тарихи шығарманы, кейде тіпті тарихи құжатты толық зерттеу, зерделеу, ол туралы толыққанды түсініп, ой айту үшін оның қолжазбасымен, әр алуан нұсқаларымен дереккөзі аз болған күннің өзінде, оның ең соңғы көшірілген нұсқасымен танысу керек. Қазіргі күні біздің қазақ әдебиеттануында зерттеліп жүрген көптеген жекелеген автордың шығармашылық мұрасы туралы еңбектерде автордың архивімен, оның қолжазбаларымен танысу, оларды салыстыра қарау деген дәстүр қалыптаса қойған жоқ. Ал қай шығармаға да текстологиялық талдау жасамай тұрып ол шығарма туралы пікір айту, автордың айтқысы келген идеясын таптым, шығармашылық үрдісін терең танып түсіндім деу артық болған болар еді. Текстологиялық талдау тек қана тарихи шығармалар ғана емес, бүгінгі күнгі авторлардың көркем туындыларына да жасалады, оларды қолжазбамен салыстыра отырып тек шығарма туралы ғана емес, сол шығарманы өмірге әкелген автор туралы да, оның шығармашылық стилі, әдеті, интеллектуальдық деңгейі, ізденістері мен адасулары туралы да мол мәліметтерді осы текстологиялық талдау жасаған ғалым біліп отырады. Сондықтан да текстолог автордан кейінгі шығарма туралы оның дүниеге келу жолдары мен жазылу тарихын жетік білетін екінші адам десек қателеспейміз. Орыс текстологиясының негізін қалаушылардың бірі А.Лихачевтың «дайын болған шығармаға оқырман айтқан әр алуан сын ескертпелерге текстолог шекесінен күліп қарайды» дегенінің жаны бар. Өйткені ол шығарманың қалай жазылып шыққанын егжей-тегжейлі оқып толық танысқан, шығарманың

жазылу үрдісінен жан-жақты хабары бар, әр бір авторлық өзгертулердің сырын терең білетін автордан кейінгі екінші адам.

Әлбетте, жай оқырманның шығарманы оқып түсінуі текстологқа қарағанда өте қарапайым болып келеді. Көп оқырмандарға жазушы өзінің шығармасын ешқандай да бір кедергісіз үзіліссіз, бір деммен жүйелі баяндап шыққандай әсер қалдырары сөзсіз. Ал шындығына келгенде әр бір шығарма оның көлемі мен тақырыбының үлкен-кішілігіне қарамастан табанды шығармашылық ізденіс пен азапты ой еңбегі арқылы ұзақ уақыттар бойы жасалатынын екінің бірі аңғара бермейді. Ондағы әр алуан ой ағымдарының әлденеше рет өзгеріп, мыңдаған сөздердің қаламгер миында қорытылып бірін бірі алмастырып барып соңғы нүктесі қойылатыны қарапайым оқырман үшін жұмбақ. Ал оның сол дайын болған үлгіге дейінгі ізденіс жолы мен сан алуан өзгерістерінің сырын автордан кейін білетін адам тек текстолог қана. Қазақ әдебиеті бай әдебиет деп мақтанамыз. Ауыз әдебиетіміздің өзі басқа халықтардың фольклорымен салыстырғанда қаншама есе көлемді екенін оқып бағамдап та жүрміз. Осынау мол рухани қазынаны игеру бір-екі адамның қолынан келмес іс екені белсенден белгілі. Мұндай үлкен шаруаға білікті текстолог мамандар керек. Оларды теориялық жағынан ғана емес практикалық жағынан да дәйекті дайындықтан өткізген жөн. Сонда ғана әдебиетімізді жүйелі түрде танып, нақты ғылыми тұрғыдан зерттеуге қол жеткіземіз.

Ағымдар мен пайымдар

Қазір қоғамдық ортада баяғы кеңес дәуіріндегідей керемет шығармалар жазылмай жатыр, жалпыға үлгі боларлықтай көркем образдар жоқтың қасы, замандастарымыздың типтік бейнесі сомдалмауда деген сияқты пікірлер көп. Оны толықтай жоққа шығаруға болмайды. Бірақ қоғам өзгерді, шығарманы оқитын адам да өзгерді. Олар нені қажет етеді, бүгінгі шығармалардан нені көргісі келеді? Жазылып жатқан көркем шығармалардың бұрынғыдай насихатталмайтындығы шындық.

Кеңес өкіметі әдебиетті өзінің идеологиялық қаруы ретінде пайдаланғанын жоққа шығармаймыз. Ал қазір бізде ұлттық идеология қалыптасты ма? Қалыптасса, ол әдебиетке қандай ықпал жасап отыр? Бірінші осы мәселелерді анықтап алу керек сияқты. Әрине, біздің бүгінгі әдебиетімізді өткен дәуір әдебиетімен салыстырып, оны қазіргі шығармашылық үдерістің өлшемі ретінде қарастыруға болмас. Тәуелсіздік жылдарындағы әдебиеттің өзінің бет-бейнесін танытатын кезеңі алда деп ойлаймыз.

Ұмытпасам, 1992 жылы көкек айында ғой деймін, қазақтың қаламгерлері мен әдебиеттанушы ғалымдары жиналып: Енді нені жазамыз, қалай жазамыз, қандай әдіспен жазамыз? – деген мәселе төңірегінде ой бөлісіп, пікірталас ұйымдастырған болатын. Ол көп ұзамай «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көрген. Сондағы басты мәселенің бірі «бұрын социалистік реализм әдісімен жазып келдік, енді қандай әдіспен жазамыз» деген сауалға жауап іздеу болатын. Әркімдер әр алуан ой, әр алуан пікір айтып, бір тоқтамға келгендей болған. «Реализм өлмейтін әдіс, оған социалистік дегенді қосарлаған коммунистер, енді таза реализм әдісімен жаза берсек, қателеспеспіз», – деп тарасқан.

Бірақ сол әдіс дегеннің өзі не, ол өзі міндетті түрде керек пе, ол кезде оған нақты жауап іздеген ешкім болған жоқ. Онан бері жиырма жылдан аса уақыт өтті. Кім не жазып жүр, қай бағытта жазып жүр, нені насихаттап жүр, оны саралап жатқан да ешкімді байқай алмадық. Бірақ қазақ прозасы бүгінде тоқырап қалды дегенмен келісу қиын. Жазылып жатқан көркем дүние көп, бірақ ол оқырман қолына жете бермейді. Қазір қандай жас жазушылар бар, олар қандай тақырыпты көтеріп жүр деген сұраққа жауап іздеген адам тірнектеп жинаса, біраз дүниеге кездесері кәміл.

Осыдан бес-алты жыл бұрын Ресейден шығатын «Вопросы литературы» деген журналға орыс қаламгерлерін алаңдатқан үлкен мақала жарияланған. Онда орыстың қалам ұстаған жазушыларының ең жасы елуге таяп қалғаны айтылады. Ал жастары әдебиетке, соның ішінде жазушылық өнерге мүлде мойын бұрмайтын болған, бәрі кәсіпкерлікке, одан қалса, тамағы тоқ болатын басқа салаға кетіп жататын көрінеді, сондықтан елдің шалғай түкпірінен бір-екі әңгімесі жарық көрген саусақпен санарлық жас қаламгер-

лерді жинап, оларға үкімет тарапынан қолдау көрсетуді талап еткен. Олар жай-жайдан алаңдап отырған жоқ, кешегі Толстойлары, Достоевскийлері дүниені тамсандырған әдебиеттің күні ертең құрдымға кетуінен қорқып отыр. Олармен салыстырғанда біздің әдебиетіміздің жағдайы әлдеқайда жақсы деп сеніммен айта аламыз. Бірақ сол жазылып жатқан дүниелерді насихаттау жағы кемшін түсіп жатқаны рас. Мысалы, қазіргі оқырман Талаптан Ахметжан, Нұрғали Ораз, Нұрлан Қами, Асқар Алтай, Дидар Амантай, Думан Рамазан, т.б. жазушылардың прозасымен жақсы таныс. Өйткені олар негізгі шығармаларын еліміз тәуелсіздік алғасын жазған қаламгерлер. Олардың шығармаларынан қазіргі дәуір тынысын, өз замандастарының прозадағы көркем бейнесін айқын тани аламыз.

Ал онан кейінгі толқынның өзі жиырма мен отыздың арасындағы жалындаған жас қаламгерлер де бір шоғыр. Ерболат Әбікенұлы, Лира Қоныс, Жәди Шәкенұлы, Мадина Омарова, Нұрлан Құмар, Жанар Төленді, т.б. қалам ұстаған іні-қарындастарымыздың шығармашылықтарын байыптап оқып, болашақта орнықты бағасын беруді қажет етеді.

Мысалы, Нұрғали Ораздың «Қайыршының жұлдызы» деген әңгімесінде қазіргі адамдардың рухани құндылықтан гөрі материалдық байлықты жоғары қоюының себеп-салдары толық ашылған деп айтуға болады. Шығарманың тілі де шұрайлы. Ал Нұрлан Қамидің «Степаныч» әңгімесі сыдыртып оқып шыққан адамға пәтер жалдаушы мен сол пәтердің қожайынының арасындағы шағын диалогқа құрылған секілді. Бірақ тереңіне бойлаған сайын, мына тәуелсіз еліміздегі саяси тұрақтылықтың ауыр салмағы осы елдің азаматы болғандықтан әрқайсысымыздың иығымызға рухани жүк екенін Степаныч пен Глебтің арасындағы диалог арқылы шебер жеткізген. Талай ғасыр ата-бабамыз арман еткен ел егемендігін сақтап қалуды авторлық идеядан анық аңғарамыз. Яғни бүгінгі түбірімен өзгерген қоғам сипаты, ондағы жаңа адам образы біздің прозамызда жан-жақты сомдалуда.

Ал жас қаламгерлер де өздері көрген, танып-білген ақиқат шындықты көркем сөзбен кестелеуде ешкімнен қалыс қалып жатпаған секілді. Солардың бірі – Ерболат Әбікенұлының шағын әңгімелерін алып қаралық. Онда біз өмір сүріп отырған кезеңдегі

жастардың таным-түсінігі, компьютерленген замандағы рухани азғындаудың сыры мен сипаты көркем тілмен айшықты баяндалады. Оның әңгімелерінің кейіпкерлері өзінің құрдастары, замандастары, солардың оғаш қылықтары мен әбес әрекеттерін ащы мысқалмен түйіндей отырып, оқырманның намысын қайрайды, ұлттық болмысын жоғалтпауға үндейді. Өзге тілде білім алып, басқаша ойлайтын, айналадағы дүниеге тек ақша, материалдық байлық тұрғысынан ғана баға беретін кейбір тоғышар жастарымыздың бейнесін былайша бейнелейді:

– «Күз басындағы аңшысының зарын» оқып көріп пе едіңдер?

– Жок.

– Сен ше, сұлу қыз?

– Ж-о-қ.

– Түйенің жаңа сойылған жас терісін адамның басына қаптап, ми қайнатар ыстыққа қақтағанда, жас тері кеуіп, құрысып, адамның басын қыса түседі екен.

– Сонда не болады екен?

– Соған шыдаған адам жер бетіндегі ең сұлу, ең ақылды адамға айналады-мыс.

– Біз шыдаушы едік, – деп екеуі қатар шіңк етті.

– Сендер онсыз да сұлусындар!

– Рахмет.

– Рахмет, – деп ойлана түсті әдемі қара торы қыз. – Түйенің жас терісін қай жерден табуға болатынын айтып берші?».

Осы шағын үзіндіден-ақ бүгінгі жастарымыздың рухани жұтаңдануының сырын ұққандаймыз. Кейіпкерлер арасындағы бесалты ауыз сөз қағысқа өз замандастарының астамшылығын, ештеңені оқымайтын білімсіздігін, ұлттық тәрбиеден мақұрым қалған бешаралығын түгел сыйғызып жіберген. Қаламгер өзін толғандырған ойды көркемдеп жеткізудің соны әдісін тапқан. Бірақ Е.Әбікенұлының тап осы шындықты суреттерде мен мына әдіспен жазамын деп алдына нақты мақсат қоймағаны белгілі. Мұндай жазушыны қалай нашар жазушы дей аламыз?

Меніңше, қазақ прозасы дамымай жатыр деген дау-дамайдың өзі осы көркемдік әдіс дегеннен келіп шығатын секілді. Енді кеш те болса сол әдіс деген не деген сұраққа жауап іздеп көрелікші.

Көркемдік әдіс деген ұғым алғаш рет негізінен, кеңес әдебиетінің сынында пайда болған. Біз, мысалы, көркемдік әдіс екеу, олар: романтизм мен реализм деп оқыдық. Ал Батыс ғалымдары олардың барлығын әдеби ағым деп қана таниды. Олардың жазушылары шығарманы белгілі бір әдіспен жазам деп өзіне мақсат қоймайды. Кейде осы біздің қаламгерлер әлі күнге дейін сол әдіске байланып қалған жоқ па екен деп те ойланатынымыз рас. Көркемдік әдіс ұғымы қазіргі ТМД елдерінің эстетикалық ойлау жүйесінде сақталып отыр.

Ал көркемдік әдіс деген терминді ежелгі грек ойшылдары да, Батыс Еуропаның эстетиканы зерттеген ғалымдары да, керек десеңіз, он тоғызыншы ғасырдағы орыстың атақты сыншылары да пайдаланбаған. Ол қазіргі батыс пен шығыс әдебиеттануында да кездеспейді.

«Әдіс туралы толғам» (1637 ж.) деген философиялық трактатында Рене Декарт адамдардың күллі танымдық әрекетін реттеуші канондар мен ережелерді жасауды, білімге қатаң жүйелеу талабын қоюды рационализмнің негізгі принципі ретінде ұсынды. Аталған принциптер классицизмнің көркемдік әдісінің негізі болып қаланды да, кейін ол басқа ағымдарға да теліне бастады. Ал қазіргі сөз өнерінде сан-салалы ағымдар бар. Ешкімге мына әдістің шеңберінен шықпа деп нұсқау бере алмайсың.

Жалпы көркемдік әдіс пен өнердегі әр алуан ағымдардың да бір-бірінен алшақ жатқан түсініктер емес екенін аңғаруға болады. Ағым өнерді белгілі қоғамдық санаға бейімдеуші, алдындағы ағымдар мен әдістерді сарапқа салып, оның қажеттісін алып, қажетсізін шығарып тастауға орайластырылған көзқарастар жиынтығы.

Ал шығарма жазу бір көркемдік әдіске нақты тәуелді болмақ емес. Олай болса, біздің қаламгерлер де нені қалай суреттегісі келеді, оны өз түйсігі қалай бағыттайды, солай жазуы тиіс. Ол үшін қаламгерге еркіндік керек. Қазіргі біздің қаламгерлер ол еркіндікті толық меңгерген. Сондықтан да олар өздеріне қалай жазу ұнайды, солай жазуға ерікті.

Суреткер еркіндігі дегеніміз – әрбір өнер иесінің қоғамның алға қарай дамуына ықпал ететін өзінің көзі жеткен нақты ойды,

жүрек түкпіріндегі идеяны жеткізе алуы, өз сенімін қорғай алуы. Ал сенім қаламгерлердің дүниетанымымен тікелей қатысты нәрсе. Қалыптасқан дүниетанымсыз өрелі ой мен терең идеяның тууы мүмкін емес. Дүниетаным – суреткерлердің ақиқат шындық туралы, қоғамдық өмір мен оның мәні туралы, жеке адам туралы, оның бұл өмірдегі орны мен рөлі туралы пайым-түсінігі, көзқарастар жиынтығы.

Заман өзгереді. Заманмен қоса қоғам өзгереді. Жаңа қоғам жаңа идеологияны қажет етеді. Ол өнерге де, соның ішінде оның бір түрі болып саналатын әдебиетке де бұрынғыдай өзгеше таным-түсініктерді, жаңа идеяларды әкеледі. Мысалы, қазіргі оқырманға Б.Алтынсаринге еліктеп «Кел, балалар, оқылық!» деп айтсақ орынсыз естілер еді, сондай-ақ, Б.Майлин сияқты қазақ кедейінің өмірін суреттеп көрсетудің де қазіргі қаламгерлерге абырой әпермесі аян. Өйткені, қазіргі өмір өз заманының суреткерінен осы кезеңдегі адамдардың дүниетанымы мен көзқарасына, мына біздің өміріміздегі ақиқат шындыққа қатысы бар, соған үйлесімді шығармаларды талап етуде. Ол рухани сұраныс. Өнер соны қанағаттандыру тиіс. Сондықтан да әдебиетте романтизм, реализм, модернизм, постмодернизм, т.б. сияқты ағымдардың көрініс беруі заңдылық. Олардың бәрі уақыт бірлігі тұрғысынан бір-бірімен жалғасып жатады, ең бастысы қасиеті мазмұны жағынан сол ағымдар бірін-бірін толықтай теріске шығарады. Сондықтан қазіргі әдебиетте Құнанбайлар мен Абайлардың образдары жасалмай жатыр деп кінә артуға болмайды. Жалпы, ақиқат шындықты образ арқылы танытудың өзі бүгінде ескіріп бара жатқан құбылыс. Бұрын біз оқыған әдебиет теориясындағы көптеген тұжырымдар қазір керісінше пайымдалуда немесе мүлдем қолданыстан алынып тасталған. Бұрын біз көркем шығарманың ең басты қасиеті – оның көркем тіліне қатысты десек, кейбір зерттеушілер қазіргі оқырман шығармадан көркем тілді емес, философиялық ой іздейді дейді. Себебі, бұл тек әдебиетке байланысты құбылыстар емес, әлемдегі күллі өнерге қатысты мәселелерден келіп туындап жатады.

Мәселен, қазіргі прозаның тақырыптық ерекшеліктеріне назар аударар болсақ, қаламгерлеріміздің өз туындыларына сан

алуан мәселелерді арқау етіп, өзін толғандырған кез келген мәселеге еркін қалам тартып жүргенін байқаймыз. Ел тәуелсіздігі қазір әрбір жазушы үшін басты тақырып дейтін болсақ, соның айналасынан туындайтын шешімі табылмай жатқан әлеуметтік мәселелер, еліміздегі бай мен кедей болып жіктеле бастаған топтар арасындағы қайшылықтар, капитализмнің негізгі сипаты болып табылатын бәсекелестік, жердің жеке меншікке өтуі, бұрын қазаққа оншалықты етене бола қоймаған сауда-саттық, діни көзқарастар арасындағы тартыс, қылмыс және оның пайда болуы, елге оралып жатқан қандастарымыздың тағдыры, жаһанданудың кейбір көріністері, мистикалық оқиғалар желісі, т.б. барлығы жеке тақырыптар деңгейінде көтеріліп, еркін жазылуда. Қазір қалам қарымымен көпшілікке танылып қалған Қойшыбек Мұбарак әңгімелерінің басым бөлігінің мистикалық мазмұнда жазылуы бұған толық мысал бола алады. Бұл бұрын қазақ әдебиетінде жеке жанр ретінде көрініс бере қоймаған құбылыс еді. Оның «Айдың соңғы сәрсенбісі», «Жетінші көр», «Махаббат», «Тұмар» әңгімелеріндегі адамның ақыл-ойына бағынбайтын тылсым күштерге назар аударуын да әдебиетіміздегі жаңалық деп бағалаған жөн.

Біздің әдебиетте романтизм азайып кетті, романтизм жеке тұлғаны дәріптеуге арналған керемет әдіс еді деп жатамыз. Ешқандай әдіс әдебиетте мәңгілік тұрақтап қала алмайды. Бірақ әдебиеттің белгілі бір кезеңде дамуына айтарлықтай әсері болатыны рас. Сондықтан романтизмнің де шығу төркініне көз жүгірте кеткеннің зияны болмас.

Романтизм дәуірі өзі ауыстырған ағарту дәуірін көп жағынан теріске шығарды. Бірақ романтизмнің өзі сол ағартушылық мәдениеттің бесігінде туып, пайда болды. Романтизм өкілдері суреткерлердің рухани шығармашылық өмірінің еркіндігіне мән берді, олар шектен шыққан құштарлық пен ерекше мінез сомдауды басты мақсат тұтты. XVIII ғасырда өмірден тыс сипаттағы барлық ерекше құбылыстар мен фантастикалық нәрселердің бәрін де романтикалық деп атау әдетке айналды. Ағартушылар үшін ақыл-ой культі бірінші орында тұрса, романтизм табиғат культін бәрінен де жоғары қойды.

Дәл осы романтизм дәуірінде адам мен табиғат біртұтас деген көзқарасқа сай туризм, альпинизм және пикник феномендері қалыптасты. Романтизмнің басты образының бірі – жаны таза, өркениетке тән, қулық-сұмдықтан ада, халық даналығын бойына жинаған бекзат, мәрт жабайы адамның образы пайда болды. Романтизм дәуірі философиясына тән негізгі сипаттар агностицизм (Кант), иррационализм (Шопенгауэр), патеизм (Гегель, Шеллинг) және қаһарман тұлғасы культі (Ницше, Карлейль) еді.

Романтизм – адамның айнала қоршаған ортаға қанағаттанбаушылығынан, түбегейлі қоғамдық өзгерістердің басталуынан, түңілуінен туған өнердегі бағыт. Оның өнерге әкелген жаңалығы жеке тұлғаны құндылық ретінде тану, адамның құдыреттілігін дәріптеу, адамның рухының биіктігін дәлелдеу болды. Адам даналығы және оның шығармашылық еркін романтиктер дүниедегі ұлы жасампаздық күш ретінде жырлады. Романтизмнің тарихи даму жолындағы осал тұсы да дәл осы «жеке адамның еркі» туралы ойларында жатқан еді. Өйткені, олар өмірдегі ақиқат шындыққа қарамастан, жеке тұлғаны мүлдем асыра бағалап жіберді. Ал қазір жеке тұлғаны асыра дәріптеген шығарманы оқырманға оқыта аламыз ба? Оны қоғамдық сана қалай қабылдайды? Мысалы, бізде қазір тарихи шығармаларды жазу үрдісі кеңінен етек алуда. Ол меніңше, дұрыс құбылыс. Өйткені, бұрын тарихи шығармалар жазылғанымен, көп деректер мен тарихи тұлғаларға қатысты шындықты айтпай, аттап өтуге мәжбүр болдық. Бірақ жекелеген адамдарға қатысты деректердің кейде шектен тыс әсіреленуі де оқырманға басқаша ой туғызады, ондай шығарма қызықтырудан гөрі оқырманын өзінен жирендіріп алатынын да ойлаған жөн.

Реализм де өзінің берерін беріп болды. Бүгінгі күні «Абай жолы», «Өмір мектебі», «Оянған өлке», «Дауылдан кейін», «Қан мен тер», «Ақжайық», т.б. деңгейлес тағы бір шығарма жазғанмен, оны бәрібір оқырман қабылдамайды. Аталған қаламгерлер реалистік шығарманың шынайы үлгісінің қандай болатынын көрсетіп кетті. Енді басқаша жазу керек, өзгеше жол, ерекше стиль, соны тәсіл қажет.

Реализм романтизмнен кейін пайда болған, романтизмді теріске шығарушы ағым. Ең алғашқы реалист-суреткер А.Пушкин, Стендаль, О.де Бальзак, Ч.Диккенс және басқалары болды. Бірақ олар өздерін реалистік деп санаған емес, олар ондай бағыттың бар екенін білген де емес. Ал атақты орыс сыншылары Белинский, Добролюбов, Писаревтер реализм деген терминді пайдаланбаған, ондай ұғымды тек өзге балама сөздермен түсіндіруге тырысқан. Реализмді көркемдік әдіс ретінде пайымдау кеңес үкіметі орнаған соң 20-30 жылдары ғана айтыла бастады. Батыс Еуропа мен Американың әдебиеттанушы, өнертанушы ғалымдары реализмді шындықты сол қалпында бейнелеу деп пайымдайды, көпшілігі натурализм деп түсінеді.

Кеңес дәуірінде реализмді «социалистік реализм», «сыншыл реализм» кейде тіпті, «төңкерісшіл реализм» деп те бөліп жататын. Ал оңтүстік америкалықтар «магиялық реализм» деген түрін өмірге әкеледі. Ол ақиқат шындықты мифологиялық үлгіде қабылдауға байланысты туған болатын.

Реализмнің жетістігінің өзі қарапайым адамды нақты өмірден алып, сол өмірмен тікелей байланыста, қоғамдық ортамен бірлікте көрсететін еді. Сол арқылы ол қоғамдық адамды, яки шынайы адам болмысын ашып көрсете алды.

Тек жаңа бағыт қана емес, кез келген талантты суреткер де өнерге бұрын беймәлім болып келген жаңалықтарды, адам туралы жаңа идеялар мен тың деректерді енгізіп жатады. Мәселен, ХХ ғасыр басында қазақ әдебиетінде Мұхтар Әуезов өз оқырманын несімен қызықтырып, қандай қасиетімен баурап алды? Себебі, ол алғаш рет қазаққа өз дәуірін, өз замандасының арман-мүддесін, мақсат-мұратын халықтың өз тілімен шынайы әңгімелеп берді. Бұрын романтикалық сарындағы халықтық жырлар мен шығыстық қисса-дастандарға үйренгендер үшін олардың өздері күнделікті өмірде көріп, естіп жүрген адамдар арасындағы шындық оқиғалардың ауызекі тілге жақын проза жанрында баяндалуы қызық құбылыс болып көрінді. Қара сөзбен өрнектелген кестелі шешен тіл, сюжеттегі шымыр әрекет қозғалыстың барынша жүйелі өрбуі, композициядағы тұтастық пен нақтылық аталған жанрдың «сөз патшасы» өлеңнен ешқандай да кем түспейтінін

ғана дәлелдеп қойған жоқ, өздерінің таным-түсініктеріндегі ақиқат шындықтың барынша жарқырай көрінуі де оқырманды өзіне баурап, тарта білді. Бұл – қазақ сөз өнеріндегі реализмнің артықшылығы еді.

Жалпы, реализм, мейлі оны социалистік реализм деп айтайық, қазақ әдебиетінің даму деңгейін шырқау биікке көтерген «әдіс» болды. Оны тырнақшаға алып көрсетуіміздің сыры да сол – оның біздің әдебиетімізде көркемдік әдіс ретінде қызмет еткенінде.

Модернизм (фр. *Moderne* – жаңа, қазіргі заманғы) – ХХ ғасырдың жиырмамыншы жылдары пайда болған адамдардың рухани дағдарысын бейнелеуге негізделген көркемдік-эстетикалық жүйе. Модернизмнің төменгі шегі реалистік мәдениет болса, жоғары шегі 1950 жылдары пайда болған постмодернизм болып саналады. Модернистік өнерді авангардтық өнермен шатастыруға болмайды. Бірақ олардың ара-жігін ашып, ажыратып берудің өзі қиын. Модернистік өнердің түрлеріне символизм, экспрессионизм, акмеизм жатса, авангардтық өнер түрлеріне футуризм, сюрреализм, дадаизм кіреді. Модернизм мен авангардизмнің өнерде жаңа бір нәрсені жасауды басты мақсат етіп ұстағанымен, модернизм сол жаңаны көркемдік пішін арқылы жасауды мұрат тұтады.

Кейбір кеңестік зерттеушілер модернизм мен позитивизмді бір дүниетаным ретінде қарастырады және коммунистік идеологияға сәйкес келе бермегендіктен, модернизмнің тек ұнамсыз жақтарын ғана қазбалап көрсетуге тырысқан.

Сондықтан да олар модернизмді буржуазиялық қоғамдағы рухани дағдарыстың көрінісі, буржуазиялық жекелік және бұқаралық сананың қайшылықтарының жемісі деп бағалады. Бірақ сол модернистік пайымдаулардың социалистік қоғамда да өркен жайып, көрініс бере бастағанын өздері де бірден тап басып тани алмады. Кеңес зерттеушілері Н.Пастернак, М.Булгаков шығармаларының модернистік сипатын ХХ ғасырдың жетпіс, сексенінші жылдары ғана мойындай бастаса, ондай дәстүр біздің М.Әуезов, Ж.Аймауытов шығармаларының желісінде де бар екенін кезінде ғалым Б.Майтанов жазып қалдырған болатын.

Қазіргі эстетикалық ой жүйесінде постмодернизм әдісі кеңінен талданып, сөз болып жүр. Әрине, оны әдіске жатқызамыз ба, жоқ па, ол да әлі күнге шейін шешімін таппай келе жатқан мәселенің бірі. Соңғы жылдары жарық көрген ғылыми әдебиеттерде постмодернизм бірде идеология, кейде өнердегі ағым, енді бірде өнердегі әдіс, кейде тіпті, дәуір, кезең ретінде де қарастырылып жүр.

Философиялық сөздікте «постмодернизм жаңа тарихи жағдайларға байланысты өзінің алдындағы модернизм идеологиясын реттеуге, түзетуге бағытталған ХХ ғасырдың екінші жартысында пайда болған көркемдік және мәдени идеология деген анықтама берілген. Мұның мәнісі, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін модернистік бағытты әлеуметтік, саяси және эстетикалық жағынан тоталитаризм және басқыншылық, зорлықшыл идеяларға қатысы бар, сол тоталитаризм мен билікшіл топтың сойылын соғады деп айыптады. Постмодернизм Америкадан бастау алғанымен, сол Американың басқыншылық саясатының зардабын тартқан Жапонияда ерекше дамып, жаңаша сипатта көрінуде. Қазіргі әлем мойындаған Х.Мураками сияқты қаламгерлер постмодернизм ағымының өкілдері болып табылады.

Постмодернизм деген сөздің шығу тегін латынша *post* – соңғы, кейінгі және *modern* – жаңа, қазіргі, үлгілі деген сөздердің бірігуінен пайда болған.

Постмодернизмге тек қана Батыс Еуропа немесе Америка елдеріне ғана тән ағым дей алмаймыз. Бүгінгідей жаһандану дәуірінде қоғамдық санадағы құбылыстың бір елмен шектесіп қала алмайтыны да түсінікті жайт. Сондықтан да аталған ағымның өнердегі өкілдерін өзіміздің қазақ арасынан да көптеп кездестіруге болады. Мысалы, белгілі жазушы Дидар Амантайдың, жас қаламгер Лира Қоныстың шығармаларында аталған әдісті басшылыққа алу үрдістері анық байқалады.

Постмодернизмнің де ежелден келе жатқан ұлттық дәстүр мен ұлттық санаға қайшы тұстары жеткілікті. Сондықтан да көбінесе аталған ағымды қабылдау кей кездері дәстүрлі мәдениеттанушылар мен әдебиеттанушы ғалымдар тарапынан мансұқталып, кедергіге ұшырап жатады.

Бүгінгі әдебиетке қатысты сөз болғанда жастар не жазып жүр дегенге кідіріп қаламыз. Жастар кімдер? Жас жазушы атанып жүрген жасы қырықты қойып, елуді еңсеріп жүрген қаламгерлер ме? Жас жазушы деп бірді-екілі аталып қалатыны болмаса, әсіресе, ақсақалдар тарапынан берілетін баға әлсіздеу. Жастарды оқымағандықтан да «бүгінгі әдебиетте қазіргі заман адамының образы жоқ», – деп ауызды қу шөппен сүрте береміз. Осыны бір-екі жыл бұрын арнайы зерттеп көрмек ниетпен, студенттерге тапсырма беріп, басылымдар бетінен жастар шығармасын, оның ішінде, бүгінгі күнді суреттейтіндерін теріп алып, жеке қарастырып көргеніміз бар. Сонда байқағанмыз, біздің әдебиетте қазіргі заман адамы жоқ емес екен. Мысалы, жұмыс таппай жүрген адам. Жұмыс жоқ деген мәселе қазақ-кеңес әдебиетінде сөз болмаған тақырып. Одан кейін ауылдан қалаға үдере көшкен ел (урбанизация). Оралмандар тағдыры. Біз оларды түсінбейді екенбіз. Бұл да қазіргі тақырып. Қалада пәтер сағалап жүрген ауыл қазағының күйініші арқылы көптеген мәселені көтеруге тырысқан қысқа да болса әңгімелерді кездестіруге болады. Бірақ жастар (жас жазушылар деген тізімнен орын алып үлгермеген, ешкім білмейтін жазушылар) бірді-екілі қысқа шығармаларымен бүгінгі адам бейнесін ашып бере алды деуге тағы болмайды. Қазіргі адамдардың мінез-құлқы қаншалықты ашылып жатыр дегенге келсек, басты құндылық ақшаға ауған заман өкілдері туралы жазылмай жатқан жоқ. Мәселен, ақша қуып жүріп отбасынан, тіпті, елінен кетіп қалған кейіпкерлер...

Жасы үлкен жазушыларымыз да бүгінгі күн тақырыбына қалам тартпай кетті деуге болмайды. Бұрын соғысқа қатысып келген адамды дәріптеп, ол туралы небір шығармалар жазылды. Алдымен айтатыны – оның соғыста жасаған (кейде еленбей қалған) ерлігі, оның елге оралғаннан соңғы елге үлгі боларлық іс-қимылы, қаһармандығы айтылатын. Қазір де бұл тақырып жазылмай жатқан жоқ. Бірақ өте қарапайым адам ретінде, қоғамның жай ғана бір бөлшегі санатында қызмет етіп жүрген адам тағдыры көбірек суреттеледі. Бұл бір ғана мысал.

Қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық идеяның көріністері

XXI ғасырда адамзат қоғамы дамуының бет алысы қуатты қарқынмен жаңа бағыттарға бет алуда. Осыдан бір ғасыр, елу жыл, керек десеңіз ширек ғасыр бұрынғы жалпы халықтық, ұлттық таным-түсініктерді теріске шығарып, қоғамдық сананың өзгеше сипатта дамуына ықпал етуде. Әсіресе соңғы он-он бес жылдықта бұрын коммунистік қоғамның қатаң қыспағында болып келген біздің Қазақстан сияқты тәуелсіздік алған елдердің іштей түлеп, өзгеріп, ұлттық пайымдауларынан айырыла бастағанын күнделікті өмірде біліп те, көріп те жүрген жайымыз бар. Мұның әр алуан себеп-салдарларын қоғамтанушы ғалымдарымыз талдап, түсіндіре жатар, бірақ жаһанданудың даңғыл жолына елігіп өткенінен қол үзіп бара жатқан жас ұрпақтың табан тіреп, дамылдар тұсы қай жер екенін алдын ала анықтап, бағыт беру қазақ зиялы қауымының, соның ішінде сөз өнерін еншілеген ақын-жазушыларымыздың алдында тұрған үлкен міндет деп түсінеміз.

Осы кезге шейін жеке адам – бір ауылдың (бір рудың) тәрбиесін көріп, бір ұлттың таным-түсінігін, мәдениеті мен дәстүрін бойына жинақтап, белгілі бір мемлекеттің мүддесін ойлап, белгілі бір нәсілдің намысын қорғайтын азамат ретінде қалыптасса, сол шеңберлерден шығып барып, әлемге танымал болса, бүгінде жеке адам және жалпы адамзат қоғамы деген жалпыға ортақ дүмбілез қағида жетегінде бара жатқан жайымыз бар. Онда туыстық, ұлттық, мемлекеттік деген таным-түсініктер болмайды. Космополитизм үшін өткен тарихың мен ұлттық дәстүріңнің, діни наным-сенімнің құны көк тиын.

Қазір әлемдік әдеби дәстүрге еліктеп, діни сенімдері мен саяси көзқарастарына қарамастан солардың таным-түсінігін қуаттайтын, ұлттық мүддеден ауылы алыс қазақ тіліндегі шығармалардың да бой көрсете бастағанының куәсі болып жүрміз. Космополитизм қазіргі кезеңде әлемде жан-жақты жетілген, адамзат баласын бір ғана мүддеге бас ұрғызып, тек өзін ғана ойлауға бағыттайтын, сол жолға ыңғайлайтын астары қалың идеология. Ол туралы осыдан жарты ғасыр бұрын шыққан «Қысқаша фи-

лософиялық сөздікте» мынадай баға берген: «Космополитизм – реакционная идеология, проповедующая безразличное отношение к интересам своей родины, к национальным традициям, к национальной культуре, отказ от национального суверенитета. Это проповедь ведется под лживой маской признания того, что отечеством для каждого человека является весь мир» (Краткий философский словарь. Гос. издательство полит. литературы. – Москва, 1955). Көріп отырғанымыздай бұл саяси ағым о баста коммунистердің интернационалистік идеологиясына қарсы ойлап табылған қолдан жасалған идеология болатын. Қазір бұл жан-жақты толығып, өзіндік сипатқа ие жаңа танымға айналды.

Бүгінгі дәуір барлық елдерде «жаңа» мен «ескінің» арасындағы бітіспес күрестің жүріп жатқан кезі. Жаңашылдарымыз – ұлттық үрдістерден қол үзіп, әрбір жеке адамның мына қоғамда өз қалауынша еркін өмір сүруін қалайтын, тек жеке басының қам-қарекетін ойлайтындар болса, ескішілдер – бұрыннан қалыптасқан ұлттық дәстүрдің сақталуын, оның ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуын мұрат тұтатын, әр бір жеке адамды белгілі бір ұлттың, белгілі бір нәсілдің өкілі ретінде танитындар болып саналады.

Бұл бүгінгі әдебиетімізде де өзекті мәселенің біріне айналды. Жаңашылдар өнердің қай түрінде болмасын ұлттық сипат деген болмайды, өнер адамзат қолынан туған дүние болғандықтан ол жалпы адамзатқа ортақ және жалпы адамзатқа түсінікті болу керек дейді. Ал көркем шығармашылықтағы бұрыннан қалыптасқан ұлттық дәстүр, ұлттық сипат, ұлттық бояу, ұлттық характер, т.б. мәселелерді олар уақытша ғана өмір сүретін шартты нәрсе деп түсінеді.

Біздің зерттеуіміздің өзектілігінің өзі осы арадағы қайшылықтардың мәні мен мазмұнын ашуға арналғандығында деп айтуымызға толық хақымыз бар.

Осы уақытқа шейін жазылған көптеген философиялық, эстетикалық пайымдауларға сәйкес әдебиеттануда ұлттық дәстүр деген ұғымның болғандығын ешкім де жоққа шығара алмайды. Бұл ұғым Кеңес дәуірінде де олардың саяси идеологиясымен қабыспаса да ішінара дуалы ауыз ғалымдар мен қаламгерлердің назарларынан тыс қалған емес. Өйткені кез келген көркем шығар-

маның күллі болмыс бітімі ұлттық негізге келіп тірелетінін олар да дәл байқап, өздерінің бағасын сол тұрғыда беруге тырысқан. Әлемге атағы жайылған М.Әуезовтің ең таңдаулы, ең көркем туындыларының өзі ұлттық дәстүрге, қазақы түсінікке негізделгенін де байыптай зерттеген ғалымдарымыз бен сыншыларымыз жазып кеткен болатын.

Талант қарымын әлем мойындаған орыстың ұлы жазушысы Л.Толстойды ешкім де еш уақытта өзге ұлтқа тели алмайды. Өйткені ол тек қана орыс тілінде, барлық нәрсеге орысша ойлап, орыс ұғымы мен танымы тұрғысында жауап беруге тырысқан. Оның «Қажымұрат» повесінің өзі таза орыстық пайымдауымен ерекшеленеді. Сол секілді Сервантес пен В.Шекспирді немесе Дж.Байрон мен О.Бальзакты басқа ұлт өкілдерінің ешқайсысы да «мен» туралы жазған, менің ата-бабамның мінез-құлқын көрсеткен, менің наным-сенімім тұрғысынан ой түйген деп таласа алмайды. Өйткені олардың әрқайсысы жалпы адамзаттық мәселелердің өзін тек бір ұлттың мүддесі тұрғысынан ғана талдап түсіндіре алды. Олардың шығармаларындағы жалпы адамзаттық пайымдауларды өзге ұлт өкілдері ақиқатында тек салыстырмалы түрде ғана ұғына алады.

Мысалы, Махамбеттің:
Еділдің бойы ен тоғай,
Ел қондырсам деп едім.
Жағалай қонған сол елге,
Мал толтырсам деп едім! –

деген ой-арманын жалпы адамзаттық (яки халықтық) деп те, ұлттық деп те түсіндіре аламыз. Өйткені Махамбет бұл жерде қазақ немесе ұлт деген бір де бір сөзді қолданбаған. Ал «ел» сөзі көптік ұғымды білдіреді. Онда қазақ, орыс, өзбек деген сияқты нақтылық жоқ. Ақын арманы қиналған, тарыққан еліне жайлы да бай қоныс әперу, сол құтты қоныстағы еліне материалдық жағдай жасау. Ал шындығында Махамбеттің елі кім? Ол – қазақ ұлты. Махамбет заманында дүние жүзі халқының жағдайын ойлайтын космополиттік ұғым әлі тумаған да болатын. Сонда Махамбетті «елдің» қамын жеген екен деп космополит демейміз ғой. Оның

ұлттық ақын екенін кез келген адам біледі және түсінеді. Ақынның Еділді жағалай ел қондырып, оған мал толтырып қамқор болып жүрген елі қазақ екенін басқа ұлттар да дәл біз сияқты ұғынатынына күмән жоқ. Бірақ кез келген басқа ұлт өкілінің сол біздің ұлттық ақынымыз Махамбет өлеңінің формасы мен идеялық мазмұнынан үйренетін өнегесі, өзгелер қызығатындай ерекше пікірлері, басқаларда кездесе бермейтін образды суреттер мен айшықты тілінің болатынын жоққа шығара алмаймыз. Осындай жалпы адамзатқа ортақ эстетикалық пайымдаулары үшін Махамбетке космополит деп айдар таға алмаймыз. Олай болса Шекспир мен Бальзак та, Байран мен Пушкин де, Толстой мен Абай да ұлттық дәстүрде қалыптасқан қаламгерлер.

«Өнердің өзіне тән ұлттық сипатының негізгі көзі – оның күллі тарихи-әлеуметтік болмысына, қоғамның рухани өмірінің ерекшеліктеріне, мәдениетінің ұлттық сипаты мен дәстүрлеріне тән болып келеді. Ұлттық сипат көркем шығарманың мазмұны мен пішінінде бірдей кездеседі», – деген пікірмен де таласа қою қиын.

Көркем шығармашылықтағы азаттық идеясының туу, пайда болуының да өзіндік ерекшеліктері бар. Мәселен қазақ әдебиетінің тарихын саралап отырсаңыз азаттық идеясының пайда болуы қазақ жерін орыс империясының отарлауымен тұспа-тұс келетінін аңғаруға болады. Себебі оның алдындағы қазақ әдебиетінің қай тарихи кезеңін алсақ та азаттықты аңсаған мазмұндағы шығармалардың сарындарын кездестіре алмайсыз. Сол сияқты өз тәуелсіздігін сақтаған алып империялардың да көркем әдебиетінде азаттық идеясы деген тақырыпты таба қоюыңыз қиын. Мысалы, орыс, ағылшын, француз т.б. елдердің әдебиетінде азаттық тақырыбы жоққа тән. Өйткені олар азаттық дегеннің не екенін сезініп, оның қайғы-қасіретін бастарынан өткізіп көрген жоқ. Әрине кейбіреулер олардың әдебиетінде де белгілі ақындар мен жазушылардың бостандықты аңсаған шығармалары бар ғой деген ой айтуы әбден мүмкін. Мысалы, ағылшын ақыны Дж.Байрон мен орыс ақыны А.С.Пушкинде де еркіндікке үндейтін өлеңдер баршылық қой деушілер табылар. Бірақ бұл жерде біз халықты өз билеушілерінің езіп, қанауы мен басқа сырттан келген жау-

лап алушылардың отарлық езгісінде болуының арасында жер мен көктей айырмашылық бар екендігін ажырата білуіміз керек. Олар өз халықтарының ұлт азаттығын емес қарапайым халықтың еркіндігін жырлаған ақындар.

Жоңғарлармен жүз жылдан аса уақыт соғысып, қаншалықты әлсіреді дегенмен де сол кездегі қазақ әдебиетінің шығармаларынан басқыншылардың табанында езілген елдің азаттықты аңсаған зарын ести алмайсыз. Мысалы, сол дәуірдегі соғыс қасіретін бейнелейтін «Қаратаудың басынан көш келеді» деген зарлы өлеңде де құлдықтың қамытынан құтылғысы келген адамның арманы емес, елдің соғыстағы уақытша жеңілістері ғана бейнеленген. Кейінгі Абылай хан тұсында толық тәуелсіздігін сақтаған қазақ елінің әдебиетінде азаттықты аңсаудан гөрі асқақтық, өздерінің басқаларға билік жүргізуін арқау еткен шығармалар басым. Атақты Бұқар жыраудың шығармаларында да еңсесі түскен елдің, ұнжырғасы түскен ұлттық рухтың сипатын аңғара алмайсыз.

Махамбет қазақ елінің орыс отарлаушыларына қарсылығын айғақтайтын батыл өлеңдерімен біздің көңілімізге жақын тұрады. Бұл кезең әлі де болса толық орыс билігін мойындай қоймаған өліара кезең болатын. Сондықтан да ол ұлттық рухтың құламауын, азаттық күрестегі шешуші нәрсе атадан балаға мұра болып келе жатқан ерлік, өрлік, батырлық қасиеттер екендігін баса көрсетті. Сондықтан ол өзінің өмірлік ұстанымын:

Ат – жігіттің майданы,
Қылыш – жанның дәрмені,
Өлім – хақтың пәрмені, –

деп айқын атап көрсетті. Махамбет үшін ең маңызды нәрсе адам рухының жоғары болуы. Қан майданда ажалмен бетпе-бет кел, алладан бұйрық болмаса өлмейсің, бойыңда бес қаруың сай болсын, бірақ берген сертінде тұра алмасаң ол өлімнен де жаман дегенді мына жыр жолдарында былайша жеткізеді:

Еңіреу ұлы емшек боз,
Ер мінген күні берік болсын.
Еменнің түбі – сары бал,

Ер ішкен күні көп болсын.
Түзге аттанып шыққанда,
Дұшпаның қарсы келгенде,
Ер дініне берік болсын!

Мұндай сарын сонау жыраулардан басталып, соңы осы Махамбетпен аяқталатын сияқты. Өйткені одан кейінгі кезеңдегі орысша сауатын ашып, отаршылдықтың қамытын мықтап киген елдің хал-ахуалын таныған Ыбырай, Абай, Ахмет, Сұлтанмахмұттар ол бұғаудан тек ағартушылық жолмен ғана құтылуға болады деген тоқтамға келген. Білімге жүгінудің өзі ұлттық рухтың төмендеп, әбден аяқасты болғанынан кейін өмірге келген соңғы қадам іспетті. Мысалы, XX ғасырдың басында біз сияқты отаршылдықтың қамытын киюге сәл-ақ қалған (оларға күллі христиан дүниесі жабылған болатын) түріктердің өзі дер кезінде ұлттық рухтарын көтеріп, тәуелсіздіктерін сақтап қалды. Әйтпесе солардың да саяси-әлеуметтік жағдайы мен сауаттылық деңгейлерінің бізден асып тұрғаны шамалы болатын.

Ал нағыз азаттықты аңсаған шығармалар қазақ елі орыс империясына толық тәуелді болған кезеңнен басталады. Әсіресе бұл сарын Кенесары бастаған көтеріліс жеңіліске ұшырағаннан кейінгі кезеңде қалыптасып, өзіндік жеке тақырып ретінде дами бастаған секілді. Оған кезінде Мұхтар Әуезовтің өзі «Зар заман ақындары» деген атау беріп, шығармаларының идеялық ерекшеліктеріне жан-жақты талдау жасаған болатын. Онда Шортанбай, Дулат, т.б. ақындардың шығармаларындағы өткенге сағынышпен қарау, елдіктен айырылған елдің ертеңіне алаңдау, өз кезіндегі прогрессивті деген ұғымдарды мансұқ ету сияқты тенденциялар кейінгі зерттеушілер тарапынан да талай айтылып, жеріне жеткізіле талданған еді. Бірақ олар неге сол орыс отарлауымен бірге келген жаңалықтарға қарсы болды, оның түпкі мәні мен маңызы неде деген сұрақтарға толық жауап бермей айналып өтетін сияқты. Олардан кейінгі орыс мәдениетін қалың жұртшылыққа үлгі тұтқан Ыбырай, Абай шығармаларының өзінде де ұлттық дәстүр мен ұлттық ерекшеліктерге мән берудің басым түсіп жататынын жокқа шығаруға болмайды. Мысалы, Абай:

Мәз болады болысың,
Аркаға ұлық қаққанға, –

деген өлеңінде сол отарлаушы өзге ұлттың басшысының алдында жағымпазданып, мансап үшін елін сатқан опасыз билеушінің образын жасайды. Ондай жағымпаздыққа бой алдыру қу құлқынын ойлаған итаршының құлдық психологиясының көрінісі.

Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім, –

дегенде де отарлаушы елге қызмет етпеуге шақырады, керісінше оқып тапқан білімін өз халқы үшін пайдалануды насихаттайды. Яки, ақын отаршыларға қарсы.

Ал Ахмет, Міржақып, Жүсіпбек, Мағжан, Сұлтанмахмұт, т.б. шығармаларында азаттық идеясы анық айқын насихатталады. А.Байтұрсыновтың «Масасы» мен М.Дулатовтың «Оян, қазағы» қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық идеяның шырқау шегіндегі көрінісі деуімізге болады.

Коммунистік қоғамның артықшылықтарын халықтың санасына сіңірудің ең қолайлы құралы әдебиет екенін ерте түсінген коммунистер кеңес өкіметі орнамай тұрып-ақ сонау ХХ ғасырдың басында әдебиетті «таптық және партиялық» деп өз мүдделеріне қызмет еткізуге пайдалануды жөн деп тапты. «Социалистік реализм» деген қолдан жасалған жалған көркемдік әдістің пайда болуының астарында да сол кеңестік, тереңдеп түсінер болсақ, отаршылдық идеологияның жатқанын байқауға болады. Бірақ қай кезеңде болмасын ол жалған идеологияның өрге баспасын ұққан ұлтжанды ақын-жазушылар өздерінің азаттықты аңсаған ой-пікірлерін есебін тауып өз шығармаларына сыналап болса да кіргізіп отырды. Ұлт азаттық идеяны насихаттаудың жаңа жолдарын іздей бастады. Қасым Аманжолов, Жақан Сыздықов, Жұмағали Сайын, Жұбан Молдағалиев сынды ақындар қалай болған күнде де ұлттық идеяның өшпеуін, оның өскелең жастар санасында қайта жаңғыруы үшін әр алуан тәсілдер мен айла-амалды пайдалана отырып өлеңдер жазды. Қ.Аманжоловтың партияның ХХ съезінен кейін жазған өкінішті естеліктері мен Ж.Сыздықо-

втың «Әлі қарттың әңгімесі» поэмасы, Ғ.Қайырбековтің қазақ хандары туралы ой-пікірлері, Ә.Тәжібаевтың «Біз де қазақпыз» атты пьесасының Мәскеуде сыналып, театр сахнасынан алынып тасталуы, қазақ тарихи романының өмірге келу себептері туралы деректер кеңес дәуірінің өзінде ұлт-азаттық идеяның мүлдем жойылып кетпей, әр алуан деңгейде көрініс беріп отырғанын айғақтаса керек. Бұлардың шығармаларын-дағы азаттық идеясы Махамбет, Міржақып, Мағжан өлеңдеріндегідей ашық айтылма-са да, кезінде қазақтың ұлттық болмысы мен ұлттық санасының қайта жаңғыруы жолындағы батыл қадамдар еді. Кеңестік сая-сат өз тұсындағы қаламгерлердің шығармаларын қатаң цензура-дан өткізіп, әрдайым онда халықтар достығы мен коммунистік идеялардың насихатталуын қадағалап отырды. Сондай келеңсіз жағдайларға қарамастан әр ақын өзінің көңіл түкпіріндегі айтқы-сы келген сырды, өз ұлты туралы толғанысты ойды ақтаруға әр-дайым құштарлық танытып отырған. Мысалы, Қасым Аманжол-лов «Дүниеге жар» деген өлеңінде:

Ей тәкаппар дүние,
Маған да бір қарашы
Танисың ба сен мені?
Мен қазақтың баласы! –

деп өз ұлтының қазақ екенін айтып әлемге жар салады. Дәл бұ-лайша айту кеңес өкіметі тұсында ерлік болып саналатын. Өйт-кені өзінді «қазақпын» деп басқа ұлттан бөле жара марапаттау, оны мақтан ету ол кездің саясатымен сәйкес келе бермейтін. Ол саясатты Қ.Аманжолов білмеді емес білді, түсінбеді емес түсінді. Біле тұра, түсіне тұра ол осылай жазды. Бұл өлеңнің талай қа-зақтың қанын қыздырып, ұлттық санасына әсер ететінін түсін-гендіктен жазды. Дәл осы бір шумақ өлеңді Шәкен Айманов өзі түсірген «Транс-Сібір экспресі» фильміндегі отанын, елін са-ғынған қазақ азаматының аузына бекерден бекер салмаған шы-ғар. Оның да астарында ұлттық рухты көтеру мен ұлт азаттығын аңсаудың сыр-сипаты аңғарылатындай.

Ал алпысыншы жылдардың ортасында жазылған Жұбан Молдағалиевтың «Мен – Қазақпын» поэмасының да өне бойынан

өрілген ұлттық нақыш пен өрнек қана емес, азаттыққа деген аңсаудың бар екендігін жоққа шығара алмаймыз. Әр бір тарауды «Мен – Қазақпын» деп бастай отырып:

Мен – Қазақпын, қаныммен, сүйегіммен,
Сән-салтанат, салтымды сүйемін мен.
Бақ орнатам басына моланың да,
Мұрагермін оған да, иемін мен, –

деген өлең жолдары пенделік тіршіліктен тыс, отаншылдық, ұлтжандылық рухымызды көтеретін екпінімен ғана ерекшеленіп қоймай, дәл бүгінгі тәуелсіз ел болған тұстағы жерге, елге еге болатын ұрпақтың мақсатын айқындап, азаттықтың бағасының тым қымбат екендігін мойындағып тұрғандай. Жерге ие болу ол елге ие болудың синонимі екені белгілі. Өз жеріне ие болу тек азат елдің ғана еншісіне тиетін бақыт.

Әрине санамалап тексеріп, тектеген зерттеушінің кеңес өкіметі тұсындағы қазақ әдебиетінен, соның ішінде ұлттық қаламгерлеріміздің шығармаларынан ұлт-азаттық идеяны астарлап жеткізген талай дүниені тауып, талдап, дәлелдеп шығуына болады. Ұлт-азаттық идеясы қазақ халқы үшін мәңгілік тақырып. Үш жүз жылға таяу уақыт бодандықта болған елдің зары мен қайғы-қасіреті әлі талай шығармаға арқау болары сөзсіз. Бүгінгі тәуелсіз елдің идеологиясы да тап осы ұлт-азаттық идеясынан бастау алуға тиіс.

«Еркекте ақыл қала ма, өз қонысынан ауған соң...»
(Ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармашылығы хақында)

«Атан түйеге жүк болғандай-ақ» деп жүрген әдебиетіміздің қайта құру саясатының арқасында толысып, қомақтана түскеніне де көп болған жоқ. Әсіресе, соңғы толқын біздер үшін өмірімізде еңбектерін оқымақ түгілі аттарын естімеген жазушылар мен ақындардың ғылым қайраткерлерінің мол мұраларын оқу бір жағынан қызықты болса, екінші жағынан рухани дәрежеміздің өсуіне қосылған үлкен үлес болды.

Бірақ, әлі де болса ашылмаған сыр сандықтай, есімі мәшһүр болғанымен, еңбегі танылмай келе жатқан Мәшһүр Жүсіп Көпеев сияқты ардақты азаматтарымыз шығармашылық мұрасы туралы әлі де болса ашық айтылмай жүргені кімді де болса ойландырады.

М.Ж.Көпеевтің есімі жалпы оқырман қауымға таныс болғанымен оның жинаған халық ауыз әдебиеті мұралары мен төл шығармаларының зерттелуі ауыз толтырып айтарлықтай емес. Халық үшін небір тар жол, тайғақ кешу заманды бастан кешірген Мәшһүр ақын да сталинизм заманында жүріп өткен сұрапыл сүргіннен қағыс қалмаған.

Бұған дәлел 1931 жылы Алматыда Абай мұрасын зерттеу туралы дискуссия өткізіледі. Осы дискуссияда Абайдың ақындық мектебі жоққа шығарылып, бұл мектепке қатысы бар деген ақындардың көбіне ұлтшыл, халық жаулары деген жала жабылды. Осындай айдар 1948 жылға дейін мектеп оқулығына еніп, оқытылып келген Мәшһүр Жүсіпке де тағылды. 1951 жылы «Социалистік Қазақстанда» ақынның кертартпалығын сынаған мақала басылады. Осы мақаланы тілге тиек ете отырып, сол газеттің 1953 жылғы 26 көкектегі санында М. Ғабдуллиннің «Діншіл, ұлтшыл М. Көпеев туралы» деген мақаласы жарық көріп, онда Көпеевті реакцияшыл, панисламист, ұлтшыл, діншіл молда, кейіннен Совет өкіметіне қарсы болған адам» екендігін дәлелденді. «Бұған оның 1916 жылғы халық көтерілісі кезінде, Октябрь революциясы тұсында үндемей отырып қалуы дәлел бола алады», – дейді.

Расында қазан төңкерісін Мәшһүр қуана қарсы алмады деп айта алмаймыз. «Бүгінгі күн – қай күн? Бұл күннің аты қазақша: «Ұлыстың ұлы күні» деген күн. Ол қалайша ұлыстың ұлы күні атанды десеңдер Октябрь таңының атқан күні» – деп жазған Мәшһүр Жүсіп Көпеев болатын. Ал, академик ағамыздың «Залымдар көзімізді алар ойып, Мүшелер, терімізді малша сойып», – деп, совет қызметкерлері жайында контрреволюциялық пікірлер таратты деуі қисынға келмейтін нәрсе, себебі Мәшһүр ақын бұл өлеңін революцияға дейін 1907 жылы Қазанда басылып шыққан «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» деген кітабында келтіреді, турасын айтқанда совет қызметкер-

лерін емес Ресейдің отарлық саясатын жүзеге асырушы орыс шенеуніктеріне арналған өлеңі. Тағы бұған қосарымыз, бұл екі жол өлең бір-бірімен қатар тұрған жоқ. «Залымдар көзімізді алар ойып» 62-ші, «Мүшелер терімізді малша сойып» деген жолы 66 жолда тұр.

Мұндай айыптаулардан кейін Мәшһүр Жүсіптің шығармалары түгілі халықтан жинап алған ауыз әдебиеті мұраларының өзіне сақтықпен қарауға мәжбүр болдық. Қазаннан басылып шыққан «Сарыарқаның кімдікі екендігі» «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Хал-ахуал» секілді көлемді шығармаларының әлі күнге зерттелмей, Ұлттық кітапхананың сирек кітаптар қорында сарғайып жатуы осының куәсі болса керек.

Жоғарыда аталған үш кітаптың екеуінің мазмұны бір сарындас, яғни революцияға дейінгі қазақ арасындағы өзара тартысты, жікшілдікті, партияшылдықты сынайды. Мысалы, «Хал-ахуал» деп аталатын кітабы бес бөлімнен тұрады. Мәшһүр олардың әрқайсысының 1. «Хал-ахуал» (208 жол). 2. «Баяннама» (248 жол), 3. «Партия халқында» (144 жол) және 4. «Ғибратнама» деп тақырыпшаларға бөліп соңғы бесінші бөлімін «Тәмам» деп атап қара сөзбен жазған. Ол осы төрт бөлімнің қорытындысы іспетті.

«Тіршілікке көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», – деген шығармасы да төрт бөлімнен тұрады. Бұл кітабында да ақын бұқара халықтың ауыр өмірін, феодалдық қоғамның түрліше қайшылықтарын сөз етеді. «Әкімдерге сөзі өтпей, паралауға малы жетпей» жүрген қазақ кедейінің жайын ойлап қабырғасы қайысады.

Ал, «Сарыарқаның кімдікі екендігі» деген кітабы саяси мәнінің өткірлігімен, фактілерінің нақтылығымен және замана ағымына дөп келуімен өз кезінде қазақ жұртына танымал болған шығарма.

М.Көпеев бұл кітабында қазақ сахарасының кешегісі мен бүгінгісіне сұңғылалықпен көз жібере отырып, патшалық Ресейдің қазақ жерінде жүргізіп отырған отарлық саясатының кесірінен атамекен, туған жерлерінен еріксіз көшірілген қазақ халқының тағдырын сөз етеді.

«Күн батысы – Сырдария, Күн шығысы – Ұзын аққан Ертіс, Оңтүстігі – Жетісу, Семиреченск өзені, Солтүстігі – Еділ-Жайық. Сол төрт судың арасы заман қауымда Дешті Қыпшақ атанған жұрттың қонысы еді. Сол қыпшақтан 92 рулы ел тарайды. «Қытай көп пе, Қыпшақ көп пе?» деп мақал болған себебі сол», – деп қазақ жерінің тарихын сонау әріден сөз ете отырып, бұл жерді мекен еткен ұлыстар мен рулар туралы, олардың салт-дәстүрлері мен қалдырған белгілерін жүйелі түрде әңгімелейді. Мұндай дәлелді мысалдардың көптеп берілуі, кітап оқушысын жалықтырмайды, қызықтырып, еліктіріп жетілдіре түседі. Әрбір тарихи оқиғаларға талдау жасай отырып, оның дұрыс немесе бұрыстығына көз жеткізуге талпынады. Қазақстанның Ресей патшалығының қол астына бодан болып кіруін былай сипаттайды. «Жерімізге тимесең солдат алмасаң саған қараймыз деп, әділеттілігі бар деп ақ патшаға өз ықтиярларымен бағынады», – дейді. Бірақ орыс патшалығы, жер алмау, солдат алмау туралы өзінің берген уәдесін ұстап тұра алмады. Өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап-ақ нағыз отарлау саясатын қазақ жерінде жүзеге асыра бастағаны белгілі. Қазақ халқы екі жақты қанауға шыдай алмай, туған жерінен, ата-жұртынан, елінен безіп кетті. Олжабай, Жасыбай сияқты қазақтың ардақты батырларының ұрпақтары да өз атамекендерінен айырылып қаңғып кеткенін Мәшһүр осы кітабында сөз етеді. Осындай қиын кезеңде көптеген рулар басқа елдерге қоныс аударуға мәжбүр болды.

«Еркекте ақыл қала ма, өз қонысынан ауған соң», – деп Мәшһүрдің өзі айтқандай, бөтен елге талан-таражға түсіп, тамақ асыраудың өзі қиын бола бастағанда рухани азғындыққа ұшырап, босқын қазақтардың көбі адам тәрбиесінен қалғанын ақын ашына жазады. Егер Мәшһүрдің сөзіне сенер болсақ, қазақ халқының үштен бірінен астамының босып кеткенін байқаймыз, демек бұл ақтабан шұбырындыдан кейінгі қазақтардың басынан өткерген үлкен бір нәубет оқиға болып саналады.

Осындай аласапыран уақытта халық арасында үгіт-насихат жүргізіп, кітап бастырып шығаруы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің елеулі еңбегі, ерлігі деп есептейміз.

Мәшһүрдің қайғысы тек қана қара басының қайғысы емес, барлық қазақ халқының қайғысы. Мәшһүрдің мұңы – халықтың мұңы. Сарыарқаның кімдікі екендігіне ақынның өзі былай жауап береді: «Ұмытпай жүргенім, ата-бабам қалмақтан кек алу үшін қырылды, кейінгі үрім-бұтағыма жер, су алып берем деп қырылды. Жалғыз менің ата-бабам емес, жер-суға таласып көп қазақ қырғын тапты. Сол себепті бұл сапарда біздің қазаққа атасының құны болып, олжа болып еді. Біреу-біреуге соныңнан қалмастай үшін жер-судан айырылып, қаңғып, қоныссыз жүргеніме ішім күйіп, өлсем ойымнан кетер емес», – дейді. Осы үзіндінің жалпы идеясының тұжырымы сияқты осынау сөздерде меніңше ешқандай ұлтшылдықтың иісі сезіліп тұрған жоқ. Отаршылдыққа қарсылықты орысқа қарсымыз деп түсінуге болмайды.

Қазіргідей ұлыстың ұлы күнінде, кімнің кім екені айқындалып жатқан уақытта Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ойы терең, сөзі нәрлі ақынымызды, артына мол мұра қалдырған асылымызды жарыққа шығарып, жарқырата түссек нұр үстіне нұр болар еді.

Жүсіпбек Аймауытов – сыншы

Сыншылық кімнен де болса жан-жақты білімдарлықты, талғамның жоғары болуын, үлкен дайындықты талап ететіні белгілі. Қазақ әдебиетіндегі сынның тарихы осы кезге дейін біршама зерттелді, қазіргі заман талабына сай көзқарастар мен ой-тұжырымдар қалыптасты десек қателесе қоймаспыз. Соның ішінде ең даулы кезең жиырмасыншы ғасырдың басындағы әдеби сынның қалыптасуы мен айтыс-тартыстар туралы жазылған көлемді арнайы зерттеулер мен мақалаларды да қазіргі уақытта қиналмай тауып ала аласыз. Сол қысталаң уақытта әдебиетке келіп, әдеби жанрдың барлық саласында қалам тартқан, сонымен қатар әдебиеттанудың барлық саласында мақалалар жазып, өзінің ой-пікірін ашық айтқан қаламгерлердің қатарына Жүсіпбек Аймауытовты жатқызамыз.

Жиырмасыншы ғасыр басындағы әдеби сынның қалай қалыптасып, қалай дамығаны туралы ғылыми пікірлерді оқи оты-

рып, онда тек әдебиттің көркемдік мәселесі ғана емес, саяси-әлеуметтік мәселенің де белгілі дәрежеде өзіндік орнының болғанын айқын аңғаруға болады. Ол тарихи шындық. Өйткені ол кезде әлі әдебиетке шынайы сын айтатын, оны эстетикалық тұрғыда сауатты талдап түсіндіре алатын мамандар қалыптаса қоймаған еді. Сондай аласапыран заманда өзінің ойымен, көркем шығармаға, әдеби процесске айтқан пікірлерімен ерекшеленген дара сыншылардың қатарында Ж.Аймауытовты атауымызға болады. Оның сол тұстағы қазақ әдебиеті жайындағы сыни пікірлері мен ойлары, келтірген нақты мысалдары, ғылыми тұжырымдары басқа замандастарынан әлдеқайда биік тұрғаны байқалады. Жүсіпбек сынының ерекшелігі туралы белгілі әдебиеттанушы ғалым М.Базарбаевтың басшылығымен 1997 жылы жарық көрген «20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті» деген кітапта мынадай ой айтылады: «Төңкерістен кейінгі 10-15 жылда қоғамдық-әлеуметтік және эстетикалық көркемдік ізденістің екпіні айрықша болды. Өйткені тұрмыс тіршілік те, сана-сезім де заман тартысына кезікті де, ескіні қирату, жаңаны орнықтыру күресі мейлінше қатты жүрді. Бұл бір. Екіншіден, патша заманында тұншыққан ой-пікірдің демократиялық негізде ағыл-тегіл айтылуына мүмкіндік туды. 20-шы жылдары ойды тежеу, сақтана сөйлеу, күлбілтелеп айту машығы әлі жоқ еді. Үшіншіден, көркем шығарманың қадыр-қасиетін түсіну, эстетикалық деңгейін белгілеу, оның қоғамдық-әлеуметтік әсерін айқындау тұрғысынан келгенде, алашшал деген ақын-сыншылар пролетар жазғыштардан көш ілгері еді. Олардың қолында білім қаруы мол, яғни өздерінің қомақты ойлары, толымды пікірлерімен төңкерісшіл ақын-жазушыларды білім айдынына еріксіз жетелеп отырды». Мұның ақиқат шындық екендігіне, алашшыл оқығандардың интеллектуалдық жағынан басқалардан жоғары тұрғандығы рас. Олардың кейін одақтас республикалар арасында өзгелерден ерек қазақ ғылымының туының биіктен желбіреуіне де қосқан үлесі орасан еді. Себебі қазақтың алашшыл ғылымы сапалы болды, олар сол білген-түйгендерін қазаққа мұра етіп қалдырды, қарапайым шаруадан шыққан (С.Мұқанов секілді) төңкерісшіл ақын-жазушылар солардан үйренді, кейінгі толқынды еріксіз білім айдынына сүйреп шығарды.

Қалай десек те, сол жиырмасыншы ғасырдың басында-ақ қазақ сыны күллі одақтас республикаларды есептемегенде, Орта Азияда өзгелерден оқ бойы озық тұрды. Себебі алаш оқығандарының барлығы дерлік алғашқы сауатын мұсылманша ашқан, сосын орыс білімін игерген, орыс тілі арқылы сол кездегі алдыңғы қатарлы әлемдік мәдениеттің мәйегінен нәр алған, сөйтіп батыс пен шығыс ілімін жақсы меңгерген азаматтар еді. Яки олар қай мәселеге болса да жалпы адамзаттық құндылықтар тұрғысынан баға беруге дайын, өзіндік көзқарастары қалыптасқан сол заманның алдыңғы қатарлы зиялылары болды. Сондықтан да жиырмасыншы ғасырдың басында ғана туып, қалыптаса бастаған ұлттық әдебиетімізге сол кездің өзінде әлемдік эстетикалық талғаммен қарап, баға беру әдеби сынның сол тұста ерекше қарқынмен дамығанын байқатады.

Әрине ХХ ғасыр басындағы әдеби сынға көз жібере қарасақ, оған араласпаған, өзінің ой-пікірін газет беттерінде жарияламаған қазақ оқымыстылары кем де кем. Әр кім білгенін жазды, әркім өз талғам деңгейін көрсетті, өздерінің білім дәрежесін байқатты. Бірақ олардың бәрін бір мақалада айтып жатуға мүмкіндігіміз де жоқ. Біз тек солардың ішіндегі сынға шын жанашырлықпен келген және әдеби сынның жай күйінен хабары мол, теориялық білімі кемел Жүсіпбек Аймауытов туралы ғана айтпақпыз.

Егер Жүсіпбекті сол кездегі сынға бар қуат күшімен араласты десек артықтау болар. Жазған сын еңбектері басқалардан көп деп айтуға де келе қоймас. Санамалап шығар болсақ: «Абайдан соңғы ақындар», «Театр кітабы туралы», «Мағжанның ақындығы туралы», «Зулхбире», «Әдебиет мәселесі», «Көркем әдебиетті саралау», «Қазақ қызы», «Көркем әдебиет туралы» секілді жеті-сегіз әдеби сын еңбектерін ғана атай аламыз. Ал «Абайдың өнері, һәм қызметі», «Сұлтанмахмұт Торайғырұлы» сынды еңбектерін зерттеу мақалаға жатқызған дұрыс болар. Сондықтан да мақаламызда оларға арнайы тоқталуды мұрат тұтпадық. «Сын жанрларын айқындаудың басты белгілерінің бірі – оның зерттеу объектісі. Әдеби сын қарастыратын негізгі объектілер шығарма, жазушы, әдеби процесс», – деген ғалым Д.Ысқақовтың пікірін негізге ала отырып біз де Ж.Аймауытовтың жоғарыда аталған үш

бірлікке сай жазылған сын еңбектерін таңдап алып, қарастырғанды жөн көрдік.

Әдебиет сыны туралы дегенімізбен Ж.Аймауытовтың көптеген сын еңбектері жеке авторлар мен оның шығармаларына арналмайды, керісінше сол кездегі әдеби үдеріске тұтастай өз пікірін білдіру, әдебиеттің даму бағыттарына талдау жасау, сол әдебиеттің дұрыс қалыптасуына жол көрсетуді мақсат тұтқан еңбектер болып саналады. Қаламгердің аталған салада жазылған әдеби-сын талдаулары мен ой-пікірлеріне қарап отырып сол кездегі еуропалық әдеби сынның тарихын, жалпы сынның мақсат-мұратын дұрыс түсініп, соны қазақ әдебиетіне өте ұтымды пайдаланғанын аңғарамыз. Сынның мұраты тек қана сынау немесе біржақты мақтау ғана емес, нысанаға алынған шығарманың кемшілігі мен жетістігін әділ танып, дұрыс жолға салу екенін Жүсіпбек қай сын мақаласында болсын ашық айтып, өзі де сол көзқарасынан ешуақытта ауытқымайды.

Жүсіпбектің сыншылдығын, оның сын жазудағы нағыз талантын танытқан еңбегі – ол 1923 жылы жазылған «Мағжанның ақындығы туралы» деген атақты мақаласы. Бұл сын мақаласы арқылы Жүсіпбек Аймауытов қазақтың кәсіби сынының негізін қалап кетті. Аталған еңбектің қол жеткізген жетістігі туралы осы уақытқа шейін талай ауызы дуалы деген оқымысты ғалымдарымыз өз пікірлерін айтып, оның қазақ әдеби сынының тарихындағы маңызын дәлелдеп берді деп айта аламыз. Тұрсынбек Кәкішев, Рымғали Нұрғали сынды ғалымдар оны қазақ әдеби сынының классикалық үлгісі деп бағалады. Бұл өте орынды пікір. Жеке автордың шығармашылық мұрасына жан-жақты талдау жасау, оның шығармашылық өнерін өзі өмір сүрген ортамен, сол тұстағы қоғамдық, әлеуметтік жағдайлармен бірлікте қарастыру, қаламгерге біржақты саяси-идеологиялық тұрғыдан ғана баға беріп қоймай, оның шығармаларының көркемдік деңгейіне баса мән беруі сыншының сол кезеңнің өзінде әділеттен аттай алмағанын, эстетикалық талғамының зор екенін танытады. Жүсіпбекке дейін дәл сондай сын қазақ әдебиеттануында болмаған еді, сонан да болар аталған мақала қазақ әдеби сынының ерен үлгісі ретінде күні бүгінге дейін өзінің маңызын жоймай келеді. Себебі

әлі күнге шейін қолына қалам алып, әдебиеттің сынына араласам дегендер үшін аталған еңбек нақты өнеге, нағыз жолбасшы болатынына күмәніміз жоқ.

Ал «Театр кітабы туралы» деген сын мақаласында жиырма-сыншы жылдардағы драматургияның кезек күттірмес мәселелеріне тоқталады. «Театр өмірді ақиқатты, жақсылық-жамандықты көзбен көргізіп, қолмен ұстататын орын. Ол аз, көрушіні қуандыратын, қайғыртатын, жылататын жүйкесін басататын орын. Яғни ойнаушылардың ойнағанын, сезгенін, білгенін көруші де ойлап, сезіп, солармен бірге әр түрлі оқиғаларды басынан кешіргендей әсерленетін орын. Бір сөзбен айтқанда, сезімді тәрбиелейтін зор құрал», – дейді. Автордың театр туралы пайымдауларынан жалпы драматургия туралы мол мағлұматы бар, оның терең қырларын жете меңгерген адам екендігін бірден аңғарасыз. Аталған шағын мақаланы оқи отырып, Жүсіпбектің Аристотельден бастап, Белинскийге дейінгі эстет, ғалым-сыншылардың еңбектерімен жүйелі танысқан білімдар екендігін бірден-ақ бажайлайсыз.

Жүсіпбек жиырма-сыншы жылдардағы драма туралы, оның кемшілік тұстары туралы айта келіп, «Зор мақсат күтетін театрымызда қандай пьесалар ойналып жүр? Халықтың сезімін тәрбиелеуге қандай әсері бар? Пьеса шарттарына келе ме, жоқ па? Міне қайғы осында. Жоғарыда айтқам, кім көрінген пьеса жазып жүргендігін. Ол пьесалардың көбі отқа жаққанан басқаға жарамайды. Оларды әуре болып, пәленді сынауға тұрмайды. Он екіде бір нұсқасы жоқ. Біз байқағанда Қазақстанда қойылып жүрген пьесаларада 4-5 кісінің жазған пьесалары ғана ойнауға, жұртқа көрсетуге жарайды дерлік. Бірақ асығыстықпен жазылғандықтан, тиісе қарастырмағандықтан олардың драмаларында да кемшілік бар, түзететін жерлері көп», – деп, ары қарай «Алтын сақина» деген пьесаның жетістіктері мен кемшіліктерін нақты көрсетіп береді. Сыншының аталған пьеса туралы «Драмада белгілі байланыс бар. Адамды ойландыратын, толғандыратын терең мағына бар. Жүрекке сырластырады, әсер береді. Ішкі өмірдің кірбіңін жақсы көрсетеді. Толып жатқан қазақтың бір кемдігін бір драмаға сиғызамын деп ойды бығыратпайды», – деп шығарманың сюжеттік байланысы мен мазмұнына, психологиялық иірімдері мен

композициялық құрылымына дәйекті талдау жасайды. Сол сияқты кемшілігі ретінде сюжеттік байланыста логикалық дәлелдің жетіспейтіндігін, артық әрекет, артық қимылдардың көп екенін тап басып танып, пьесада мысалдар келтіру арқылы нақты жол нұсқайды. Оны сол мақаласының соңында өзі де ашық айтады. «Мақсұтым – пьеса туралы шалажансар жазушыларға нобай көрсету» – деп атап көрсетеді. Яки сыншы Ж.Аймауытовтың мақсаты біреудің жеке басын мұқату емес, керісінше жалпы қазақ әдебиетінің сапалық деңгейін шынайы жанашырлықпен көтеруден туған ой.

Ал «Әдебиет мәселесі», «Көркем әдебиетті саралау» деген мақаларында ХХ ғасыр басындағы әдеби үдеріске жалпылама талдау жасап, әдебиеттің идеология майданындағы орнын анықтауға күш салады. «Әдебиет – өнер. Өнер азды-көпті еркіндік тілейді. Қазақ әдебиеті көгерсін, гүлденсін десек, жалаң тап көзімен, не саясат көзімен қарап, сыңаржақ етпей, Маркс көзімен (диалектика әдісін қолданып) сынау керек», – деген сол заманға лайық пікір айтады. Әдебиеттің саясаттың ойыншығына айналмай, көркемдік сипатын сақтауын барынша дәлелдеуге тырысады. «Зулхбире», «Қазақ қызы» деген сын мақалалары негізінен түркі тектес татар халқының шығармашылық мұраларына сын айтуға арналған. Оның ішінде Ташкент қаласында қойылған «Зулхбире» пьесасының кейбір кемшіліктерін Ж.Аймауытов жеріне жеткізе талдап, көрсеткен. Ал «Қазақ қызында» татар жазушысы Ғалымжан Ибраһимовтің қазақ өмірінен алынып жазылған осы аттас романы туралы өзінің пікірін білдірген. Романның қазақ өмірінен алынып татар тілінде шыққанын, онда жазушының қазақ тұрмысын біршама зерттеп, білгенін айрықша атай келіп, кейбір кемшіліктеріне де тоқталады.

Жалпы уақыт солай талап етті ме екен, Ж.Аймауытовтың сындары көбінесе қысқа болып келеді. Сол шағын мақалаларында да сыншы-қаламгер өзінің айтатын ойын барынша түйіндеп, нақты жеткізіп отырған. Әрине ол туралы кеңінен толғап, жазушы Ж.Аймауытовтың сыншылық өнерін жан-жақты талдап көрсететін көлемді еңбек жазу болашықтың ісі деп біз де өз ойымызды осы жерден аяқтамақпыз.

Зейнолла Қабдоловтың көсемсөздері

Зейнолла Қабдолов! Бұл есімді қазір қалың қазақ қауымы түгел біледі десек қателеспейміз. Тек қана қазақ емес, халқы жер шарының төрттен бірін мекендейтін бұрынғы Кеңес Одағы, қазіргі ТМД жұртына жақсы таныс десек тек артық айтқандығымыз емес. Турасына көшсек, жалпы әлем білмесе де, жарты әлем біледі деп кесіп айта аламыз.

Сонда ол мұншама даңққа қалай қол жеткізді, соншалық атақ-дәрежені не үшін алды? – деген сауал туар болса, жауап біреу ғана; Еңбегімен! Еңбек болғанда да майдандағы әке орнын жоқтатпай, нар жігітке сын боларлық қара жұмысқа қабырғасы қатпай тұрып-ақ араласады. Одан білім алуды мақсат тұтып астанамыз Алматыдағы тау кен институтына келіп оқуға түседі. Талайына біткен тағдыр сыйы ма, әлде талант талабы солай болды ма екен КазГУ-дің филология факультетіне ауысуына тура келеді. Содан бері осында. Осында дейтіміз – КазГУ-де.

Қазір ұлағатты ұстаз, халқы қадірлеген білгір ғалым, даңқты жазушы. Әлемдегі ең бір бейнеті қиын үш өнердің басын біріктіре ұстаған екінші адам. Біріншісі ұлы ұстазы – Әуезов.

Біздің айтпағымыз бұл да емес. З.Қабдоловтың жазушылық өнері, ғалымдық қасиеті мен ұстаздық ұлағаты туралы айтылған әңгіме көп, әлі де айтыла берері сөзсіз. Ал біздің қарастырмағымыз академик ағамыздың тағы бір қыры – халықшыл, қайраткерлігі. Мақсат халқының өткені мен бүгінін, ертеңін ойлаған азамат жазушының кейбір ойларын бүгінгі күн тұрғысынан қайта жаңғырту. Сондықтан да қаламгердің елі мен жері туралы көшелі ойын көркем туындысы мен ғылыми еңбектерінен емес, көсемсөздерінен іздегенді жөн көрдік. Өйткені ұлы ағартушы А.Байтұрсыновтың «Көсемсөз жұртқа, әлеуметке басшылық есебінде айтылатын болғандықтан, жұрт ісіне мәнісі зор болады», – деген ойын осы мақаламызда бағыт-бағдар есебінде ұстандық.

Кез келген халқын сүйген, ұлтжанды азаматтың өзінің еліне, жұртына пайдасы тиер-ау деген ой-пікірлерін бүгіп қалмай әлеумет кәдесіне жаратуға тырысатыны заңды дәстүр. Сондықтан да көсемсөз жазушының ел ісінде араласпайтын саласы кемде-кем.

Саясат, шаруашылық, өндіріс, ғылым мен өнер т.б. бұлардың бәрі де публицистиканың қарымынан тыс қала алмайды. Зейнағанның көсемсөздерінің тақырыбы жағынан әралуан болып келетіні де сондықтан. Оларды оқи отырып әртүрлі адам бейнелерімен, түрліше мамандық иелерінің жан-дүниесіндегі сан қилы сезім сырларымен танысасың, танысып қана қоймай делебең қозып өзің де араласып кетуге шақ қаласың. Мысалы, «Сыр» жинағы «Бақыт туралы ой» деген очеркінен басталады. Затын оқымай тұрып-ақ атының өзі ойға жетелейді. Шындығында бақыт деген не осы? Бақсақ, ол өмір бойы жинаған білімің, еңбек жемісі, отбасы берекесі... т.б. осының бәрі бақыт екен. Бір қарағанда қарапайым ғана нәрселер сияқты көрінгенмен, тануға үлкен ұғымдар. Оның өзін қысқа-қысқа мысалдармен тұжырымдап, сұлу да көркем етіп жеткізеді. Оқылуы тез болғанымен мазмұны үлкен, әсерлі ой йіріміне тарататындай терең.

Жинақты ары қарай парақтай түссек бақыт дегеннің өзі өмірді сүю екендігіне көзіміз жеткендей болады. Ал өмірге құштарлық дегенді Зейнағаң кішкентай деталь арқылы-ақ санаңа сіңіре қояды: «...осы суретке көзім түсуі-ақ мұң сан иірім сырлы сезіммен тербелемін де кетемін: күннің нұрын іздеймін, ананың мейірімін аңсаймын... әсіресе жас баланың күнәсіз, кәусәр күлкісіне құштармын». Зер сала қарасақ сөз болып отырған нәрсенің өзі үшеу екен: табиғат, ана мен бала. Адам баласы үшін ең қасиетті, ең ардақты үш ұғым. Қысқартып айтсақ адам мен табиғат. Бұл екеуі жазушының өмір мұратына айналған кредосы. Оның мақсатының өзі осы екеуінің құпия сырын ашу. Бұл екеуі романдағы мұнайлы өлке Атырау мен Қабендер, сөз өнеріндегі пейзаж бен образ, көркемсөздеріндегі табиғат пен адам. Жазушы көсемсөздеріндегі Адам – ұлы өзгертуші құдірет, жаңаға жаны құмар жасампаз, арамдыққа ары төзбейтін шәлкес, сүйсе құлай сүйетін сезімтал. Сондықтан болар кез келген кейіпкер мейлі ол жұмысшы болсын, немесе өнер адамы болсын оқырманға жаттығы сезілмейді, қайта жаныңа жақын тұтып, сырласқандай ғажап бір әсерде қаласың. Ұшқыш та, дәрігер де, бар жан сырын саған ғана ашып, ақтарылып жатқандай әсер қалдырады. Адамның тазалығына, пәктігіне сүйсінесің. Өзіңнің де солар секілді

адам боп жаратылғаның үшін Тәңіріңе мың да бір алғысыңды айтасың. Зейнағаң шығармашылығы туралы айтқанда баса назар аударуға тиіс нәрсенің өзі – Адам дейтініміз де осыдан. «Адам! Не деген қасиетті, не деген ұлы есім! Жан біткен жер үстінде жалғыз дүркін тіршілік етпек, ғұмыр кешпек; ал осынау бір-ақ рет берілер өмірде адам болудан асқан бақыт бар ма?...» – деп тебіренеді қаламгер.

Парасаты биік қаламгерге тән толғаныс! Суреткер атаулының нысанасы адам болғанымен мұндай ойды ілуде бірінің ғана айта алатынын мойындағанымыз абзал.

Тағы бір айтарымыз, З.Қабдолов көсемсөздеріндегі табиғат суреттерінің ерекшелігі туралы болмақ. Публицист Зейнағаң табиғатқа ғашық. Оның қай көсемсөзін оқымайық онда пейзаж ерекше бір шабытпен суреттеледі. Өзінің ат тұяғы басқан өлкесінің сыр-сипатын тез ұғып, дәл танитындығына таң қаласың. Қазақтың астықты алқабы, жерұйық жайлауы, дархан даласы қым-қуыт тіршілік сарынымен, барлық сән-салтанатымен көз алдыңа келіп тұра қалады. «Қарқара көріністері» деген шағын очеркін: «Қала туралы жазамыз. Шет елге шығып қайтсақ құлаған көне қорған, қай-қайдағы рыцарлық храм, мәрмәр тасты мола туралы жазамыз. Оның есесіне дала туралы, тау туралы, тау мен дала жайлаулары туралы тым сараң сөйлейміз» – деген жолдармен басталады. Орынды пікір. Өзінікін өзекке тепкендей болған дала тағдырына ара түсіп шырылдаған жанның жан айқайы. Туған жер перзентімін деген әр бір азаматқа ой салар толғам. Қазір үлкен экологиялық проблемаға айналып отырған көптеген мәселені қаламгер осыдан отыз жыл бұрын-ақ сөз еткенге ұқсайды. Зейнағаңның көсемсөздерін сараптай қарасақ дала дидарын сипаттамайтын көсемсөздері кемде-кем. Оның бейнелеуіндегі дала қайсарлық баламасы, даналық символы, береке бейнесі, ұлылық ұясы. Үлкен жүректің қағаз бетіне түскен лүпілінде далаға деген сарқылмас сағыныш бар секілді. «Отан деген ұлы ұғым ең алдымен әр адамның өз туған жерінде тербетілген отты махаббатынан басталған» – деген қанатты сөзінің бұл ойымызды растай түсері анық.

Туған тіліміздің байлығын, сұлулығын сөз еткенде бәріміз де білгір-ақпыз. Бірақ сол сөздерді құбылту, одан бейнелі өнер туын-

дысын сомдау шеберлікті қажет етеді. Шеберлік талантқа тән қасиет. Біздіңше, Зейнағаң өз заманынан озып туған талант. Оның қаламынан туған қай сөйлем болмасын түсінуге жеңіл, көкейіңде жатталып қалуға дайын тұрады. Жазушының көсемсөздеріндегі «Еңбек әнмен егіз, шаттықпен бауырлас» – деген жолдарды сөйлем емес мәтел деп қабылдайсыз. Немесе «Заманның қиялдан озған шындығы», «Тыныштық ұлы нәрсе», «Игі ниетті адам баласының арманы мен мұраты ел-жұртының амандығы», «Адам: анадан туған да арман кұған, алға ұмтылған», «Ардың әміріндей әсем талап!», «Асы-Қарқарамен салыстырғанда үйдің қасы» деген қанатты сөздері біздіңше ойнақылығымен емес ойлылығымен, санаңа сәуле түсіріп қана қоймай, сезіміңнің сым пернесінде діріл тудыратын лирикалық нәзіктігімен де ерекшеленеді.

Сөз соңында айтарымыз Зейнағаңның көсемсөздері жай ғана сөйлемдерден құралмаған, жүректен шыққан өлең жолдарынан құралған. Сондықтан да Зекең ел мен жер тағдырын жазушы боп жазады дегеннен гөрі ақын боп жырлайды деу сиымдырақ сияқты.

«Май сұлу» деген очеркі: «Ұлы тойда ақын бастап айтты жыр; көп ішінде ғалымдар да, мұғалім мен дәрігер де бәрі жүр... Бәрі ғажап қуанышқа кенелген; достық пенен ынтымаққа бөленген, – айқасты әне дос құшақтар ежелден» – деген секілді өлең кестесімен өрілген. Ол кезде арда жазушымыз Аймауытов әлі ақталмаған еді, бірақ Зекең сол ұлы суреткердің стилімен толғайды. Қара сөздің өзі көмейінен жыр болып төгіледі. Бұл айтқандарымыз Зейнағаң шеберлігінің біз байқаған бір қыры ғана. Нағыз Қабдоловтану – ертеңгінің үлесіндегі іс.

«Қорқыт ата» дастанының түркі халықтары әдебиеттануында зерттелуі

Түркі жұртына ортақ үлкен әдеби мұраның бірі Қорқыт ата туралы жырлар. Қазақ ауыз әдебиетінде Қорқыттың өмірі туралы аңыздар мен басқа түркі тектес халықтардың ешбірінде кездеспейтін табиғатпен үндес, әуен астарында дархан дала сарынын сақтаған, ырғақ желісі терең философияға негізделген күйлері

сақталған. Ұлы ойшылдың әлемге белгілі шығармалары ұрпақтан ұрпаққа ауызша тарап жеткен. Кейін барып қағазға түсіп әлем әдебиетшілері мен тарихшыларының назарына ілінді.

«Шығыс Түркістаннан бастап Кіші Азияға дейінгі түркі халықтарының ауызша да, жазбаша да жәдігерліктерінен ойып орын алған Қорқыт бейнесі бір ғана көркемдік ойдың жемісі еместігі, мұның астарында берісі нақтылы тарихи тұлға, арысы тұтас қоғамдық, әлеуметтік, саяси, діни дүниетаным тамыр тартып жатқан дәуірлік құбылыс жатқандығы даусыз. Байыптап қарасак, исламнан бұрынғы идеология мен таным-түсінікке тікелей қатысы бар тұлғалардың қуаттысы да, жұртшылыққа кеңінен мәшһүр болғаны да Қорқыт есімі», – дейді көрнекті фольклорист ғалым Ш.Ыбыраев.

Қорқыт ата кітабы оғыздардың әзербайжан және солтүстік Анадолы аймағындағы тіршіліктерімен байланысты оқиғаларды суреттейтін ислам дінін қабылдағанға дейінгі кезеңдерден қалған он екі дастан түріндегі әңгімелерден құралған. Әңгімелер сюжеті мен кітап атынан аңғарылатыны Қорқыт ата, яки түріктер үшін «Деде Қорқыт» оғыз тайпасының білікті әрі данышпан тұлғасы болған. Жартылай көшпелі түрік жұртының саяси және әлеуметтік ерекшелігін, қоғамдық құрылымдарын, жеке тұлғалардың іс-әрекеттерін дастан түрінде әңгімелейтін Қорқыт ата жырлары тек тіл мен әдебиет саласында ғана емес тарихи мәні тұрғысынан да өте маңызды шығарма. Түркияның мәдениет министрі болған Истемихан Талай Қорқыт ата жырларын зерттеуші Орхан Шайк Гөкиайдың «Dede Korkut Hikayeleri» атты кітабына жазған алғысөзінде: «Жеке бір оқиғаларды әңгімелеу әдістері ертегілердегідей қалыпты тіркестермен басталады және қалыптасқан баталармен аяқталып отырады. Қорқыт ата жырларын көптеген ғалымдар зерттеген, жырлардың ғылыми басылымдарын дайындаған және оларды басқа тілдерге аударып отырған. Қорқыт ата жырларын түбегейлі зерттеген ғалымдардың бірі Орхан Шайк Гөкиай еді. Талантты ақын, жазушы және әдебиет тарихын зерттеуші – О. Гөкиай әсіресе Қорқыт ата жырлары туралы жазған зерттеу еңбектері арқылы елге танылды», – деген ризашылық көңілін білдіреді. Түрік әдебиеттануында Шайх Гөкиай 1938 жылдың

өзінде-ақ «Дәде Қорқыт» деген атпен Қорқыт туралы жырларды жинақтап бастырып шығарған. Бұл жинақ кейін де өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп бірнеше рет жарық көрді. Мухарем Эргин «Дәдем Қорқыт кітабы» деген атаумен Қорқыт туралы жырлардың әр түрлі нұсқаларын топтастырып 1958, 1969 жылдары Стамбұл қаласында екі том етіп бастырды. Бұл да түрік ғалымдарының тарихи ортақ мұраға жанашырлықпен қарап, ауқымды еңбек еткенінің айғағы. Түрік ғалымдарының зерттеу еңбектері туралы кезінде қазақ қорқыттанушылары да жылы лебіз білдіріп, олардың жинаған материалдары мен әдістемелік жүйелерінің аталған сала бойынша мәні мен маңызы жоғары екенін атап өткен болатын. Мысалы, Алматыда 1999 жылы жарық көрген сегіз жүз беттік «Қорқыт ата» деген энциклопедиялық жинақта жарияланған көлемді зерттеу еңбегінде ғалым Шәкір Ыбыраев: «Қорқыт есіміне қатысты зерттеулерге ерекше ден қойғандардың бірі – Түркия ғалымдары. 1916 жылы Килисли Рыфат Дрезден нұсқасын араб әліппесімен басып шығарғаннан кейін-ақ, осы бағытта тарихи, этнографиялық, әдеби, фольклорлық және лингвистикалық мақалалар мен көлемді зерттеулер үздіксіз жүргізіліп келеді. Осы орайда алдымен Орхан Шайық Гөкайдың еңбегі ерен. Ол 1938 жылы жариялаған кітабында Қорқытқа қатысты дүниедегі деректерді топтастырған болса, 1973 жылы әлемнің түкпір-түкпірінде не бар, не жоқ, соның бәрінің басын құрап, мың беттен аса көлемді еңбегін жарыққа шығарды. Мәліметінің молдығы жағынан бұл кітаптан асып түсетін еңбек әзірге жоқ», – деген қорытынды байлам жасайды.

Түркияда «Кітабы деде Коркут» туралы зерттеу жұмыстары мен оны насихаттау 1970 жылдардан бастап ерекше қарқынмен қолға алына бастады. 1975 жылдың желтоқсан айында Анкара мемлекеттік университетінің филология факультетінде Т. Хаджиев пен К. Велиевтердің атсалысуымен «Дәде Қорқыт кітабы» атты ғылыми конференция өткізілді. Бұл конференцияға көптеген ғалымдар қатысып, баяндамалар жасады. 1988 жылы түркология мәселелері туралы әзербайжан республикасының астанасы Баку қаласында өткізілген бірінші Кеңес-Түрік семинарында да «Кітабы деде Қорқыт» тақырыбына кеңінен тоқталды. Әзербайжан

ғылым академиясы қолжазбалар институтында басталған семинарды академияның ғалым хатшысы Б. Небиев ашып, жалпы түркология мәселелерінің ішінде Қорқыт ата жырларына ерекше тоқталып өтті. Бұл семинарда Түркиядан О.Ш. Гөкиай «Dedem Korkut Kitabı Üzerine», А.Б. Ержиласун «Dede Korkut Kitabı ile Oğuz Destanı Arasındaki Münasebetler» Т. Гүленсой «Dede Korkut Hikayelerinin Anadolu ve Rumeli'deki İzleri», Б. Өгел «Dede Korkut Kitabının Eski ve Yazılı Kaynakları Hakkında», С. Сақаоғлу «Anadolu Masallarına Kitab-ı Dede Korkut Destanlarının Tesiri» деген тақырыптарда баяндамалар жасады. Осы халықаралық деңгейде өткен ғылыми жиында қазақ ғалымы Шәкір Ыбыраев «Деде Қорқыт кітабы және қазақ жырлары мифтерінің типологиясы» деген тақырыпта баяндама жасап, өз пікірлерін ортаға салды. Семинар соңында жалпы көпшіліктің ұсынысымен Қорқыт ата кітабының энциклопедиясын дайындау және түсіндірме сөздігін жасау жобаларын іске асыру туралы қаулы қабылданды [4].

Али Берат Алптекиннің «Kazakistan Kaynaklarına Göre Dede Korkut'un Doğumu» (Қорқыт атаның дүниеге келуі туралы Қазақстан деректері) деген мақаласында Қорқыт атаның дүниеге келуі туралы халық арасындағы аңыздарды салыстыра зерттеген. Ол еңбегі туралы өзі: «Бұл еңбегімді жазу барысында Қазақстандағы ауызша және жазбаша мәліметтерді пайдаландым», – дей келіп, «Түркиядағы мәліметтерде оның тууына байланысты аз да болса мәліметтер бар. Бұлардың алғашқысы Hazihir'r Risaletimin Kelimat-ı Oğuzname el meshur bi-Atalarsozu деген кітап болатын. Бұл кітаптағы мәліметтерге қарағанда «Қорқыт ата ала көзді дәудің қызынан туылған» деген сөзін мысалға келтіреді. Осы Орхан Шайк Гөкиай еңбектері мен қазақ мәліметтеріне сүйене отырып Қорқыттың туылу кезіндегі таңғажайып оқиғаларды сөз етеді. Анасы оны осы дүниеге әкелген кезде қасында болған адамдар қорқып қашқан екен. Себебі адамдар әйел босанғаннан кейін қараса туғаны бала емес дорба екен. Адамдар қашқан кезде анасы дорбаны жарып баласын шығарып алады. Қашып кеткендер баланың дауысын естігеннен соң барып қайта оралып, босанған анаға көмектескен көрінеді. Сол себептен баланың атын «Қорқыт» қойған дейді», – деген аңыз желісін мысалға келтіреді және

қазақ ғалымдарының Қорқыт ата туралы жазылған зерттеулерін көлденең тартады. Ә. Марғұланның және С. Қалиев, М. Оразов, М. Смайловалардың ғылыми зерттеу еңбектері мен «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» деген кітаптағы материалдарды кеңінен пайдаланған және аталған қазақ ғалымдарының еңбектеріне жоғары баға береді. Келесі бір қорқыттанушы Бахаттин Өгел «...дастан кейіпкерлерінің ана жатырында қалу мерзімі де кәдімгі адамдардікінен ерекше. Қазақстан мәліметтеріне қарағанда Деде Қорқыт 36 айдан кейін барып дүниеге келген екен» дегенде де қазақстандық ғалымдар мен солардың ауыз әдебиеті деректеріне сілтеме жасайды.

Ал түрік ғалымы Бекир Шишманның «Kazakistan'da Korkut Ata ile İlgili Söylenceler» атты мақаласы 1998 жылы (бахар саны) Түркияда шығатын «Милли фольклор» журналында жарияланып, түрктанушы ғалымдар арасында үлкен сілкініс туғызды.

Ал Анкарадан 2002 жылы жарық көрген «Бастапқы кезеңнен бүгінгі күнге дейінгі Түркия түрік әдебиеті» (Bastapqi kezeninen bugunge deyingi Turkiye turik adebiyati) деген көлемді еңбекте де Қорқыт ата мұраларына көлемді орын беріліп, түрікше, қазақша тәржімалары қатар ұсынылған. Бұл еңбектің жарық көруіне қазақ ғалымы, профессор Шәкір Ыбыраевтың қатысқанын да ерекше ілтипатпен атап өткіміз келеді. Осы кітаптың 75-85 беттері түгелдей дерлік Қорқыт ата дастанына арналған. Негізі кітапқа дастанның Түркиядағы қолда бар нұсқасының мәтіні толықтай енгізілген. Өйткені кітаптың өзі хрестоматиялық үлгіде құрастырылған және түрікше, қазақша нұсқалары қатар берілген. Қорқыт ата дастанының алдында шағын түсініктеме бар. Латын әліпбиімен жазылған сол қазақша түсініктемені өзгеріссіз алғанды жөн санадық

«Китаби Қорқыт ата» деген дастан биік түрік дастанынан қалған немесе кейбір өзгешеліктерге душар қабылданған он екі рулы хикая болатын. Хикаяны айтқан және әр бір хикаядан кейін қағанға дұға беретін Қорқыт ата, түрік әдеті бойынша саз шерттіп, хикая айтатын асыл адам болатын. X және XI ғасырларда мұсылман болған оғыздардың мұсылман болмаған басқа түрік руларымен болған айқастарының да бұл дастанға тигізген әсері

сезіледі. Хикаялардың мазмұнынан көне уақыттардағы түркілер тұрмысының мәдени қазынасы да көрініс беретіні күмәнсіз. Дерек көздерде «Кітаби Қорқыт ата» дастанының XII ғасырда жазбаша көшірілген бір нұсқасынан баяндалуына қарамастан, әлі бұл нұсқа табылмаған болып саналады екен. Қолымыздағы «Кітаби Қорқыт ата» нұсқасы Оғыздардың Орта Шығысқа көшкеннен кейін сарки Анадолы атрабында Трабзон румдари, кавказ көршілерімен күрестерін немесе өз ішіндегі ұрыстарды, ірі қағандар Байындұр қаған, Орыс қожа, Дирсе хан, Бекіл, Банушешек, Бұйырла қатын және Селен қатын болатын. Түрік тілі жағынан да ессіз болған бұл туынды Түрік мәдениетінің негізгі деңгейлері алдында келеді». Бұл әрине соңғы жылдары жарық көрген қазақ-түрік әдебиеттері арасындағы елеулі еңбек.

Белгілі қазақ ғалымдары Әуелбек Қоңратбаев пен Мардан Байділдаев атақты жырды «Қорқыт ата кітабы. Оғыздардың батырлық жырлары» деген атпен орыс тілінен аударып 1986 жылы жеке кітап етіп бастырып шығарды. Онда ойшыл бабаның артында қалған мұрасы туралы: «Қорқыт ата кітабының» екі түрлі нұсқасы бар. Бірін-Дрезден (Германия), екіншісін -Ватикан (Италия) нұсқасы дейміз. Дрезден нұсқасында 12 түрлі сюжет болса, Ватикан нұсқасында соның алтауы ғана бар. Әзірге көп тілге аударылып, көбірек зерттелгені – Дрезден нұсқасы. Бұл жырлар жер жүзі түркологтарына мәлім. Ол жөнінде 314 зерттеу, әзербайжан, Анатолия түріктері, Батыс Европа және шығыс тілдерінде 462 еңбек жазылған. Көрнекті зерттеушілері – М. Ергин, В. Бартольд, А. Туманский, В. Жирмунский, Ш. Уәлиханов, А. Әбілғазы, Ә. Диваев, К. Рифат, О. Гокияй, Ә. Марғұлан, Х. Көрұғлы т.б. Солардың ішінде академик В. Бартольд үлесін ерекше атауымыз керек. Ол Дрезден жазбасын немістерден түсіріп алып, 1922-1925 жылдар арасында аударып шыққан болатын. Алғашқы бес тараудың түрікше текстін 1910 жылдары «ЗВО» журналында жариялаған еді. Сол аудармалар түзетіліп, жетілдіріліп 1950 жылы Бакуден «Деде Коркут», 1962 жылы Москвада (СССР ҒА) «Книга моего деда Коркута» деген атпен орыс тілінде басылды» деген құнды деректер береді.

Қорқыт ата туралы жыр аңыздар Ш. Уәлихановтан бастап аракідік болса да сөз болып, қазақ зиялыларының қызығушылығын тудырып келген. Кеңес өкіметі тұсында Қорқыт ата туралы аңыздар мен оның күйлері белгілі болғанымен, қазақ ғалымдары тарапынан ғылыми тұрғыда зерттелуі әр алуан саяси жағдайларға байланысты кешірек қолға алынды. Өйткені отаршылдық пиғылдағы орыс идеологиясы өткен ғасырдың екінші жартысына дейін қазақ әдебиеті тарихын Бұхар жыраудан арыға жылжытуға барынша кедергі жасап келді. Соған қарамастан белгілі қазақ ғалымдары Ә. Марғұлан, Ә. Құрысжанов, Ә. Қоңыратбаев, Ш. Ыбыраевтар Қорқыт ата туралы ғылыми мәні зор еңбектер жазып, өздерінің нақты көзқарастарын білдіріп отырды. Бұрын соңғы қазақ ақын-жазушыларының да Қорқыт ата өмірі мен ол толғаған өмір туралы ой мен тіршілік сырына үңіліп, қалам тартқандары баршылық.

Қорыта айтқанда қазақ ауыз әдебиеті туралы, оның жалпы түркі фольклорымен байланысы, тамырластығы жайлы және ұлттық өзіндік ерекшеліктері жайлы түрік зерттеуші-ғалымдары орасан зор еңбек етіп, ғылыми пайымдауларын әрдайым жариялап келеді. Әрине түрік тілінде жарық көрген қазақ фольклоры туралы зерттеулердің бәрі бір ізге түскен таза ғылыми тұжырымдар және барлығы бірдей жоғары ғылыми талаптарға жауап береді деуден аулақпыз. Кейбір еңбектердің қазақ және орыс деректеріне сүйеніп жазылған аудармалық нұсқа екендігін де есте ұстаған жөн. Әрине бұл он-онбес жыл көлемінде атқарылған үлкен істің бастамасы ғана. Бірақ қалай деген күннің өзінде де сол еңбектердің арқасында қазақ ауыз әдебиеті түрік оқырманына жетіп, танылды деп сеніммен айта аламыз.

Мұхтар Әуезов шығармаларының түрік тіліне аударылуы жайынан

Түрік әдебиеттану ғылымында қазақ қаламгерлерінің ішінде ең көп зерттелгені – Мұхтар Әуезовтің шығармашылығы десек қателеспейміз. Оның шығармашылық мұрасы Абай Құнанбайұлы-

ның 150 жылдық мерейтойы тұсында да, өзінің 100 жылдық мерейтойы тұсында да түрік әдебиеттануында әр қырынан сөз болғанын білеміз. 1997 жылы жазушының ЮНЕСКО көлемінде аталып өткен мерейтойы қарсаңында оның ең басты шығармасы «Абай жолы» романы түрік тіліне алғаш рет аударылды. Сонымен қатар Түркияның астанасы Анкара қаласында шығатын «Түрік тілдері мен әдебиетінің мәселелері» деген көлемді журналдың бір саны түгелдей дерлік Мұхтар Әуезов шығармашылығына арналды. Ол туралы Анкара университеті, түрік тіл орталығының төрағасы доктор, Мехмет Хенгирмен былай дейді: «Түрік әлеміне 1920 жылдары мәдениет саласында жаңалық әкеліп, тілінің байлығын арттырған қазақ халқының біртуар ғалымы, жазушысы, әдебиетшісі – Мұхтар Әуезовпен байланысты 1997 жылы оны еске алу үшін «Түрік лехчелері ве едебиаты дергиси» журналының жеке бір саны арналды.

Мұхтар Әуезов және ол сияқты біртуар тарихи тұлғалардың Түркияда және түркі әлемінде танылуының өте маңызды екенін білеміз» – деген ықыласты пікір айтады.

Аталған журналдың осы санында Мехман Мусаоғлының «Мұхтар Әуезовтің әдеби мұрасы түркия түрікшесінде» деген мақаласы жарияланған. Мақала кіріспе мен қорытындыдан басқа «Түркі әлеміндегі әдеби аударма», «Мұхтар Әуезов туралы», «Мұхтар Әуезовтің мақалалары», «Мұхтар Әуезовтің әңгімелері» деген төрт шағын бөлімдерден тұрады. Онда да түрік ғалымы қазақ жазушысының туған, өскен ортасы жайлы, білім нәрін алған оқу орындары мен үйренген мектептері туралы кеңінен толғай келіп, оның шығармаларының бұрын түрік тіліне аударылмау себептеріне тоқталады. Ең бірінші тосқауыл екі түркі халқының арасында мәдени байланыстың болмағандығы. Екіншіден, қазақ тілінен тікелей түрік тіліне көркем аударатын аудармашының болмағандығында деген өзіндік пікірлерін ортаға салады.

Аталған журналда тағы бір түрік ғалымы Зейнеш Ысмайыл: «Мұхтар Әуезов және оның шығармалары» деген мақаласында ұлы қаламгер туралы: «Мұхтар Әуезовтің ұлылығы мынада: Білімнің өшпес отын қолына алып, алдымен қазақ халқын, сосын түркі әлемін ағарту жолында ой мен пікір әлемінде күрескен

жан. Біз М. Әуезовті танып, түсінген сайын түркі халықтары ретінде келешек жоспарларымыз, ой-пікірлеріміз күшейіп, рухани жағынан байып түсеміз. Оның шығармаларын оқыған кез-келген қазақ немесе басқа түркі халықтарының өкілі ұлттық рухы байып, ұлттық санасы кемелденеді, жүрегінде Отанға, адамзатқа деген махаббат оянады. Шын ғаламдық жаңашылдықтың не екенін жақсы меңгереді. Оның шығармаларынан таза және бай қазақ тілін үйренеді. Қазақ халқының тарихымен, мәдениетімен, салт-дәстүрімен танысады. Ол жаққан шырақ ұрпақтан ұрпаққа ауысып жалғаса бермек», – деген шын көңілден шыққан ақиқат тілегін, өзі сезінген ғажайып сырын жеткізеді.

Әуезовке арналған осы журналда әуезовтану саласында өнімді еңбек етіп жүрген Манаш Қозыбаев, Рахманқұл Бердібаев, Жанғара Дәдебаев, Тұрсынхан Законұлы сияқты қазақ әдебиеттанушы және тарихшы ғалымдарының да ғылыми мақалалары түрік тіліне аударылып басылған.

Мұхтар Әуезовтің ой-пікірлері әлем таныған ғұлама-суреткер ретінде күллі түркі халқының мақтанышы, рухани байлығы болып табылады. Сондықтан да оның тек әдеби көркем туындыларын ғана емес әдеби эстетикалық ой-тұжырымдарын да күллі түркі жұртына таныстыру және насихаттау баршамыздың міндетіміз болып саналады. Әсіресе оның әдебиеттің тарихы мен абайтану саласындағы және фольклорға қатысты ғылыми тұжырымдарын оқып білудің маңызы зор. Ұлы қаламгер сонау кеңес заманының өзінде жалғыз қазақ әдебиетімен шектеліп қалмай, туыстас түркі халықтары қырғыз, өзбек әдебиеттері туралы да ой пікірлерін әрдайым ашық айтып, ғылыми басылымдарда жариялап отырған. Оның күллі түркі жұртына ортақ қырғыздың «Манас» жыры туралы зерттеулерінің мәні мен маңызы күні бүгінге шейін өзекті болып келе жатқанына өзіміз куә болып жүрміз. Бір ұлттың ғана емес тұтас бір ұлыстың (түркілік), қажет десеңіз күллі адамзаттың рухани байлығы болып табылатын осынау эпостың қасаң идеология құрбаны болып жоғалып кетпей, сақталып қалуына қосқан оның үлесі ұшан-теңіз деп түсінген жөн.

Мұхтар Әуезовтің қазақша және орысша шыққан әдебиет саласындағы ғылыми мақалалары 1997 жылы Зейнеш Ысмайыл

мен Ахмет Гүнгөрдің аударуымен «Мақалалар» деген атпен Анкарадан жеке жинақ болып жарық көрді. Оған «Қазақ халқының эпосы және фольклоры», «Абай Құнанбай», «Қырғыздардың «Манас» дастаны», «Айтыс өлеңдері», «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Әлішер Науай», «Жұмбақ туралы» т.б. он екі мақала кірген. Бұл кітаптың беташар сөзін түрік ғалымы Намык Кемал Зейбек жазған. Кіріспе сөзін қазақ ғалымы Рахманқұл Бердібаев жазған. Кітап сапалы қағазға М. Әуезовтің суреттерімен көркемделіп, қалың мұқабалы болып басылып шыққан.

Сол 1997 жылы Анкарадан атақты жазушының таңдамалы әңгімелер жинағы түрік тілінде жарық көрген. Онда: «Көксерек», «Оқыған азамат», «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері», «Қорғаныс күні», «Қараш-Қараш оқиғасы» деген алты әңгімесі аударылған.

Сондай-ақ, Мұхтар Әуезов шығармашылығы туралы осы кезге дейін қазақ тілінде жарық көрген көптеген іргелі еңбектер мен ғылыми мақалалардың жинақтары түрік тіліне аударылып басылды. Оның ішінде қазақтың белгілі ғалымдары мен жазушылары Ғабит Мүсіреповтің, Қайым Мұхаммедхановтың, Айқын Нұрқатовтың, Зәки Ахметовтің, Зейнолла Қабдоловтың, Рахманқұл Бердібаевтың, Мекемтас Мырзахметовтің, Ләйлә Әуезованың т.б. сыни пікірлері мен зерттеу мақалалары жарық көрді. Мұның өзі түрік әдебиеттануында әуезовтану мәселесіне жоғары мән беріп отырғанын айғақтаса керек.

Қысқарта айтқанда, қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов туралы түрік әдебиеттанушылары мен басқа да өнер қайраткерлері оның есімінің күллі түркі халқының құлағына жетіп, көкейінен орын алуы үшін үлкен еңбек етті және мұнан кейін де ол еңбек өз жалғасын табады деп сенеміз. Ол өз ұлтын сүйген отаншыл, ұлтшыл тұлға. Оның шығармаларындағы ой-пікірлердің астарынан да сондай идеяны, ұлттық болмыс пен рухты аңғаруға болады. Ол туралы ойын қорытындылай келіп, Ферхат Тамир былай дейді: «М. Әуезов ұлы жазушы, философ және әдебиеттану ғылымының ірі білгірі болып қалыптасты. Ұлы жазушының ең ірі шығармасы «Абай жолы» романы болды. Ол жастық шағында ұлттық-патриоттық пікірді жақын көрсе де, Қазақстанда кеңес

өкіметі орнағаннан кейін сол дәуірдің идеологиясын мойындады. Дей тұрғанмен, жазушының шығармаларында ұлттық сана сезім, патриоттық пікір жасырын түрде болса да автоцензуралық тәсілмен қашан да айтылумен болды» дейді. Бұл түрік ғалымының М. Әуезов шығармаларын жете зерделей келіп айтқан шынайы ойы деп түсінеміз.

Қазақ-түрік тілдеріндегі қазіргі аударманың жай-күйі туралы қолдағы бар деректерді де осы шағын мақалада сөз ете кеткенді жөн деп ойлаймыз.

Аударма қай халықты болмасын бір-бірімен жақындастыратын негізгі құрал. Қазіргі ғылым мен техниканың дамыған заманында бір тілден екінші тілге аударудың жолдары біршама жеңілдеді. Сөйтсе дағы адам араласуынсыз аударма жасау, оның ішінде сапалы аударма жасау мүмкін емес. Түрік пен қазақ бауырлас, туыс халықтар болғанымен екі тілдегі көптеген сөздерді бұрын араласпаған бейтаныс адамның бірден ұғып, түсіне қоюы қиын. Түрік пен қазақтың әдеби тілдерін түсіну, оның нәзік ерекшеліктерін қапысыз танудың онан да қиын екендігі айтпаса да түсінікті.

Бұл салада да түрік ғалымдарының өзіндік ұстанымдары бар екенін жасыра алмаймыз. Мысалы Мехман Мусаоғлы өзінің «Мұхтар Әуезовтің әдеби мұрасы түркия түрікшесінде» деген мақаласында түркі тілдері арасындағы тілдік кедергілерді жоюдың жолдары туралы пікірін былайша білдіреді: «Кеңес өкіметі кезінде ғылым мен техникасы дамыған үлкен қалаларда аударма орталықтары құрылған еді. Әзербайжанның Баку қаласында да сондай аударма орталығы соңғы кездерде іске қосылды. Бірақ бұл аударма орталықтарында көбінесе орыс тілінен өзге тілдерге және басқа одақтас республикалардың тілдерінен орыс тіліне ғана аудармалар жасалатын. Ал басқа шет тілдерінен аударылатын аудармалардың барлығы дерлік орыс тілі арқылы тәржімалатын», – деген ақпарат береді.

Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының түрік тіліне аударылуындағы кейбір ерекшеліктер туралы да осы мақаланы жазу барысында біршама деректер жинақталып қалды. Сондықтан да келешекте қазақ-түрік тілдеріндегі аударма мәселесін

қарастырам деген ізденушілер үшін мұның да бір пайдасы бо-
ларына сеніміміз мол.

Қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов «Абай жолы» ро-
маны арқылы өзінің аброй-атағын асқақтатып қана қоймай, қа-
зақ халқының ұлттық болмысын, күллі түркі дүниесінің ортақ
мәдениетін бүкіл әлемге танытты. Өйткені, роман желісінен тек
бір ұлтқа ғана емес, түп-тамыры Орталық Азиядан тараған,
кезінде көшпелі мәдениеттің өркендеуіне үлес қосқан талай тай-
палардың атадан балаға мирас болып келген ортақ тарихи жо-
лының ізін аңғаруға болады. Сондықтан да күллі түркі әлемі
заңғар жазушының ұлы шығармасынан өздерінің ата-бабала-
рының ұстанған салт-дәстүрі мен мінез-құлқын танығандай бо-
лады. Түркі жұртына ешқандай қатысы жоқ, тілі мен түрі басқа
Бенжамин Матип романды оқып «қазақ неткен ғажайып халық»
деп тамсанса, орыс Константин Федин «өзінің қалай қазақ
болып кеткенін білмей қалса» шыққан түбі мен тілі бір туысқан
халықтардың ол шығармадан өздерінің өткені мен бүгінгі бітімін
салыстыра іздеуі заңдылық. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы»
эпопеясы бір қазақтың мәдениетіне ғана емес, тек түркі жұртының
руханиятына ғана емес, күллі адамзат ой-әлеміне қосылған үлкен
танымдық-эстетикалық қазына.

Негізгі түп тамыры бір халық болсақ та түрік пен қазақ бү-
гінде іргесі бөлек тәуелсіз екі ел, тілі мен салт-дәстүрлеріне
біршама өзгерістер енген екі бөлек жұрт. Сондықтан да бір-бі-
рінің рухани мұраларын қазір аударма арқылы түсінеді. Аудар-
маның екі халықты жақындастыруда үлкен рөл атқарып отыр-
ғаны рас. Тәржімаланған шығармалардың қоғамдық мәні тура-
лы орыс ғалымы Л. Латышев былай дейді: «Без долгих раз-
мышлений можно ответить, что перевод удовлетворяет постоянно
возникающую потребность общения между людьми не владею-
щими общим языком, или иначе говоря, людьми, разделенными
лингвистическим барьером». Әрине біз сөз етіп отырған екі тілдің
арасында да қанша жерден жақын десек те «лингвистикалық
кедергілердің» бар екені рас. Бір-бірімізді жақынырақ ұғып,
тереңдей түсіну үшін мәдениетіміз бен әдебиетімізге қатысты
көптеген дүниелерді болашақта бір тілден екінші тілге көптеп

аударуға тура келеді. Бұл ғибраты мен қиыншылығы мол жұмыстың алды басталып та кетті. Мәселен, қазақтың ұлы ақын-жазушыларының бірталайының шығармалары түрік тіліне аударылып та жатыр. Абай Құнанбайұлы, Жамбыл Жабайұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Мұхтар Әуезов сияқты т.б. қазақ қаламгерлері түрік оқырмандарына таныс деп айта аламыз.

Солардың ішіндегі ең көлемдісі де, прозны сүйіп оқитын қауым үшін қызықтысы да М. Әуезовтің «Абай жолы» романы болып саналады. Ал аталған романның қазақ тілінен тікелей басқа тілдерге аударылғаны саусақпен санарлық қана. Соның бірі – оның түрік тіліне аударылуы. Түпнұсқадан тәржімалаған ұлты қазақ Түркия ғалымы – Зейнеш Ысмайыл мен Ахмет Гүнгөр. Аударманың түпнұсқасы ретінде «Абай жолы» роман-эпопеясының 1989 жылы «Жазушы» баспасынан қазақ тілінде шыққан екі томдығы алынған. Соның бірінші кітабы ғана толығымен түрікшеге тәржімаланған. Яки, романды аудару ісі әлі күнге шейін толығымен аяқталмаған.

Ұлы Абайдың 150 жылдық мерейтойы қарсаңында жарық көрген «Абай энциклопедиясында» М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы дүние жүзі халықтарының 116 тіліне аударылған» деген дерек бар. Бұл 1993 жылғы, яғни осыдан жиырма екі жыл бұрынғы мәлімет. Түрік ғалымы Емел Аша 1997 жылы жарық көрген «Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің «Абай жолы» романының тәржімелері және библиографиялық көрсеткіштері» деген еңбегінде аталған шығарманың орыс тілімен қоса 25 тілге аударылғанын атап көрсетіп, тізімін келтіреді. Ал Халықаралық Ахмет Яссауи қорының интернет сайтында (электронды басылымында) 72 тілге аударылған деген ақпаратты кездестірдік. Қазақ әдебиеттануында библиографиямен жүйелі айналысып жүрген ғалым Ә. Нарымбетов 2005 жылдың 6-шы қазанында жарық көрген «Мұхтар Әуезовті қудалаған кім?» деген мақаласында «Абай жолы» романы әлемнің 111 тіліне аударылды» деп, «Алматы ақшамы» газетінің 2005 жылғы 13 тамыздағы нөміріне сілтеме жасайды. Сонда «Абай жолы» романы неше тілге аударылған? Бұл әрине әуезовтанушылардың алдағы уақытта анықтауға тиісті үлкен міндеттерінің бірі. Қалай десек те, қазақ

әдебиетінде шет тіліне ең көп аударылған шығарма «Абай жолы» романы болуға тиіс. Сондай-ақ Абай Құнанбайұлының 1995 жылы өткен 150 жылдық, Мұхтар Әуезовтің 1997 жылы өткен 100 жылдық мерейтойлары кезінде де бұл романның тағы да бірнеше тілдерге аударылғаны есепке алынбаған сияқты.

Бірақ сол аудармалардың көбі кезіндегі көпір тіл орыс тілі арқылы басқа тілдерге аударылып отырған. Әрине романның орыс тіліндегі аудармасы нашар еді деп айта алмаймыз. Өйткені оған орыс тілі мен қазақ тілін жетік білетін белгілі ғалым Темірғали Нұртазин мен шығарма авторы Мұхтар Әуезовтің өзі тікелей араласқан. Яғни роман орыс тіліне өз бойындағы бар нәрі мен сәнін сақтай отырып тәржімаланған. Солай дей тұрғанмен де, білікті зерттеушілердің айтуынша әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, ұлттық пайымдау ерекшеліктері екі түрлі халықтың «Абай жолы» сияқты күрделі тарихи туындыны бірдей ұғынуы, аударғанда сол күйінде жеткізуі мүмкін емес дегенге саяды. Өйткені қандай шебер аудармашы аударса да өзге жұрттың бөлек таным-түсінігінің, керек болса ұлттық мінез ерекшелігінің ара жігі айқын аңғарылып тұрады. Сондықтан да кейде бір сөзбен берілген бір ұғымның өзін бірнеше сөйлеммен тәптіштеп түсіндіріп жатуға тура келеді, кейде шағын сюжеттік желілер мүлдем түсіп қалып жатады. Жоғарыда біз сөз еткен орыс ғалымы Л. Латышев өзінің аударма теориясы туралы еңбегінде: «Общественное предназначение перевода находит свое отражение также в таких традиционных требованиях, согласно которым текст перевода должен восприниматься получателем так же, как он воспринял бы текст оригинала, если бы он владел соответствующим языком, и читался бы так же, как оригинал, то есть чтобы по языку перевода не чувствовалось его иностранное происхождение» деген кесімді пікір айтады. Біздіңше ғалым пікірін дұрыс деп қабылдай қою қиын. Өйткені ағылшын және француздың кейбір ғалымдары мұндай пікірлермен келіспейтіндіктерін талай рет айтып та, жазып та жүр. Олар көркем шығарманың екінші тілге аударылғанда ұлттық сипатының айқындалып, даралана көрінетінін, сондықтан оның тәржімаланған шығарма екендігін кез келген оқырманның байқайтынын тілге дәйек етеді. Сонымен қатар олар бір шағын

мәтінді бірінен соң біріне он тілге қатар аударып тәжірибе жасап та көрген. Сонда мәтіннің мазмұны алғашқы нұсқасынан мүлдем өзгеріп кеткендігін аңғарған. Осыған қарап «Абай жолын» орыс тілі арқылы үшінші тілге аударғанда қандай күйге ұшырайтынын өздеріңіз бағамдай беріңіздер.

Әр бір тілдің, кейде тілдік топтардың өзіндік ерекшеліктері де шығарманы тәржімалауда айтарлықтай кедергі келтіретіні баршаға аян. Мысалы ешқандай текке (род) бөлінбейтін, қаншама қосымша жалғанса да өзінің түбірін сол күйінде сақтайтын түркі тілдері бірінен біріне аударғанда көбіне кейбір сөздер ғана емес, сөйлемдердің синтаксистік заңдылықтары да сақталып, автордың айтқысы келген ойы көп бұрмаланбай жетеді. Ал тілдік жүйесі басқа халықтардың тіліне аударылғанда керісінше негізгі мазмұнды жеткізуге тырысканымен де аудармашы бәрібір сол тілдің заңдылықтарын қатаң сақтауға мәжбүр болады. Мысалы, кез келген түрікше немесе қазақша мәтінді орыс тіліне аударғанда славян тілінің заңдылықтарына сәйкес баяндауыш сөйлемнің басына, бастауыш сөйлемнің аяғына қарай ауысып кетеді. Бұл аударғанда түпнұсқа тілдегі ойдың қалай болғанда да өзгеріске түсетінін аңғартады. Ал қазақ тілі мен түрік тілі туыстас тіл болғандықтан көп жағдайда сөзбе сөз аударылып отырады. Айтылатын ой да тұтас күйінде өзгеріссіз тәржімаланады. Әрине бұған қарап туыстас тілдер арасындағы аударма жұмысы оңай екен деген ой тұмауы керек. Оның да әлі күнге шейін шешілмей келе жатқан мәселелері баршылық.

Қазақшадан түрікшеге аударылған «Абай жолы» романының сюжеттік желісі мен композициялық құрылымы түгелдей өз бітімін сақтаған. Бұл оның жетістігі деп сеніммен айта аламыз. Бірақ көркемдік жағынан келгенде түпнұсқадан әлдеқайда төмен екені рас. Тіліміз бен діліміз жақын болғандықтан қазіргісінен әлдеқайда сапалы етіп аударуға болар еді. Яғни, тәржімашылар «Абай жолын» қазақ тіліндегідей көркем сөйлете алмаған. Оған себеп біріншіден, көлемді шығарманың жедел, асығыс аударылғаны болса, екіншіден, аудармашылардың кәсіпқой қаламгерлер еместігі де біршама әсер еткен.

Тағы бір атап өтетін нәрсе аудармашы З. Исмайыл мырза романның түрікше басылымына жиырма беттік алғысөз жазады да, астына өз аты -жөнін жазып қояды. Бірақ аталған алғысөз түгелдей дерлік академик Зейнолла Қабдоловтың Алматыдағы «Жазушы» баспасынан 1988 жылы жарық көрген «Арна» кітабынан алынған. Оны мына салыстырудан да байқауға болады. З. Қабдоловта: «Абай жолы» – М. Әуезовтің бас кітабы. Ол өзінің осынау ұлы шығармасын жазып үлгіріп кетті. Оның суреткер ретіндегі бақыты да осында еді», – деген жолдар З. Исмайылдың жазуында « «Abay Yolu» Muhtar Awezov'un baş kitabıdır. Awezov, planladığı büyük eserlerini tamamlayarak bu dünyadan ayrılmıştır. Onun, bir yazar olarak amasına ulaşmanın mutluluğunu yaşadığı muhakkaktır», – деп берілген. Бұл бір ғана мысал ал бетпе-бет салыстырсаңыз барлығын да «Арнадан» табатыныңызға куәлік беруге болады. Біз әрине З. Исмайылдың еңбегін жоққа шығарғалы отырған жоқпыз, бірақ өзге автордың сөзін тырнақшаға алып көрсетіп, ғылыми этиканы сақтағаны орынды болар еді деген ойдамыз.

Қанша жерден туыс халықтар десек те арадағы байланыстарының үзілгеніне талай ғасыр уақыт өткендіктен түрік пен қазақ тілдерінде де өзіндік ерекшеліктер қалыптасқан. Оған әр халықтың сол кезден бері өмір сүрген ортасы, саяси-экономикалық жүйесі, түріктердің көшпелі өмірден қол үзіп, отырықшылыққа бүтіндей бейімделіп кетуі, көрші халықтардың сөздерін сіңіріп алып, кейбір ескі сөздерді ұмытуы да жатады. Әсіресе романдағы қазақтарға орыс тілі арқылы енген сөздерді еркін түсіну түрік оқырмандарына біршама қиындау тиеді. Мысалы, «уездь», «болыс», «урядник», «ояз», «съезд», «майыр», «старшын» т.б. сөздер түрік халқы үшін мүлдем жат ұғымдар. Сонымен қатар қазақ тіліндегі құс атаулары: «бүркіт», «ақиық», «лашын», «қыран» т.б.; қазіргі түрік жерінде өсе бермейтін шөп атаулары: «селеу», «изен», «көде», «тобылғы» т.б. қазақша мал атаулары: «құлын», «тай», «құнан», «дөнен», «төбел», «қасқа», «бота», «тайлак», «бура», «нар», «торпак» т.б. және сөйлемдердің күрделі синтаксистік орамдары түрік тіліне еркін аударыла бермейді. Ондай сөздердің бәріне «Абай жолының» түрікше аудармасында тиісті түсініктемелер беріліп отырған. Түбі бір халық болғандықтан қазіргі қазақ тіліндегі кейбір сөз-

дер түрік тілінің әдеби тілінде болмағанымен жергілікті диалектілерінде әлі күнге дейін сақталып келеді. Бірақ жалпы халық түсіне бермейді. Ондай сөздерді роман аудармасында талғаусыз пайдаланғандықтан сөйлемдердің мағыналары солғындап, жазушының сөзбен салған әсем суреттері өзінің көркемдік бояуынан айырылып қалған. Өйткені екі халықтың тілінде де әлі күнге дейін қолданыста жүрген кейбір сөздердің мағыналары уақыт тезіне түсіп, біршама өзгерістерге ұшыраған немесе мүлдем кері мағынаға ие болып кеткен.

М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының түрік тілінде жарық көруіне орай Қырыққала университетінің профессоры Мұстафа Уырлы «Түрік тілдері арасындағы аударма мәселелері және «Абай жолы» романы» деген көлемді мақала жазып, онда аударманың жетістіктерімен қоса кейбір қателіктеріне де жүйелі түрде тоқталып өтеді. Ғалым негізінен шығарманы аударуда тәржімашылар жіберген үш түрлі кемшілікті атай келіп, біріншіден, (лексикалық) кейбір сөз мағыналарының сәйкеспейтінін, екіншіден, түрік тілінің морфологиялық заңдылықтарының дұрыс сақталынбағанын, үшіншіден, түрік тіліндегі сөз тіркестері мен сөйлемдердің (синтаксистік) қазақ тілінің ыңғайына қарай орынсыз бұрмаланғандығын атап көрсетеді. Мұндай кемшіліктерді түрік тілін еркін меңгерген кез келген көзі қарақты оқырманның байқамауы мүмкін емес. Мәселен, күллі қазақ оқырманына таныс «Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салды» деп басталатын алғашқы сөйлемнің өзін аудармашы шамасы жетпегендіктен екі сөйлемге бөліп аударған. Онан кейінгі сөйлемдегі «қорықтан» деген сөзді де түрікшеге аудармастан сол күйі пайдаланған. Яғни ол сөздің мағынасын түптеп зерттеп, байыптамаған. Ал келесі «Күнұзын аттан да түспей, өзге жүргіншілерден оқ бойы алда отырған» деген сөйлемдегі қашықтықты білдіретін «оқ бойы» деген тұрақты тіркесті мүлдем тастап кеткен. Түрік тілінде дәл осындай ұғымды беретін жеке сөздер де, тұрақты сөз тіркестері де жеткілікті. Егер түрік тіліндегі «Абай жолы» романын қазақша нұсқасымен әр бетін салыстыра тексеретін болсақ тәржімашылар тарапынан кеткен талай олқылықтың бетін ашуға болады. Бұл әрине екі халық үшін

де өкінішті нәрсе. Сондықтан болашақта аударма мәселесіне өте сақтықпен қарап, бәрін бір електен өткізіп отырғанның зияны жоқ деп ойлаймыз. Жалпы түркі халықтары арасындағы аударма мәселесін дұрыс жолға қою туралы Мұстафа Уырлы: «Түркі халықтары арасындағы аудармалардың тез және сапалы жасалуы үшін аударма техникасын жақсы меңгеру керек. Бұл мәселеде түркі халықтарының өз ара салыстырмалы грамматикасын жасақтап, бәріне ортақ тілдік ерекшеліктерін айқындап, аударма әдістемелерін жетілдіруіміз керек. Қазіргі түркологияда мұндай іс-шаралар әлі күнге шейін қолға алынған жоқ» деген салмақты пікір айтады. Бұл қолдауға тұратын пікір деп ойлаймыз. Егер жалпы түркі халықтарына ортақ аударма орталығы құрылса рухани жағымыздан бір бірімізге қазіргіден де әлдеқайда жақындай түскен болар едік. Сонда М. Әуезов сияқты әлемге әйгілі жазушылардың шығармалары туысқан тілдерге өз бойындағы барлық асыл қасиеттерін сақтап аударылған болар еді.

«Міне түркі халықтарының әдебиет үлгілерінің басқа түркі халықтары тілдеріне аударылуы да бүгінге дейін өкінішке орай үшінші туыспайтын тілдің, негізінен орыс тілінің, кейде басқа үнді-еуропа тілдерінің (ағылшын, француз, парсы т.б.) дәнекерлігімен, яғни түркі жазба тілдерінен осы тілдерге, бұл тілдерден басқа түркі жазба тілдеріне аударылған. Осыған орай атақты қырғыз халық жазушысы Шыңғыс Айтматовтың шығармаларының французшадан түрік тіліне немесе жетпісінші жылдары Олжас Сүлейменовтің «Аз и Я» шығармасының орысшадан әзербайжан тіліне аударылғанындай күйде болады. Әйтсе де қазіргі бірлескен түркі әлемінде ғылымның дамуына бейімделген, дүниеге жаңа есігін ашқан түркі әлемінің барлық аймағына ортақ қатынас тілінің қажеттілігі сезілуде. Ортақ түркі жазба тілінің қалыптасуын жылдамдататын шаралар өткізу керек. Түркі халықтары бір-бірінің жазба тілдерін үйрену үшін сөздіктер мен оқулықтар дайындау керек» дейді. Әрине мұны да күллі түрік ғалымдарының көзқарасы екен деп қабылдауға болмайды. Мысалы, Ахмет Гүнгөрдің пікірі жоғарыдағы пікірге қарама қайшы сияқты. Ол «Түрік лехчелері ве едебиати дергиси» журналына берген сұхбатында: «Алдымен өз-өзімізбен сөйлесе

алу және түсінісе білу турасындағы кедергілерден арылуымыз керек. Бәрімізге белгілі, біздер бір тілдік топтың адамдарымыз. Кейбіреулер осы түркі тектес тілдердің бәрін біріктіріп, тек бір тіл құрастыру үшін де тырысып жатыр. Меніңше қазақ тілінің, өзбек тілінің т.б. түркі тілдерінің тек қана өздеріне тән көптеген ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер түркі тілінің айырмашылығынан бұрын байлығы мен кеңдігі ретінде бағалануы керек» деген тұжырымын айтады.

Түрік әдебиеті бүгінде бұрығыдай тек батыс әдебиетінің ырғағына ілесуді азайтты. Мұның өзін біздің түркі тектес халықтар әдебиетінің түрік тіліне көптеп аударылып, оң әсер ете бастауынан деп түсінген жөн. Мысалы қазақ әдебиетінің әр түрлі жанрларынан М. Әуезов туындыларынан басқа да кейінгі жазушылардан көптеген шығармалар түрік тіліне аударылып, жариялануда. Олардың көбісі қазақ көркем сөз өнерінің, соның ішінде проза жанрының шарықтап дамығанын әрдайым айтып та, жазып та жүр. Қазақ прозасының мұндай биік деңгейге көтерілуінің себептерін әр зерттеуші әр түрлі пайымдайтынын да жасыра алмаймыз. Түрік әдебиеттанушыларының бір парасы мұны орыс әдебиетінің игі ықпалы деп түсінеді. А. Өздемир сияқты зерттеушілер бұл құбылысты былайша бағалайды: «Жүз жылдық кезеңді басынан өткерген қазақ әңгімесі Кеңес өкіметі кезеңінде Мұхтар Әуезұлы, Мұхтар Мағауин, Ғабит Мүсіреп, Сәбит Мұқанұлы, Оралхан Бөкей секілді шебер жазушылармен тек кемелденіп қана қоймай, орыс тілі арқылы әлемге тараған» деп өзінің шынайы ойын айтады. Бұл біздіңше орыс тілі мен әдебиетінің қазақ әңгімесінің дамуына ерекше ықпал еткенін дұрыс пайымдаған пікір. Одан әрі зерттеуші қазақ әңгімесінің тарихи даму факторына қысқаша шолу жасайды және өзіндік пайымдауларын да жасырмайды.

Жалпы әдебиеттану саласында белгілі бір әдеби тұлғаларға немесе әдеби мәселелерге байланысты қазақ пен түрік ғалымдары арасында кейбір қайшылықты пікірлердің бар екенін де жоққа шығара алмаймыз. Әрине қарама қайшылық пен тартыс жоқ жерде ғылымның да болуы мүмкін емес. Сондықтан ақиқат шындықты табу жолында туыстас халық ғалымдары болашақта талмай еңбектене береді деген сенімдеміз.

IV БӨЛІМ

ҰСТАЗДАР ҰЛАҒАТЫ

Ұстаздардың ұстазы

(Академик Зейнолла Қабдолов 90 жаста)

Ұстаз. Бұл айтуға оңай көрінгенімен тануға, салмақтап ойлануға келгенде мағынасы терең сөз екенін Зекең дүниеден өткесін барып сезе бастағандаймын. Ұстаз менің ұғымымда бұрын тек қана үйретуші, тәлім беруші, бағыттаушы сияқты елестейтін. Сөйтсем оның мағынасы одан әлдеқайда тереңде жатқан секілді. Ұстаз ол сенімен ойлас, сырлас, жолдас, рухтас адам екен. Себебі ол сені тәрбиелеп, үйретіп қана қоймайды, ол сені әрдайым жарқын болашаққа, жақсылыққа, бақытқа жетелейді. Егер сенің басыңа қиындық туса әрдайым қасыңнан табылатын жолдасың, адаса бастасаң жол сілтеп, бағыт беретін ақылшың, қиындыққа тап болсаң басу айтатын абызың, асқындап кетсең жазалаудан да тартынбайтын қатал әкең сықылды жан екен.

Зейнағаң әрдайым жайнап, өзгелерге де шуағын төгіп, айналасына нұрын шашып жүретін ерекше жаратылған адам еді. Ол кісінің сыртқы болмысының өзі осындай өзгеше бітімімен басқалардан оқшауланып тұратын. Ал ұстаздың жан дүниесіне бойлау, ол кісімен әңгімелесу кімді де болса өзгеше бір жылы сезімге бөлейтін.

Ұлы ұстазбен он алты жыл бірге қызметтес болыппын. Ол кісі «Әдебиеттануға кіріспе» пәнінінен лекция оқитын, ал мен практикалық сабақтарын жүргізетінмін. Зейнағаң бір нәрсені ежіктеп қайта-қайта түсіндіре бергенді жаратпайтын. Кейбір тақырыпқа қатысты мәселелерді сұрасам кабинетіне жеке кіргізіп алып, қарапайым ғана мысалдармен түсіндіріп, оқитын кітаптарды нақты айтып беретін. Бір рет айтқанда ұғып алмасаң кәдімгідей ренжіп қалатын. Сондықтан да не айтса да зейін қоя

тындап, содан қорытынды шығаруға тырысатынбыз. Сосын өзі берген уәдесіне берік еді. Ал өзгелер уәдесінде тұрмай жатса, соған кәдімгідей қынжылып қалатын.

Қай нәрсенің болса да оябын тауып, ушығып кеткен нәрсенің өзін әрдайым бейбіт жолмен шешуге тырысатын. Ашу шақырып ағайлау, столды тоқпақтап қыр көрсету ол кісінің ғадетінде жоқ болатын. Әрдайым қасындағы адамды мақтап, марапаттап, көтермелеп отырушы еді.

Зекеңнің 70 жылдығының қарсаңында досы Тұрсекең кафедраға келіп шағын дастархан басында өзінің жүрекжарды тілегін айтты. Сонда ол кісінің бізге қаратып: «Сендер мына Зейнолла ағаларыңды біле бермейсіңдер ғой. Бұл күліп, жаймашуақ жүргенге ақкөңіл, ешқашан біреудің алдын кесіп өтпейтін сыпайы деп ойларсыңдар. Ал мұның әділет пен ақиқаттың әрдайым үстем болуы үшін ешбір пендеге басын имейтін қатал, кейде екінің бірі бара бермейтін тәуекелді іске басын тігіп бара алатын батыр екенін білесіңдер ме? Баяғы сексен алтының қысылтаяң күндерінде ректоратта жиналыс болып, сол кездегі ректорымыз Ө.Жолдасбековті аяқ астынан кінәлі қылып, ЦК-дан адамдар келіп жаппай қаралап жатқанда осы Зекең тұрып:

– Ау, жолдастар осы күні кеше ғана Жолдасбековтен жақсы адам жоқ еді ғой, бүгін аяқ астынан қалай өзгеріп қалдыңдар? – деп қасқайып тұрып Жолдасбековті қорғаған жалғыз осы Зейнолла ағаларың болатын. Өзі партия мүшесі бола тұрып сонау Мәскеу мен Қазақстанның күллі қасқалары мен жайсаңдарының алдында олай сөйлеуге ол тұста екінің бірінің ерлігі жете бермейтін», – деген сөзі әлі күнге дейін есімде. Бірақ біз Зейнағанның қасында қаншама жыл жүрсек те өзінің ол оқиға туралы бір рет болса да айтып, еске алғанын естімеппіз. Бұл да ұстаздың бойындағы көзге ұрғанды жақтырмайтын қарапайымдылық қасиеті шығар.

Зекең еш уақытта бізге мынадай бол деп айтпайтын. Мінезінде мынадай кемшілік бар деп біреуді кіналап жатқанын да көрген емеспіз. Бірақ өзі әрдайым кісілік келбетімен, көркем мінезімен бізге үлгі болып жүретін. Қытайдың ұлы данышпан абызы Конфуци: «Ғылымды меңгерудегі ең қиыны ұстазды құр-

мет тұту, ұстазды сыйлап үйренгенде ғана ол үйретпек болған ақиқат шындықты танысың» деген екен. Сол айтпақшы Зекеңнің шәкірттерінің барлығы да ол кісіні барынша сыйлап, құрметтейтін. Себебі өзінің ақыл-парасатымен, білімімен, адамгершілік қасиеттерімен ұстазымыз бәрімізді өзіне тәнті етіп, өзін еріксіз сыйлататын.

Кейде дәріске кірер алдында кафедрадағы шәкірттерін жинап алып, қай сабаққа баратынымызды, қандай тақырыпта лекция оқитынымызды сұрайтын. Лекцияның тақырыбын айтсақ соған кәдімгідей елігіп, мынау бір тамаша тақырып екен, ол туралы мынаны айтуды ұмытпа деп өзінің ойында жүрген тың ойларын ортаға салып, қызбаланып, бізді де шабыттандырып жіберуші еді. Ол кісі «Айтарың болмаса аудиторияға кірме», «Әр лекция ол енді қайтып қайталанбайтын ғажайып сәт, сондықтан да аудиторияға құдайға мінәжат етуге дайындалғандай дайындықпен кіру керек», «Аудиторияға жақсы лектор шоқ болып маздап кіріп, от болып лаулап шығады» деген ұлағатты сөздерін ылғи да қайталап отыратын.

Ұстазымыз өзінің шәкірттерінің қай жерде жүргенін, немен айналысатынын, қай тақырыпқа жақын екенін де дәл танып, соларға сырттай тілекші болып, алаңдап отыратын.

Ол кісі өзінің ұстазы Мұхтар Әуезовті әрдайым ерекше бір ыстық ықыласпен еске алып, ұлылық қасиеттерін әңгімелеуді жаны сүйтін. Әуезов туралы қаншама әңгіме айтқаны есімде жоқ, бірақ еш уақытта бір айтқанын қайталамайтын. Әрдайым ерекше бір қырын, ерекше бір мінезін, ұлы адамға тән және тек Әуезовке ғана жарасатын әдетін сүйсіне сөз етіп отырушы еді. Әуезов Зекең үшін барлық ісі мен әрекетінің өлшемі секілді болатын. Бірде ұстазы туралы толғана әңгімелеп отырып, «қазір менің өзім Мұхаңнан алты жас үлкен екенмін» дегені бар. Енді бірде Мұхан менің жасымда пәлен том шығарма жазған екен деп өзін қайрағандай, өз өзіне есеп бергендей ойланып қалатын. Өзі жүргізетін сабағына әрдайым дайындықпен келетін және ұсақ-түйек шаруаға бола лекциясын бөліп мазасын алғанды да ұнатпайтын. «Лекция қасиетті нәрсе, оны бөлу күнә, ал оған келмей қалу опасыздық» деуші еді. Әуезовтің кезінде лекциям

бар деп ЦК-ның бюросын тастап кеткенін ылғи да бізге үлгі қылып айтып отыратын.

М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Б.Кенжебаев, Е.Ысмайлов, Қ.Жұмалиев, Ә.Тәжібаев, Т.Жароков, Ә.Сәрсенбаев, Х.Ерғалиев, Ж.Молдағалиев, Т.Ахтанов, М.Иманжановтар туралы біз біле бермейтін қызықты естеліктер айтатын. Әңгімені де бар болмысымен беріліп, тыңдаушысын еріксіз ұйытып, ғажайып бір көңілмен әсерлі етіп айтушы еді. Ол кісі сөйлеп кеткенде барлық оқиғалар көз алдымызға тура бір кино көріп отырғандай елестеп, айшықты да әдемі сөздер тізбегі лек-легімен ағытылып, тыңдаушысын сиқырлап тастағандай баурап алатын. Ауызша әңгіменің талай майталманын көріп жүрсек те, дәл Зейнаған сияқты хас шеберін әлі күнге шейін кездестірген емеспін.

Зейнағанның лекциясын тыңдауға еліміздің түкпір-түкпірінен аспиранттар, докторанттар, тәжірибеден өтуге келген оқытушылар келіп жататын. Бірақ солардың біреуіне де «жоқ бүгін сіз менің лекцияма қатыспайсыз, ертең келіңіз» деп кейінге қалдырғанын көрмеппін. Көбіне олар ортаға мені салып рұқсатын алып жатады. Мынадай кісі сіздің лекцияңызды тыңдағысы келеді, рұқсат етесіз бе деп барсам, «келсін, менің әр сабағым ашық сабақ емес пе» деп күле жауап беретін.

Өзі академик, өзі халық жазушысы бола тұра кафедрада өзін өте қарапайым ұстайтын. Кез-келгеніміз ол кісімен оймызды бөлісіп, еркін әңгімелесе беретінбіз. Кафедрадағылардың барлығының үй ішін, баларының аттарына дейін жатқа білетін. Кафедра екіге бөлінген соң біздің кафедрада әйелдерден тек қана Мастура Ғайсақызы апайымыз қалды. Ол кезде апайымыз пенсияға шығып, жасы жетпістен асқан кезі еді. Кейбір ақылгөйлер апайдың жасы біразға келді, ол кісіні несіне ұстап отырсыз, орнына жастау бір оқытушы алмайсыз ба десе:

– Ау, сіз не деп тұрсыз, Мәкең Мұханның шәкірті емес пе, ұлыдан қалған көз ғой, – деп қорғаштап отыратын. Кейде апайдың көңілін көтеріп, өздерінің жастық шақтары туралы естелік айтатын.

– Мәкең жас күнінде қандай еді шіркін,-деп бастайтын әңгімесін. Бәріміз жатақханада тұрдық. Мәстура апайларың көрші

жатақханада тұратын. Ол кезде жатақханада су болмайды. Суды сырттағы колонкадан тасимыз. Танертең ерте қасына бірекі қызды ертіп Мәстура апайларың суға барады. Ол кездегі Мәкеңнің сұлулығы деген енді керемет еді ғой. Жүрісінің өзі суда қалықтап жүзген аққу сияқты. Сол Мәкеңнің сұлулығын қызықтау үшін ғана бәріміз ерте тұрып терезеге жабысып қарап тұратынбыз. Мәкең ол кезде тәкаппар, ешкімге мойнын да бұрмастан, құмырасын көтеріп бұралып өте шығады. Талай жігіт сол терезеден қарап тұрып-ақ ах ұрып, құсаланып, ғашық болып жүретін, – деп әдемі қалжыңымен бәрімізді күлкіге қарық қылып отырушы еді.

Ал Әуез Бесебаев ағамызды ерекше жақсы көріп, екеуі қатты сыйласты. Әуез ағаны кафедрада барлығымыз да жақсы көретінбіз. Мінезі жайсаң, сыйласқан адамына жүрегін суырып беруге дайын тұратын мәрт мінезді жігіт еді. Зекеңнің жетпіс жылдық мерейтойы қарсаңында Әуағаң ағамыз туралы көлемді мақала жазып әкеледі. Зекең ол мақаланы оқып, ұнатып, бастырсаң бастыра ғой дейді. Әуағаң мақалаға енді сіздің суретіңіз керек болып тұр, ертең соны әкелсеңіз газетке сосын апарам деп үйіне қайтады. Ертеңіне деканатқа кірсем Зекең деканның кабинетінде отыр екен, оған қарсы бетте Әуағаң отыр тағы бір екі жігіт қастарында жүр. Байқаймын Әукеңнің дауысы жарқан-жарқын шығады. Қастарына барып мен де отыра кеттім. Әукеңнің сөзінен аңғарғаным сол түні үйіне көптен көріспеген ескікөз жолдастары келіп, таң атқанша тойласа керек. Зекеңнің алдында соған кешірім сұрап отыр екен. Зекең:

– Байқа Әуезжан, шаршап тұрсаң үйге қайт, мұнда көп жүрмей-ақ қой, – деп жатыр. Әукең де қайтар емес:

– Мен бүгін газеттің редакциясына барам, келісіп қойғанмын, тек суретіңізді берсеңіз болғаны, – дейді. Зекең ақыры сөмкесінен алып, қағазға ұқыптап оралған суретін шығарып берді, Әукең оны екі бүктеп төс қалтасына сала салды. Зекең.

– Өй, Әуез сен не істеп жатырсың, ана суретті бүктегенің не, бүлінді ғой енді, – деп ренжи сөйледі.

– Әкел бері суретті, апармай-ақ қой, рақмет саған, – деп суретін сұрап еді, оған суретті Әукең қайтара қоймады. Екі ортада

қасында отырған біз қысылып барамыз. Әукең артық бірдеңе айтып қоя ма деген күдік те жоқ емес. Зекең сосын дауысын көтеріңкіреп,

– Әй әкел бері суретті, – деп қатқылдау сұрады. Әукең екі қолын кеудесіне айқастырып алды да,

– Аға кешіріңіз, бере алмаймын, – деді. Біз енді бәрі де бүлініп бітті-ау, не істесек екен дегенше болған жоқ, Зекең дереу ашуын басып, Әукеңе барлай қарап алды да,

– Өзің бір қырсық жігіт екенсің, бірақ мына мінезің, тап осы отырысың маған ұнап отыр. Керек десең саған қызығып та отырмын,– дегені. Әбіржіп тұрған бәріміз ду күлдік. Әуағаң да күлді. Екі-үш күнде мақала да шықты, Әукең бүп-бүтін суретті Зекеңнің өзіне қайтарды.

Зекеңнің үйі қашан барсақ та хан базардай адамдарға толы болатын. Кейде кексе тартқан әйелдер, жастары біразға келіп қалған ер адамдар жүретін. Бұлар кімдер деп сұрасақ, шәкірттерім ғой дей салатын. Сөйтсек он-онбес жыл, кейде тіпті жиырмаотыз жыл бұрын бітіріп кеткен шәкірттері Зекеңмен одан кейінгі жылдары да туыстай боп араласып жүреді екен. Кейін оған да көзіміз үйреніп, көбімен біз де араласып кеттік.

Кейде демалыс күндері үйіне барлық немерелерін жинап алып, Сәуле апай қазан-қазан тамақ пісіріп мәре-сәре болып жатады. Ондайда Зекең де қуанып, ерекше шабыт үстінде жүреді. Бірде барлық немерелерін екі бөлмеге бөліп ұйықтатып, таңертең өзі солардың есіктерін ашып, қызықтап, сүйсініп сырттарынан қарап жүр екен. Мен барып қалып едім, қасына шақырып алып:

«– Қарашы мыналарға, менің байлығым осылар! Қандай ғажап! Он немерем бар, барлығы да ұл балалар. Өлгі Махамбеттің:

Өтемістен туған он едік,
Онымыз атқа қонғанда,
Жер қайысқан қол едік,–

дегенінде қандай асқақ ой жатыр, байқайсың ба? Қазір тұрып дүр етіп шулап далаға шыққанда сырттарынан сүйсіне қарап тұрып, тіфай-тіфай тіл көзден сақта деп тұрам! Немере деген шіркін ыстық екен ғой»,– дегені кеше ғана сияқты. Бүгінде сол

немерелерінің көбісі еліміздің әр түкпірінде қызмет істеп жүрген абройлы азаматтар.

Зымырап жатқан уақыт. Зекең біздің қасымызда мәңгі жүре беретіндей елестеуші еді. Бірақ өмірдің заңына бағынбайтын пенде бар ма?! Ол күндер де біртіндеп алыстап, естелікке айналып барады. Ұстазымыздың өзі де сағымданып, сағыныштың елесіне айналғандай.

Жазушы Дүкенбай Досжан

Дүкенбай Досжан... Бұл есімді елімізде білмейтіндер сирек. Өйткені ол белгілі қаламгер, өз заманының ақиқат шындығын шебер сомдаған талантты суреткер. Қазақтың қаншама жастары Дүкенбайдың шығармаларына еліктеп өсті, Дүкеннің шығармалары арқылы таным көкжиегін кеңейтті, ұлттық рухты ұлықтайтын тәлімді тағылым алды, эстетикалық талғамдарын шыңдады. Яки жазушы Дүкенбай Досжан мына фәниден қара басының қамын ғана күйттеп өткен жан емес, артына өлмес рухани мұра қалдырыпты. Туған елінің, арда халқының өткеніне көз жіберіп, талайлы тарихының көркем полотносын жасауға үлес қосыпты, бүгінгісін жеріне жеткізе бейнелеп әлемге танытуға талпыныпты. Бұл кез-келген қолына қалам ұстаған сөз зергерінің қолынан келе беретін шаруа емес.

Дүкен ағамыз тарихы терең Сыр бойында, кәрі Қаратаудың етегінде дүниеге келген. Сығанақ, Сауран, Құмиян, Мейрамтөбе, Келінтөбе, Өзгент сияқты көне қалалардың шым кесектен қаланған қабырғалары мен үйілген топырақтары сырын бүгіп әлі күнге шейін алыстан мұнартып, сағыммен тербеліп «мына ел мен жердің өткеніне назар аудар» дегендей мен мұңдалап тұрады. Олар бір бірінен онша қашық та емес. Әр төбенің айналасы күннің сәулесімен шағылысып пырдай болып шашылып жатқан көне құмыралар мен әр алуан қыштан жасалған заттардың сынықтарына толы болады. Бала Дүкенді сол қираған қалар мен шашылып жатқан қыш сынықтары ертеден-ақ өзіне елітіп, сырын ашуға шақырғаны белгілі. Егер Дүкенбай Досжанов та-

рих сырын тамыршыдай тап басып, суреткерлікпен бейнелеген жазушы болмағанда, ол сол қалалардың астындағы талай құпияны ғылым жолымен жарыққа шығарар археолог болған болар еді. Сондықтан да біз жазушы Дүкенбайды кейде тарихшы, шежіреші Дүкенбаймен шатастырып жатамыз. Ол заңдылық болса керек. Егер ол тарихты білмесе тарихи романдар жазбас еді, том-том кітаптарында тарихи негізі бар құжаттарға сүйенбеген болар еді.

Оның алғашқы тарихи романдарының қатарына жататын «Жібек жолы» шығармасында сол Сыр бойындағы көне қала Отырардың маңғол шапқыншылығына ұшырауы барынша көркем тілмен әсерлі баяндалған. Романды оқи отырып, сол тұстағы жас қаламгердің қиялының жүйріктігіне, мардымсыз тарихи деректердің өзін суреткерлік фантазиясы арқылы шебер қыюластырып, реалистікпен суреттей білгеніне сүйсінесің. Тарихи роман жазу тек тарихи деректерді көркем тілмен сөйлету ғана емес, ол сол дәуірдің күллі болмысын, таным-түсінігін, салт-дәстүрін, табиғат көріністері мен адамдар келбетін, мінез-құлықтарын сан ғасырлар бұрын болған замана дәрегейіне бағындырып қана қоймай, сол ақиқат шындыққа бүгінгі оқырманды сендіру, өткен тарихты өнер арқылы тірілту болса керек. Жазушы Д.Досжанов тарихи романға қалам тарта отырып сол үдеден шыға білген қаламгер. Оның қай кейіпкері болмасын сол дәуірдің ыңғайымен сомдалған, сол көне заман шындығын танытатын дүниетаным тұрғысында елес береді. Романның бастапқы бөлімінде бейнеленген орта ғасырлық Отырардың әлеуеті, дамыған мәдениеті, сәулетті ғимараттары мен мен жауынгерлік айбыны кімді де болса таң-тамаша қалдырғандай. Қайыр ханға жат елдерден келіп жатқан елшілер мен саудагерлердің әдеп-қылықтарынан-ақ Отырар әміршісінің кісілік келбеті мен беделін танығандай болмыз. Отырарды мекен еткен халықтың ханынан қарасына шейін ибалы, иманды, білімпаз. Сонау бағзы замандардың өзінде-ақ ата-бабаларымыз жылтырақ дүниеден гөрі білім мен ілімді жоғары қойғаны анық аңғарылады. Мысалы, өзінің ата-бабаларының ерлік істерін баян ететін кітап жазып алып келген жас жігіт Хисамеддинге Ұланшы Қадырхан әмірші: «Астыңа тұлпар мінгізіп, қолыңа сұңқар қондырамын.... Осы Отырарда Күмбез Сарайда қал», – дейді.

Оған білімге құштар бозбала ақын: «-Мархаба, хан ием! Маған топшысы тобылғы қиған сұңқар да, тұяғы тас ұнтаған тұлпар да серік емес. Жалғыз тілегім бар: осы сарайдағы аты әлемге әйгілі Фараби кітапханасынан еркін оқып, тағлым табуға пұрсат етсеңіз болғаны», – деп жауап береді. Осы қысқа үзіндіден-ақ түркі тектес текті ұрпақтың кішілігі мен кісіліген анық танығандай боламыз. Бұл Дүкенбай Досжанның жазушылық шеберлігі ғана емес, кемелдікке ұмтылған парасат пайымы десек те қателеспейміз.

Дүкенбай Досжанның кеңес дәуіріндегі шығармашылық зертханасына үңілген адам оның өз халқының тарихын тамыршыдай тап басып, сонау орта ғасырдан бері қарайғы дүбірлі оқиғаларға, аты мәңгілік ел есінде қалған тарихи тұлғаларға үн қосып, олардың көркем бейнесін сөзбен салып шыққанына куә болар еді. Бұл сол дәуір үшін халықтың тарихи болмысын жаңғырту жолындағы жазушының тапқан өзіндік әдісі, халықтың жадынан зорлықпен шығаруға тырысқан ұлттық сананы оятуға талпынған әрекеті болатын. Ол кезде ақиқат шындықты ашып жазуға басқаша мүмкіндік те жоқ еді. Бұл Дүкенбай Досжанның сол кездің өзінде-ақ елдің ертеңін ойлаған азамат екенін танытатын ерекше қыры десек те болады. «Отырар» (1965), «Фараби» (1965), «Жібек жолы» (1973) хикаяттары мен романдарының жазылуы осы ойымызды айғақтай түседі.

Ал еліміз тәуелсіздік алып, ата-бабларымыз арман еткен егмендікке қолымыз жеткен шақтан бастап жазушы Дүкенбай жаңа қырынан көріне бастады. Бұрын көптің қолы жете бермейтін архив құжаттары негізінде жазылған Мұхтар Әуезовтің көпшілікке әлі беймәлім өмір тарихын суреттейтін «Мұхтар жолы», «Алыптың азабы» ғұмырнамалық романдары қазақ әдебиетіне қосылған үлкен олжа екенін де мойындағанымыз жөн. «Алыптың азабы» романы арқылы ол өзінің еркін шығармашылық фантазиядан өзге жанр саналатын деректі прозаға да асқан шебер екендігін танытты. Ол тек жазу ғана емес шұқшиып мұрағат материалдарын жинау, оларды сараптау, ой елегінен өткізу, дәуір сипатына сай талдау жасау деген сөз. Сол арқылы ұлы қаламгердің шығармашылық тұлғасын ғана жасап қоймай, оның азаматтық бейнесін, ұлтына шын жаны ашитын зиялылық, қайраткерлік

тұлғасын сомдап шықты. Бұл да еріккеннің ісі емес, елін, сол елдің атын әлемге танытқан ғұлама жазушының көбімізге белгісіз болып келген жаңа бір қырын таныту жолындағы жанкешті еңбегі болатын. Мұның бәрін Дүкенбайдың азаматтық қырын танытатын ерек қасиеті дегеніміз абзал.

Кейбір ақын-жазушыларымыз өтпелі кезеңде пендешілікпен болмас дауды қуып жүргенде Д.Досжан азат елдің ертеңін ойлап, әлемге аты танылған тәуелсіз Қазақстанның жеткен жетістіктерін өзінің шығармаларына арқау етті. Еліміздің тәуелсіздік алғанына жүрегі жарыла қуанған қаламгер қаламынан «Біздер қандаймыз?», «Президент және біз», «Ақ Орда» сияқты салмақты туындылар дүниеге келді. Бұл өз Отанын сүйетін, парасаты биік, шынайы патриот жазушының адал ойы, ақ тілегі еді.

Дүкең қашан болсын өзіне тән кең қолтық, салмақты қалпынан өзгермейтін, кез келген нәрсеге балаша таңырқап, көбіміз елей бермейтін дүниелердің өзіне бар жан-тәнімен қуанып, шығармашылық адамға тән аңғал мінезімен көбімізден ерекшеленіп тұратын. Қай жерде болсын кездесе қалғанда жадырап, бар шынайы болмысымен емен-жарқын амандасып жататын. Президенттік мәдениет орталығынан шығатын «Мәдени мұра» – «Культурное наследие» журналының Бас редакторы қызметін абыроймен атқарып жүрді. Ел мен жер тарихына қатысты талай жәдігерлерді шет елдерден алдырып жариялады, құзырлы орындардың халық руханиятын дамыту тұрғысындағы іс-шараларын жеріне жеткізе талдап, халыққа насихаттауда да Дүкең басшылық ететін журналдың қызметінің орасан зор болғанын атап айтқанымыз абзал.

Әрине мұның бәрі айтуға ғана оңай, ал шын мәнінде терең ойды, сарабал ақыл мен талмай тер төгуді қажет ететін шығармашылық жұмыс еді. Дүкенбай ағамыз соның барлығын асқан ыждаһаттылықпен атқарып жүрді. Кеше ғана ортамызда жүрген асыл азамат бүгін өзінің мәңгілік мекеніне аттанып кетті. Қазақтың мына өмірді «жалған дүние» дейтіні де осыдан шығар... Ол кісінің бос тұрған орнын көргенде көңілге мұң ұялап, сағынышпен іздейтінімізді де жасыра алмаймыз, бірақ оның даңқ тұғырындағы мәңгілік өмірі енді басталатынына сенімдіміз.

Сейіт Қасқабасов – абайтанушы

Кеңес кезіндегі абайтану ғылымында Абайдың білім алған ортасы, ғылымға көзін ашып, ақын ретінде қалыптасуына ең бірінші ықпал еткен орыс әдебиеті, батыстық мәдениет деген қағида қалыптасқан болатын. Ол әрине сол кездегі коммунистік идеология мен ұлыорыстық аға ұлттың дәргейіне бас ұрудан туған көзқарас екенін бәріміз де іштей сезетін едік. Әйтпесе абайтану ғылымын қалыптастырған Мұхтар Әуезовтің өзі кезінде Абайдың ұлы ақын ретінде қалыптасуына ықпал еткен үш мектеп болғанын, оның біріншісі «қазақ халқының есте жоқ ескі заманнан жиып, өсіріп келген өз даналығы, халықтың ауызша әдебиет қоры» екенін нақты атап айтқан. Зерттеуші батыс пен шығыс рухани әлемінің ақын шығармашылығына әсерін екінші және үшінші орындағы мәселелер ретінде көрсетеді. Бірақ біздің сол тұстағы зерттеушілердің көбі Абайдың ақындық, ойшылдық, ұлылық қасиетінің сырын көбіне батыс әдебиетінің әсерінен іздеп, соның ішінде орыс ғылымы мен мәдениетінің игі ықпалы ақынға ерекше әсер еткенін жанталаса дәлелдеп жатты. Бұл сол дәуірдегі ұлттық мәдениет пен әдебиетке қатысты ұстанған кеңестік идеологияның нақты көрінісі болатын. Еліміз тәуелсіздік алғанан кейінгі жылдары ғана Абайдың өз халқы қазақтан алғаны не, діндес қарындас мұсылмандық шығыстан алғаны не деген мәселелер жан-жақты талданып, зерделене бастады. Ерте-ректе берген бір сұхбатында ғалым Сейіт Қасқабасов «Мы говорим о том, что дал Абай казахской культуре. А не рассматриваем, что дала казахская культура Абаю», – деген екен. Ұлы ақынның шығыс әдебиетімен терең таныс болып, оны өз шығармаларында әр алуан сипатта пайдаланып келгенін кейінгі зерттеушілер қазір арнайы зерттеп, бұрын көбіміз байқай бермеген тілдік қолданыстары мен ой ағымдарын талдап көрсететін еңбектердің жарық көріп жатқаны да көбімізге ой салғаны рас. Қазақ әдебиетіндегі шығыстық сарындар Абайға дейінгі түркі тектес ғалымдар Әл-Фараби, Махмұт Қашқари, Ахмет Яссауи, Жүсіп Баласағұни еңбектерінде болғандығын, ол еңбектермен Абайдың терең танысып, өз шығармаларына пайдаланғаны туралы әр алуан зерт-

теулердің жарияланып жатуы осы ойымызды растай түседі. Бұл салада абайтанушы ғалым М.Мырзахметовтің көлемді екі томдық «Абайтану» зерттеу еңбегінің орыны ерекше екенін де атап өткеніміз орынды.

Ал Абайдың ұлттық дүниетанымының қалыптасуына өз халқының даналық ой-толғамдарының, бай фольклорының әсері мол болғанын зерттеп, зерделеп дәлелдеу ақын болмысын тануға қосылған үлкен арна екенін әрдайым естен шығармағанымыз жөн. Бұл саладағы жемісті еңбек етіп жүргендердің бірегейі ретінде филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚРҰҒА академигі – Сейт Қасқабасовты атауға болады. Ол кісінің абайтану саласында әр жылдары жарық көрген зерттеу еңбектері мен мақалаларын оқи отырып, қазақ Абайға не берді деген сауалға нақты жауап тапқандай болдық.

Ғалым «Абай және фольклор» деген зерттеу еңбегінде «Абай бүкіл қазақ фольклорын, өзіне дейінгі ақын-жыраулар поэзиясын толық меңгерген, қорытқан, сөйтіп қазақ әдебиетін жаңа сапаға көтерген...», - деген байлам жасайды. [2. 316]. Зерттеуші Абайдың қазақ ауыз әдебиетінен нәр алғанын, кейін өз өлеңдері мен қара сөздерінде сол жинақтаған білімін қалай пайдаланғанын нақты мысалдар келтіре отырып дәлелдейді. Мысалы, «Абайдың фольклорға, ауыз әдебиетіне қатынасы бірнеше тараптан байқалады. Ең біріншісі – қазақтың төл халық поэзиясының бүкіл поэтикасы мен сюжеттік элементтерін асқан шеберлікпен пайдалануы», «...қазақ халқының кейбір мақал-мәтелдері мен накыл сөздерінің мән-мағынасын ашуы. Абайдың ұлы ақын болуы алдымен оның туа біткен дарынына байланысты болса, содан соң өскен ортасына, бала кезден алған тәрбиесі мен оқып-тоқығанына байланысты», – деген қорытынды жасайды. Яки жоқтан бар пайда болмайды дегенді тілге тиек ете отырып, Абай секілді ұлы адамның даналық ойының алғашқы ой-өрісі қазақы таным мен түсінікте жатқанын, ұлы тұлғаны өсіріп, қанаттандырған ұлттық орта екенін байыпты қисынмен түсіндіреді.

Ғалым С.Қасқабасов Абайдың бізге таныс «Ескендір» поэмасының сюжеті мен идеясын сөз ете отырып, бұрын бізге беймәлім болып келген талай шындықтың бетін ашады. Ерте-

ректе аталған дастанның сюжетін ақын шығыс шайырларынан алған, бұл тақырыпқа кезінде Фирдоуси де, Низами де, Науаи де қалам тартқан, шығыс ақындарының шығармашылығын жетік білген Абай да сол дәстүрді жалғастырған деген көзқарас басым түсіп жататын. Ал аталған поэманың сюжетін тереңдей зерттеген С.Қасқабасов олардың барлығын да саралап, талдай келе «Ескендірдің» сюжетіне негіз болған оқиғалардың шығыстан да емес әлемдегі ең көне шығармалардың қатарынан саналатын Талмудтан (көне иврид тілінде жазылған иудайзмнің діни-этикалық және құқықтық жинағы) алынғанын анықтаған. Ақынның аталған поэманы жазуға үлкен дайындықпен келгенін, бұл тарапта сол заманда қолға түсуінің өзі қиын көптеген кітаптарды оқып, әлем халықтары пір тұтқан, керек десеңіз әр халық өзінше дәріптеп кейбірі тіпті пайғамбарлар қатарына қосып қойған Ескендір бейнесін мүлде басқа қырынан сомдап шыққанын мысалдар келтіре отырып, нанымды дәлелдеген. Тағы да зерттеушіге сөз берер болсақ: «Сонымен «Ескендір» поэмасының сюжеттік негізі көне заманның ескерткіші Талмудтағы мысал-әңгіме болып шықты. Талмудтағы тәмсіл сюжеті Батыс Еуропа арқылы орыс әдебиетіне, одан Абайға жеткен. Абай Жуковскийдің өлеңін, талмудтағы тәмсілді, сондай-ақ Македония мен Ескендірге қатысты тарихи еңбектерді өз тұрғысынан қарап, қазақ қауымының қажетіне сәйкес пайдаланған», - деген қорытынды жасайды. Зерттеушінің еңбегін оқи отырып сюжеттік оқиғаның даму барысындағы елеусіз деп саналатын әр-бір элементке, әр шығармада аталатын не болмаса аталмай қалып қойған заттық ұғымдар мен қимыл әрекеттерге, жер, су атаулары мен адамдар есімдеріне шейін текстологиялық тұрғыда салыстыра зерттегенінің куәсі боламыз.

С. Қасқабасов Абайдың тағы бір көлемді шығармасы «Масғұт» поэмасының сюжеттік желісі туралы зерттеуінде ақынның ұлттық сана мен халық танымын терең түсініп қана қоймай, басқа халықтардың өмірінен алынған шығармаларды өз жұртының пайым-түсінігіне жақындатып алғанын дәйекті дәлелдейді. Біз «Масғұт» поэмасының «Мың бір түннен» алынған шығыс сюжеті негізінде жазылғанынан және орыс жазушысы И.С.Тур-

геневтің «Восточная легенде» деген әңгімесімен үндес екенінен хабардар болатынбыз. Бірақ Абай аталған шығарманы «Мың бір түннен» тікелей аударды ма, немесе И.С. Тургенев әңгімесімен қаншалықты сәйкестігі бар деген сауалдарға нақты жауап таба алмай жүрген едік. Мұның да нақты шешімін С.Қасқабасовтың жоғарыдағы зерттеу еңбегінің «Абай поэмаларында фольклорлық сюжеттердің пайдаланылуы» деген тарауынан таптық. Зерттеуші Масғұт поэмасына арқау болған сюжеттерді салыстыра келіп, ұлы ақын өз шығармасына түп қазық етіп алған идеяны былайша зерделейді: «Осы негіздес өзгеріс тағы бір эпизодта көрінеді. Ол – шал мен жігіттің кездесетін сәті. Тургенев шығармасында шал жігітті базарда, мәрмәр фонтанға сүйеніп тұрып қарсы алады, содан кейін оны жан-жағы биік қорғанмен қоршалған баққа ертіп келеді. Бақтың ішінде көгалды алаңқайда керемет ағаш өсіп тұрады. Ағаштың бұтағында үш түсті алма.

Абайда бұл жағдай басқаша: жігіт таңертең шал айтқан жерге барады, шал оны қолынан ұстап алып, даладағы бір бұзылған тамға апарады. Тамның ішінде солқылдаған бір гүл өсіп тұрады, оның басында үш түсті былқылдаған жеміс бар.

Абайдың қазақ түсінігіне сәйкес тағы бір өзгерткен нәрсесі – жемістің түстері. Ол Тургеневтегі кәрі әйелдің символы болып көрінетін сары түсті қызылға ауыстырады.

Өйткені, халық символында қызыл түс қыздарға тән болатын». Яки Абай өз шығармасына арқау етіп қандай оқиғаны алса да оның өз халқына, өз оқырманына түсікті болу жағын басты мұрат етіп ұстанған деген тұжырым жасайды.

Академик С.Қасқабасов өзінің «Абай және фольклор» деген зерттеу еңбегінде ұлы шайырдың фольклор туралы ойларын, оның халық өмірімен байланысын пайымдаған толғаныстарын тартып талдауды мақсат еткен. Абай қазақ мақал-мәтелдерін не үшін сөз етті, оның мазмұнына тереңдей еніп, әр мақалдың сыр-сипатын ашып талдауының себебі не дегенге былайша жауап береді: «Абай біріншіден, фольклорды белгілі бір тарихи-элеуметтік орта мен дәуірдің жемісі деп білген; екіншіден, фольклор халық тарихымен, тұрмыс-тіршілігімен тікелей байланысты деп есептеген, сондықтан да тарихқа қатысты өз пікірлерін дәлелдеу үшін

мақал-мәтелдерге жүгінген; үшіншіден, фольклор қазақ ойын, дүниетанымын, түсінік пайымын танытады, оның дүниеге қатынасын, өмір сүру шарттарын көрсетеді деп санаған; төртіншіден, фольклорды тәрбие құралы, сол арқылы елді, ұрпақты өмір сүруге үйретуге болады деп ойлаған. Сол себепті ол кейбір мақал-мәтелді, ертегіні моральдық мәселеге байланысты қарастырады», – дейді. Көріп отарғанымыздай ғалым Абай шығармаларының қайсысын талдамасын бірінші оның жазылу сырына, автордың ұстанған мақсатына барлау жасап алады. Сонан соң барып ақын шығармаларының мазмұнын әр қырынан талдап, ондағы елеусіз деген детальдардың өзін жан-жақты зерттеуге, кез-келген дерекке арқау болатын сөз бен сөйлемді тарихи фактылармен салыстыра отырып, мәтіннің тұтастай алғандағы ақиқат болмысын танытуға кіріседі.

Осы шағын еңбекті оқи отырып-ақ ғалым С.Қасқабасовтың басқаларда көп кездесе бермейтін кірпияз зерттеушілік қырын, ғылыми ізденіс жолындағы табандылығын, әр ойды, әр-бір пікірді барынша ширатып, көз жеткізіп барып түйіндейтін ерекше қасиетін танығанымыз рас.

Академик С.Қасқабасов қазақ руханй әлеміндегі қайта жаңғыруды (ренесансты) Абай шығармашылығы негізінен іздейді. Біздіңше ол А.Құнанбаев шығармашылығын терең зерттей келе жасаған ғылыми тұжырым. Ол неге ренесанстық құбылыс дегенге ғалым былайша жауап береді: «Абай ең басты мәселе етіп Адамды, оның жеке ісін, сезімін, тұрмысын, көңіл-күйін, басқа кісілермен қатынасын алады. Оның поэзиясында Адам – Алланың махаббатпен жаратқан ең ұлы, ең сүйікті туындысы. Сол себепті бүкіл әлемнің, қауымның, болмыстың темірқазығы – Адам. Оның мүмкіндігі мен күдіреті – орасан. Адам өмірдің өлшеушісі, қозғаушы күші, тірлікті дамытушы, қоғамды түзеуші. Міне, осы Адамды түсіну мен осы Адамды тану міндетін алға қойып, адамды – дүниенің биік мұраты деп түсінуі – Абайды ренесанстық тұлға, ал оның поэзиясын қазақ ренесансының басы екенін айғақтайды».

Сондықтан да бүгінгі тәуелсіз қазақ елінің идеологиялық мұраты қандай болу керек, күллі қоғам болып ұстанатын жолы-

мыз қайдан бастау алады деген мәселеге ғалым ол – Абай шығармашылығы негізінде жасақталуы керек деген ой тастайды.

Кезінде «Егемен Қазақстан» газетінде жарық көрген ғалымның «Абай және ұлттық идея» деген мақаласы тек абайтанушыларға ғана емес, күллі қазаққа ой салған мақала болғанын көзі қарақты оқырман әлі күнге шейін ұмыта қайған жоқ. Онда ғалым «этникалық ұлт», «мемлекеттік ұлт» деген терминдерді талдай отырып, оны кезінде Абай қалай түсінді, қазіргі заман өкілдері саналатын біз қалай түсініп жүрміз деген мәселелерге талдау жасайды. Академик С.Қасқабасов «Біздіңше, Абай пікіріне сүйене отырып әрі бүгінгі өмірімізге қатысты проблемаларды ескере отырып, шартты түрде болса да мынадай үш нәрсені анықтап, айқындап алуға болатын сияқты. Бұлар: ұлт, ұлттық идея және ұлттық мүдде. Оларды мүлде бөліп тастауға болмайды. Олар бір мақсатқа бағытталған біртұтас жүйе» деген қорытындыға келеді. Олай болса бірінші мақсат ұлт болып үю, ел бірлігін сақтау, мемлекетшілдік рух қалыптастыру. Екінші, ұлттық сипаттағы, жалпы адамзаттық идеялармен ұштасатын ұлттық идеяны нығайту. Ал кез келген әрекетіміз, жеке адам мен мемлекеттік істердің барлығы ұлттық мүддеге қызмет етуі керек. Бұл үш бірлікті тәуелсіз еліміздің тірлігінің мұраты етіп ұстансақ еш ұтылмайтынмызға біз де сенеміз. Бүгінде халқымыздың данагөй ақсақалы болып отырған Сейіт ағамыздың бұл пайымдауларынан тек ғалымдық қасиетін ғана танып қоймаймыз, оның елінің, жерінің, халқының қамын ойлаған қайраткерлігін, халықшылдығын да айқын аңғарамыз. Осыдан бес жыл бұрын жазған мақаласында қазақ әдебиеттану ғылымының алыптарының бірі Серік Қирабаев «Осындай үлгідегі сирек талаттың бірі – Ұлттық Ғылым Академиясының академигі Сейт Асқарұлы Қасқабасов. Ол – қазақ филологиясы ғылымы тарихында ерекше орны бар ғалымдардың бірі. Өзі тандап алған фольклортану ғылымына шынайы берелген, бұл салада талай іргелі еңбек жазған, еліміздің ғылым саласының талатты ұйымдастырушыларының бірі, нағыз ұлтжанды азамат, көрнекті қоғам қайраткері», - деген жоғары баға береді. Бұл С.Қасқабасовтың шығармашылығы мен азаматтық тұлғасын таразыға тең тартып берген әділ баға еді.

Біздің Әбсаттар ағай

Әбсаттар ағайды біз өзіміз көрмей тұрып бірінші оның атын естідік. Ол сонау жетпісінші жылдардың аяғы болатын. Ол кезде жұрттың жаңалыққа жаны құмар ма, әйтеуір ұлттың рухани дүниесіндегі өзгерістер ауыздан ауызға жетіп, тез тарайтын. Қызылқұмның бір түкпіріндегі біздің үйге де Әбсаттар деген жігіттің араб тілін жетік білетін даңқы, қазақ үшін істеген ұлағатты ісі жетіп жатты. Шайын баппен ішіп отырған аудан орталығынан келген кісі сонау Алматы деген қалада сондай адамның тұратыны жайлы тура қасында болып келгендей етіп әңгімелеп отырды. Біз бәріміз ұйып сол кісінің аузына қарап, алдымыздағы шайымызды да ұмытып кеткендейміз. Ол араб тілін арабтардың өздерінен де жетік білетін көрінеді, ҚазГУ деген оқу орнынан Араб тілі мамандығын ашыпты, оған тек қана қазақтың балаларын қабылдайды екен. Орысша мектеп бітіргендерді алмайтын көрінеді. Біз таң тамаша мынау оқиғаға таңдайымызды қаққаннан басқа айтарымыз болмады. Талай рет араб елдерінде болыпты, талай келелі жиындарда араб тілінде баяндамалар жасапты. Біздің қазақ жігітінің сөз саптасына, ойының тереңдігіне арабтардың өздері де таңдайларын қағып, бастарын иіпті.

Коммунистік идеология жетекшілері «Кемелденген социализм» деп атаған ол кезеңде қазақ өз тамырынан ажырап, өткен тарихын, нәр алып өскен рухани тегін ұмытып, мәңгүртте не бастаған болатын. Ол кезде араб тілін білетін кісі біз үшін дінге, исламға бүйрегі бұратын күмәнді адам іспетті көрінетін. Өзіміздің тарихымыз жайлы талай дүниелердің араб-парсы тілінде жазылғанын ептеп естігенімізбен, оларды оқи алатын адамдар некен саяқ еді. Ол түгілі сол кездегі уақыт межесінен алғанда алдында қырық-елу жыл бұрын өткен араб хариімімен қазақша жазылған дүниелердің өзін оқудан қалған едік. Арабша білетін, дінге жетік адамдарды мемлекеттік органдардың, коммунистік жүйенің қатаң бақылап отыратынын да ешкім ескерпесе де, іштей сезетінбіз. Соның бәріне жалғыз өзі қарсы шығып жүрген ол қандай жүрек жұтқан адам екен деген қызығушылық бәріміздің де көкейімізде тұрғаны рас еді. Бірақ әңгіме айтып отырған үлкен

кісінің сөзін бөліп, ашып ештеңе сұрай алмадық. Өйткені қазақта үлкен тұрып, кішінің сөзге араласпайтыны белгілі. Сөйтіп Әбсаттар ағайдың батыр бейнесі талайымыздың жадымызда қиял-ғажайып ертегілердің қаһарманы сияқты сақталып қалды

Әскер қатарынан оралған соң 1983 жылы С.М.Киров атындағы ҚазМУ-дың дайындық бөліміне тыңдаушы болып қабылдандым. Оқитын жеріміз де, деканатымыз да филология факультетінен бөлек. Бірақ тұратын жеріміз №8 жатақхана. Сол тұста филология факультеті деканының орынбасары Әбсаттар Дебісәлиев ағамыз екенін сырттай есітіп жүретінбіз. Бірде үшінші қабаттағы фозде бір жігіттермен әңгімелесіп тұр едік, комендантпен бірге сұр костюм шалбар киген, аққұба кісі көтеріліп келеді екен. Бәріміз күлгенде менің дауысым қаттырақ шақса керек, ол кісі коменданттан:

– Мына жігіттің аты кім? – деп сұрады. Қалзия апайымыз:

– Бұл Жолдас қой, – деп жатыр. Ағай:

– А, солай ма, – деді де өтіп кетті. Барлығы: – Әбсаттар ағай ғой, – деп өздерін реттеп, жан-жақтарына қарағыштап қалды. Мен ағайдың соңынан тандана ұзақ қарап тұрып қалдым. Өз қиялымдағы ағай мен өмірдегі ағайды сәйкестендіре алмай жатсам керек. Қасымдағы жоғарғы курстың бір жігіті:

– Болды, енді сенің атыңды Әбсаттар ағай ешқашан ұмытпайды, – деп күлді.

Сонымен Әбсатар ағайды да танып қалдым, анда-санда сыртынан көріп жүремін. Бірақ жақын барып, сөйлесіп көрген емеспін.

Келесі жылы жазда емтихан тапсырып барлығымыз да бірінші курсқа өттік. Жаз бойы қалалық студенттік құрылыс отрядында болып, одан ауылда бір айдай демалып қараша айында сабаққа келдік. Жатақхана алып, сабаққа да кірісіп кеттік. Филология факультетінде қыздарға қарағанда ұлдар аз. Қазақ, орыс бөлімдеріндегі әр топта бір-екі ұлдан ғана оқиды. Бір нәрсені тасу, көтеру керек болса оқытушылардың әр топтан жігіт жинап жүргені... Бірде сабақтан шығып келе жатсам кабинетінің алдында Әбсаттар ағай тұр екен, өтіп жатқан жігіттерді аттарын атап шақырып алып жатыр. Мен ентелеп келіп қалдым да, қой ағай мені тани

қоймас, бір жылдан бері атымды да ұмытқан болар деп дәмеленіп өте беріп едім:

– Жолдас сен қайда барасың? Былай шық! – дегені... Шынымен-ақ мені шақырып тұр ма дегендей бетіне қарасам, күліп қайда барып тұру керек екенін қолымен нұсқап көрсетіп тұр екен. Мен ол кісінің жадының мықтылығына таң қалдып тұрмын. Жанымдағы жігіттерге айтсам, олар ағайдың есте сақтау қабілетінің кереметтігі жайлы сол жерде-ақ талай аңыздың басын қайырып тастады. Сөйтіп жүріп жұмысты да бітірдік. Ағай кей кездері жатақханаға да келіп тұрады. Қолы бос болса әр түрлі сұрақтар қойып, қасында жүруге тырысамыз. Әңгімесін тыңдаймыз. Кейде үйіне дейін шығарып та саламыз. Ағайдың айтары көп, біздің сұрайтын нәрселеріміз одан да көп. Үшінші курста бізге араб әдебиетінен сабақ берді. Өзінің «Араб әдебиеті» деген кітабы ол кезде біздің негізгі оқулығымыз. Оны кітап дүкенінен сатып алған едім. Содан араб әдебиетінің бастау көздері, оның қазақ әдебиетімен ұқсас жақтары, орта ғасырлық араб әдебиетінің өзіндік ерекшелігі туралы ағайымыз талай әңгіменің тиегін ағытады. Біз қиял әлеміне шомып, тыңдаудан жалықпаймыз. Бірде қасымда отырған Нұрлан деген жігіт ағайдың лекциясы жүріп жатқанда маған кітапқа қарашы деп ымдағандай болды. Екеуміз кітапқа қарасақ ағай өзінің жазғандарын айна-қатесіз жатқа айтып отыр екен. Кейде ғана тақырыптан ауытқып басқа авторлардың еңбектеріне шолу жасап кетеді. Ал өзі аударған өлеңдерді, басқа да мәтіндерді қалай жаттап алған деп біз таң-тамаша болдық.

Токсаныншы жылдары мен Қазақ әдебиеті кафедрасына жұмысқа қабылдандым. Ол кезде шығыстану бөлек факультет болып, жеке отау құрып шыққан болатын. Деканы Әбсаттар ағай. Сонан ол факультеттің бірінші курсына Әдебиеттануға кіріспе пәнінен сабақты мен жүргізетін болдым. Алғашқы лекциямды бастай беріп едім, деканаттан бір қыз келіп 302 дәрісханада отырған жетпіс бес баланы тізім бойынша түгелдей бастады. Тілі орысша ма, әлде басқалай бір себебі бар ма әр студенттің аты-жөнін кідірістеп зорға оқып тұр. Сөйтіп екі-үшеуінің аты-жөндерін ежіктеп оқып бола бергенде Әбсаттар ағай кіріп қалды. Сонан ал келіп бәрінің аты жөндерін, туған жылдарын жатқа соқ-

сын. Анда-санда тексеруші қызға бұрылып «дұрыс па» деп қояды. Ол дұрыс дейді. Сонан он минуттың ішінде қалған жетпістен астам адамның аты-жөндерін, туған жылдарын жатқа айтып шықты. Мен де келген қыз да, студенттер де таң-тамаша қалып, бас шайқап жатырмыз. Содан түгендеп біткен кезде мен:

– Ағай бәрінің аты-жөндерін қашан жаттап алғансыз, бұлардың келгендері кеше ғой, – десем:

– Ой мен бұлардың құжаттарын қабылдадым емес пе, – деп жайбарақат қана жауап берді. Біз бәріміз айран-асырмыз. Жетпіс бес студенттің атын, тегін, әкесінің атын, туған жылын, келген облысын бір-екі көрегеннен жаттап алу қанша тырыссам да мысалы менің қолымнан келмес еді.

Әбсаттар ағай мыңдаған шәкірт дайындаған ұлағатты ұстаз. Ол кісі мейлі қандай үлкен қызмет атқармасын біз үшін ұстаз болып қала бермек. Сондықтан да өзінен тәлім алған шәкірттерінің барлығы да ол кісіні тек «Әбсаттар ағай» деп атайды. Біздіңше ең үлкен құрмет те, ең үлкен лауазым да дәл осы ұстаздықты білдіретін «ағай» деген бір ауыз сөзге сыйып кеткендей.

Ұстазымыздан дәріс тыңдадық, тәрбиесін көрдік, кейін бір университетте қатар жүріп қызметтес те болдық, сонда бір байқағаным Әбсаттар ағайдың ешқашан біреумен дауыс көтеріп айқайласып жатқанын көрмеппін. Қашан да өзінің сабырлы, біртоға, сыпайы мінезінен ауытқымайды. Көбіміз кітаптан ғана оқыған ертедегі шығыс ғұламаларының көркем мінезін бойына сіңіріп алған секілді. Ол кісінің алдына кірген адамның жабырқап, көңілі құлазып шыққанын да байқамаппыз.

Ағай ҚазГУ-де кафедра меңгерушісі, декан, проректор болды, кейін Қазақстан мұсылмандары Діни басқармасының төрағасы т.б. үлкен лауазымды қызметтерде жүргенде де ешқашан шәкірттерін есінен шығарған емес. Қай жерде кездестірсе де атынды атап, өзіне жақын тартып, жағдайынды сұрап жататын. Бұл ағайдың ұстаздық қызметін қадірлегені, өзі тәрбиелеген шәкірттеріне сенім арта білгендігінен ғой деп ойлаймыз. Шәкірттері де өздерінің кімнің шекпенінен шыққанын жақсы түсінгендіктерінен болар ылғи да өздерінің ұстаздары туралы бір-біріне жылы сөздер айтып, өз ара ұйымшылдықтарын сақтап келеді. Бір

кезде филология факультетінің бір ғана бөлімі болып келген араб бөлімі бүгінде өз алдына жеке шаңырақ көтеріп, шығыстану факультеті болған. Ол да профессор Әбсаттар Дербісәлиевтің тікелей араласуымен ашылғаны белгілі. Онда қазіргі кезде тек араб тілі ғана емес, парсы, хинди, корей, қытай, түрік т.б тілдер оқытылып келеді. Аталған факультетті бітірген талай жігіттер мен қыздар еліміздің сыртқы істер министрлігінде, шет елдердегі Қазақстан елшіліктерінде, басқа да үлкен компанияларда абройлы қызмет атқарып жүр.

Бұрын қоғамдық ұйым дәрежесінде болып келген шығыстану институты да ел тәуелсіздігінің арқасында қайта құрылып, жиырма жылдан бері қазақ ғылымына сүбелі үлес қосып келеді. Оның бүгінгі басшысы Әбсаттар ағайдың өзі.

Қазақ шығыстану ғылымының тарихы тереңнен тамыр тартады. Ұлы дала төсінде арнайы институттары болмаса да сан ғасырлардан бері талай ғұлама бабаларымыз аталған ғылымның негізін қалап, арттарына мол мұра қалдырып кеткен. Сонау Әбунасыр Әл-Фараби бабамыздан бастап Ж.Баласағұни, М.Қашқари, А.Яссауи, М.Дулати, Қ.Жалайри, кешегі өткен Шоқан, Абай, Ыбырай, Шәкәрімдердің әрқайсысы бір-бір институттың жұмысын атқарып кеткен алыптар. Олардың көбісінің еңбектері араб-парсы тілінде, немесе араб хариімімен түркі тілінде жазылған. Әбсаттар ағай аты аталған сол бабаларымыздың жолын жалғастырып келе жатқан алтын дінгек секілді. Ағайдың талмай ізденіп, жүрген жерлерінде кітапханалар мен көне архивтерді ақтарып жүргенінің арқасында бұрын еңбектері түгілі аттары белгісіз болып келген қыпшақ даласынан шыққан қаншама ғалымдардың есімдері анықталып, зерттеу нысанына айналғаныны баршамызды қуантады. Ғалым ұстазымыз сол еңбектердің көбісін оқып қана қоймай, олардың ғылыми маңызы мен мәні туралы бірнеше сүбелі еңбектер жазып, өзінен кейінгі жас зерттеушілерге із салып берді.

Ғылым әлемінде мектеп қалыптастырған ғалым деген ұғым бар. Оны аталған бір ғылым саласы бойынша үлкен еңбек жазып, сол салада бетбұрыс жасаған, өзінен кейін аталған бағытты дамытатын шәкірттер тәрбиелеген ғалымдарға ғана арнап айтса

керек. Мысалы, қазақ ғылымында мұндай деңгейге Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, Ә.Марғұлан сияқты ұлылар ғана көтерілген. Біздіңше дәл жоғарыда аттары аталған алыптар сияқты шығыстану ғылымында Әбсаттар Дебісәлиев өзінің мектебін қалыптастырған ғалым-ұстаз.

Ұстаз туралы толғаныс

(Профессор Алма Қыраубаева туралы)

Ол заманда жұрттың бәрі қазіргідей жаппай жоғары оқу орнында оқи бермейтін. Әр отбасынан, әр ауылдан мектепті үздік бітіріп, болашағынан үміт күттіргендер ғана жоғары оқу орындарына құжаттарын тапсыратын.

Ол заманда бүгінгідей ақылы оқу деген болмайтын. Одақ құрамындағы он бес республиканың бірі саналатын біздің елде санаулы институттар мен екі ғана университет болатын. Соның бірі – қазақ білімінің қара шаңырағы қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті еді. Оның өзі орыстың жалынды төңкерісшісі С.М.Кировтың атында болатын.

Ол заманда кейбір жоғары оқу орындарында дайындық бөлімі деген болушы еді. Оған сол оқуға түсу үшін талай жылдарын сарып еткен, ауыр еңбектің ащы-тұщысын татып, тәжірибе жинақтаған қарапайым халықтың балалары түсетін. Олар сол дайындық бөлімінде түске дейін оқып, түстен кейін сол оқу орнының күллі қара жұмысына жегілетін. Өзімізше біз оны «Раб-фак» деп атайтынбыз, сол кездегі өкімет бізді тегін жұмыс күші ретінде пайдаланатын.

1983 жылдың күзінде кең байтақ Қазақстанның түкпір-түкпірінен жиналған жиырма бес жігіт пен қыз осы бөлімнің филология және журналистика факультетінің тыңдаушысы болып бір топқа қабылдандық. Құнышымызда шек жоқ еді. Келе сала-ақ бір-бірімізбен танысып, бір үйдің баласындай болып араласып кеттік.

Алдымыз он-онбес жыл, соңымыз екі-үш жыл қара жұмыстың дәмін татып, еңбекпен шыныққан біздерді бұл бөлімде тек

оқытып қана қоймай, университеттің бітпей жатқан жұмыстарына аямай салды. Ол кезде қазіргі университет ғимараттарының сырты біткенімен, көбінің ішкі жұмыстары әлі толық аяқталмаған болатын. Шаш ал десе бас алатын комсомолдың қырағы жауынгері С.Тоқтыбеков деген деканның орынбасары әр сөзін мынадай ереже-талаптардан бастайтын: «Кім жұмысқа шықпайды, сол оқудан шығады. Кім еңбекте жалқаулық танытады, ол да оқудан шығады. Кім университет, деканат тарапынан екі рет ескерту алады – ондай тыңдаушы оқудан шығады т.б.болып шұбырып кете беретін». Оның тісінің арасынан сыздықтай шығатын зілді сөздері талай жанның жүйкесін жұқартып, кейбіреулердің болашағына балта шапқанын өзі де біле қоймас. Сондықтан да алғашында университетте істейтіндердің бәрі біз үшін адамға жаны ашымайтын өңшең қатал, тек тәртіп пен талап қоюды ғана білетін жансыз роботтай елестегені рас. Сабақ беріп жүрген ұстаздарымыздың кейбіреулері бетіне тура қараған бір-екі ересек тыңдаушыларға қатаң ескерту жасап, егер осы мінездерін қоймаса оқудан шығаратындықтарын ашық айтып қорқыта бастады. Мұндай оқиғалар енді оқуға қолымыз жетіп, қуанып жүрген біздердің көңілімізді су сепкендей басып, үнжырғамызды түсіріп тастады.

Сондай күндердің бірінде қазақ әдебиеті пәнінен сабақ беретін болып Алма апай келді. Біздің ол кісіні бірінші көруіміз. Мектеп қабырғасынан кеткенімізге біраз болған біздер ересек тартқанымызға қарамай орнымыздан дүрліге тұрып амандастық та, бастауыш класта үйреткендей қолдарымызды бірінің үстіне бірін айқастыра қойып, апайға «не айтасыз?» дегендей қадала қарап тым-тырыс отыра бердік. «Бұл кісінің қай жағынан шығып жақпай қалар екенбіз?» деген іштей қорқыныш та жоқ емес.

Алма апай бірінші өзін таныстырып өтті. Сосын бір-бірлеп бізбен танысып, неше жыл жұмыс істегенімізді, әскерде болған болмағанызды сұрап шықты. Сосын сіресіп отырған бізге күле қарап:

– Сендер еркін отырыңдар, мына қалыптарыңа қарап менің өзім қысылып тұрмын. Бір-бірңмен сөйлесіңдер, маған сұрақтар қойыңдар, жас адамның күліп отырғаны жақсы,– деп біздің үріккен көңілімізге сенім ұялата бастады.

– Жақсы ұстаз ешқашан да өзін зорлап тыңдатпауы керек. Егер мен сендерді тыңдата алмасам, ол сендердің жамандықтарыңнан емес, менің нашарлығымнан,– дегенде біз «осы кісі не айтып тұр» дегендей аңтарыла қарадық.

Біртіндеп апайға да бойымыз үйреніп, жақын сырласымыздай араласып кеттік. Өзгелерден көрген теперішімізді де, көңілізге жаққан қуанышымызды да апаймен бөлісуге тырысатынбыз.

Алма апайдың әр сабағынан арқаланып, бөлек бір әлемнің есігін ашқандай марқайып шығушы едік. Талай талас та, тартыс та сол кісінің сабағында болатын. Ол әңгіменің арқауы жалғасын жатақханада да тауып жататын. Апайдың келесі сабағын бәріміз асыға күтетінбіз. Ол кісі тек жай ғана ұстаз емес, өзі оқытып жүрген барлық студенттермен шынайы дос бола білетін. Көңілі жабырқап, жағдайы болмай жүрген студенттің жай-күйін Алма апай бір қарағаннан-ақ аңғаратын және дер кезінде көмек қолын созып, қиыншылығына жақынындай ортақтасатын.

1986 жылғы желтоқсан көтерілісінен кейін қазақ жастарына деген көзқарас өзгеріп кетті. Партияның нұсқауы болды ма білмеймін мемлекеттік емтихандар мен диплом қорғау кезінде де біраз студенттерге қатал талап қойып, құлатып жіберу етек алған болатын. Кейбір ұстаздарымыз бізбен ол оқиға туралы әңгімелесуден қашқақтайтын еді. Бірде Алма апаймен көшеде кездесіп қалып желтоқсан көтерілісі кезінде не істегеніміз жайлы ашық әңгімелестік. Апай «Бұл біздің халықтың басына түскен қасірет болды ғой, маңдайларыңа жазылған тағдыр талқысы шығар, еңселерінді түсірмендер, азаматтық қалыптарыңды сақтауға тырысындар, дүние бұлай тұра бермес...», деп жігер бере сөйлегені есімде қалыпты.

Сексенінші жылдардың соңында елде елеулі өзгерістер болып жатты. Бұрын біз аттарын кейбір ағаларымыздың сыбырлап айтуларынан ғана шала естіп жүрген алашордашыл ақын-жазушылар ақтала бастады. Қазақ тілі мемлекеттік тіл болсын деген мәселелер баспасөзде жиі көтерілетін болды. Отыз екінші жылғы ашаршылық пен отыз жетінші жылғы қуғын-сүргін туралы шындықтың беті ашылып, ол оқиғаларға әр түрлі баға беріліп жатты. Алма апайдың «дүние бұлай тұра бермес...» дегені шындыққа айналды.

Менің диплом жұмысымның тақырыбы «Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің әдеби мұрасы» деп бекітілген еді. Жетекшім доцент З.Бисенғали сол кездегі заман талабына сай жұмыстың жоспарын жасауға көмектесіп, қандай материалды қайдан алу керектігін мұқият айтып берді де, өзі Атырауға мемлекеттік емтихан комиссиясының төрағасы болып кетіп қалды. Пікір жазатын сарапшым Алма апай екен. Апай диплом жұмысымды алып қалып, қорғайтын күні пікірін ала келетінін айтып шығарып салды. Сөйтіп жүріп диплом қорғайтын күнге де жеттік. Қорғауға келсем менен басқа студенттерден ешкім келмепті. Мемлекеттік емтихан комиссиясының мүшелері келіп жайғасып болған соң, сол күні қорғайтындардың тізімін оқыды. Диплом қорғайтын бес студенттің екеуінің жұмысы дайын болмай шықты. Комиссия мүшелерінің алдында бір ересектеу жігіттің түптелмеген жұмысы шашылып кетіп, оқытушыларымыздың шамына тимесі бар ма? Комиссия төрағасы белгілі ғалым Ә.Болғанбаев:

– Бұлардың бәрі тәртіп дегеннің не екенін ұмытқан екен, үлкен басымызбен біз уақытында келіп отырғанда, бұлардікі не өзі?– деп ашу шақырды.

– Ешқайсысын да қорғатпайық, бір жыл жұмыс істеп, ақылдарын толықтырып келсін,– деп екінші бір ұстазымыз ақыл қосты.

Жұмысы дайын қалған екеуміз үшін жағдайдың бұлайша ушығып кетуі шынында да өкінішті-ақ еді. Комиссия мүшелері орындарынан тұруға ыңғайлана бастағанда Алма апай:

– Мына екі баланың еш жазығы жоқ қой, меніңше бұларды бүгін қорғатып жібергендеріңіз дұрыс шығар,– деді.

Академик З.Қабдолов ағамыз апайға сәл аңтарыла қарап тұрды да:

Қорғатсақ қорғатайық, біздің Алма анау-мынауға бостан-босқа араласа бермейді,– деп бізге түсін жылыта жымиды. Екеуміз де жақсы қорғап шықтық. Алма апай менің жұмысым туралы пікірін айта келіп, Мәшһүр Жүсіп шығармашылығы туралы маған таныс емес көптеген мәселелерді өзінше толғап кеткенде мен апайдың ізденімпаздығы мен есте сақтау қабілетінің мықтылығына таңданумен отырдым. Мәшһүрдің өлеңдерін, кейбір

архив құжаттарының нөміріне дейін жатқа айтып жатты. Кейін бірде әңгіме арасында:

– Сіз М.Жүсіп туралы бұрын бірдеңе жазып па едіңіз?– деп сұрағанымда;

– Ғалым ретінде мен қазақ әдебиетінің тарихына қатысты кез-келген нәрсеге селқос қарай алмаймын, шәкірттерімнен де соны талап етер едім, – деп күлгені бар.

Тоқсаныншы жылдардан бастап апаймен бір кафедрада қызмет етіп жақын араласа бастадым. Апай әрдайым өзінің ақыл-кеңесін айтып, жоғары мектепте сабақ берудің қыр-сырымен таныстырып жүретін. Сұраса келе жақын ағайын адамдар екенімізді де осы кезде білдік. Алма апай інім деп әрдайым жақын тартып, үйіне шақырып, балаларына «мына Жолдас ағаларың сендердің нағашыларың болады» деп айтып отыратын. Алматыдан жырақтау жердегі Жандосов ауылына тұрғанында да артынан екі-үш рет іздеп барғанымызда қуанып, барын аузымызға тосып бәйек болып қалатын.

Апайға еліміздің тәуелсіздік алғаны ерекше серпін берді. Университетіміздің ғұлама бабамыз Әл-Фарабидің атымен аталғанына да шын көңілімен қуанып, осылай аталуы біздің университетке өте лайық болды деп ризашылығын білдіріп жүретін. Өз басындағы қиыншылықтың бәрін уақытша деп түсініп, жаңа заманның ыңғайына тез бейімделе бастаған болатын. Қазақстанда алғашқылардың бірі болып таза ұлттық сипаттағы мектеп ашуының өзі ол кісінің жаңалыққа жаны құмарлығынан ғана емес, батылдығының, ұлттық рухты қайтсем тірілтем деген жанкештілігінің көрінісі еді.

Апай еш намыстанбастан жасы елуге жақындағанда жатақханада да тұрды, балалары жас болғандықтан мәшиненің рөліне де өзі отырды. Бірақ соның бәрін күле жүріп істеді, ешқашан қиындыққа мойып, жасығанын көрген емеспіз. Алма апай өте қайратты да қажырлы еді.

Апай өнерді сүйетін. Бір шәкіртінің бойынан жылт еткен ұшқынды байқаса соны үрлеп, жағуға тырысатын. Өзі де кез-келген ортада өлең оқып, ән салудан тартынбайтын. Ол кісінің ән-жырын талай рет теледидардан да тамашалаған кезіміз болған.

Балаларын да жастай ән мен жырға баулып, әрқашан олардың кемелдене дамып, өсулеріне жағдай жасап жүруші еді.

Жаны жаңалыққа құмар қайран апай Астанаға да сол өңірдің жастарын өнерге баулысам, ел астанасындағы оқу орнында ұлтжанды шәкірттер тәрбиелесем деген үміттің жетегінде барса керек. Бірақ адам өз тағдырының қожасы емес қой. Сұм ажал біздің Алма апайды арамыздан тым ерте алып кетті.

Өнеге болар ерлік

(Профессор Жанғара Дәдебаев туралы)

Андре Моруа орыс жазушысы А. Чеховты «сөзімен танылған батыр» деп бағалаған екен. Осыған ой жібере қарасақ ісімен ғана емес, ерлігімен де емес сөзімен де батыр болуға болады екен.

Мен де бірінші Жанғара Дәдебаев деген кісіні мақаласы арқылы таныған болатынмын. Онда әлі студент едік. Қасымдағы жігіт қайдан табатынын қайдам әдебиет туралы жаңалықтарды елден бұрын біліп, жаңа шыққан мақалалар болса оқи сала бізге солардың барлығының арасында өзі жүргендей етіп әңгімелеп беретін. Бір күні қолына қыстырып келген газет пе, журнал ма есімде жоқ, бір мақала туралы әңгіме бастады. Одан сол жерде айтыс-тартыс басталды да кетті. Біреу ол мақаладағы ойды құптаса, енді біреулер одан кемшілік табуға тырысып бағуда. Мен сол мақаланы жазған адамды жақтаушылар жағында болдым. Маған ол мақаланы жазған адамның ойын жеткізуі, дәлелдеуі ұнады. Артық ауыс ештеңе де жоқ, қарапайым ғана мақала. Бірақ сөздері салмақты, айтпақ болған пікірі жалпы оқырманға түсінікті екен.

Ертеңіне факультетке барсақ бір ұзын бойлы, қолтығына папкасын қысқан жігіт ағасы бізге қарсы келе жатты, қасымдағы жолдасым «кешегі біз дауласқан мақаланың авторы осы кісі болады» деді де сәлемдесіп өте шықтық. Мен аты-жөнін қайталап сұрап едім – Жанғара Дәдебаев деді. Сонан бастап ол кісінің мақаласы газет беттеріне шықса қадағалып оқып жүретін болдым. Көшеде кездесе сәлем береміз. Біз сырттай қарағанда ол кісінің ылғи да езуінде күлкі жүретініне қарап мінезі жайдары

адам болар деп ойлайтынбыз. Қазақ бөлімінде оқитын жігіттер мен қыздар ол кісінің лекциясының мазмұнды да мағыналы болатыны туралы айтып келетін. Әсіресе көркем шығарманы талдаудың жолдарын жақсы түсіндіреді екен деп жүрді.

1987 жылы араб бөлімінде оқитын елушақты студент Қостанай облысына ауылшаруашылығы жұмысына бардық. Бізді Жанғара ағай бастап баратын болды. Бізбен бірге биология факультетінің студенттері де барды. Олардың өз жетекшілері бар. Сол жылы барғаннан жауын жауып, күннің көзі бір ашылмай-ақ қойды. Картошка жинағанмыздан қамалып баракта отырғанымыз көп болды. Ондай күндері Жанғара ағай ортамызға келіп әр алуан тақырыптарда әңгіме айтып беретін. Біртіндеп ол бізге дәстүрге айналды. Егер күн жаңбырлы болса от жағып, ағайдың келуін күтіп отыратын болдық. Кей күндері бір жұмыстары болып ағай бөлмесінен шықпай қалса біз кәдімгідей оған алаңдап отыратын едік.

Бұл біздің сексен алтының зобалаң шағынан кейін енді-енді еңсемізді көтере бастаған кезіміз болатын. Бір күні ағай:

– Сендер білесіндер ме, биыл Мұхтар Әуезовтің тоқсан жылдығы, 28 қыркүйекте біз осында боламыз, сондықтан оны атап өтуіміз керек, – деді. Бәріміз ойланып қалдық. Айтыс кешке жатын орнымызға барғасын одан әрмен жалғасып кетті.

– Ағай да қызық екен, қалай атап өтпек, мына ауылда қазақ тілінде сөйлейтін бір пенде жоқ, бұлар М.Әуезовтің кім екенін де білмейтін шығар, – деген пікірлер де ортаға түсіп жатты. Енді біреулері:

– Ағай негізі дұрыс айтады, ерегіскенде дәл осы қазағы жоқ солтүстікте М.Әуезовтің 90 жылдығын дүркіретіп атап өту керек. Танымаса танысын, білмей жатса, білетін болады, білгіземіз, – деген белсенділер де пайда болды.

Ал Жанғара ағай болса асықпай өз жұмыстарын жасаумен болды, көрші факультеттің оқытушыларымен де жиі кездесіп, ақылдасып жататын. Бір күні «Боскөл» совхозының үлкен құлыбына ауыл адамдарының барлығы дерлік жиналды. Көбісі басқа ұлттың өкілдері. Тайлы-таяғымызбен біз де келіп жайғастық. Күмбірлеп музыка ойнап тұр, көрнекті жерлерге М.Әуезовтің су-

реттері, ұлағатты сөздерінен үзінділер ілініпті. Жұрттың барлығы бір үлкен қаладағы концертке келгендей жасанып киініп келіпті.

Бірінші М.Әуезов туралы бас баяндаманы Жәкеңнің өзі жазады. Жәкеңнің сөзі қысқа да болған жоқ, ұзақ та болмады, бірақ көпшілік сілтідей тынып, ұйып тыңдады. Алдындағы тыңдаушылардың деңгейін де ескерсе керек өте мазмұнды баяндама болып шықты. Бәріміз де Жәкеңнің әр сөзінен қанаттанып, өзгеше бір күйге түскендей болдық. Екінші баяндаманы биология факультетінің доценті ұмытпасам Сұлтанов деген кісі жазады. Артынан ән айтылып, домбырамен күй күмбірледі. Жұрттың бәрі мез, қол соғып әнші-күйшілерді қайта-қайта ортаға шақырып жатыр. «Боскөл» ауылы бір сәтте-ақ қазақы ауылға айналып кеткендей болды. Бәріміз де Жанғара ағамызға ерекше сүйіспеншілікпен қарап, мынадай ісіне іштей риза болып, ол кісіге деген құрметіміздің арта түскені рас еді. Кейбіреуіміз барып қолын қысып құттықтап жаттық, енді біреулеріміздің оған ұяңдығымыз жібермей іштей ғана алыстан тілегін тілеп тұрдық. Қазір ойлап тұрсақ, сол кезде Жәкең әлі қырыққа да толмаған жігіт екен-ау. Бұл біз куә болған Жанғара ағайдың сөзбен жасаған ерлігі еді.

Уәлихан Қалижанның «Жамбыл» кітабы туралы

Жамбыл Жабаев шығармашылығы туралы, оның өмірі мен ақындық өнері хақында, ақынның айналасы туралы осы кезге шейін жазылған еңбектер баршылық. Ұлы жыраудың толғаулары мен эпикалық шығармалары, айтыстары жеке-жеке зерттеліп, мазмұнды шағын мақалалар мен көлемді еңбектердің жазылғанынан хабардармыз. Жамбыл мұрасы қазақ қоғамының ежелгі дәуіріндегі түрлі тарихи оқиғаларды, жоңғар шапқыншылығы мен қоқан басқыншылығын, орыстың империялық отарлау саясатын, қазан төңкерісі мен Ұлы Отан соғысы шайқастарының суреттерін көз алдымызға елестетіп әкелетін жанды полотно секілді.

Жамбыл шығармашылығы кеңес өкіметі кезінде де біршама жақсы зерттелген деп айта аламыз. Ақын шығармашылығы туралы кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалып, көптеген

басқа да зерттеу еңбектер жазылды. Жамбылтану мәселесі Қазақстанда ешқашан да тоқтап, тұралап қалған емес. Бірақ солай бұла тұра Жамбыл Жабаев шығармашылығы түгелдей зерттеліп болған деп айта алмаймыз. Жамбылтану саласында әлі де болса бізге беймәлім мәселелер жетерлік. Әсіресе еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бастап жамбылтанудың өзге қырлары, бұрын тасада қалып келе жатқан ұлт-азаттық көтерілістерге байланысты, жалпы ақынның ұлттық танымы мен пайымдаулары жайлы тың деректер мен материалдар көптеп жарыққа шыға бастады. Жамбыл шығармашылығын халыққа таныстыру, насихаттауда да түрлі ғылыми орталықтарда әр деңгейде ғылыми ізденістер мен зерттеу жұмыстарының жүріп жатқаны да рас. Жамбылтану саласында соңғы жылдары жарық көрген көлемді де мазмұнды еңбектердің бірі көрнекті ғалым Уәлихан Қалижановтың «Ұлы дала» сериясымен шыққан «Жамбыл» кітабы. Кітаптың кіріспе тарауы Жамбылдың өзі туралы толғауымен басталады. Онан кейін Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың «Жырдың қызыл жолбарысы» деген Жамбыл Жабаев туралы сөзі берліген. Бұл екі еңбекті оқи отырып оқырман Жамбылдың өмірі мен шығармашылығы туралы қысқа да болса мазмұнды, нақты деректер мен пайымдауларды көкейлеріне түйе алтынын жоққа шығармаймыз. Ал келесі сүбелі еңбек автордың өзінің жырдың қызыл жолбарысы Жамбыл туралы әр кездері жинаған, ел аузынан естіген, ғылыми ізденістері нәтижесінде тапқан тың деректері мен бұрын көп айтыла қоймаған сирек материалдар негізінде жазылған «Ақын деген бір бұлақ» деп аталатын эсселері. Бұл еңбекті алпыстан аса эсселер топтамасы десе де болғандай. Әр эссенің Жамбыл өміріне, оның шығармашылығына қатысы бірден байқалады. Мысалы, «Жапа – алтан саха» деген екі беттік қана шағын эсседен бұрын бізге белісіз болып келген Жамбылдың шыққан тегі, соның ішінде әкесі Жапаның өмірі туралы әр алуан қызғылықты материалдарды кездестіре аламыз. Кеңес дәуірінде Жамбылдың әкесі Жапа кедей болған, өз күнін әрең көрген бейшара біреу болған деген мағлұматтарды кездестіретін болсақ, мына эсседе оның мүлдем басқаша екенін, намысын таптатпаған батыр, бергенін қолынан, бермегенін жолынан тартып алатын

епті де ерек кісі болғанын аңғарамыз. Ол баласы Жамбылдың да домбыра ұстаған ақын емес, өзі сықылды барымташы болғанын қалаған көрінеді.

Ал Жамбылдың Сүйінбайдан бата алуын кезінде зерттеушілер жай ғана атап өтсе, У.Қалижан өз шығармасында оның өту үдерісін толығымен өзінің халық арасынан жинаған материалдары негізінде суреттеп шығады. Осы жерде Сүйінбайдың екі шу-мақ бата берген өлеңін де келтіре кетеді.

Уа, Жамбыл, бата дедің – бердім саған,
Бақытты, өмірлі бол, жүргін аман.

Соңынан Сүйінбайдың орнын басып,
Тіліңнен балың тамсын сорғалаған.

Жамбыл туралы әр эссе екі-үш беттен аспайды, бірақ әрқайсысының көтерер жүгі салмақты, ойлы. Бір тақырыпшадан екіншісіне қызыға көшіп отырасыз. Оның үстіне компазициялық жағынан барлық эссе біртұтас. Оның бірін оқымай тастап кету шығарма сабақтастығын бұзады, оқырман оқиға желісінен айырылып қалады. Сүйінбайдан бата алған, ақындық өнерге шындап бет бұрған жас ақынның болмысын тану үшін оның алғашында кімдермен айтысқанын, қалай айтысқанын білу керек. Ал оның Сайқалмен айтысы айтыстағы алғашқы қадамдарының бірі. Ақын өміріне қатысты бұл оқиға аталған эсседе жинақы да әдемі жазылған. Артық сөз жоқ, оқиға сюжеті шымыр. Айтыстың неден және қалай болғанын баяндамас бұрын қаламгер оның алғышартын түсіндіріп кетеді. «Бәдік сөз өнерінің бір түрі. Мұндай сәтте әлдебір ақын сөзі таусылып, атарға оғы жоқ, жандауа көңілмен бәдік сөзге көшетін. Бұған ақындардың бәрі шыдай бермейді. Көріксіз сөз ауыз бұзар. Дәл осындай бір пәленің боларын Жамбыл да ерте сезді. Сондықтан да өз аты ұмытылып, Сайқал қыз атанып кеткен ақынмен айтысудың ұрымтал сәтін Жамбыл іздеп-ақ баққан. Қыздың бет қаратпас мысы да, бәдік сөзбен бедре айтатын сұсы да белгілі болып қалған», – дейді. Бәдік сөз жанр ретінде қазақ фольклорында сақталғанымен оның тағы бір нақты мысалын осы аталған эсседен нақты көре аламыз.

Жазушы эссесін оқи отырып тек айтыс туралы ғана емес, XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы кейбір көне дәстүрлердің сыры мен сипатына да қанығатынымыз рас. Алтанемел жақтағы жалайыр Бөлектің қызымен айтысты бастап кетіп, аяқтай алмай кетуінің сырын да зерттеуші көне дәстүрдің күні кешеге дейін сақталып келуімен ұтымды түсіндіреді. Одан да мысал келтіре кетсек артық болмас.

«Қыз:

Құла қасқа – бәсірем кешке мінген,
Құлақ жұмса атыңды сескендірген.
Қапелімде қаларсың күлкі болып,
Кетсең деймін жарқыным көш шетінен.

Осы кезде тарпау-тарпау басып, бесті бие мінген күндігі жел-пілдеген әйел ентелеп келіп еді. Қыздың шешесі екенін Жамбыл жазбай таныды. Қыз шешесінен сойып қаптағандай аумайды екен. Жамбыл өлеңін айтып үлгерді.

Не қылсаң да кетпеймін мен қасыңнан,
Сүйкімді боп барасың алғашқыдан.
Ат тістесе атымды, қуанамын,
Тәңірімнің ісі деп жармастырған.

Әй, Жамбыл, тоқтат сөзіңді. Көшімнің берекесін алма. Ақынның күні сөзінде, ананың көзі өзінде, еркектің белі кө-де. Қызойнақ жер бұл емес. Ана тоғызыңды ал да жүре бер, айтыспадым деп өкінбе...» – дейді.

Айтыстың өз заңы, көшпелі халық тұрмысымен тұтасып кеткен өз дәстүрі бар екен. Қыз шешесі айтысты тоқтатып тастайды. Жай ғана тоқтата салмайды оның ежелден келе жатқан жолын сақтайды. Ақынға атаулы тоғызын беріп шығарып салады. Бұл бүгінде ұмыт болған дәстүр, бірақ Жамбыл өмірін зерттей отырып қаламгер оны қайта тірілтіп, бізге жеткізіп отыр. Бұл тек айтыс өнері үшін ғана емес, жалпы қазақ этнографиясы үшін де керек қызықты дерек.

Жамбыл өміріне қатысты кейбір материалдарды бұрын да оқып жүрміз, бірақ жазушы-ғалым Уәлихан Қалижановтың қо-

лымыздағы кітабындағы деректер өзінің жаңашылдығымен, әр бір оқиғаның себеп-салдарын жан-жақты ашып көрсете алуымен құнды.

Жамбыл мен Бұрымның арасындағы оқиға да бұрын естіп жүрген әңгімеміз, бірақ бір-бірін сүйген екі жастың қосыла алмауына кері кеткен заман кінәлі деп қоя салатын едік, ал оның шынайы себебінің егжей-тегжейін қаламгер былайша түйіндейді:

«– Керегеден аттады, біздің жұрттың суын ұрттады. Қайтаратын мал емес қой. Жігіт деп етегімнен ұстамап па еді, Бұрым қыз?!»

– Әй, Жамбыл, қыз да, қатын да табылады. Ұнағанын ата. Алып берейін. Бірақ аталаспен жауласуға болмайды. Қалай жер басып жүреміз? Есің бар ер емес пе едің...

Аталы сөзді аттамады. Ел бақытсыз болғанша, ер бақытсыз болсын. Қош, қайран Бұрым, әнім Бұрым, жырым Бұрым...».

Үзіндіден көріп отырғанымыздай ақын өз бақытын ел тыныштығы үшін құрбандыққа шалады. Аталы сөзге тоқтайды. Жазушы ол ойын түйіндеп екі-үш ауыз сөзбен әдемі жеткізген. «Ел бақытсыз болғанша, ер бақытсыз болсын» деген автордың мақал секілді қолданған қысқа да көркем сөзінен шешендіктің үлгісін көргендей боламыз.

Жамбыл шығармашылық өнерінде ерекше орын алатын айтыстарының бірі ол – Құланаян Құлмамбетпен айтысы. Бұл айтыс туралы кезінде С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, М.Ғабдуллин, Б.Кенжебаев, Ә.Тәжібаев, Р.Бердібаев, Н.Төреқұлов, С.Садырбаев т.б. қалам тартып, өз ойларын ортаға салған болатын. Ол еңбектерде айтыстың қашан және қай жерде өткені, айтыстағы Құлмамбеттің жеңілу себептері жан-жақты қарастырылған. Аталған зерттеулердің бірсыпырасында айтыс 1897 жылы өтті десе, енді біреулері 1881 жылы, кейде тіпті сексен, тоқсаныншы жылдар деп жобалап айтушылар да болған. Ал Уәлихан Қалижанның Жамбыл мен Құлмамбет айтысын сипаттаған эссесінде айтыстың 1881 жылы Шәрипа деген қыздың ұзату тойында болғаны нақты айтылады. Бұл зерттеушінің өзінің алдындағы барлық авторлардың еңбектерін оқи келіп, өзі өскен ортадағы кәрікұлақтардан естігені бойынша

жасаған тұжырымы. Бірақ айтыстың өткен жерін Қапшағай маңы емес, Асы жайлауы деп көрсетеді. Белгілі ғалым Тоқтар Әлібек өзінің 2004 жылы жарық көрген «Құланаян Құлмамбет» деген монографиясында: «Барлық деректерді қорыта келіп, ендігі жерде айтыс 1881 жылы Іле бойындағы Арбаөткел маңында, болыстардың жиынында өтті деген дәлелді тұжырымға тоқталған жөн сияқты», – деген тоқтамға келеді. Ал У.Қалижанның пікірінің де шындыққа бір табан жақын тұрғанын ескермей кетуге болмайды. Оған себеп, біріншіден автор сол Жамбыл өмір сүрген ортада туып өскен, оның үстіне анасы Мәртай ақын жанды зерек кісі болған, жас кезінен-ақ сол кісінің аузынан Сүйінбай мен Жамбылға қатысты, олармен араласқан басқа да ақындар туралы өлең-жырлар мен деректерді естіп, көңіліне тоқыған. Ал өлеңге қызығатын, өзі де ақындықтан құралақан емес, көпті көрген, көңілге түйгені көп адамның шатаса қоюы қиын. Автор өз эссесінде мұнан да басқа көптеген мәселелерде анасының айтқан деректерін қолда бар мәліметтермен салыстыра отырып пайдаланады. Оған да «Сары сайтан кім?» деген шағын эсседен үзінді келтіре кеткенді жөн көріп отырмыз: «Жамбыл Дихан Әбілевтің үйінде қонақтап жатады. Бірде Қалмақан Әбдіқадыров телефон шалып, Шашубай ақын келіп, Жәкеңе сәлем бергісі келетінін хабарлайды. Жамбыл кіріп келген Шашубайға:

О, сайтан қуанамын, тірі ме едің,
Арқамды қоздыратын пірім едің, –

дейді.

Мен мұны өз анам Мәртайдан сәл басқаша естіп едім.

О, сайтан қуанамын, тірі ме едің,
Арқамды қоздыратын жырым едің, –

дейді.

Жамбылдың пірі тек Сүйінбай екенін ескерсек, сірә, анамның айтқаны шындыққа жанасымды көрінеді», – деген өз пікірін білдіреді. Расында да сөз майталманы Жамбылдың бір сөзді екі ақынға бірдей қолдануы көңілге күдік ұялатады, оның үстіне өзі-

нен кіші Шашубайды «пірім» деуі мүмкін емес. Бұл жерде Мәрттай анамыздың дерегінің растығына шүбә келтіре алмаймыз.

Жамбылтанудың келешегі туралы толғай келіп академик С.Қасқабасов өзінің «Жамбылтанудың келелі мәселелері» деген мақаласында былай дейді: «Жамбылтанудың алдында тұрған тағы бір үлкен іс – «Жамбыл» энциклопедиясын жасау. Сөз жоқ, академиялық жинақ бұған үлкен негіз болады. Сонымен бірге энциклопедия жасау барысында Жәкең туындыларында баяндалатын тарихи оқиғалар, сөз болатын тұлғалар, жер-су атаулары туралы мол дерек жиналады. Демек, Жамбыл және тарих, Жамбыл және қоғам, Жамбыл және өнер, жамбыл және мәдениет деген зерттеулер жүргізіледі. Жамбылтану жаңа белеске көтеріледі. Академиялық жинақ «Жамбыл тілінің сөздігін» жасау үшін бірден-бір дерек болмақ». Болашақта аталған жоспар қолға алынып, Жамбыл Жабаевтың энциклопедиясы шығып, тілі зерттелер болса У.Қалижан келтірген мұндай мәліметтерді де зерттеу насанынан қағыс қалдыруға болмайды.

Уәлихан Қалижанның «Жамбыл» кітабы негізінен өзі көрген, ел арасында ауызша сақталған және осы кезге шейін аз зерттелген мәселелерді қамтыған. Көпшілік қауым Жамбыл туралы ғылыми зерттеулерді іздеп жүріп оқиды десек артықтау болар. Олар үшін ғылыми стиль тосындау, екінің бірі оқи салатын қарапайым дүние емес. Ал Жамбылды халыққа танытуда публицистиканың, қарапайым әңгіменің қызметі ерекше. Өзі ғалым, өзі жазушы-журналист Уәлихан Қалижан Жамбылға арналған осынау еңбегінің жанрын эссе деп алуында да өзіндік сыр бар. Эссе – ол еркін жанр. Ойынды қалай жеткізсең де шектеу жоқ. Сондықтан әрбір эссені оқыған сайын Жамбыл туралы тосын бір жаңалық, бұрын ескере қоймаған тың бір ой оқырман санасына құйылып жатады. Жазушы халық ақынының өміріндегі кейбір елеулі оқиғаларды эсселерінде кейде юмормен бейнелесе, енді бірде ақын басынан өткен драмалық оқиғаларды трагедиялық сипатта шеберлікпен суреттеп шыққан. Бұл қаламгердің өзіне тән дара стилі.

Аталған кітапта ақынның өз кіндігінен тараған ұрпақ туралы жазылған «Жамбыл генеологиясы» деген шағын тарауша бар.

Онда да көпшілікке осы кезге шейін беймәлім болып келген ұлы жыраудың неше әйелі болғаны жайлы, олардан қанша перзент көргені туралы, ұрпақтарының кейінгі тағдырлары қажында қызықты мәліметтер көптеп кездеседі.

Ал «Жамбыл поэзиясының тарихи негіздері» (II тарау), «Ақын даңқы – халық даңқы» (IV тарау), «Жамбыл поэзиясының поэтикасы» (V тарау) деп аталатын тақырыптармен берілген ғылыми еңбектерде көрнекті ғалым Уәлихан Қалижан ұлы дала жыршысы Жамбыл шығармаларының тарихи негіздеріне, оның осы уақытқа дейінгі зерттелу деңгейіне, ақын поэзиясының көркемдік әлеміне жан-жақты талдаулар жасап, тың ой, соны пікір білдіреді.

Әрине шағын мақалада олардың сыры мен сипаты, ғылыми мәні мен маңызы туралы толғаулы ой айтып, байыпты ғылыми сараптама жасауға мүмкіндік шектеулі.

Қорыта айтқанда, филология ғылымдарының докторы, профессор Уәлихан Қалижанның «Жамбыл» кітабы жамбылтануға қосылған үлкен үлес, сүбелі де салихалы зеттеу еңбек.

*Хазретәлі ТҮРСҮН
Жолдасбек МӘМБЕТОВ*

Нәзір Төрөқұлұлы

Қазақтан шыққан тұңғыш дипломат, ірі мемлекет қайраткері, журналист публицист, тілші ғалым – Нәзір Төрөқұлұлы 1892 жылы қазіргі Өзбекстан Республикасының Қоқан қаласында дүниеге келген. Кейбір зерттеушілер Нәзірді Түркістанға жақын жердегі Қандөз ауылында туған, мектеп жасына дейін атасы мен әжесінің қолында тәрбиеленген дейді. Қазақ тілін жетік білгеніне қарағанда оның да жаны бар сөз екеніне иланамыз. Бірақ өз қолымен жазған өмірбаянында Қоқанда тудым деген. Әкесі Төрөқұл орысша, өзбекше сауатты, заң саласына жетік, мақта саудасымен айналысқан ауқатты кісі болған. Анасы тәжік қызы болғандықтан болса керек ислам дінінің барлық шарттарын орындаған тақуа адам еді деп еске алады.

Қоқан қаласы Фергана облысындағы көне қалалардың бірі. Олар Ресейге де ХІХ ғасырдың сексенінші жылдарына қарай ғана қосылған. Ресейге қосылғанда қалада бары жоғы 38 мың халық болса, қазан төңкерісінің алдында ол 120 мыңға жеткен. Оның себебі 1999 жылы Қоқанға темір жолдың тартылуы және әр алуан шағын заводтар мен фабрикалардың іске қосылуынан еді. Әрісі Ресей мен Қытайдан, Қашқариядан, Орта Азияның көптеген аймақтарынан Қоқанға жұмыс күші ағылып жатты. Бақ пен байлық іздегендердің барлығы Қоқанда бас қосатын болған. Онда жаңа бағыттағы мектептер мен медреселер, орыстардың түземдіктерге арнап ашқан оқу орындары көптеп ашыла бастаған. Діншіл анасының ықпалымен 1900 жылы Нәзір де Қоқан қаласындағы «Жәдид» мектебінің табалдырығын аттайды. Ол мектепте патша үкіметінің отаршылдық саясатын сынап, оған өздерінің қарсылығын білдірген мұғалімдер сабақ береді. «Осындай жағдайлардың себебінен кейде мектебіміз жабылып та қалатын, сондықтан еріксіз патшаны мақтаған өлеңдерді хормен айтып көшеге шыққан кездеріміз де болды», – деп кейін еске алады Нәзір.

1903-1905 жылдары сол жердегі түземдіктерге арналған орыс мектебінен тәлім алады. Орыс тілін үйреніп, тілін сындырады. Заңгер, коммерсант әкесінің ықпалымен 1905 жылы Қоқандағы коммерциялық училищеге түседі. Ол жерде экономика мен заңгерлік туралы арнайы білім алумен қатар, алғашқы революциялық үйірмелерге де қатыса бастайды. Сол жылдары жер ауып келген РСДРП мүшесі К.П. Молдавский дегеннің өз пәтерінде ашқан үйірмесінің мүшесі болады. Алғаш рет революциялық күрес деген не, оны қалай жүргізу керек деген мәселелермен сол үйірмеде танысады. Бірақ Нәзірге оның славянофилдік көзқарасы ұнамайды, ол уақытта Түркістан өлкесінде пантюркизм мен түземдік шовенизмнің де дамып, асқындап тұрған кезі болатын. Сондықтан көбінесе қайшылықты мәселелерде онымен тіл табыса бермейді. Үйірмелерде алған тәжірибелік білімі мен 1916 жылғы көтеріліс ақыры оның халықшылдық көзқарасының қалыптасуына әкеліп соғады.

Сауданың дәмін татқан Төрөкұл өз ұлдарын сауда-саттықтың маңайында болса деп армандаған тәрізді. 1914 жылы училищені

бітірген ұлы Нәзірді сонау Мәскеуге коммерциялық институтқа (кейінгі Плеханов атындағы университет) жіберуінің астарында да сондай ой болған тәрізді. Әке дәулетінің арқасында не ішем, не кием дегенді білмей өскен Нәзір Мәскеудегі институтта ақы төлеп оқиды. Сол оқу орнының қабырғасында оқи жүріп өзінің тіл үйренуге қабілетті екенін байқайды, француз, неміс тілдерін үйренуге жете көңіл бөледі. Мәскеуде де революциялық үйірмелерге қатысуын жалғастырады. Қазақтың азаттық үшін күресіп жүрген еркін ойлы азаматтарымен танысады. Әлихан Бөкейхановпен де сол Мәскеуде танысса керек деген болжам бар. Өйткені оқуын тастап Минскке окоп қазып жатқан орта Азиялық бауырларының арасына барып қосылуына сол кісі әсер етсе керек. Орта Азиялық бауырларының орыс әскерінің тылындағы қара жұмысқа жегілуі оған маза бермей, оқуын үшінші курстан тастап Батыс майдандағы Минск аймағына өз қандастарына көмектесу үшін барады. Онда мұғалімдер мен студенттер арасында «Еркін дала» қоғамын ұйымдастырып оған жетекшілік етеді. Патшаның тақтан құлауына байланысты елге қайтқан жерлестерінің қазақ жеріне аман-есен жетуін ұйымдастырады. Үлкен империяның патшасы тақтан құлаған аласапыран заманда мыңдаған адамдардың жол ақысы мен тамағын тауып берудің өзі қаншалықты күшке түскенін бүгінде көзге елестетудің өзі қиын.

Қазан төңкерісін Н.Төрөқұлұлы Торғай даласында қарсы алады. Онда Минскте танысқан қандас бауырларымен бірігіп «Земсоюз» ұйымын құрады. Бірақ оған басшылық етуге ол аймақта Нәзірді танымайтын жергілікті ақсүйектерден жеткілікті дауыс ала алмайды. Ақпан төңкерісінен кейін Нәзір сол тұста революциялық көзқарастары өз көңіліне жақын көрінген солшыл эсерлер партиясына өтеді. 1917 жылдың 19 маусымында Орынбор қаласында өткен жалпықазақ съезіне делегат болып қатысады. Съезден оралған соң жалпы ресейлік «Земсоюздың» Торғай облысы бойынша нұсқаушысы қызметін атқарады. 1917-1918 жылдары Орынбор, Торғай, Ырғыз уездерінде сауат ашу үйірмелерін ұйымдастырады. Орынборда шығатын «Қазақ» газеті жабылып, оның орнына шыққан «Қазақ мұңы» газетінің редакторы болады. 1918 жылы Орынбор аймағы атаман Дутовтың қолына өтеді және

елдегі әкесінің басмашылар қолынан қаза табуына байланысты Нәзір Қоқанға қайтып оралады. Саясатқа ысылып қалған жас жігіт алғашында Қоқан қалалық ревкомының, кейін облыстық ревкомның хатшысы, кейін төраға орынбасары болып сайланады. Ол кезде әлі де болса солшыл эсерлердің ықпалында жүреді. 1918 жылы РКП (б) қатарына өтеді. Сол жылы желтоқсанда «Халық газетасының» редакторы болып тағайындалады. Ол қазақ, өзбек, орыс, тәжік тілдерінде еркін жазған. Сондықтан да кезі келгенде өзбек тілінде шығатын «Янги шарқ», «Иштракюн» газеттерінің де редакторы болып белсене қызмет атқарады. Мысалы, «Иштракюн» газетіне басшылық жасай жүріп, «Қазақ мәселесі» деген көлемді мақаласын жариялайды. Онда қазақтың шұрайлы жерлерін алып, байып, сол жердегі жергілікті халыққа зәбір көрсетіп отырған орыс переселендерінің әрекетін ашық айыптайды. «Ресейден ауылға келіп, 40-50 жыл ішінде әбден байыған, қолы жеткен байлығы өз төрелерінен көрген қорлығын ұмыттырған, шошқа бағып, дәулетке масыққан бұл жаңа байлар әбден есірді. Қазіргі Шымкенттен бастап Пішпек, Лепсіге дейінгі жолдың екі бойындағылар, жол атырабындағылар, су басындағылар, әне солар! ...мұны айтпағымның мағынасы пәлекеттен, кесапаттан, зұлымдықтан, зәбір-жаладан көз ашпаған қазақ мәселесін жеткеру еді», – деп күні кеше ғана қазақ даласына арып-ашып зорға жеткен, кедейлік пен аштықтан сіңірі шыққан орыс мұжығының патшалық үкіметтің қолдауының арқасында бүгін қазақтың шұрайлы жерлерін иемденіп қана қоймай, қазаққа өктемдік жүргізіп отырғанын ашына сынайды. Жұмысшы және шаруа облыстық кеңесінің депутаты бола жүріп, Фергана қаласының халық ағарту ісі бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарады. 1920 жылы Түркістан Республикасының оқу-ағарту комиссары, сол жылы уақытша Түркістан коммунистік партиясының орталық комитеті құрылғанда оның құрамына Атабаев, Хакимов, Сұлтанходжаевтармен бірге Н.Төрөқұлұлы та мүше болып қабылданады. Бұл Мәскеудегі коммунистер Түркістандағы үкімет алмасуына барынша назар аударып, қайта-қайта өздерінің ысылған өкілдерін жіберіп, аталған аймақты өз ықпалдарынан шығарып алмауға барын салып жатқан кезең болатын. Сондай арнайы тапсырмамен

келген тәжірибелі коммунист В.В.Куйбышев Мәскеуге жолдаған бір хатында Нәзір Төрөқұловты: «Жаңа орталық комитет мүшелерінің ішінде жергілікті халықтан шыққан кесек тұлғалар да бар, мысалы Төрөқұлұлы, зиялы, марксист, ақылды кісі», – деп бағалайды. Түріккомиссия мүшесі В.Куйбышевтің ұсынуымен Н.Төрөқұлұлы он сегізінші жылдан бері тек еуропалықтар ғана меншіктеп келген қызмет Түркістан Коммунистік Партиясы Орталық Комитетінің жауапты хатшысы болып тағайындалады. Мұны сол кездегі кейбір өзге ұлттың саясатшылары «наступила гегемония киргизов (казахов)» деп қабылдағанға ұқсайды. Сол 1920 жылдың қыркүйегінде Нәзір Төрөқұлұлы кеңестік жүйеде Түркістан аймағындағы ең жоғарғы лауазым – Түркістан Автономиясы Атқару Комитетінің төрағасы болып сайланады және оған жауапты хатшы қызметін қоса атқарады. Ол кезде Түркістан автономиясына Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Тәжікстан және Қазақстанның оңтүстік аймақтары түгелімен қарайтын. Сол жиырмасыншы жылдың оныншы қазанында Н.Төрөқұлұлы мен С.Асфендияров Түркістан қазақтарының өкілдерін Орынборда өтетін бүкілресейлік қазақтар (ол кезде әлі қырғыз деп аталатын) съезіне жіберу туралы шешім қабылдайды. Оған С.Асфендияров, О.Жандосов, С.Қожанов т.б. он екі делегат аттандырады. Бұл да халықтың бірлігін, тұтастығын сақтаудан туған ой еді. Орта Азия халқының тұрмысы мен салт-дәстүрін жетік білетін Нәзір жексенбідегі демалыс күнді жұмаға ауыстырды, Құрбан айттың үш күнін халықтық мереке деп жариялады. Бұл қылышынан қан тамған коммунистік партия үстемдік құрып тұрғанда жасаған Нәзірдің ерлігі деуге болады. Талай өзге ұлт өкілдерінің зиялылары бұл туралы Мәскеуге дейін арызданып, біздің құқығымызды аяққа таптады деп Н.Төрөқұлұлын айыптағаны туралы деректер күні бүгінге дейін архивтерде сақталған. Сол кездің өзінде мектептерде дінтану сабағын енгізуге әрекеттенуі оның имандылықа деген көзқарасының орнықты болғанын аңғартса керек. Оның Түркіменстанға қарайтын Закаспий облысынан Адай уезін бөліп алып, Қазақ Автономиялық Республикасына қосу туралы қаулы шығарып, оған қол қоюы да ұлт бірлігін сақтаудан туған азаматтық ісі болатын.

Нәзір Төрекұлұлы талантының жарқырай көрінген тағы бір ерекше қыры – журналистік қызметі. Ол өзі қызмет еткен жердің бәрінде де қазақ, өзбек, орыс тілдерінде «Қазақ мұңы», «Темірқазық», «Ақ жол», «Иштракюн», «Қызыл байрақ», «Инкилоб» т.б газеттер ашып, сол арқылы елдегі саяси, экономикалық, әлеуметтік мәселелерді көтеріп отырған. Оның көсемсөздерін оқи отырып сол кез үшін өте маңызды да өзекті деген тақырыптарға қалам тартқанын аңғарамыз. Нәзір коммунистік жүйеде лауазымы биік қызметтер атқара жүріп, өзін толғандырған халық тағдырына қатысты мәселелерді сол кездің өзінде бұқпантайламай-ақ ашық жазып жүрді. Өзі ТурЦИК-тің төрағасы бола тұра 1921 жылы «Қызыл байрақ» газетінде жариялаған мақаласында «...Исламды қызғыштай қору тек дінбасылардың міндеті емес, бәлкім, әрбір білімдар, не ақылды жанның қолынан неге келмесе, бұл үшін медіресе түгесу сіра да шарт емес», – деп жазды. Нәзірдің мақалаларын оқи отырып оның таным-түсінігінің кең екенін, білімінің терең, ойының ұшқыр екенін аңғарамыз. Ол тек қана саяси тақырыпта ғана емес әдебиеттану мен тілтану мәселелерінде де өзінің басқалардан оқ бойы озық тұрғанын жазған мақалалары арқылы бірден байқатады. Мысалы, «Жат сөздер» деген көлемді мақаласында «кер» де парсының қарынан алынған: қар-ыс, жұмыс дегені. Мадат-кар, мардикар делініп оқылады. Мұның мағынасы іс адамы (мард– адам, кар –іс) Енді парсының сөзін мәнсіз, орынсыз «жұмыскер, іскер»... деп сөз сайын қайтару да жаңылыс: жалғыз біз емес барлық түркі тілдерінде біреудің кәсібін білдірген дегенге алдыңғы сөзге «жи», «хи», «шы», «ші» қосып жаңа сөз жасайды. Қазақтағы шы, ші парсыдағы кердің орнын басуға әбден-ақ жарайды. Тіл тазалығын осылай сақтау керек деген ойға тоқтап жұмыскер» ... сықылды сөздерді «жұмысшы» ... деп қазақшаға жақындату керек дейміз.

Парсының «станы» түкке жарамайды. Қазақстан, Татарстан дегеннің орнына *Қазақ*, *Татар*, яки *Қазақ елі*, *Татар елі* десе білгіштеріміздің несі кетеді?», – деп ойын қорытады. Мұның бәрі де күні бүгінге дейін өзекті мәселе болып келе жатқаны баршамызға да белгілі шығар.

1921 жылы желтоқсанда ТурЦИК жанынан қазақ бөлімін ашып, оған өзі жетекшілік етеді. 1922 жылы шілдеде Бүкілресейлік XII конференцияға делегат болып қатысып, РКП (б) басшыларының ұйғаруымен Мәскеуде жұмыс істеуге қалдырылады. Қыркүйек айында КСРО Орталық баспа басқармасының төрағасы болып тағайындалады. Қай жұмысқа болса да білек сыбана кірісетін Нәзір өзі қызмет істеген бес жыл көлемінде Кеңестер Одағында кітап өнімінің үлкен базасын жасап үлгереді. Елуден аса ұлт тілдерінде 60 миллионға жуық кітап бастырып шығарады. Аталған жұмысқа әр саладан хабары мол мамандарды тартады. Қазақ жерінде ұлтшыл атанып, шолақ белсенділер мен қызыл коммунистердің кесірінен қызметтерінен шеттетіліп, тағдырлары қыл үстінде жүрген алаш ардақтылары Ә. Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаевтарды шығармашылық жұмысқа алып, қамқорлық көрсетіп қана қоймай, олармен қосылып қазақ тарихы мен фольклорына қатысты көптеген дүниелерді баспадан шығаруы да Нәзірдің халық үшін ешнәрседен тайсалмайтын батылдығын, үлкен адамгершілік иесі екенін танытады.

Соңғы жылдары ірілі-уақты саяси қайраткерлерді «Алаш партиясының мүшесі», «Алашордашыларға қол ұшын берген» «алаштың ықпалында болған» деген сияқты делелсіз, дерексіз тұжырымдармен алашшыл жасауға деген жазарман қауымның дүрмегі алаңдатады. Осыған байланысты басын ашып айтатын ақиқат – алаштық һәм коммунистік идеялар, Алашорда мен кеңес өкіметі бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар болғандығы. Алаштық идеяның өзегі – бүтін қазақты тапқа, топқа, байы мен кедейіне бөлмей тұтастықта тану болса, коммунистік идея оған керісінше қазақтың кедей-кепшігін жарылқап, бақуаттыларымен бірге ұлтжанды зиялыларын қоғамнан аластау болғандығы белгілі жайт. Демек, мазмұны мен мақсаты бір-бірімен тоғыспайтын осы екі ағымның өкілдерін бір тұғырдан екінші тұғырға қондыра салу шынайы тарихтың өлшемдеріне сыймайды. Оның нәтижесі тарихи танымды шатастыруға қызмет жасайды. Ал тарихы шатасқан ұлттың тағдыры күмәнді екендігіне тарихтың өзі куә.

Қазіргі таңда Алаш партиясы мен қозғалысының үш жүзден астам өкілі белгілі (академик Кеңес Нұрпейіс). Алдағы уақыт-

та бұл тізім толығымен даусыз. Бірақ бәрі де деректік негізде дәйектелуі тиіс. Сонда ғана Алаш қозғалысы сияқты ұлттық мұраттарға қызмет еткен құбылыс ғылыми тұлғалана алады. Бұл міндет қазіргі кезде ұлттық тарихымызды түгендеудің басты міндеттерінің біріне айналып отыр.

Соңғы жылдары ғылыми айналымға ұсынылған Алаш қозғалысының деректері мен құжаттарына жасалған талдаулар кеңестік биліктің жоғарғы эшелонында қызмет жасаған бірқатар тарихи тұлғаларымыздың саяси қызметінің Алаш қозғалысымен қатыстылығын болжам, долбармен емес құжаттық деректер негізінде ғылыми қалпына келтіруге мүмкіндік беріп отыр. Большевиктік биліктің жоғары эшелонында қызмет жасағандардың арасында алашшыл идеялардан қол үзбеген тұлғалардың бірі – Нәзір Төрөқұлұлы.

Ұлттық элитаның көшбасшысы Ә.Бөкейханов бастаған бір топ ұлт зиялылары 1917 ж. ақпан төңкерісінің ізін ала Минск қаласынан қазақ даласына қалыптасқан жағдайдың мән-жайын баяндап елдегі игі-жақсыларға жеделхат жолдаған. Осы жеделхат Түркістан қаласындағы орыс-бұратана мектебінің мұғалімі, алаш қозғалысының белді өкілі Садық Өтегеновке де жолданады. Ақпан төңкерісінен соң жол таба алмай абдыраған ұлт-азаттық қозғалысқа тың бағыт сілтеген жеделхатқа қол қоюшылардың арасында Нәзір Төрөқұлұлы да болды. Минсктегі майданның қара жұмысына алынғандар арасында Әлихан Бөкейхановтың басшылығында қызметке араласқан жеделхатқа қол қоюшылардың барлығы 1917 ж. құрылған Алаш партиясының мүшелеріне айналды.

Бұл тарихи құжаттың екі түрлі үлкен маңызын атап айтамыз: біріншіден, жеделхат жолданған тұлғалар мен жеделхатты жолдағандардың тізімі сол кездегі жаңа қалыптасып келе жатқан ұлттық элита өкілдерінің жеке құрамын нақтылауға көмектеседі; екіншіден, жеделхат мазмұнында көтерілген идеялар алаш ұлт-азаттық қозғалысының саяси тұғырнамасын айқындап, ұлттық элита қызметінде басшылыққа алынғандығы. Жеделхат мазмұны ұлттың бірлігі мен тәуелсіздігі сияқты саяси күрестің өзегіне айналған ұлттық идеялардың ақпан буржу-

азиялық төңкерісінен бұрын қалыптасып, пісіп жетілгендігін танытады. Демек, Нәзір Төрекұлұлы, Әлихан Бөкейхановтың тікелей ықпалымен саяси қызметке тартылған. Кейін Мәскеуде Түркі халықтарының орталық баспасына басшылық жасаған Нәзір тоталитарлық билік қоғамнан оқшаулап тастаған саяси ұстазы Әлиханға қызмет беріп, оны қамқорлығына алғандығы олардың арасындағы мығым байланыстың болғанын айғақтайды.

Міржақып Дулатов 1912 ж. Семей түрмесінен босанып, Түркістан қаласында С.Өтегеновтың үйінде тұрып алты ай ұстаздық еткен. Сол кезде қаладағы орыс-қазақ мектебіндегі С.Қожановқа да сабақ берген. Қаланың зиялыларымен сыйласып, мектеп, медреселерін аралаған жазушымен жас С.Қожановтың сыйластығы осы кезден басталған. Бұл сыйластық кейінгі кезде де үзілмеген. Алғашқы саяси қызметін «Бірлік туы» газетінде бастаған Сұлтанбек кейін «Ақ жол» газетінде Міржақыппен қоян-қолтық жұмыс істеген. «Ақ жол» газетіне С.Қожановты редактор, М.Дулатовты жауапты хатшы етіп тағайындаған қаулыға (19 қазан 1920 жыл) Түркістан коммунистік партиясы Орталық Комитетінің хатшысы Н.Төрекұлов қол қойған. Л.Мирзоянға Н.Төрекұловтың Ташкентте «Ақ жол» газетін ұйымдастырғандығын, оның басшылығына М.Дулатовты шақырғандығын айтқанында «газетіңнің аты да ақгвардияшыл, оның басшысы Дулатов та ақгвардияшыл» деп айтқаны тарихи факт.

Нәзірдің Түркістанда қазақ мүддесін қорғайтын ресми басылым ашу әрекеті оның ұлт тағдырына алаңдаған ниеті мен саяси көзқарасын айқын аңғартады. Н.Төрекұлұлы мен М.Дулатовтың бірлескен әрекеті өз нәтижесін берді. Аз ғана уақытта газет Түркістан қазағының саяси, мәдени өмірінің айнасына айналды. Олардың Түркістанда ел тағдыры сынға түскен қым-қуыт оқиғалар барысында ағалы-інідей сыйласа қызмет істеуі саяси күрестегі алған өнегесінің, ұстанған рухани құндылықтарының ортақтығы еді. Әлихан Бөкейханов пен Міржақып Дулатовтың осындай ағалық қамқорлығы ізсіз кетпей, кеңестік билік тұсында өздерінің идеясын жалғастыра Нәзір сияқты ізбасарларының жүрегіне ұлтын ұлықтаудың өнегесін егіп кетті.

Кеңестік билік Алаш қайраткерлеріне кешірім жариялағанымен, оларды партия-кеңес жұмыстарына жолатпай, тек мәдени-ағартушылық, шаруашылық қызметтерге ғана тартты. Алаштың 1917-1919 жылдардағы саяси күрестеріне тартылып үлгермеген Нәзір сияқты жас толқын өздерінің қызметтік баспалдақтарын кеңестік билікпен бірге бастады. Кеңес өкіметінің жергілікті ұлттың зиялыларына арқа сүйеп, қолдау көрсеткен осындай саясаты көптеген тұлғаларды саяси күрестің алдыңғы шебіне шығарды.

Бұл жерде дәстүр сабақтастығының іске асу қағидасын талап ететін міндетті түрде сақталуы тиіс қоғамдық шарттар бар. Соған сәйкес кеңес өкіметі ескі қоғамның билік институттарының мазмұнын мансұқтағанымен әкімшілік бірліктер, басқару құрылымдары түрінде олардың сыртқы формаларын сақтап қалды. Осы сияқты басқару элитасы орталық және жергілікті басқару органдары шенеуніктерінің орасан зор бөлігі әкімшілік басқару дәстүрлерін сақтай отырып, жаңа қоғамда мазмұндық, түрлік жаңғыруды бастап өткізді. Кеңестік қоғамның басқару құрылымдарының негізін құраған осы кездегі мемлекеттік қызметкерлердің басты миссиясы екі қоғам арасындағы байланыстырушылық рөл еді. Бұл құбылыс Ресейде «сменовеховство» деген сипатпен танылды. Өздерінің әлеуметтік жағдайы, қоғамдық-саяси көзқарастары, тіпті тарихи миссиясы бойынша ерекше маңызға ие болған бұл категорияның арасынан ұлт-азаттық қозғалысының мықты қайраткерлері өсіп шықты. Олардың саяси ұстанымдары мен идеяларын кеңестік қоғамда одан әрі жалғастырған Нәзір сияқты тұлғалар Түркістан Республикасының жоғарғы билік құрылымдарында басшылық қызметтер атқарып, жаңа қоғамда ұлттық идеяларды қалыптастыруға және оны іске асыруға ықпал жасады.

Соның мысалы ретінде Түркіатком Төралқасының 1920 жылғы 9 қарашадағы қаулысымен Түркіатком жанындағы Қырғыз (қазақ) бюросының жұмыс жоспарын жасау жөніндегі Төрекұлов, Сафаров, Асфендияров, Қожанов құрамындағы комиссияға осы бюронның жұмыс жоспарын жасауды жүктегендігін айтуға болады. Осы комиссия құзырлы органдарға қазақтар арасында жүргізілетін қоғамдық жаңарту жұмыстарының жай-жапсары туралы

нақты ұсыныстар жасап берген. Бұл ұсыныстар Сырдария, Жетісу облыстарында алдағы уақытта атқарылатын жұмыстардың бағдарын айқындап берді.

1921 жылдың күзінде Түркістан коммунистік партиясы Орталық Комитетінің хатшысы Н.Төрөқұлұлы Ташкент қалалық Төтенше Комиссиясының С.Қожановты негізсіз қамауға алғандығы жөнінде РКП(б) ОК Ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі В.Молотовқа жеделхат жолдап, оны Түрккомиссия басшыларының жүгенсіздігінен арашалаған. Бұл мәселе С.Қожановтың Түркістандағы жер-су реформасын іске асыруына байланысты туындаған болатын. И.Сталиннің өзі Түрkbюроның төрағасы Гусевке қайта-қайта желделхат жолдап, Қожановты реформаның барысы жөнінде есеп беруге Мәскеуге шақырады.

Мәскеу архивтерінде Алаш қайраткерлеріне қатысты бұрын жарық көрмеген көптеген құжаттар кездеседі. Н.Төрөқұлұлының бір, екі және көптомдық шығармалары мен құжаттарының жинақтары жарық көргені белгілі. Бұл – игі іс. Әйтсе де, қайраткердің Ташкенттегі ӨРПА, ӨРОМА және Мәскеудегі РГАСПИ архивтеріндегі құжаттары әзірге ол жинақтарға енген жоқ. Ол алдағы күннің еншісінде. Сондай сирек те құнды құжаттардың бірі Сұлтанбектің 1924 жылдың 5 қарашасында Н.Төрөқұлұлын Қазақстанға қызметке жіберуді өтініп Сталинге жолдаған жеделхаты. Бұл тарихи құжат екі тұлғаның арасындағы ұлт мүддесінен туған сыйластықты айғақтайды. Жеделхатқа кезек берейік.

«Вопрос о центре Киргизии отпал почти окончательно. Разногласие в Москве превратилось в безгласия в Оренбурге. Необходимо внушить сверху в более определенных выражениях необходимость создания Киргизского центр[ального] города. Киробком выбрал Наркомом просвещения Киргизии т. Тюрякулова.

Прошу распорядиться срочно откомандировать его в распоряжение Киробкома для работ.

Думаю, что т. Тюрякулов, сидя в Москве с 1922 года – 3 года – выучился чему нужно. Не может быть, чтобы он был нужен Москве. Москва ему была нужна. Но трех лет достаточно наверно.

Киркомпросе пустое место. А т. Тюрякулов самый просвещенный и компетентный из всех кирработников по вопросам

просвещения. Надеюсь, не оставите без внимания. С 5 ноября по 5 января я в отпуску. С тов. Приветом С.Ходжанов». Түркістан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті хатшысының ресми бланкасына жазылған жеделхаттың шекесіне И.Сталин «т. Кагановичу» деп бұрыштама қойғанымен орталық бұл өтінішті қанағаттандырмаған. Бұл құжаттың мазмұны С.Қожановтың ұлттық басқару корпусын қалыптастырудағы ұлтжанды ұстанымын айғақтайды және осындай ұсыныстың жауапсыз қалуы орталықтың саяси билікті уысынан шығармаған билеп-төстеуші өктемдігін танытады.

Жалпы, басқарушы элитаның қалыптасуы мен қызметінде саяси, мәдени, рухани құндылықтарының ортақтығына сай мүдделестер тобының билікке келуі қоғам үшін барынша тиімді нәтиже береді. Осы қағида іске асқанда алаштық құндылықтарды кеңестік биліктің саясатымен ұштастыруға ұмтылған Н.Төрөқұловтың саяси қызметі қазақ ұлттық мемлекеттілігінің қалыптасу кезеңінде барынша жемісті болар еді.

Н.Төрөқұловтың қайраткерлігін айғақтайтын тағы бір елеулі ісі оның кеңес өкіметі құрамындағы түркі халықтары жазуында қолданылып келген араб алфавитінен латын алфавитіне көшіру туралы жалпыхалықтық іске басшылық етуі. Бұл туралы біз көбінесе А.Байтұрсыновтың араб әліпбиінде қалуды жақтаған мақаласымен танспыз да, ал оның қарсыластары жазған дәйектерді оқи бермейміз. Сондықтан да осы кезге шейін комиссия Ахаңның пікірін неге ескермеген деген ой ғана көбімізді мазалап келгені рас. Өйткені А.Байтұрсынұлы келтірген дәлелдерін теріске шығару қай жағынан болсын мүмкін емес сияқты елестейтін. Ал енді латын әліпбиінің артықшылығын көрсеткен Нәзірдің сөзіне назар аударып көрелік. Нәзір бірінші адамзат баласы игерген жазу тарихына тереңдей үңіліп сол кездегі ең маңызды деген, отандық қана емес шет елдік зерттеулерден мысалдар келтіреді. «Жазу ескі өнер. Оның қашан шыққанын тарих білмейді. Қашан шыққан, кім шығарған, неше жыл, неше ғасыр болды деп сұраса, дүниеде ешкім жауап бере алмайды. Бірақ түрлі-түрлі дәлелдерге сүйеніп, білгіштер тарихтан бұрынғы заманда, тас дәуірінде шыққан болса керек деп шамалайды.

Африка, Австралия, Америка, Азия өлкелеріндегі қазіргі заманның тағы адамдары да сурет салуды, суретпен жазуды біледі. Профессор Е.К.Клод кітабында айтады: Америкадағы тағы адамдар өз өкіметіне арыз беріп, манайымыздағы көлдерден балық тұтып, тіршілік қылып жүруге рұқсат беріңіз деп сұранған екен. Ол арызда бір тырна, тағы бірнеше аңның суретінен басқа дәнеме болмаған дейді» – деп жазу тарихының бастау көздері қайдан шыққанына барлау жасайды. Одан әрі ең көне мысыр, финикия, грек жазуларының шығу тектері туралы қызықты мәліметтер келтіреді. Барлық жазудың бір-бірімен байланыста пайда болғанына мысалдар келтіреді. Араб жазуының да солардың қатарында екенін атап өтеді. Оған: «Мысырда шығатын «Ай» («Альхалал») газетінің бас жазушысы Жорж Зейдан «Ислам мәдениетінің тарихы» деген белгілі кітаптың 3-томы 97-бетінде «Хат арби» бөлімінде арабша мәтіннен мысал келтіреді де, оның қазақша нұсқасын былайша аударып береді «Ирақтағы (қазіргі Месопотамия жағын Ғирақ дейді) сириялылар сирия тілін бірнеше түрлі жазулармен жазатын еді. Бұл жазулардың ішінде «Інжіл жазуы (еуропаша Strongelo) деген бірі бар еді. Інжіл осы хатпен жазатын», – деп нақты мысал келтіреді. Мұнан шығатын қорытынды, араб әліпбиінің негізі інжілден тарайды екен. Сонымен қатар түркі халықтарының да көне жазулары болғанын, оның ең соңғысы ұйғыр жазуы екенін тілге тиек етеді. Мұнан байқайтынымыз Нәзір Орта Азия халықтарын латын жазуына көшіру туралы мәселеге бей-жай қарай салмаған, бұл тарапта ол кісінің талай ғылыми еңбектерді оқып, талмай ізденгені байқалады. Ол елдің болшағы жарқын болуы үшін латын әліпбиінің әсері зор болатынын ерте болжаған қазақ. Бұл жолда ол өзі оқыған орыс, араб, парсы, түрік, француз, неміс тілдерінде жарық көрген көптеген ғылыми еңбектерден мысалдар келтіреді. «Жаңа әліпби неге керек» деген көлемді еңбегінде 1. «Оқыту жағынан көрінетін міндеттер», 2. «Жазудағы қолайсыздық», 3.»Медицина, саулық жағының айыбы», 4. «Санмен қатар келгендегі қолайсыздық», 5. «Білім кітаптарын жазудағы қолайсыздықтар», 6. «Музыкада қолданып болмағандығы», 7. «Баспа ісінде бұл харіптің жарамағаны», 8. «Жазу машинасы мәселесі», 9. «Еуропаның типогра-

фия, баспа ісіне кіргізетін жаңалықтары», 10. «Еурапа тілдерін үйрену» деп араб хариінің бүгінгі замандағы кертартпалығы мен латын әліпбиінің он түрлі жетістігін нақты санамалып тұрып көрсетіп береді.

Нәзір қайраткерлігінің жарқырай көрінген тағы бір ерекше қыры ол оның елшілік қызметі. 1928 жылы Н.Төрекұлын Кеңес үкіметі Түрік отаршылдығынан енді ғана тәуелсіздігін алған Хиджаз, Неджд және оған қосылған аймақтар корольдігіне КСРО-ның дипломатиялық агенті және бас консулы етіп тағайындайды. 1932 жылдан 1936 жылға дейін Сауд Аравиясы корольдігіндегі КСРО-ның өкілетті елшісі қызметін атқарады. Бұл кезең Н.Төрекұлұлының саяси қайраткерлік қырының жарқырай көрінген кезі болды.

XX ғасырдың жиырмамыншы жылдарының аяғы Кеңес өкіметінің әлі де болса аяғынан тік тұрып кете қоймаған кезі болатын. Капиталистік елдердің саяси және экономикалық қоршауында отырған КСРО-ға шет елдермен байланыс ауадай қажет еді. Сондықтан да өз тәуелсіздігін алған алақандай сауд корольдігін Кеңестер Одағы алғашқылардың бірі болып майындады. Барлық амал-тәсілдерді пайдалана отырып оны өз жағына тартуға тырысты. Оған көзін тіккен ағылшын, француз, АҚШ секілді алпауыт елдердің арасынан КСРО да өз орнын алуға ұмтылды. Осынау кішкентай ғана корольдікте үлкен елдердің мүдделері тоқайласып жатты. Сондықтан да ондай жерге сол елдің тілін біліп қана қоймай, діні мен ділін, даму бағытын бағдарлап, оған тиісінше ықпал ете алатын адам керек болды. Әрине ондай қызметке кімді жіберуді Кремль басшылары қатаң іріктеп, жан-жақты тексеріп, сан түрлі талқылаулардан өткізіп барып шешетін. Ұлты әзербайжан, араб тіліне жетік Омар Әлиев те сол қатардағы үміткерлердің бірі еді. Бірақ саясатта мол тәжірибе жинақтаған сыртқы саясат комиссариатында істейтіндер «күтпеген жерден әр қилы кездейсоқтықтар мен арандатулар бола қалса» жағдайға қарай өздігінен шешім қабылдай алатын, кеңес өкіметін орнату барысында талай сыннан сүрінбей өткен Нәзір Төрекұлұлының кандидатурасын қолдады. Нәзірдің барлық артықшылықтарын тізбелеп жазған ұсыныс хатқа И.Сталин кедергісіз қол қойды.

Табиғаты қатал, шөл даладағы аты бар да заты енді ғана жасқалып жатқан елде Н.Төрқұлұлы сегіз жыл елшілік қызмет атқарады. Ол тұста Кеңес елшісінің екі мерзімге қатар қалуы Кеңес сыртқы істер комиссариятында сирек кездесетін жағдай еді. Құранды жетік білетін Нәзір бір жылдың ішінде жергілікті араб тілін де терең меңгеріп алады. Неміс, француз, араб, түрік, парсы тілдерін еркін меңгергендігі оның басқа елшілермен және жергілікті биік лауазым иелерімен тез тіл табысуына себін тигізді. Сондықтан да көп уақыт өтпей қызмет саласында беделі өскен Н.Төрқұлұлы дипкорпустың «ағаманы» болып сайланады.

Ол тынбай ізденіп, еңбектенуінің арқасында Сауд Аравиясы мен Кеңестер Одағы арасындағы саяси жағдайларды ғана реттеп қоймай, екі ел арасындағы сауда-саттықтың бір жүйеге түсіп, қалыпты жұмыс істеуіне де барынша ықпал етті. Елшіліктегі белсенді қызметінің арқасында КСРО Атқару Комитетінің арнайы қаулысымен Н.Төрқұлұлы бас консулдықты 1932 жылы КСРО-ның өкілетті елшісі деген биік лауазымға ауыстыртты.

1936 жылы Нәзір елге қайтып оралып, шығыс халықтары институтында ғылыми қызметкер болып жұмыс істейді. Есіл ер 1937 жылы халық жауы ретінде ұсталып, атылады.

Студенттердің өздік жұмыстарының сапасын арттырудың жолдары

Университетте студенттердің білімін арттырудың бір жолы – олардың өз бетімен ғылыми ізденіске баруына жол ашу. Яғни кез-келген пән бойынша бір немесе екі семестр аралығында өтетін сабақ барысында шәкірттің білуге деген қажеттілік талабын оқытушы қанша тырысқанымен қанағаттандыра алмайды. Оған уақыттың жетпейтіні де белгілі. Жақсы дайындалған лекцияның өзі белгілі сағаттарға сәйкестендіріліп, ықшамдалып алынады. Лектор ең қажетті, өз бетімен оқығанда түсінуге қиын болады-ау деген мәселелерді қамтуға күш салады. Бұл туралы осы күнге дейін аз айтылып келген жоқ. «Все большее число преподавателей приходят к выводу, что уровень усвоения на лекции ниже,

чем на других занятиях. Лекция обеспечивает лишь знакомство с материалом, но не вырабатывает умения, навыков, творческого владения знаниями. Высший же уровень усвоения-трансформации, т.е. самостоятельной деятельности. Поэтому очень важно представляется проблема соотношения лекции и СРС, а также организации последний» деген ғалымның ойы білімнің терең қыры мен сырына студент өзі ізденіп, талаптану арқылы ғана жететінін меңзесе керек. Өз бетімен іздену үстінде студент ойланып жұмыс істеуге, оқыған-тоқығанын жаттап алып қана қоймай, ол туралы әр түрлі қисынды ой қорытуға жаттығады, бір дерек пен екінші деректі, бір пікір мен екінші пікірді салыстырып, дұрысы мен бұрысын ажыратуға қол жеткізеді. Мұның әрине, ғылымға ден қоя бастаған жас жеткіншек үшін маңызы зор.

Біздіңше, студенттердің өздік жұмысына мән беріп, оның әдістемелік жүйесін жаңаша жасайтын уақыт жетті. Көптеген ғылымы мен білімі жоғары деңгейде дамыған мемлекеттерде бұл мәселе арнайы зерттеліп, дұрыс жолға қойылған. Олар студенттердің ғылыммен айналысуын кешенді түрде зерттеуге көшіп отыр. Студенттің жеке тұлғасын қалыптастырудың әралуан ерекшеліктерін олар биологиялық, психологиялық тұтастықта алып қарастырады. Мысалы, Гарвард университетінің профессоры Д.Перкинс: «Ғылымдағы шығармашылық деген не, ол туа біткен қасиет пе?» – деген сауалға психолог ретінде «ғылымды кез-келген дені сау адам игере алады және ол сол адамға әсер етуші ортаға байланысты» деп түсіндіреді. Соған қарағанда, студенттерді ақпараттармен қамтамасыз етіп қоймай, оларды өздігінен жұмыс жасауға, ойлануға үйрету бірінші кезектегі мәселе болуға тиіс.

Қазіргі біздің біліміміз бен ғылымымыздың ертеңі – бүгінгі студент. Ал сол студенттің бүгінгі бастамасы оның болашағына арқау болып, өзінің ғылымдағы орнын табуына әсер ететіндігі шындық. Сондықтан да кез-келген студенттің өз бетімен орындаған жұмысы оқытушылар тарапынан үнемі қадағалауды, бағыт-бағдар беріп, дұрыс ұйымдастыруды қажет етеді. Осы орайдағы тәжірибесіне сүйене отырып Кастрома педагогика институтының профессоры, В.Веселов былай дейді: «Комплексность в органи-

зации НИРС означает и единство усилий преподавательских, кафедральных и студенческих коллективов».

Байқап отырғанымыздай студенттер орындайтын өздік жұмыстардың барлығы да тек қана оқытушының араласуымен, соның тақырып беріп, бағыт сілтеуімен орындалады екен. Олай болса студент қана емес оқытушы да сол атқарған еңбегі үшін ынталандырылып, ол жұмысты шығармашылық негізде ұйымдастыруға мүдделі болуы керек.

Бұл тұрғыда біздің университетте де жасалған тәжірибелер баршылық. Кезінде қазақ әдебиеті кафедрасында ұстаздық еткен профессор Б.Кенжебаевты ешкім де жақсы лектор ретінде мақтаған емес. Бірақ оның дайындаған шәкірттерінің өз саласы бойынша осалы жоқ. Қазіргі мықты ғалымдар: М.Жолдасбеков, Р.Нұрғалиев, М.Мағауин, А.Қыраубаева т.б. сол кісінің шәкірттері. Солардың басым көпшілігі – студент кезінен-ақ ғылымға белсене араласып, ұстаздарымен бірігіп мақала жазып, кітап шығарғандар. Яғни профессор оларды ғылымға жетелеудің өзіндік жолын тауып, өз беттерімен жұмыс жасауға үйрете білген. Сол тәжірибенің бүгінде жалғасын таппай жетімсіреп қалғаны қынжылтады.

Студенттердің өз бетімен жұмыс жасауы біздің университетте соңғы жылдары босаңсып кеткені рас. Күндізгі және сырттайғы бөлімдерде бірінші курстардан бастап орындалатын бақылау жұмысы, курс жұмысы, диплом жұмыстары мен түрлі тақырыптарда жазылатын өздік жұмыстардың мәні мен маңызы, мазмұны мен сапасы туралы талдау жасап, баға беру тек қана оқытушының өзіне ғана жүктелгендіктен, ол үшін оқытушы жүктемесіне сағат қосылып, ақы төленбегендіктен бәрі де бірсыдырғы қалыпта, ешқандай талқылаусыз, дау-дамайсыз өтіп жатады. Бір топта 25 студент болса, соның әрқайсысы 10 беттен жазғанда 250 беттік жұмысты оқытушының бір-екі күнде оқып, бағалауы қиын. Сондықтан да ізденген студент пен әр жерден ананы-мынаны көшіріп келген студенттің жұмыстары бірдей бағаланып, теңгермешіліктің орын алатыны жасырын емес. Мұның өзі адам еңбегін дұрыс бағаламау ғана емес, енді қалыптасып келе жатқан келешек маманның өмірге деген көзқарасын өзгертіп, бәріне немқұрайлы

қарауға мұрындық болатыны рас. Яғни ол кейінгі өмірінде де әрдайым кез-келген нәрсенің оңай жағына шығуға дайын тұратын адам болып қалыптасады. Кейде осылайша университет білім ордасы ғана емес, тәрбие беретін орта екендігі естен шығып қалады.

Біздіңше осынау – кемшіліктерді түбірімен жоймайынша білім мен ғылымның сапасы университетте жақсара қоймайды. Ол үшін әрбір студенттің өздігінен орындайтын жұмыстарының мақсаты мен міндеті нақты айқындалуы тиіс.

Жоғары мектептегі курс жұмысының да жай-күйі қазір ойдағыдай деп айта алмаймыз. Бұл тұрғыда студент курс жұмысын орындау барысында қандай нәрсені игеруі керек және қалай игеру керек деген мәселені басшылыққа алған дұрыс. Өйткені ол жұмысты жаза отырып ізденуші бұрын өзі жете таныс емес материалдарды талдап пікір айтуына тура келеді. Яғни курс жұмысы студентке өз білімінің әлі толық емес екендігін танытып, оны ары қарай ізденуге жетелеуі тиіс.

Винницк ауыл шаруашылығы институтының профессоры, Д.Чернилевский мен доценттер, П.Берник, Н.Любин жүргізген зерттеулер бұл туралы мынадай қорытынды жасайды: «Познавательная мотивация зарождается в том случае, если в процессе практической деятельности человек обнаруживает затруднения, которую он не может преодолеть без новых знаний и умений. Только не удовлетворенность, связанная с тем, что ты чего то не знаешь, а без этого не можешь действовать дальше, движет тобой и заставляет узнать это «нечто». Человек испытывает потребность новых знаниях и умениях они преобретают для него личностный смысл. Это «есть исходный смыслообразующий познавательный мотив».⁴

Әрине, қарапайым өздік жұмыстарға қарағанда курс жұмысының көлемі үлкен, мазмұны терең болады. Сондықтан курс жұмысына берілетін тақырыптың да өзекті болғаны жөн. Оған бөлінетін уақыт кемінде екі-үш айдың көлемін қамтуы тиіс.

Көптеген жоғарғы оқу орындарында бір ғылыми жұмыстың тақырыбы бойынша студентке түбегейлі жұмыс жасату дәстүрі сақталған. Мысалы, бірінші курста өздік жұмысы ретінде алған зерттеуді кейінгі курстарда курс жұмысына, одан әрі бітіру жұ-

мысына айналдыру қазіргі кезде біздің университетте де кездеседі. Оның жетістіктері мен кемшіліктері туралы әр түрлі пікірлер бар. Мысалы, орыс ғалымдарының бір тобы бұл бағыттың студент үшін қажеттілігі мол, себебі сол саланы зерттеу арқылы ғылыми зерттеудің қыр-сырын толық меңгеріп шығуға машықтанады деп қолдаса, екінші бір тобы бұл әдістің ізденуші студентті бір жақтылыққа ұрындыратындығынан қауіптенеді. Біздіңше бұл да болашақта арнайы зерттеуді қажет ететін әдістемелік тәсіл.

Ал, курс жұмысының басқа пәндермен байланысы туралы жоғарыда аталған еңбекте мынадай пікір айталады: «Именно в процессе курсового проектирования для студентов окончательно проясняются смысл и значение не только отдельных тем и вопросов данного курса, но и других предметов, взаимосвязанность и взаимообусловленность научно-теоретической и практической подготовки». Мұнан шығатын қорытынды, студент бір тақырыпты қанша түбегейлі зерттегенімен, басқа пәндермен байланыссыз нәтижеге қол жеткізе алмайды.

Студенттердің ғылыми-конференцияларға ұсынған зерттеу жұмыстары да көпшілік жағдайда факультет көлемінен асып кете алмай жатса, оның да бірнеше себебі бар деп ойлаймыз. Біріншіден, зерттеу жұмыстарының сапасы әр деңгейде болатынын ескерсек, мейлінше жақсы орындалған жұмыстардың өзі кейде уақыттың тығыздығына қарай үстірт бағаланып жатады. Яғни ол жұмыспен жетекшіден басқа ешкім де толық оқып таныса қоймайды. Ал, зерттеуші өз ойын нақтылап ауызша жеткізуге шорқақ болуы да мүмкін. Сондықтан бір-екі сұрақ қойылып, ол жұмыстың сыны мен сипаты туралы жалаң топшылаулармен ғана шектеліп жатамыз. Біздіңше мұндай кемшіліктерден арылудың бір жолы – конференцияның барлық материалдарын студент, аспирант және оқытушы-профессорлардан құрылған комиссия карап, сараптама жасап, сонан соң ғана конференцияға жібергені орынды болар еді.

Екіншіден, конференцияда жүлделі орын алған жұмыстарды факультет немесе университет көлемінде қолдап, насихаттау жағы да кемшін түсіп жатады. Кімнің, қандай жұмыспен айналысып, нендей жетістікке жеткенін сол конференцияға қатысқан

жиырма-отыз адамнан басқа ешкім де біле бермейді. Оның сапасы мен жаңалығы туралы ешқандай жазбаша пікір айтылмаған күйі қалады. Мұндай селқостық студенттің ғылымға самарқау қарауына әсерін тигізетіні сөзсіз.

Үшіншіден, студент десек те, болашақ маманның зерттеу жұмысы ғылымға қосылған азғантай да болса үлес, оның ойы мен пікірінде кейде әлі күнге дейін бізге беймәлім жаңалықтардың да болуы мүмкін, немесе келесі бір сол тақырыпты зерттеуші үшін қажетті материалдар да ұшырасып жатады. Бірақ осындай жап-жақсы зерттеу еңбектер университеттен сол студентпен бірге кетіп жатады. Оларды жинақтап, хаттап келесі шәкірттерге үлгі ретінде де ұсынуға болар еді. Бірақ ондай орын не кафедра, не факультетте әлі күнге дейін жасақталған емес.

Ең соңғы айтарымыз, бітіруші студенттер мен магистранттардың бітіру жұмыстары мен магистрлік диссертациялары хақында. Қазіргі орындалып жүрген бітіру жұмыстарының тақырыптары кафедраларда бір жыл бұрын дайындалады. Әр оқытушы өз қалауы бойынша оншақты тақырып ұсынады. Әрине, тақырыпты таңдап алуда ешқандай олқылық жоқ. Бірақ көптеген студенттер өздерінің салғырттықтарына байланысты тақырыптарын кешіктіріп алып жатады. Оның үстіне топтарды мысалы филология факультетінде тіл мен әдебиетке студенттермен келіспей-ақ бөліп тастайды. Бұл студенттің өзіндік көзқарасымен кейде келіспеушілік туындатады. Сыртынан шеше салу біздіңше студент мүддесіне қайшы келеді. Сондықтан да топтарды әр салаға бөлгенде олардың арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізіп барып, әркімнің еркін таңдауына мүмкіндік берген дұрыс деп ойлаймыз.

Ал, таңдап алған тақырыптары бойынша жұмыс істеуде де кемшіліктер жетерлік. Мысалы, бір ай немесе одан аз уақыттың ішінде шала-шарпы орындалған жұмысты қорғауға ұсынып жатады. Оның ғылыми аппаратының нашарлығына, сөйлем құрауының олқылығына сын пікірлер айтылғанымен бәрібір қорғалады. Яғни, студенттің қорғап, аман-есен бітіріп шығуы факультеттің беделі сияқты. Ал, шын мәнінде біз кімді дайындап отырмыз, жоғарыда айтылған сын-пікірлер мен қойылған сұрақтарға жауап

беруі ескерілді ме, оған қарап жатқан ешкім жоқ. Оған студенттер де үйреніп алған. Егер студент білімінің сапасын көтереміз десек бұған де жете көңіл бөліп, қатаң бақылау орнатқан жөн.

Сонымен қатар, жыл бойы ізденіп, кейде көптеген оқытушы-профессорлардың қолына түсе бермейтін материалдарды тауып, жүйелі де сапалы жазылған еңбектер де кездеседі. Бұл әрине, университет қабырғасында жүріп жинақтаған білімін толық танытқан бітірушінің жұмысы. Бірақ сол еңбектерді «бес» деп бағалап, асып кетсе «атап өткеннен» артық ештеңе де істей алмаймыз. Тарих дөңгелегінің астына түсіп ұмтылып, ойдан шығып жатады. Оған тек студенттің бітіру жұмысы деген көзқараспен ғана қараймыз. Шын мәнінде сол студент біз төрт-бес жыл даярлаған сол саланың маманы екенін естен шығарып аламыз. Ал маманмен санасуымыз керек. Жақсы еңбекке әрқашанда қолдау көрсетілуі тиіс. Бізде ондай жақсы бітіру жұмыстарын жоғары бағалап қана қоймай, одан әрі насихаттаудың нақты жолдары қарастырылса деген ұсынысымыз бар. Бұл бітіруші студентті ғана қанағаттандырып қоймайды, сонымен қатар одан кейінгі өскелең ұрпақтың ізденуіне, талаптануына үлгі өнеге болады. Ондай ерекше марапаттаудың жолдары 25 қаңтар 1996 жылы ҚазМУ-дің ғылыми-әдістемелік кеңесінде бекітілген «Бакалавр филологтардың бітіру жұмысы туралы Ережеде» айқын көрсетілмеген. Біздің ойымызша, ол Ережеге толықтырулар мен қосымшалар енгізіп, қайта бекіткен орынды. Сонымен қатар студенттердің өздік жұмыстары туралы университет бойынша арнайы Ереже жасалып, онда әр жұмыстың ерекшелігі айқындалып, мақсаттары мен міндеттері нақты көрсетілсе. Әрине, ондай Ережеде бірінші студент пен оқытушының мүдделері толық ескерілуі керек.

Еліміздің жоғары мектептеріндегі кредиттік жүйемен оқытудың кейбір ерекшеліктері

Соңғы жылдардағы ғылым мен техниканың қарқынды дамуы қанша жерден шекара бекітіп, шектеулер қойса да халықтар арасындағы қатынастарға, әлемдік маңызға ие болып отырған

ғаламдасу процессіне тосқауыл бола алар емес. Ал әр алуан салаларда байланысқа түсіп отырған әлем елдерінің өзіндік ерекшеліктері олардың белгілі бір мақсатта бірлесе әрекет етулеріне (бірлескен ғылыми зерттеулер, өнер салалары т.б.) кедергі болып отырғаны да рас. Сондықтан да бүгінде Қазақстан жоғары мектептері жаппай әлемдік стандартқа сай бакалавр-магистр үлгісінде оқытуға көшуде.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті де бірнеше жылдан бері әлемдік үлгідегі үш сатылы оқу жүйесімен оқытуға көшіп, оны орнықтыру үстінде. Бірақ дегенмен де барлық кредиттік оқу жүйесінің бастау алар негізі Америкалық оқу жүйесінен шығатын секілді. Яғни бірінші бакалавр 4 жыл оның өзі жалғаспалы екі сатыдан тұрады; төменгі саты -2 жыл және жоғарғы саты – 2 жыл; келесісі жоғары кәсіби білімнің екінші сатысы магистратура 3 жыл; оның бір жылдық үш семестрі кәсіби білім де одан кейінгі екі жылы ғылыми болып саналады.

Магистрлер дайындаудың өзі әр елде әр түрлі. Мәселен, АҚШ-та магистрлерді дайындау жоғары білім берудің бір бөлімі ретінде ғана қарастырылса, Германияда магистрлік тек қана қоғамтану ғылымдары бойынша берілетін академиялық дәреже. Ал Жапонияда магистрлер аспирантурада дайындалады.

Біздің елімізде 1994 жылдың 1-қыркүйегінде шыққан «Қазақстан Республикасындағы жоғары білім берудің көп сатылы жүйесі туралы уақытша ережеге» сәйкес магистратура жоғары білімнің тереңдетілген төртінші сатысы болып саналады. Көріп отырғанымыздай әр ел өзінің ыңғайына қарай халықаралық жоғары білім берудің талаптарына аздап та болса өзгерістер енгізетінін байқадық.

Біздің университетте де кредиттік технологияның енгеніне онша көп уақыт өте қойған жоқ. Қашан да жаңа нәрсені жалпы халықтың бәрі бірден қабылдай қоюы екіталай. Сондықтан да алғашында бір факультетті кредиттік жүйеге көшіріп тәжірибе жинақтап алып, келесі жылдары университеттегі барлық факультеттер осы жүйемен оқытылуда. Мұның бір ерекшелігі бұрынғы аста-төк сағаттардың көбі қысқарып, негізгі сабақтардың өзі шамамен 15 лекция, 15 семинар деңгейіне дейін ықшамдалды.

Есесіне студенттердің өз бетімен жұмыс істеуіне баса назар аударылып, оқытушының педагогикалық жүктемесіне СӨЖ (студенттердің өздік жұмыстары) бен ОСӨЖ (оқытушының студенттермен өздік жұмысы) сағаттары қосылды. Бұл студенттерге біршама жауапкершілік жүктеп, олардың өз бетімен (оқытушының тікелей нұсқауымен және бағыт бағдар беруімен) жұмыс істеп, ізденуіне оңтайлы ықпал етері рас.

Алғашқы жылдары осы аталған өздік жұмыстардың ішінде ОСӨЖ-ге арнайы дәрісхана бөлініп, ол сабақ кестесінде көрсетілетін, биылғы оқу жылынан бастап бұл сағаттар дәрісханадан тыс сабақ ретінде оқытушылардың сабақ кестесінен де алынып тасталды. Оның үстіне ОСӨЖ-ге дәрісханалық сабақтың үштен бірі ретінде (15 лекция + 15 семинар = 30 : 3 = 10) ғана сағат бөлініп, оның өзі арнайы белгіленген дәрісханада емес, кафедрада өтілетін болып жүр. Ал әркім сапырылысып кіріп-шығып жатқан кафедра сапалы сабақ өткізудің қиын екені рас. Бірақ сол жұмысты орындау оқытушыларға міндетті болып отыр. СӨЖ үшін таласымыз жоқ, өйткені ол студенттің еңбегі делік, тақырып беріп, оның жазылу процессін түгелдей біз бақылап отырсақ та, жұмысты тексеріп бағалап, пікір айтқанымызды былай қойғанда да онда дәрісханада отыру міндетті емес. Ал ОСӨЖ үшін оқытушы уақытын бөледі ғой. Сонда біздің студенттермен өткізген 10 сағат уақытымыздың зая кетпеуін кім ойлауы керек. Әрине білім беру жүйесінің басшылары кредиттік технологияны ендірмес бұрын осынау дәрісханалық қормен толық қамтамасыз студенттің жолдарын дұрыс ойластырып, ішкі мүмкіндіктерді барынша сараптап алғандары жөн еді. Шет елдік жаңа технологияны оқу жүйесіне ендірмес бұрын бірінші оның сыртқы пішініне қызықпай, іштейгі мазмұнына баса назар аударылуы керек қой. Бұл жерде біздің мемлекеттің мүмкіндіктері мен ұлттық менталитетіміздің де ерекшеліктері тұтастай ескерілгені орынды. Қатып қалған, өзгермейтін ешнәрсе жоқ, мүмкін кейбір нәрселерді біздің ұлттық болмысымызға қарай ыңғайлап бейімдеуге де болатын шығар. Ең бастысы білім жүйесін өзгертуде бірінші студенттердің мақсат-міндеттері мен оқу жоспарларының әр түрлі нұсқалары жан-жақты талданып қарастырылады да, сол үлкен

шаруаны іске асыратын оқытушы-профессорлардың мүдделері туралы ақпараттар өте мардымсыз. Білім сапасын көтеруде оқытушы-профессорлар құрамының атқаратын қызметі мен олардың өз білімдерін толықтырып отыруының жолдары мен жай-жапсары айқын көрсетілмеген. Мәселен, әрбір оқытушы-профессорға кредиттік оқу жүйесіне көшкенде жылдық жүктеме неше сағаттан бөлінеді, олар жеке кабинетпен және техникалық құрал-жабдықтармен қаншалықты дәрежеде қамтамасыз етіледі деген мәселелерге жауап табу қиын. Республикамызда осы күнге дейін кредиттік технологияға көшкен жоғары оқу орындарындағы жағдай әр түрлі сияқты. Мысалы, Алматыдағы Қазақ-Британ техникалық университетінде бір ставка ассистент үшін аптасына 15-16 сағат, доценттерге 12-13 сағат, ал профессорларға 8-10 сағат мөлшерінде жүктеме белгіленген. Егер осы сағаттарды 35 аптаға көбейтер болсақ ассистенттің жылдық жүктемесі 560-525 сағат, доценттікі 455-420 сағат, профессордікі 350-280 сағат көлемінде ғана болып шығады. Көріп отырғанымыздай еліміздің кейбір жоғары оқу орындарындағы оқытушы-профессорлардың жылдық жүктемесі 280-560 сағат көлемінде болса, келесі бір жоғары оқу орындарында 800-900 сағат деңгейінде болып отыр. Мұндай ала-құлалықтың сырын әр түрлі түсіндіруге болады. Біріншіден, жоғарыда аталған ҚБТУ мен КИМЭП-тің оқытушы-профессорлар құрамының жартысын шет елдік мамандар құрайды. Олардың өз еңбектері үшін қомақты ақы сұрайтыны рас. Екіншіден, бұл оқу орындары кейін ашылса да оларды қаржылай қолдап отыратын коммерциялық құрылымдар баршылық. үшіншіден, оларда мемлекеттік грантта оқитын студенттердің пайыздық мөлшері өте төмен, ал керісінше оқу орнына төлейтін шәкіртақы өте жоғары. Мұның өзі айналып келгенде көптеген жоғары оқу орындарының бірінші орынға табыс табуды көздейтін коммерциялық мақсатты қоятынын аңғартады.

Кредиттік жүйеге көшкен дамыған елдерде біздегідей дәрісхана мен компьютерлік техникалар жетпей немесе қажетті материалды таппай жүрген оқытушы-профессорды кездестірмейсіз. Тәуелсіз ел болып, экономикамыз енді-енді дамып, аяғынан нық тұрып келе жатқан уақытта қоғамдық пәндерге байланысты көп-

теген мәселелерді қайта қарап, ғылыми тұрғыдан жаңаша бағалауға тура келеді. Ал оған атсалысу үшін зерттеуші-ұстазға уақыт және белгілі дәрежеде жағдай жасалуы керек. Бұл мәселе де әлі күнге шейін өз шешімін таппай келеді.

Отандық экономиканың қарқынды дамуына алғы шарт болатын ең басты нәрсе ол – білімді де білікті, бәсекелестікке қабілетті маман дайындау болып табылады. Қазіргі кезде кез-келген елдің байлығы ол елдің материалдық байлығымен ғана емес, білім беру жүйесімен, маманданған кәсіби кадрларымен өлшенеді. Бұл туралы ғалым И.В.Жуковский былай дейді: «Переход мирового сообщества к качественному технологическому укладу, базирующемуся на сетевом развитии производства и управления, на массовом использовании информационно-коммуникативных технологии, определяет новую ступень современной цивилизации. Ее отличают усиление роли квалификации, профессионализма и творческих способностей работника. В мире высокотехнологической, информационно-сетевой экономики материальные ресурсы уступают свое первенство знаниям, интеллекту, информации, инновациям, которые сегодня превращаются в реальные факторы, самостоятельные продукты производства», – дейді.

Ал білікті ұстазсыз білікті маман ешқашан да өзінен өзі пайда болмайды. Сондықтан да әлем мойындап отырған кредиттік жүйеге көшуде білім жүйесін ұстаз-тәлімгерден бөліп қарастыруға болмайды. Тоғыз пункттен тұратын 1999 жылдың 7-маусымындағы Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңына сәйкес құрастырылған Кредиттік жүйемен оқыту Ережесінде де оқытушы-профессорлар құрамы туралы, олардың міндеттері мен атқаратын қызметтері туралы ешқандай ақпарат берілмеген. Ал оқытушы-профессор ең бірінші жеке адам, екіншіден отбасын асыраушы, үшіншіден барып ұстаз. Оның да материалдық дүниеге тәуелді екенін ешқашан естен шығармаған абзал. Барлық ой-санасын шығармашылыққа арнап, тәлімгерлік жұмысқа бар болмысымен кірісу үшін оның да біршама қажеттіліктерін ескеріп, әрдайым олардың пікірлерімен санасып отырудың еш артықтығы жоқ..

Әрине біз жаңа оқу жүйесіне, оның бағыт-бағдарына қарсы емеспіз. Бұл бүгінгі заман талабына сай келешек ұрпақтың қамы үшін жасалып жатқан игі іс, батыл қадам екенін түсінеміз. Біздің еліміз жоғары білім саласын реформалауда артта қалды деп те айту әбестік болар. Оны қазіргі ТМД елдері арасында ең алғашқылардың бірі болып біздің мемлекетіміздің халықаралық білім кеңістігіне шығуға тырысуынан да аңғаруға болады. Азуын айға білеген ағылшындардың өзі қазір біз ҰБТ (ұлттық бірыңғай тестілеу) деп жүрген жүйеге өткен ғасырдың сексенінші жылдары ғана көшкені белгілі. Бірақ шет елдік технологияны оқу жүйемізге көшіргенде оқытушы-профессорлар құрамына да сол шет елдік нормативтерге сәйкес талап қойып, солар сияқты жағдай жасауды ұмытпасақ екен.

МАЗМҰНЫ

I бөлім. СӨЗ САРАСЫН САРАЛАП	5
Жұбан Молдағалиевтың	
«Мен – Қазақпын» поэмасындағы тәуелсіздік мұраты	5
Жұбан Молдағалиевтың лирикасы.....	14
Махамбет Өтемісұлы өлеңдерінде табиғат суреттерінің	
көркем бейнеленуі.....	25
Махамбет пен Байрон поэзиясындағы ортақ сарындар	31
Ұлы ақындар үндестігі	40
Тағы да Махамбет пен Дж.Байрон туралы	47
Ойлы жырлар озаны (Светқали Нұржанның ақындығы туралы).....	53
Ақын Бауыржан Жақыптың лирикасы.....	64
Өлеңді ай бесікте әлдилеген	
(Жанат Әскербекқызының поэзиясы туралы)	77
Сұлу жырдың сұлтаны	
(Мұрат Шаймаранның лирикасы хақында)	89
Қазіргі қазақ поэзиясының даму бағыттары	100
Ханғали Сүйіншәлиев қазіргі қазақ поэзиясы туралы	121
Зейнолла Қабдоловтың қазақ өлеңі туралы толғамдары.....	125
II бөлім. ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ ЖАЙЛЫ ОЙЛАР	130
Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романындағы ұлттық мінез	130
Тынымбай Нұрмағамбетовтің «Мешкей» романының	
көркемдік ерекшелігі	135
Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесіндегі	
портрет пен пейзаж	141
Жайсаңбек Молдағалиевтың «Таза бұлақ» романындағы	
Ыбырай Алтынсарин образы	145
Жақсылық Сәмитұлының повестеріндегі лиризм.....	151
Зейнолла Сәнік зерттеулері және қазақ тарихи романдары	162
Қазіргі қазақ прозасындағы бет пен бағыт	170
III бөлім. ӘДЕБИ ТОЛҒАМДАР	182
Детективті әдебиет және оның жанрлық ерекшелігі туралы.....	182
Образ және көркем ойлау тарихы.....	186
Көркем прозадағы ырғақ мәселесі.....	196

Текстология ғылымы: өткені, бүгіні, болашағы.....	204
Ағымдар мен пайымдар.....	208
Қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық идеяның көріністері	220
«Еркекте ақыл қала ма, өз қонысынан ауған соң...» (Ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармашылығы хақында).....	228
Жүсіпбек Аймауытов – сыншы	232
Зейнолла Қабдоловтың көсемсөздері	238
«Қорқыт ата» дастанының түркі халықтары әдебиеттануында зерттелуі	241
Мұхтар Әуезов шығармаларының түрік тіліне аударылуы жайынан	247
IV бөлім. ҰСТАЗДАР ҰЛАҒАТЫ	260
Ұстаздардың ұстазы (Академик Зейнолла Қабдолов 90 жаста)	260
Жазушы Дүкенбай Досжан	266
Сейіт Қасқабасов – абайтанушы.....	270
Біздің Әбсаттар ағай	276
Ұстаз туралы толғаныс (Профессор Алма Қыраубаева туралы)	281
Өнеге болар ерлік (Профессор Жанғара Дәдебаев туралы).....	286
Уәлихан Қалижанның «Жамбыл» кітабы туралы.....	288
Хазретәлі ТҮРСҮН, Жолдасбек МӘМБЕТОВ	
Нәзір Төрекұлұлы	295
Студенттердің өздік жұмыстарының сапасын арттырудың жолдары.....	309
Еліміздің жоғары мектептеріндегі кредиттік жүйемен оқытудың кейбір ерекшеліктері.....	315

Оқу басылымы

Жолдасбек Мәмбетов

КӨРКЕМДІК ТАНЫМ ТАРАЗЫСЫ

Редакторы ?

Компьютерде беттеген
және мұқабасын безендірген *Ф. Қалиева*

Мұқабаны безендірудегі сурет
www.freepik.com сайтынан алынды.

ИБ №

Басуға 22.05.2022 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84^{1/16}.
Көлемі б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылым. Тапсырыс №.

Таралымы ? дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.